

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

*Андижондан
Даккагага*

(Бобурийлар изидан)

Сафарнома ~ 2

*Кўрган-кечирилганлар.
Турфа олам: одамлар, одатлар.
Муаммолар, мулоҳазалар.
Манзумалар.*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ -- 2003

Кенжа, Қамчибек.

Андижондан Даккагача (Бобурийлар изидан): Сафарнома — 2: Кўрган-кечирилганлар. Турфа олам: одамлар, одатлар. Муаммолар, мулоҳазалар. Манзумалар. — Т.: «Шарқ», 2003. — 384 б.

Сарлавҳада: Бобур номидаги халқаро жамғарма.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция Темурийлар, Захириддин Мухаммад Бобур ва унинг ҳукмдор, ижодкор авлодлари қолдирган бой илмий, тарихий, бадий меросларни чуқурроқ ўрганиш мақсадида қилган сафарлари мобайнида Осиё ва Африка китъаларидаги кўплаб мамлакат ва юртларни кезиб чикди.

Экспедиция аъзоси, шоир ва адиб, публицист Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға» деб номланган асарида ана шундай сафарлардан бири ҳақида марокли ҳикоя қилинган эди. Ушбу китоб ўша сафарноманинг мантикий давоми бўлиб, унда Қирғизистон, Хитой (Қашқар), Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш, Эрон ва Туркменистон мамлакатларининг ўзига хос табиати, одамларнинг яшаш тарзлари, турфа одатлари, сафар давомидаги машаққатлар ва бошқа саргузаштлар ўз ифодасини топган. Айни вақтда Бобурийлар ҳаёти ва жанглари билан боғлиқ шаҳар ҳамда кентларнинг тарихи ва ҳозирги, бобурий подшоҳлар яратган мўъжизавий обидалар, боғлар насру назмда хайрат ва ҳаяжон билан тасвирланади.

ББК 63.3(5У)+63.3(5Ивд)

«БОБУРНОМА» ЙЎЛЛАРИДА

Ўзбек халқи ва унинг қадимий маданияти бой тарихи, ўзига хос услуб ва анъаналарга эга бўлган бир-биридан ёрқин, бир-биридан улуг сиймолари билан жаҳон айвонида баланд бўй кўрсатиб, пурвиқор салобат касб этиб турганлиги аён ҳақиқат. Бироқ чигал қисматли ул мўътабар зотларнинг шахсий ҳаётлари, ижтимоий фаолиятлари, илмий-бадиий ижод дунёси ҳали тўла тадқиқ этилганича йўқ. Бу серкўлам ва бениҳоя муҳим иш, шубҳасиз, кўп изланишни, жонқуярликни, фидойиликни талаб ва тақозо қилади. Бахтимизга шундай жонқуярларимиз, фидойиларимиз бор.

Муҳтарам юртбошимиз Ислом Абдуғаниевичнинг буюк алломаларимиз қолдирган битмас-туганмас меросни ўрганиш, уларни асраб-авайлаш, маънавиятимизни тиклаш ва юксалтириш борасидаги юксак ватанпарварлик, миллатпарварлик сабоқлари ёрқин намуна ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Йўлбошчимизнинг бевосита ташаббуси ва раҳнамолигида халқимиз, бутун дунё маданий жамоатчилиги вакиллари иштирокида Имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний каби ўнлаб беназир аждодларимизнинг муборак тўйларини нишонладик.

Миллий ғуруримиз, ифтихоримизга айланган мумтоз даҳоларимиздан яна бири, бу шубҳасиз, дилбар шоир, истеъдодли саркарда ва машҳур давлат арбоби, гўзал инсоний фазилатлар эгаси Захириддин Муҳаммад Бобурдир. У ҳам жонажон ватанимиз тарихидаги энг буюк, оламшумул воқелик — мустақилликка эришувимиз, истиқлол шарофати ила ёруғлик кўрди, қадр топди.

Кечагидай ёдимда: илмий-ижодий изланишлар қилиб юрган экспедиция аъзолари билан Саудия Арабистонининг муқаддас шаҳри Маккаи Мукаррамада, янаям аниқроғи Мино водийсида, ҳаж арконларини адо этиш чоғида учрашиб қолган эдик. Экспедиция ҳақидаги фикрим

ва қувончимни, умидларимни «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган мақоламда, жумладан, шундай ифодалаган эдим: «Ўзбекистон тарихида бундоқ хайрли ва ўзига хос илмий сафар ғоят ноёбдир. Унинг ўзи бир тарих бўлиб, кечмишимизда ўчмас харфлар билан ёзилиб қолишига ишонаман».

Мана, ўшандан бери Андижонда ташкил топган, Истиклолимиз билан тенгкур Бобур номли халқаро жамғарма қошидаги халқаро илмий экспедиция Бобурийлар қадами етган юртларни кезиб, маданиятимиз тарихини янада бойитадиган дурдона маълумотларни излаб топишдек хайрли ишларни адо этиб келмоқда ва мен ўйлаган, умид қилган нуфузга эришмоқда. Унинг кенг қамровли фаолиятини ёритувчи бир қатор илмий, бадиий, публицистик асарлар юзага келди. Шулардан бири экспедиция аъзоси, адиб Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға» китобидир.

Қамчибекни мен аввало шоир, кейин кўпчиликда қизгин фикр уйғотган, драматизмга бой ҳикоялар ижодкори сифатида билардим. «Ҳинд сориға» унинг адабиётимизда жуда кам яратиладиган сафарнома жанрида ҳам ўзига хос услуб, қобилиятга эғалигидан далолат бериб турибди.

Сафар таассуротлари, хотираларини китобат қилмоқнинг мураккаб ва инжиқ томонлари борки, уларни ҳисобга олмай қалам сурилса, кўзланган мақсадга эришмоқ қийин.

Мана шу талаблардан бири — маълумотларни аниқ, лўнда, ҳаётий, тўқима ва муболағалардан холироқ бўлган тасвирларда беришдир. Сафарноманинг том маънода бадиий тўқима, тасаввур маҳсули эмаслигини унутмаган ҳолда, унга бадиийликдан йироқроқ ҳисоботнома сифатида ҳам қарамаслик керак, алабатта. Ёзувчи томонидан яратилган асарда, у қандай жанрда бўлишидан катъий назар, санъаткор қаламининг жозибаси кўзга ташланиб, сўзлар товланиб турмоғи лозим.

Қамчибек Кенжанинг сафарномага ана шу қоидалардан келиб чиққан ҳолда ёндашганлиги равшан сезилади.

Асарга куч бахш этиб турган унсурлардан бири, бу — аввало, тилдир. Бобур Мирзо ўгли Ҳумоюнга ёзув маданияти ва ифода услубини чуқур ўзлаштириш зарурлиги борасида кўп фикрларни айтган. Шубҳасиз, «Бобурнома»да таъкидланган ана шу ўғитлар «Ҳинд сориға» му-

аллифига ҳам мадад берган: сафарнома равон, ўқишли тил билан ёзилган.

Бобур ва бобурийлар, Бобур номидаги экспедиция хусусида аввалроқ экспедиция аъзоси, истеъдодли ёзувчи Хайриддин Султон «Бобурийнома» номли гўзал бир рўмон битган ва мен уни ҳам катта қизиқиш ва қониқиш билан ўқиган эдим. Тилу талқиндаги, кузатишлару қарашлардаги ва бошқа жиҳатлардаги муштаракликлар, ҳамоҳангликлар нуктаи назаридан «Бобурийнома» ва «Ҳинд сориға» айни мавзудаги Ҳасан-Ҳусан асарлар каби тасаввур қолдирди менда.

Экспедициянинг навбатдаги сафари тўғрисида хикоя қилувчи «Андижондан Даккагача» номли ушбу китобда олдинги сафарномада қўлга киритилган ютуқ ва фазилатлар янада бойитилибди, теранлаштирилибди. Муаллифнинг «Бобурнома»ни қайта-қайта мутолаа қилганлиги, ундан қўп жиҳатларни ўрганганлиги ва унга эргашганлигини асар руҳидан англаш қийин эмас. Тасвирдаги аниқлик ва лўндалик, воқеаларга бобуроно аралашувга ҳаракатлар фикримизнинг далилидир.

Сафарнома машаққатли меҳнатдан ташқари катта муҳаббатнинг ҳам маҳсулидир. Жонли, хароратли. Қўп ўринларда ўзингизни ёзувчи билан ёнма-ён юргандек хис этасиз. Қашқару Покистон, Ҳиндистону Бангладеш ва бошқа Шарқ мамлакатларининг шаҳару кишлоқлари табиати, ўша юртлар халқларининг яшаш тарзлари, урф-одатлари, байрам ва бошқа маросимлари, феъл-атвори, руҳияти, кийинишларию емишлари синчковлик ва ҳафсала билан, қизикарли тасвирланади, таърифланади. Энг муҳими, муаллифнинг ўзи кузатаётган ва гавдалантираётган воқеа-ҳодисаларга ички муносабати қалқиб туради. Адиб-сайёҳ ўзи юрган оламга ўқувчини олиб қира олади.

Тарих ва тарихий шахсларга мунсабат билдираётганда таваккалчилик, масалага юзаки ёндошиш панд бериб қўйиши мумкин. Қамчибек аввалги асарда қўнгли тўлмаган ана шундай ўринларга иккинчи китобда имкон қадар аниқлик киритганини эътироф этади.

Хуллас, «Андижондан Даккагача» «Ҳинд сориға»нинг мантиқий давоми сифатида яхши таассурот қолдиради. Унда Бобур ва бобурийларнинг тимсолларига чизгилар билан бирга сафар мобайнидаги уринишлар, изланиш-

лар, машаққатлар, қувончлар, бу хайрли ишга олийҳиммат ва жўмардлик билан бошчилик қилган жўшқин, қалби ҳамиша янги-янги орзулар, режалар билан тўла Зокиржон Машрабов, турли касб эгалари бўлмиш сафардошлар табиатига хос хислат ва хусусиятлар, уларнинг равиш-рафтори ишонарли ифодаланган.

Ўрни келганда масаланинг шу жиҳатига муҳтарам ўқувчилар диққатини тортишни жоиз деб биламан. Бобур Мирзога, унинг бекиёс салоҳиятига бошқача назар билан қараш кайфиятлари устивор бўлган, у ҳақда яратилган илмий, бадий асарлар асоссиз таъкиб остига олинган даврларда ҳам ўзининг эътиқодида собит турганлар бор эди. Шулардан бири асли касби геолог, катта лавозимларда ишлаб келаётган, лекин ҳаётда ҳамма нарсадан буюк Бобур Мирзога баландроқ меҳр қўйган Зокиржон Машрабовдир. Мен бунга Захириддин Бобур таваллудининг 500 йиллигига бағишлаб, унинг киндик қони томган Андижонда ўтказилган илмий-адабий анжуманда шахсан гувоҳ бўлганман. Ўшанда Бобур Мирзо боши узра қуюқ қора булутлар таҳдид солиб турар, унинг пешонасига «босқинчи» деган машъум тамға босишга ҳаракат авж олган эди. Ана шундай бир замонда Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раиси бўлган Зокиржон аканинг улуғ бобомиз тўйига бош бўлмоғи катта жасорат эди. Бу серғайрат, толмас инсон кейинги ўн йилда умрини, бутун қувватию салоҳиятини бобурийлар ва бошқа машҳур донишмандларимизнинг тақдир тақозоси билан турли хорижий мамлакатларда қолиб кетган қабр-мақбаралари аҳволидан хабар олишга, зарур бўлса таъмирлашга, улар томонидан яратилган ва чет элларнинг кутубхона ва бошқа муассасаларида, фуқароларда сакланаётган ноёб асарлар, қўлёзмалар каби нодир маданий бойликларни топиб, олиб келиб, ҳақиқий ворислари бўлган ўзбек халқига етказишга бағишламоқда. Ва бу фидойлик мамлакатимиз Президенти томонидан доимо қўллаб-қувватлаб келинмоқда. Жумладан, 2003 йил апрел ойида бўлиб ўтган Олий Мажлисимизнинг 11-сессиясида муҳтарам Ислом Абдуғаниевич Бобур жамғармаси ва унинг илмий экспедициясига шундай баҳо берган эди:

«Зокиржон ака, сизнинг фаолиятингиз, фидойи ишларингиз, Бобур бобомизнинг меросини бугунги ёшла-

римизга, замонамиз кишиларига етказиш, умуман, бунинг боқий таъсирини бугунги хаётда ташвиқот-тарғибот қилишдаги хизматингиз барчамизга маълум. Халқимиз ҳам жуда яхши билади. Мен шу фурсатдан фойдаланиб, сизга катта раҳмат айтмоқчиман...

Ҳаммамизга маълумки, Афғонистондаги кўҳна Хирот заминида Алишер Навоий бобомизнинг хоки ётибди. Энди бу улуғ ватандошимизнинг қабр-мақбарасини обод қилиш вақти-соати келди».

Шу билан бирга, мамлакатимиз раҳбари тегишли давлат идоралари ҳамда жамоат ташкилотларини буюк аждодларимизнинг юртимиз ҳудудидан ташқаридаги мангу оромгоҳларини таъмирлаб, обод этиш ишларига бош қўшишга даъват этди.

Ва орадан кўп ўтмай бу масала бўйича халқаро миқёсда дастлабки амалий қадамлар қўйилганини айтиб ўтиш жоиздир. Президентимиз шу йилнинг 17–18 июн кунлари Эронга қилган расмий ташрифи давомида Афғонистон ҳукумати раҳбари билан ҳам музокара-лар ўтказиб, жумладан, Хиротдаги Алишер Навоий мақбарасини обод этиш масаласини муҳокама қилдилар. Ана шу учрашувларда Ўзбекистон расмий хайъатининг аъзоси сифатида Зокиржон Машрабовнинг ҳам иштирок этгани барчамизни қувонтиради.

Ўйлаймизки, юртбошимизнинг бу борадаги ташаббус ва саъй-ҳаракатлари бошқалар қатори Бобур халқаро жамғармаси ва экспедицияси аъзоларига янада ғайратшижоат, илҳом бағишлайди, маънавий бойликларимизни изловчилар, кадрловчилар кўпаяди, фаоллашади, улуғ аждодларимиз тўғрисида янги-янги илмий-бадиний, хужжатли-оммабоп солнома-лар битилади.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири.

*Ким, ани аъмолидир ёдга лойиқ,
Меҳру вафо суннат ул зотга
лойиқ.*

Муқаддима

Гуркиров таърифида

Яна олис сафар тадориги ва хаяжони бошланди. Бу гал Қашқар (Хитой), Покистон, Хиндистон, Бангладеш орқали бобурий ҳукмдорларнинг охириги йирик намояндаси, давлат арбоби ва таниқли шоир Баходиршоҳ-II — Зафар умрининг сўнги йилларини мусофирликда, асирликда ўтказган Рангун (Бирма)гача бормоқ режалаштирилган. Насиб этиб, ушбу истак ва орзуларимиз рўёбга чиқса сафарнома китобимни давом эттириб, унга «Гуркировдан Рангунгача» деб ном қўйишни дилимга тугиб қўйдим. Шу боис ўзим туғилиб ўсган ва Тошкентдай шаҳри азимда яқин йигирма йил яшаб, кўнгли узолмай яна қайтиб келганим Гуркиров ҳақида андак тўхталиб ўтишни лозим тонам.

Гуркиров — мўъжазгина, хушманзара кишлоқ. У жанубдан Қорадарё ва шимолдан Тошпичан (уни кейинчалик Чиртаксой, Тентаксой деб ҳам атай бошладилар) дарёлари оралиғида жойлашган. Ерлари унумдор. Кишлоқ аҳли тирикчилигининг асосий манбаи дехқончилик ва боғдорчиликдир. Айниқса, анорга мутахассис улар. Анори йўқ ховли йўқ. Аҳли меҳнаткаш.

Кишлоқ номи билан аталувчи ширкат хўжалигининг шу йиллардаги ранси Ҳабибулло Суяров улар ҳақида шундай дейди:

— Гуркировликлар ажойиб инсонлар. Мен анча жойларда ишлаб келдим. Хозирча мен кўрган-билганлар ичидан Гуркиров халқининг меҳнаткашлиғига, тўғрисиўзлиғига, тадбиркорлиғига ган йўқ. Кишлоқда одам жуда зич. Тўрт юз қирқ бир гектар экин майдони бор. Олти мингдан ортиқ аҳоли яшайди. Мана шу озгина ердан шунча халқ

нафляпти. Демак, шароит одамларни тадбир-чора излаб топишга ўргатаркан, дейман. Мана, японлар ҳам сув юзасида, томларда дехкончилик қилишади-ю... Гуркировликлар ҳам японлардан қолишмайди. Шунинг учун атрофдаги қишлоқларга нисбатан анча бой қишлоқ. Катта қишлоқларда тўй ҳадеб бўлавермаслиги мумкин, лекин Гуркировда деярли ҳар куни ош...

Қўшни қишлоқларда «Гуркировда ариқнинг бўйида ўтирсанг ҳам қорнинг тўяди», деган гап юради. Бу ҳазилнамо нақлнинг тўқилишига сабаб шуки, қишлоқда мевали боғлар, экинзорлар кўп бўлгани учун ариқлардан ёзу куз бўйи ҳар хил мевалар, помидор ва бошқа полиз, сабзавот маҳсулотлари оқиб ўтади.

Қишлоқнинг тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар учрамайди. Кексаларнинг ҳикояларига қараганда, унинг ўрни ўтмишда тўқайзордан иборат бўлиб, кейинчалик одамлар турли жойлардан келиб ўрнашиб қолишган. Дарҳақиқат, раҳматли отам: бизнинг беш оғайни ота-буваларимиз келишиб шу ерга дастлаб бешта қапа тикишган, маҳалламизни шунинг учун «Бешқапа» дейишади, дер эди.

«Гуркиров» номининг келиб чиқишини шўро даврида фораг қилинган ўша тўқай тарихи билан боғлайдилар. Яъни, эмишким, тўқайда йирткич ҳайвонлар, хусусан гурк — бўри кўп бўлган. Узоқ-яқиндан бу ерга гурк овлагани овчилар келиб туришган. Гуркиров — «гурк овлайдиган жой», «гурк ови» деган ибораларнинг ўзлашган шакли, деган маънода тахмин қилувчилар кўпроқ.

Болалигимда қулоғимга бир ҳикоят чалинган. Унда айтилишича, юқорида зикр этилган тўқайда ов қилиб юрган бир киши иттифоқо қамишзор ўртасида чўзилиб ётган йўлбарс олдидан чиқиб қолибди. Аввалига унинг капалаги учиб, кўрқиб кетган ва орқага қайрилиб, оҳиста жилган. Шунда йўлбарс бошини ердан кўтариб, худди шафқат, кўмак тилагандай инграган. Овчи тўхтаб қараган ва яна ортга юра бошлаган. Йўлбарс тагин инграган. Шунда синчиклаб қараб, йирткичнинг тузоққа тушиб, ярадор бўлганига, ахволи оғирлигига, хужум қилиш нияти, шашти йўқлигига ишонч ҳосил қилган овчи Оллоҳга тавакқал қилиб аста яқинлашган. Йўлбарс яна бошини ерга қўйиб олган. Овчи жониворни тузоқдан бўшатаётиб олди оёқларидан бирининг тўпиғидан қон сизаётганини кўрган ва белбоғини шартта ечиб, яраланган жойини боғлаган-да, ўрнидан секин туриб, орқасига тисарила бошлаган. Йўлбарс оёқларини оҳиста йиғиб, бошини кўтар-

ган ва овчига қараб, гўё миннатдорчилик билдиргандай қиска-қиска, мулойимроқ товуш чиқарган.

Овчи уйига бориб, тўқайда содир бўлган ғаройиб ҳодисани оила аъзоларига ҳаяжон билан сўзлайди. Ўғилларидан бири: «Э, бекор кипсиз, ота, ахир у йиртқич ҳайвонку, тузалса, яна ваҳшийлигини қилиб, одамларнинг даладаги мол-қўйини ейди, қишлоққаям келиши мумкин, тўқайга энг яқини — бизни уйимиз», деб овчининг юрагига ғулғула солади. Хотини: «Йўқ, яхши қилибсиз, уям Худонинг маҳлуқи-да. Сизга тегмабди-ку, демак яхшилик қилганингизни билибди-да», деб, эрига таскин беради.

Воқеа бир-икки кунда бутун қишлоққа ёйилиб, кўпчилик таҳликага тушиб қолади.

Орадан икки-уч ҳафта ўтади. Бир куни овчи энди уйқудан туриб айвонга чиққан пайтда, ховли этагидаги ярми йиқилиб, болалар ошиб ўйнайдиган жой бўлиб қолган пастак деворда бир қўйни бўйнидан тишлаб турган йўлбарсни кўриб, донг қотиб қолади. Йўлбарс қўйни силтаб ҳовлига ташлайдию, орқага сакраб тушиб кетади.

Бу гап эртасигаёқ маҳаллага тарқалади. Лекин ҳеч ким ишонмайди.

Биров:

— Нима бало, овчи ваҳима қилиб, хаммани қишлоқдан кўчириб юбормоқчимиз, — деса, бошқаси:

— Бояқиш, бемаҳалларда тўқайда юриб, бир нарасага чалинганга ўхшайди, — дейди бошини сарак-сарак қилиб.

Ҳикоятни эшитган пайтимда эртақлар ўқиб юрган ёш бола бўлганим учун унга чиппа-чин инонганман. Тўғри, бундай ривоят халқ орасида, эртақларда ҳам кўп, айни шунга монанд ҳодисотлар асос қилиб олинган ҳикоялар ҳам бор. Албатта, уларда муболаға кучли. Лекин, менга қолса шундай эртақларга ҳозир ҳам ишонгим келади. Зеро, тилсиз ҳайвону паррандалар — мол-қўйлар, товуғу каптарлар, ҳатто тез-тез сўқиш эшитиб, таёқ, тепки еб турадиган ит-мушуклар ҳам, узок-узокларда ўтлаб, дайдиб юришса-да, ўз эгалариникига — ем-дон еган жойларига қайтиб келишади-ку, боши оққан томонга кетиб қолишмайди-ку, демак, уларда ҳам ақл-идроқ бор-да...

Мухими — юқоридаги ҳодиса бу дунёда ҳам яхшиликка яхшилик қайтиши мумкинлигини исботловчи бир ишоратдай туюлади менга. «Яхшиликка яхшилик йўқ» мақоли фақат инсонларга нисбатан, алам билан айтилгандир, балким?..

«Гуркиров» — кишлокнинг гуллаб-яшнашини орзу килишиб, «гуркираб кетсин» деган сўзлардан олинган, шунингдек, Қорадарёнинг шовқинини эшитиб, гулдираб турадиган жой, дея бир-бирларига тушунтиришларидан атамага айланиб кетган бўлса керак, деган фикрлар ҳам бор. «Гуркиров» уруғ номининг бузилган шакли бўлиши ҳам мумкин», дейди дўстим, шоир ва адабиётшунос Исмоил Тўлак. Агар жой атамалари такрорланса, улар бирон-бир уруғ ёки уруғнинг шажараларига бориб тақалиши кўп исботланган, дейди таниқли тилшунос олим, профессор Абдулхамид Нурмонов. Дарҳақиқат, жаҳонга машҳур адиб, атоқли қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов асарларида ҳам Гуркиров деган жой номи учрайдики, бу мазкур атаманинг тасодифий эмаслигидан далолатдир. Балки, Қирғизистондаги Гуркиров билан бизнинг Гуркиров ўртасида қандайдир илдизлар, тарихий боғланишлар бордир. Ахир ота-боболаримизнинг ўзаро бордикелдилари бўлган-ку. Масалан, менинг исмимни ҳам падари бузрукворим бир қирғиз биродарининг Қамчибек деган ўғлини ҳавас қилиб қўйган экан.

Дарвоқе, «Бобурнома»да Бобур бир киш Андижоннинг шимолидаги кишлокда кишлаб, Иламиш (ҳозирги Қорадарё) яқинидаги қалин чангалларда бир неча бор ов қилгани ҳақида гап кетади. Фикримнинг ҳақиқатга яқинлигига даъвоим кучли эмас-ку, ҳарқалай ўша чангаллар бизнинг Гуркиров ўрнида бўлган тўқайзорлар билан ёндош, қариндош эмасмидийкин, деган гумоним бор...

Гуркировнинг суви, аноридан ташқари ўрмонини ҳам хуш кўрурлар.

Жануб томони Қорадарё, бошқа тарафлари шолизор далалар билан ўралган ўрмонимиздан унинг қаровчиси Охунжон ҳожи ака, ўғиллари, келинларининг очиқ чехралари, меҳмондўстлиги боис, эрта баҳордан то кеч кузгача дам олувчилар аримас. Адл тераклар остидаги йўлаклар, ўртадан кесиб ўтган серқамиш, балиқлари бисёр анҳорнинг икки бетидаги хушҳаво ажриқзор сайхонликларга тўшақлар тўшаб ўтириш, сойнинг тиниқ сувида чўмилиш кўп роҳат. Ранго-ранг қушлар, хусусан булбул, майналарнинг сайрашлари, ҳар замонда у ер — бу ердан садо бериб қўядиган қирғовулларнинг солланиб юришлари руҳга, кўзга ҳузурдир. Мана шу гўзал, кўркем паррандани кўрганимда Бобур Мирзонинг Андижоннинг «Ови куши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулнинг ускуна-

сини тўрт киши еб тугата олмайду», деган сўзларини эслайман. Қуриб-қакраган ўтинлар оловида пишган димламаю паловлар, балиқ гўшлари эса меъданинг жони. Рухсат этилган мавсум ва меъёрда қуш отиш, ҳатто шунчаки елкага ов милтиғи осиб юришнинг ўзи қанчалар гаштли. Хуллас, бу хушхаво ўрмонда бир неча соат дам олсангиз бир ойлик чарчоқ тум-тарақай бўлиши шаксиз.

Андижоннинг чекка кишлоғи, унинг чекка маҳалласидаги чекка хонадонимиз деразасидан ана шу гўзал ва тароватли ўрмоннинг бир чети кўзга ташланиб турадиган хонамда шу сатрларни битар эканман, дилимда узок сафар олдидан бўладиган ғалати иштиёк, хаяжон, орзу-хаёллар ғужгон эди. Лекин йўлга чиқишимизга ҳали анча бор, ҳали бизни олдинда ўша мамлакатларга рухсатнома олиш билан боғлиқ оворагарчилик ва машаққатлар кутмоқда эди.

Раҳбар Зокиржон Машрабов экспедицияга бир неча ойдан бери ҳозирлик кўрар, виза масаласида Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси билан музокара олиб бормоқда эди. Унинг айтишича, аини Хитой билан юриш муаммосининг кўчиши бироз қийинроқ кечмоқда экан.

Меҳрибон Мишра хоним. Сертакаллуф Хитой элчиси

2001 йил, 18 сентябр, душанба.

Тушдан кейин Зокиржон аканинг хизмат машинаси — Асака тулпори, оппоқ рангли «Нексия»да Тошкентга жўнадик. Довон йўллари кенгайтирилиб, асфалт қилинган. Мустақиллигимизнинг тўққиз йиллик байрами арафасида ишга туширилган иккита туннел довоннинг энг баланд, айланаси кўп жойларини анча енгиллаштирган ва масофани бир неча ўн чақиримча қисқартирган эди. Бу билан Андижон — Тошкент йўлига кетадиган вақтни ҳам бир соатча тежаш имкони юзага келган эди. Ҳар куни неча минглаб одам юради бу йўлдан — бир неча юз минг соатлар демак!

19 сентябр, сешанба.

Тошкентдаги паккамиз — Вазирлар Маҳкамасининг Буюк Ипак йўли мавзеида жойлашган меҳмонхонасида

уйкуга қонгач, эрталаб яна бир бўлажак ҳамсафаримиз — филология фанлари доктори, бобуршунос олим, профессор Неъматилло Отажонов ҳамроҳлигида Ҳиндистон элчихонасига бордик. Элчи жаноблари йўқлиги учун бизни унинг ўринбосари Ума Суранароян Мишра хоним қабул қилди. Зокиржон ака билан телефонда бир неча бор гаплашишганиданми, ёки ўзининг табиати шундайми, бизни худди эски танишлари каби очик чехра, хуштавозе билан кутиб олди ва телефонда дарҳол чой буюрди. Биз Мишра хоним билан ҳол-аҳвол сўрашиб улгурмасимиздан пастак бўйли, сарик сочлари кўпикдай тўзиб турган ўрис жувони патнисда пиёлаларга қуйилган куюқ фамил чой кўтариб кирди. «Чойи Сулаймоний» деб аталмиш бундай чойни Ҳайдарободда, Тусийлар хонадонидан ичганимиз эсимга тушди.

Мишра хоним ўрта бўйли деган андозамизга мос келадиган, тўлагина, кўкракдор жувон бўлиб, ёши назаримда ҳали ўттизга бормаган эди. Оч қора тусли енги калта кўйлак устидан чет-хошиялари олтин ранг, майда катакли сарийсини ўнг биқинидан тортиб кийраҳонига чап кифтига ташлаб олган, ҳаракат қилганида сарий пастга сирғалиб кетаверар, хоним уни тепага кўтариб-кўтариб кўярди. Жувонни қора деб бўлмас, харқалай буғдойрангрок эди. Йирик-йирик кўзларини шахло десак, ҳаққимиз кетмасди. Оғзини катта очмай кулишлари ўзига хос, самимий эди. Пешонасининг чап томонидан чала ёрма очилган бўлиб, сочини ўнг тарафга силлиқ тарагани учун бир юзи узунчоқрок, иккинчи юзи қисқарок кўринарди. Елкалари оша ёйилиб тушган қоп-қора сочларининг учлари белида эди. Хоним дарҳақиқат очик юзли, хийла хушчакчак, истарали, киришимли эди. У энди бир ярим ёшга киришган эгизак қизлари борлигини, турмуш ўртоғи Сунил Мишранинг Лакновда ҳарбий хизматчи эканлигини гапириб берди.

Хоним Деҳлига қўнғирок қилиб, Бобур номидаги нуфузли жамғарманинг экспедицияси билан боғлиқ хатга ҳали ҳам жавоб келмаганидан хижолат бўлаётганини айтди. Кейин у бизнинг сафаримизга хайрихоҳлигини изҳор этиб, фақат шу пайтларда Ҳиндистон билан Покистон ораларига андак совуқчилик тушиб тургани боис, агар Хитой орқали юриб, Ҳиндистонга Непалдан ўтсаларингиз қулай бўларди, деган истакни билдирди ва тавозе билан йўлакккача кузатиб қўйди.

Хиндистон элчихонасидан мамнун чикиб, Ўзбекистон Фанлар академияси билан рўпарама-рўпара бинода жойлашган Хитой элчихонасига бордик. Ҳовлига киришимиз билан бизга консул Го жаноблари пешвоз чиқди ва шинам фойега бошлаб кириб, юмшоқ чарм курсилардан жой кўрсатди. У қўлидаги хитойча ёзувли қоғозларга ишора қилиб, гапнинг қисқаси, Хитой худудига автомобилда ўтиш таъқиқланган, бу масалада камида уч ой олдин бизга мурожаат қилиш лозим эди, биз Пекин раҳбарияти билан гаплашиб кўришимиз мумкин эди, деган гапни уқтиришга ҳаракат қилди. Бу муаммо элчи билан ҳам битмайди, деб турган эди, элчининг ўзи чиқиб қолдию, Зокиржон ака ўрнидан даст туриб унинг олдига бориб ўзини таништирди. Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистондаги фавқулодда ва Мухтор элчиси бўлган Ли Цин Се пастаккина, барча хитойлар каби ихчам жуссали, кўзойнак таққан, эллик беш-олтмиш ёшлар чама-сидаги киши эди. У бизни гулли, таги тўккизил рангли хитойи гилам тўшалган, бурчакларида хитой гулли чинни кўзаларда хитойи гуллар ўсиб турган кенггина, махсус қабулхонага бошлаб кирди. Бизга хитойи чойнак-пиёлаларда кўк чой беришди. Консул Го гапнинг борини очик айтиб тураверадиган ижрочи ходим, элчи Ли эса сертавозе, сертакаллуф, муомаласи зўр, чинакам дипломат одам эди. Ишингизни битирмаса ҳам ўзи ҳақида яхши одам экан, хушмуомалалигини қаранг, деган таасурот қолдирадиганлар тоифасидан эди. Лекин Зокиржон ака ҳам дарҳол таслим бўлиб, хўп деб кетаверадиганлар хилидан эмас. Охири элчи сўз тополмай, бош министр ўринбосарларидан ёки ташқи ишлар вазирлигидан хат қилдириб келсангиз, Пекинга жўнатамиз ва сизларни ишонтираманки, шунда иш тез ва осонроқ битади, деди. Назаримда у бундай хат олишолмайди деб ўйлади ёки масъулиятни ўз зиммасидан соқит қилиш учун шу йўлни топди.

— Яхши, — деди Зокиржон ака, — демак, сўзингиздан қайтмайсиз ва масалани уч-тўрт кундан кечиктирмай, ижобий ҳал қиласиз?

— Ҳа, имкони борича уринаман, хотиржам бўлинг, — деди жаноб элчи. У рус тилида консул Гога нисбатан анча яхши гапирарди.

Элчихонадан чиқиб Зокиржон ака Вазирлар Маҳкамасига қўнғироқ қилиб, тегишли мутасадди раҳбарлар билан маслаҳатлашди.

Суюнч ва куюнч. Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр

20 сентябр, чоршанба.

Эрталаб «Дархон» кафесига, ёзувчи Дадахон Нурий хотинининг хотирасига бағишлаб ўтказаетган йил оши маросимига бордик. Шу ерда кўп устоз адиблар, эски кадрдонлар ва бошқа таниш аҳли қалам, жумладан, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов, Хайриддин Султон, Аҳмаджон Мелибоев, Ўткир Ҳошимов, Нормурод Назруллаев, Абдусайд Кўчимов, Ҳожиакбар Шайхов, Ҳабиб Саъдулло, Ёқубжон Хўжамбердиев, Мирзо Кенжабек ва бошқалар билан кўришдик. Уларнинг аксариятига «Ҳинд сориға» ва «Бобурийлардан бири» китобларимдан дастхат ёзиб бердим. Дарвоқе, «Ўзбекистон овози» газетасининг бош муҳаррири, таникли шоир Азим Суюн билан ҳам учрашиб қолдик. У кунни кеча Андижонга бориб қайтган экан.

— Андижон мўъжизалардан иборат бўлиб кетибдику, — деди у таассуротларини баён этаркан. Назаримда, қаламкаш ҳамкасблар ўртасида айтилган бу гапдан бўйим бир қарич ўсгандай бўлди.

Ошдан кейин Зокиржон ака билан Неъматжон бошқа элчихоналарга кетишди. Мен ҳамюртим, истеъдодли шоир ва журналист, мени ўзига устоз санаб юрадиган кадрли укам Абдунаби Бойкўзиевнинг «Тико» машинасида яна бир кадрдон дўстим Шодмонбек учаламиз Набижон (мен Абдунабини шундай атаб ўрганганман)нинг укаси Абдусаломнинг ошхонасидан бир лаганга андижонча пиширилган палов, бир лаганга махсус тайёрланадиган мантидан босдик-да, 1-шаҳар Марказий шифохонасига кетдик. Менинг бевосита бош раҳбарим, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов шу жойда даволанаётган экан. Ҳамюртим, Ўзбекистон халқ шоири, Абдулла аканинг ўринбосари Муҳаммад Юсуф ҳам шу ерда эди. У автомобил ҳалокати туфайли операция бўлганди.

Саккизинчи хонага кирсак, Абдулла ака осма укол олаётган, Муҳаммад Юсуф ҳам унинг ёнида экан. Биз уларга китоблардан («Ҳинд сориға» ва «Бобурийлардан бири») бериб, тезгина қайтмоқчи эдик, Абдулла ака кўймади, бирга чой ичиб ўтириб қолдик. Овқатни икки

хил олиб яхши қилган эканмиз. Абдулла ака ошни суюб еди, Муҳаммаджон — мантини. Табнийки, Андижон ҳақида, вилоятнинг муваффақиятлари ҳақида гап кетди.

— Андижон эрта-индин пахта тайёрлаш режасини бажарар экан, ҳокимларингиз Қобилжон Ғофурович номига табрикнома тайёрлаб қўйдик, — деди Абдулла ака. — Умуман, Андижонга омад кулиб боқди.

Сухбат мавзуи китоб чиқаришдаги масъулиятсизликларга кўчди.

— Китобнинг бадий савиясига нашриёт масъул эмас, деб ёзиб қўйишади, бу нима деган гап ахир! — куюниб кетди Абдулла ака. — Энди... «муаллиф ҳам масъул эмас», деб ёзиш қолди!

— «Китобнинг бадий савиясига китобхон масъул» деб ёзиш керак, — дея лутф қилди Муҳаммад Юсуф.

Абдулла ака бизни йўлаккача кузатиб қўяр экан, мен экспедиция сафари ҳақида гапирдим, у бизга оқ йўл тилади, кейин қаерда бўлсанглар ҳам, нима тадбир ўтказсанглар ҳам Ёзувчилар уюшмасини «хутба»га қўшиб қўйишга ҳаракат қилинглар, — деди.

Абдулла ака йўлакдан қайтди. Қолганларимиз дарвеш адиб ва адабиётшунос Маҳкам Маҳмуд Андижонийнинг соддалиги, паришонхотирлиги ҳақидаги тўқилмаган латифа ва ҳангомаларни эслашиб (бу борада Шодмонбек анча мутахассис-ку), кулишиб, шифохона дарвозаси олди-гача келдик. Хайрлашиш арафасида Муҳаммад Юсуф:

— Набижон, костюмингиз кани? — деб қолди.

Абдунаби костюмини Абдулла аканинг хонасида қолдириб чиққан экан. Кулганича кириб кетди.

Алкисса, Набижон чикқач, Муҳаммад Юсуф билан хайрлашдик ва дарвоза ёнидаги махсус йўлакдан ўтиб машинага ўтирдик-да, жўнадик. Икки чакиримча юрганимиздан кейин бирдан қўлда кўтариб юрадиган чарм сумкачам эсимга тушиб, ёнимга — иккала олди ўриндик ўртасига қарадим — сумкача йўқ эди!

Шодмонбек билан Набижон бирон жойда қолдирган-дирсиз, деб ҳар турли тахмин ва гумонлар айтишди. Лекин менинг сумкачани ўғирлатганимга имоним комил эди. Чунки Абдусаломнинг ошхонаси олдида тўхтаганимизда мен сумкачадан фламастр ручка олиб Абдулла ака ва Муҳаммад Юсуфларга берадиган китобларимга дасхат ёзган эдим. Ундан кейин тўғри шифохонага кетганмиз. Барибир Шодмонбекнинг хонасига («Хабар» газетаси тахририяти) бориб, Муҳаммад Юсуфга қўнғирок

килдик. Унинг «йўқ» жавобини эшитгач, Набижон билан шифохона олдига қайтиб бордик-да, йўл четларини, девор гуллар билан ўралган томорқачаларни кидирдик. Зора, пулини олиб, бошқа нарсаларни ташлаб юборган бўлса, деган илинжда-да. Биз ўғрида ҳам инсоф бўлиши мумкин, деган тасаввурда эдик. Сумкачада пулдан ташқари паспорт, ҳайдовчилик гувоҳномаси, иккита хизмат жойи гувоҳномаси, телефон рақамлари ёзилган дафтарча, ён дафтар, «Муҳаббатни гуноҳ десалар» деган китоб ва яна анча-мунча турли нарсалар битилган қоғозлар, ҳужжатлар, калитлар бор эди.

«Эй, номард!» Бировларни қакшатиб топган пул билан қорнингга нон олиб ейсанми, бола-чақа боқасанми?..

Албатта, бу гапларнинг фойдаси йўқ, чунки ўғри, муттахамлар ўғирлик, олғирлик ҳақидаги дастурий асарлардан бошқа китобларни ўқишмайди, мабодо ўқишганда ҳам уларга бундай таъна-дашномлар пашшанинг фин-ғиричалик таъсир қилмайди.

Биз шу кунларда бир неча мамлакат элчихонасидан бошпуртларимизга муҳр бостиришимиз зарур эди-ку! Энди бу гапни, бусиз ҳам ишнинг оғир кўчишидан диккат бўлиб юрган Зокиржон акага етказишни айтнинг. Бечоранинг бошидан бир эмас, бир неча пақир муздай сув куйиб юборилгандек бўлар. Ахир янги паспорт олиш учун аввало Андижонга бориш керак, қолаверса бу дарров битадиган иш эмас...

Мен энди ҳеч бўлмаса мелисахонадан паспортни ўғирлатганим тўғрисида маълумотнома олишим керак эди. Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек тумани ички ишлар бошқармасига бордик. Жиноят кидирув бўлими бошлиғи Фаёз Набираев ҳар қалай адабиётни тушунадиган, ёзувчи деган унвонни анча кадрлайдиган йигит экан. Ўзи хизмат машинаси рўлига ўтириб, бизни ўғирлик содир бўлган худуддаги мелиса бўлимига бошлаб борди, у ердагиларга жуда тез шуғулланинглари, зарур чораларни кўринглари, домлага эртага маълумотнома ёзиб беришимиз керак, деб тайинлаб, қайтди.

Набижон иккаламиз соат тунги ўнларгача мелисахонада қолиб кетдик. Орада бўлимнинг иккита йигити билан ҳодиса содир бўлган жойга ҳам бордик. Йигитлар ўша кўча («Почтовая»)даги хонадонларнинг эшигини тақиллатиб, суриштирув ўтказишди. Аввал қамалиб чиққан, гумонли бир шахсни тутиб олиб келишмоқчийди, у ҳам анойи эмас экан, хозир чиқаман, деганича, чиққларни

ўчириб, нариги томондаги девордан ташлаб қочди. Мелисахонага қайтдик. Алишер деган терговчи келиб Набижон иккимизни обдон сўроқ қилди, кейин бармоқ изларимизни олишди. Нима бало, ўзимиздан шубҳа қиялпсизларми, деб сўраймиз. Улар тўғри тушунинглар, қонун-қоидамиз шунақа, дейишади. Ҳе, қонун-қоидангдан ўргилдик, деймиз ичимизда. Мана шунинг учун ҳам мелисага ҳеч ким ёрдам беришним, гувоҳликка ўтишним хохламайди-да... Бошқа маҳал бўлганида хонумоним йўқолганда ҳам, бошқўзимдан садақа, деб, этакни қоқиб чиқиб кетишим мумкин эди, афсуски ўша пайтда паспорт менга сувдай, ҳаводай зарур эди. Кейин анчагача алам қилиб юрди: бир палид ҳаромхўр касрига икки бирдай ёзувчи, журналист бефайз хоналарда, ёш, гўр мелисалар кўзига мўлтираб, бир неча соат ўтирдик-а...

Бўлим бошлиғи, Ўрол деган йигит: ташвиш қилманг, домла, мен ўғрини албатта топаман, энди астойдил киришмасам бўлмайди шекилли, ўша жойда яқиндан бери иккинчи марта ўғирлик юз бериши, бултур ҳам шундай бўлган, — дейди.

Мен ўзимдан ҳам Набижонга ачиниб, унинг олдида ҳижолат чекардим. Бечора, менга яхшилик қиламан, деб мелисахоналарда сўроқ бериб юрса — хизматга тухмат дегандай... Лекин унинг оғринганини сезмаганим учун ҳар ҳолда ичимда хотиржамроқ эдим. Энди энг катта ташвиш Зокиржон акага айтиш эди. Набижон билан меҳмонхонамиз ҳовлисига кирдик-да, Зокиржон ака ётадиган хона рўпарасига бордик. Унинг стол чироғи ёқиқ эди. Бир оз иккиланиб турдигу, юрак бетламай, қайтдик. Набижон уйига кетди, мен — ўз хонамга.

21 сентябр, пайшанба.

Зокиржон аканинг ёнига эрталаб соат етти яримларда кирдим. Унинг кайфияти яхши экан, одатдаги ҳазили билан қарши олди:

— Э, яшанг, Тошкентга ўйнагани келган экансиз-да. Отингни сот, молингни сот, Қамчибек Кенжа бўл экан-да. Бирданига икки китоб чиқариб қўйган одамсиз... Китобларни тарқатиб бўлай дедингизми?

Мен юз берган воқеани айтдим. Зокиржон ака: э, чакки бўпти, энди тезроқ паспорт олишга ҳаракат қилиш керак, бугун кайтамиз, деди.

Набижон келди. Кечкурунги маслаҳатимизга биноан у таниқли ёзувчи, дўстим Тоҳир Маликларникига ўтиб «Шайтанат»нинг қўлёзмасини олиб келибди («Холис» газетаси учун). Иккимиз яна Улуғбек тумани ички ишлар бошқармасига кетдик. Фаёз Набираевнинг ўзи компьютерда Андижон шаҳар ички ишлар бошқармасига ва Андижон вилоят ДАН бошқармасига паспортим ва ҳайдовчилик гувоҳномамнинг ўғирлангани, бу борада қидирув ишлари олиб борилаётгани ҳақида маълумотнома ёзиб берди. Махсус талабномани Республика Ички ишлар вазирлиги тасдиқлаб бериши керак экан, унга соат иккида келадиган бўлдик.

Ёзувчилар уюшмасига бордик. Аввалги куни кирганимда Йўлдош Сулаймон йўқ эди. Китоблардан қолдириб кетаверган эдим. Йўлдош ака китобларни ўқий бошлаганини айтиб, уларнинг сифати, бошқа жиҳатлари тўғрисида, умуман бу асарларнинг юзага келиши «улуғ иш бўлгани»ни табиатига кўра ҳаяжон ва эҳтирос билан сўзлади, қайта-қайта табриклади. Хуллас, сидқидилдан хурсандлигини изҳор қилди. Аслида мен унга раҳмат айтишим керак эди: «Бобурийлардан бири» ҳақида китоб ёзиш тўғрисида илк фикр уйғотган одам Йўлдош Сулаймон эди.

— Зокиржон ака жуда катта ишлар қиляпти, экспедиция сафарлари ҳазилакам жасорат эмас. Бобурга ҳайкал қўяпти. Мана шундай одамлар ҳақида китоб ёзиш керак. Қамчибек, шундай қаҳрамоннинг ёнида юрибсиз, ёзинг, — деган эди у бир гал учаламиз суҳбатлашиб турганимизда...

Туш пайтида радиокомитетга бордик. Экспедициямизнинг яна бир аъзоси, ҳиндшунос Аҳмаджон Қосимов отасининг вафоти муносабати билан маърака бераётган эди.

Ошдан чикибоқ Набижон билан яна Улуғбек тумани Ички ишлар бошқармасига жўнадик. У ерда бизга бир йигитни қўшиб беришди. Ички ишлар вазирлигига кетдик. Ҳамроҳимиз кириб, салкам бир соатда талабномани тасдиқлатиб чиқди. Меҳмонхонамиз олдига физилладик. Зокиржон ака Нексияни Андижон йўлига қаратиб, бизни кутиб турган эди.

22 сентябр, жума.

Андижон шаҳар Ички ишлар бошқармаси бошлиғи, милиция полковниги, ўзимизнинг гуркировлик Абдумуталиб Эргашев билан унинг хонасида учрашдик. Аҳволни баён қилдим. Керакли ҳужжатларни айтди, кишлоққа —

уйга бориб олиб келдим. Қоғозларни тегишли бўлимга топшириб қўйиб, Абдумуталлиб билан суҳбатлашиб ўтирдик. Орада Зокиржон ака билан ҳам қўнгироклашиб турдик. Хуллас, икки соатларда бошпурт тайёр бўлди (рахбар олижаноб ва кадрдон бўлса иш шунақа тез битиши ҳам мумкин экан). Кейин бир соатдан ортиқроқ вақт паспортга қайтадан ички виза муҳрини бостиришга кетди.

Яна элчихоналар остоналарида

24 сентябр, якшанба.

Соат учларда Зокиржон ака, Неъматилла Отажоновлар билан Тошкентга жўнадик. «ЖИП»нинг рўлига Илҳомжон Мамарозиков (Бобур миллий боғи директори, яна бир ҳамсафаримиз) ўтирди.

— «ЖИП»нинг оёғини бир кўрайлик-чи, — деди Зокиржон ака. — Агар Тибет орқали юрадиган бўлсак, шу машинада кетишимиз керак.

Дарвоқе, Хитой элчихонасидан Зокиржон акага илтимосларингиз ижобий ҳал бўлди, душанба куни соат тўққизда учранглар, деган хабар келган эди.

Экспедициямизнинг янги аъзоси Неъмат Отажоновни бир-икки кўришда менга ўхшаб зерикарлироқ одам экан, деб ўйловдим. Уч-тўрт суҳбатимиздан кейин менга нисбатан анчагина киришимли, хушчақчақлиги аён бўлиб қолди. Унда собиқ сафардошимиз, раҳматли Тўлқин Рўзиев феъл-атворига монанд жихатларни сеза бошладим. Умри ўхшамасину, Неъматжон ҳам Тўлқин ака каби дунё кўрган (у Оврўпода, Америкада, Осиёнинг энг машхур мамлақати Саудия Арабистони ва бошқа чет давлатларда бўлган эди), фикри кенг, улфат, одамшаванда экан. Назаримда бир-биримизга хийла хил келадиганга ўхшаймиз. Демак, Худо хоҳласа, сафарга яхши бориб келамиз.

Яна Вазирлар Маҳкамаси меҳмонхонасига қўндик.

Қўкондан чиқшимизда севалай бошлаган ёмғир Тошкентда астойдил ёғмоқда эди.

25 сентябр, душанба.

Эрталаб Фаррух Расулов келди. Экспедициянинг бу галги аъзолари жамулжам бўлиб Хитой элчихонасига бордик. Консул Го худди муаммони ўзи қойил қилиб ҳал

этгандек, хушчақчақлик билан бизни табриклади. Лекин барибир Тибет томондан юришга рухсат бўлмаган эди. Қашқардан, Тошқўрғон орқали Покистонга ўтиб кетишимиз мумкин эди, холос. Начора, шунисига ҳам шукр қилиш керак. Ахир Хитойга ҳаракат қилишдан асосий мақсадимиз — Қашқарда бўлиб, Бобур Мирзонинг «Асрори мусиқий» асари кўлэзмасини излаш эди-да. Қолаверса, аввалда юрилган Туркменистон чўлларидан кетиб, қайтишда яна ўша бир йўлдан келиш жуда зерикарли туюлаётган эди.

Паспортларни у ерда қолдириб, Ҳиндистон элчихонасига жўнадик. Элчихона олдида яна бир бобуршунос, таржимон Ғофиржон Сатимов билан учрашиб қолдик. У ҳам Ҳиндистонга виза олмақчи экан — илмий ишлар билан шуғулланиш ниятида. Ғофиржон Буюк Британия музейида Бобур ва бобурийлар ҳаёти тасвирланган ноёб миниатюра-суратлар кўрганини, шулардан бири «Бобурнинг Қашқарни олиши», яна бири «Бобурнинг Ўзган қалъасини олиши» деб изоҳланганини айтиб қолди.

— Ие, бу янгилик-ку, — деди Зокиржон ака. — Бобурнинг Қашқарда бўлганлиги хақида манбалар йўқ-ку, демак, бу борада ҳам жиддий шуғулланиш керак...

Яна Ума Мишра хоним ҳузуридамиз. У бугун этаги тўпигигача тушган тўқ ҳаво ранг сарийда эди.

Мишра хоним ишимиз ҳал этилмаётгани учун хижолат чекарди. Қолаверса, Ҳиндистонга Покистон орқали ўтадиган бўлганимиз масалани бир оз чигаллаштириши аниқ эди. Мишра хоним бунга таассуф билдирди ва яна Дехлига қўнғироқ қилди, «бошқа давлатларга виза олишибди, фақат биз қолибмиз, ўзбеклар билан ҳиндлар бир-бирига дўст халклар-ку. Менга жуда ноқулай бўляпти», деб у ёкдагилардан яна ёзғирди. Уларнинг ваъдаларидан қаноат ҳосил қилмади шекилли, бизни элчи ҳузурига бошлаб кирди. Элчи бўйчан, ўрта вазнли, қирқ-қирқ беш ёшлар чамасидаги кўзойнак таккан йигит эди. У анча жиддий, сипо кўринарди. Элчи ҳам Непал орқали ўтилса яхши бўларди, деган гапни қистириб ўтди. Лекин ёрдам беришга ваъда қилди. «Сизлар бобурий бўлсангизлар-у Ҳиндистонга боролмасангизлар, бу мумкин эмас, менинг номимдан Дехлига хат тайёрланглар», деб Мишра хонимга тайинлади ва бизни останагача кузатиб қўйди. Хонимнинг бизга ҳамдардлиги, ишимиз сурилаётганига астойдил ачинаётганлиги унинг хатти-ҳаракати

ти, кўзларидан сезилиб турарди. Унда хинд аёлларига, умуман оналарга хос меҳрибонлик бор эди.

— Хаммаси яхши бўлади, бу сафар чегарада ўтган галгидай кийналмайсизлар, мен хат ёзиб бераман, — деди у.

Мишра хоним рус тилида бир оз кийналиб, баъзи сўзларда тўхталиб бўлса ҳам, ҳар ҳолда дуруст гапирарди.

— Хатингизни кўкрагимизнинг тўрисида сақлаб кетамиз, — деди Зокиржон ака лутф қилиб.

— Ўзингизни қалбимизда сақлаймиз, — дедим мен ҳам таваккал қилиб.

Хоним яйраб кулди ва бизни одатдагидай хуштавозе билан йўлакка кузатиб қўйди.

Бангладеш элчихонасига қараб кетдик. Элчихоналар Тошкент шаҳрининг турли томонларида, ҳар хил мавзеларда ўрнашган эди. 1993 йилги сафар чоғида Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консулхонасида бўлганимизда жуда чекка ердан беришибди, деб кўнгиллаган эдим. Демак, элчихоналар жойлашуви ҳам мен ўйлаганчалик жўн иш эмас шекилли-да.

Бангладеш элчихонаси ҳам шаҳарнинг кун ботиш тарафида, нисбатан овлоқ, Динмуҳаммад Қунаев (Қозоннинг собиқ раҳбари) номидаги кўчада экан. Зокиржон ака элчи йўқлиги сабабли консул билан гаплашиб чиқди. Бу ерда ҳарқалай муаммо туғилмади. Зокиржон ака элчи, хусусан, унинг таржимони Суннатилло билан яхши таниш эди.

Нукус шоҳкўчасидан Туркменистон элчихонасига бордик. Иккинчи қаватнинг тор йўлагидан юриб, элчи қабулхонасининг рўпарасидаги курсиларга ўтирдик. Йўлак деворларида Туркменистон, президенти, туркманбоши Сафармурод Ниёзовнинг турли шакл ва хилдаги суратлари ойнали ромларга солиниб илиб қўйилган эди.

— Элчининг хонасида президентнинг бюсти ҳам бор, — деди Неъматилло.

Шу пайт ичкаридан йигирма беш-ўттиз ёшлардаги тумтайган бир йигит, ортидан уни койиб-уришиб эллик беш-олтмишлар ўртасидаги, хийла оқарган сочлари калта олдирилган, ўрта бўйдан баландроқ ва бўлароқ бир одам чиқиб келди. У элчи эди.

Йигит бирон номаъкул иш қилган шекилли, элчи остонада тўхтаб, бизга бир назар ташлаб, худди танимагандай, кечирасизлар, деб қўйиб, яна койишда давом этди. (Зокиржон ака ва Неъматилло икки кун аввал унинг қабулида бўлишган эди).

Йигит биздан сал нарига ўтиб, қўлларини орқага ковуштириб, бошини ҳам қилганича лом-мим демай турарди. Элчи кириб кетди, йигит тик турибди, биз ўтирибмиз. У хонадан бу хонага кириб чиқаётган элчи ёрдамчиси йигитга ачиниш биланми, аччиғланибми, қараб-қараб кўяди. Етти-саккиз дақиқалардан кейин йигитни ичкарига чақиришди, уч-тўрт минутлардан кейин уни олиб чиқишиб, бошқа хонага бошлаб кириб кетишди.

Кейин Зокиржон акани таклиф қилишди. У тезгина қайтиб чиқди. Бошқа давлатлардан виза олаверинглар, кейин бизга келасизлар, дебди элчи.

Соат учда Хитой элчихонасидан паспортларни олишимиз керак эди. Хиндистон элчиси ва Мишра хонимнинг таассуфларини мулоҳаза қилиб Зокиржон ака Хитой консули Го билан яна бир музокара қилиб кўрди. «Хиндистон элчихонаси Непал орқали ўтамиз, дегансизлар, яна бошқатдан Дехлига мурожаат қилиш керак, дейишяпти», деди. Го иккинчи қаватга элчи билан маслахатлашгани чиқиб кетди ва кўп ўтмай тўмсайиб қайтиб тушди.

— Йўк, бунни сираям иложи йўк экан, фақат Кунжирап чегара пунктдан ўтасизлар, — деди у қатъий тарзда ва муҳр босилган паспортларимизни қўлимизга тутқазди. Хайрлашар экан: «Шунисига ҳам хурсанд бўлинглар, сизларга истисно тарзида рухсат бериляпти, аслида уч ой кутишинглар керак эди», деб писанда қилди. Бунисиям майли-я, визани бепул қилиб берамиз, дейишган эди, тўккиз юз долларни қуртдай санаб олишди!

Кейин Паркент кўчасида жойлашган, алоҳида ҳовли-жойли Эрон элчихонасига ўтдик.

Бу ердаги ишимиз эртага битадиган бўлди. Паспортларни қолдириб меҳмонхонага қайтдик.

Кечкурунликка Зокиржон ака меҳмонхона ошхонасига ош буюриб қўйган эди. Сабаби Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировни меҳмонга чақирмоқчи эдик. Аслида аввалги сафар келганимиздан бери у киши бизни меҳмон қилмоқчи бўлиб уйига таклиф этганди. Устоз «Хинд сориға»га сўз боши ёзган, шунинг учун унга китобдан олиб ўтиб беришим зарур, шарт эди. Ўтган гал кўнғироқ қилиб айтиб ҳам қўювдим. Лекин ўғрилар ишнинг белига тешиб, режаларимни ўзгартириб юборган эди.

Пиримқул ака Дўрмондаги дала ҳовлисида ижодий ишлар билан банд эди, белгиланган вақтда — соат кеч еттиларда келди.

Зокиржон аканинг хонасига дастурхон тузалди. Турли мавзуларда суҳбатлашиб ўтирдик. Ўзбекистон, Андижоннинг омади ҳақида. Дарвоқе, бугун Андижон вилояти пахта тайёрлаш шартномасини бажарди. Йиллик режани бу қадар эрта ўринлатиш республика пахтачилик тарихида бўлмаган! (Бошқа вилоятлар энди элликка борган эди). Пиримқул ака Бобур жамғармаси ва экспедицияси фаолияти борасида сўзлаб қуйидагиларни илова қилди:

— Мен мана шу ёшга кириб, хулоса қилдимки, дунёда том маънода яхши одамлар, яъни фидойи инсонлар жудаям кўп бўлавермас экан. Масалан, темурийларнинг ўзини оладиган бўлсак, улар жуда кўп, лекин Амир Темур, Шоҳрух, Улуғбек, Бобур Мирзо, Хусайн Бойқаролар эл-юрт учун, маданият, маърифат йўлида катта ишлар қилишди ва шунинг учун ҳам уларнинг номлари тарихда яхшилик билан қолди... — Адиб мавзуни Зокиржон акага боғлади, унинг қилаётган эзгу ишлари таҳсинга лойиклигини алоҳида таъкидлади. Алламаҳалгача гаплашиб ўтирдик. Иттифоқо, Зокиржон аканинг Лондонда яшаётган невараси Зухраҳон ва неvara куёви фарзанди билан келиб қолишди. Куёв йигит Нодирбек эндигина ўттизга кирган истикболли, фикрли йигит экан. У ҳозир Ўзбекистон суғурта компаниясининг Англиядаги вакили бўлиб ишларкан. Мен китоблардан ёзиб бердим. Яна бир жуфт китоб бердим — буларни элчимизга бераман, — деди Нодирбек.

26 сентябр, сешанба.

Эрталаб Эрон элчихонасига бордик. Ҳужжатлар расмийлаштириладиган қабулхонага йўлакдаги хона орқали ўтилар, бу ерда Шерали исмли хоразмлик хушмуомалалигина йигит ўтираркан.

Эрон элчихонасида ёзув ишлари хижрий йил ҳисоби билан юритиларкан. Бу кун хижрий тақвим бўйича 1379 йил, еттинчи, меҳр ойининг бешинчи кунини экан. Хижрий-қамарий тақвим бўйича эса 1421 йил, жумодил соний ойининг 27-кунини эди.

Қабулхонада рўмол ўраган рус ва бошқа ғайри исломий этникдаги жувонларни кўриб, Ислом республикасининг элчихонаси бўлгани учун бу ерга уларнинг урфига мос кийиниб келишаркан-да, деб кўнглимдан ўтказувдим. Йўлакдаги хонада ўтирсак, ўша хонимлар рўмолларни ечиб, Шералига бериб чиқиб кетишяпти. Маълум

бўлдики, рўмол, узун кўйлак ва ҳатто тўғноғичлар ҳам гайри исломий аёлларга «ижарага» бериб туриларкан. Ҳийлаи шаръий деганлари шу-да. Ахир уларнинг ҳаммаси тижоратчи аёллар-ку...

Соат учда келадиган бўлди. Қорасарой томондаги Покистон элчихонасига кетдик. Бу ерда ишимиз осон кўчди, бир йўла паспортларга муҳр бостириб, Бангладеш элчихонасига равона бўлди. Соат иккида келадиган бўлиб, қайтдик. Тушдан кейин бориб паспорт олдик-да, Эрон элчихонасига йўлиқдик. Бу ерда ҳам ишимиз тезроқ битса, энди Ҳиндистон элчихонасига борамизу у ердан чикиб, Андижонга жўнаймиз, деб мўлжаллаган эдик. Ёзувчи Хайридин Султон қайта-қайта қўллайдиган таъбир билан айтганда банда тадбир қилади, Оллоҳ тақдир қилади.

Узоқ кутдик. Кеч кириб кетди. Иш битмади.

27 сентябр, чоршанба.

Эрталаб яна тўғри Эрон элчихонасига бордик. Паспортларни олиб Ҳиндистон элчихонасига учдик. Лекин у ерда ҳам бизни хушxabар кутаётгани йўқ эди. Дехлидан бизга рухсат берилгани ҳақида кеча факс юборилган экан, ҳалигача етиб келмабди. Мишра хоним яна Дехлига кўнғирок килиб, факсни қайта жўнатишларини сўрай бошлади.

Мишра хоним хонасининг деворида чордона куриб ўтирган кишининг галати тасвирланган сурати бор эди: юзлари чўзинчоқ бу одамнинг ингичка хартуми бўлиб, кулоқлари ҳам филники эди. Бунинг маъносини Ума хонимдан сўрамоқчи бўлдим, фикримдан қайтдим. Ижодкор — мусаввир ҳиндларнинг асосий меҳнат қуроли ва воситаси бўлган филни инсонга тенглаштириб, бу икки жонзотнинг захматкашлиги ўртасидаги муштаракликни, ифодаламочки бўлгандир-да...

Бўзчининг моксидай яна Туркменистон элчихонасига чопдик. Элчи Султон Пирмухамедов йўқ экан, анча кутишга тўғри келди. Бир соат, икки соат... Туш бўлиб кетяпти. Зокиржон аканинг ҳолатини тушуняпман. Демак, ҳар гал экспедицияга ҳозирлик, рухсат олишлар шунақа машаққатлар, кутишлар, изтироблар, асабийлашишлар билан бўлар экан-да... (Мен аввалги сафар бундай жараёнларда бевосита иштирок этмагандим...)

Элчи келди, лекин барибир масала хуржунлигича қолди. Жаноб Пирмухамедов биз Машҳаддаги консулхонамизга айтиб қўямиз, сизларни ўтказиб юборишади, деди...

Кейин яна Ҳиндистон элчихонасига... Хайриятки сўнги марта бордик. Мишра хоним ҳам бизни кўрса ўзини қаерга яширишни билмай қолганди. Ҳа, биз шундай деб ўйлаб, хижолат чека бошлагандик. Бирок, Ума Мишра хонимнинг юзи-кўзида биз хавотир билан кутган ифода — задалик асло сезилмасди.

Шундай қилиб кеч соат олтиларда тўла ғалаба билан Андижонга йўл олдик. Энди паспортларимизга босилган Хитой, Эрон, Покистон, Бангладеш ва Ҳиндистон элчихоналарининг мухрлари бизни олис йўлларга чорламоқда эди. Бирок, бу узок сафарга жўнаш негадир жуда кийин бўлди. Хитой элчихонасида «биринчи октябр Хитой халқининг миллий байрами, шунинг учун бу кунларда бизнинг мамлакатимиз ҳудудига ўтишни тавсия этмаймиз», дейишгандан кейин, биз бешинчи октябр соат ўнларда Қирғизистон билан Хитой чегарасига етиб борадиган, у ерда бизни Хитой вакиллари кутиб олишадиган бўлиб келишганди. Бунинг учун биз ўзимизча тўртинчи октябр куни Бобур миллий боғида эҳсон қилгач, ёки эртасига саҳар йўлга чиқишни режалаштирган эдик.

Тўртинчи октябр, эрталаб Зокиржон ака хузурда тўпландик ва сафаримизнинг яна сурилганидан хабар топдик. Хитой элчихонасидан миллий байрам муносабати билан 1—10 октябр кунлари чегара-назорат масканлари берк бўлади, шундан кейин ўтишларингиз мумкин, деган мазмунда хат келибди.

— Хитой дўстларимиз бизнинг сабр-бардошимизни синашмоқчи шекилли, — деб қўйди Неъматжон бош тебратиб.

Абдулла Ориф ҳаяжонлари. Андижон дўпписи

5 октябр, пайшанба.

Раисимиз Абдулла Орипов хонадонидан кўнғирок бўлиб қолди. Абдулла ака сўз бошидан унга бериб келган китобларимни мароқ билан ўқиганлигини айтиб, Хайридин Султоннинг «Бобурийнома»си ва каминанинг «Ҳинд сориға» сафарномаси тўғрисида анча гапирди. Бир-бирини тўлдирадиган бу асарларни қўшиб нашр этиш керак, деди. Афтидан раҳбарнинг димоғи хийла чоғ эди.

Мен вилоят ҳокимлигига Абдулла аканинг келиши ҳақида хабар қилдим. Ҳоким ўринбосари билан аэро-

портга кутгани чиқдик. Самолёт кеч етти яримда кўнди. Куни кеча Англиядан қайтган Абдулла аканинг чиндан ҳам кайфияти соз эди. Машинага ўтириш олдидан яна «Ҳинд сориға» ҳақида сўз очиб, заргарона тил билан ёзилган, дея маҳобат қилди. Бундай мақтовни Ўзбекистон Қаҳрамони, Ёзувчилар уюшмаси раиси, халқимиз бағоят суюб ардоқлайдиган шоирдан эшитиш ҳам мароқли, ҳам бир оз... ўнғайсиз эди. Мен унинг бундай баҳосини кутмаган эдим, ҳатто китобларни ўқиб чиқишига ҳам унча ишонмаган эдим.

— Ўзиям, китобларни жуда-а жойини, вақтини топиб тақдим этдингиз-да, — деди у менинг иштибоҳимга изох бергандай. — Эҳтимол бошқа пайтда берганингизда тўла ўқишга фурсат ё имкон бўлмай қолиши мумкин эди. Шифохонада бўлганим учун бемалол мутолаа қилдим. Хусусан «Ҳинд сориға»ни икки-уч қайта ўқиб чиқдим. Бир бастакор келувди, унга тавсия қилдим. «Бобурийлардан бири»да Зокиржон аканинг ўзига хос томонларини, гапириш услубларини яхши ифодалабсиз...

Абдулла аканинг куёви билан Дўрмон ижод уйининг директори енгил машинада, кеч соат тўққизга яқин келишди. Меҳмонларни вилоят ҳокимлигининг Куйганёрдаги хос меҳмонхонасига жойлаштирдик.

6 октябрь, жума.

Шу кунларда андижонликлар яна бир қувончли воқеа билан масрур ва хуррам эдилар. Куни кеча Сидней (Австралия)да бўлган Олимпиада мусобақаларида Ўзбекистондан ягона олтин медал олган боксчимиз Муҳаммадқодир Абдуллаевнинг юртига қайтиши шодиёна-байрам бўлиб кетган эди. Абдулла ака нонуштадан кейин, фурсатдан фойдаланиб, ана шу бахтли, омадли йигитни, Андижоннинг яна бир шарафли фарзандини муборакбод айлашни ихтиёр этди. Кейин у ўзи билан бир кунда Ўзбекистон Қаҳрамони деган юксак унвонга сазовор бўлган яна бир инсон — вилоят ҳокими Қобилжон Ғофурович билан учрашди. Уни пахтачиликдаги, дон, автомобилсозлик, спорт соҳаларидаги улкан ютуқлар билан кутлаб, Андижон раҳбарияти ва халқининг омади барқарор бўлишини тилади.

Кейин Андижон ва вилоятдаги адабий жараён ҳақида гап борди.

— Бу ёққа жўнаётиб, келин аянғизга дўппини олиб чиқ, десам, Марғилон дўппи олиб чиқибди. Ие, мен

Марғилонга эмас, Андижонга кетаяпман, Андижоннинг дўпписидан олиб чиқ, дедим, тўғри қилибманми? — ма-рок билан кулади Абдулла ака.

Дарҳақиқат, унинг бошида андижонча дўппи бор эди, фақат уни кийиш расм-русумларига у қадар эътибор қилинмаган эди. Маълумки, бизда дўппининг усти ниҳоятда текис, икки бурчаги икки чаккада туриши, чертилса «диринг»лаши лозим. (Дўппининг бир ёнини — кўпроқ чап томонини пастрок ва орқарокқа бостириб кийиш усули ҳам бор, аксарият қалин ва жингалак сочларнинг иккинчи та-рафдан варақ-варақ чиқиб туришига шароит яратиш учун танланган бундай урф одатда карандаликка йўйилади). Абдулла ака бошидаги дўппининг четлари букланган, шунинг учун у пирамидасимон турар, бурчаклари бошга жипс тегмас, шунданми, дўппи бошга нисбатан каттарокқа ўхшаб кўринар, лекин барибир жуда ярашиб турарди.

Асака автомобилдан бошланган таъриф Андижон спортига, олимпия чемпиони Муҳаммадқодир Абдулла-евга кўчди.

— Сиднейда спортчиларимиздан бир киши олтин ме-дал олди, буям Андижондан чиқди, нима дейсиз, омад шунақа, бир келса ҳар томондан келаверади. Муҳаммад-қодирнинг чемпион бўлиши — олтин узукка ёқут кўз бўлди, — деди Абдулла ака. Бу шоирона лутфда Анди-жонга самимий муҳаббат, вилоят аҳлига рағбат ва ҳавас яққол ифода топмиш эди.

Зокиржон Ҳабибийнинг 110 йиллигини нишонлаш, Абдуҳамид Сулаймон Чўлпоннинг сайланма шеърларини болалар учун лотин алифбосида чиқариш, Восит Саъ-дулла чор девонини нашр этиш, Оразий, Улфат, Тўхта-син Жалолов ва бошқаларнинг хотира анжуманларини ўтказиш, Андижон адабий гурунгига таникли ижодкор-лардан, масалан Муҳаммад Юсуфни таклиф этиш, гу-рунг фаолиятини вилоят ва республика телевидениеси орқали тарғиб қилиш тўғрисида гаплашдик.

Кейин бизнинг сафардан гап очилди.

— Мен 1987 йили Ўрумчида бўлганимда, — деди Абдулла ака, — Сомсоқ деган бир ёзувчи Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи ҳақида ғалати янгилик айтди, яъни у менга романнинг «Кундуз» қисми мана бундай бошланарди, деб, деярли бир бет матни ёд ўқиб берди.

Дарҳақиқат, ҳозирча «Кеча ва кундуз»нинг «Кун-дуз» қисми асли ёзилиб, қўлёзмаси йўқолганми, ё умуман ёзилмаганми — аниқ маълумот йўқ. Ўша пайтларда

Андижон билан Қашқар муносабатлари яқин, борди-келдиси кўп бўлган, таъқиблардан чўчиган Чўлпон «Кундуз»нинг кўлёмасини биронта яқин танишидан Қашқар томонга бериб юборган бўлиши мумкин. Ахир Чўлпон Андижондаги уйидан ҳамма китоб, кўлёмаларини отаонаси ва бошқа оила аъзоларига ташвиш келтирмасин, деб олиб кетган, ёқиб юборган, деган гаплар бор-ку.

«Қашқарга ўтганимизда суриштириб кўриш керак», деган фикрни кўнглимга тугдим ва меҳмонларни кузатиб, кечкурун уйга келганимда «Синьцзян шоирлари» деган китобдан Абдулла ака айтган исми изладим.

1958 йили ўзбек тилида чоп этилган бу тўпلامда Турди Сомсоқ ва Оюб Сомсоқ деган шоирлар қайд этилган, Турди Сомсоқ шеърларидан намуналар берилмаган эди. Абдулла ака қайси бири билан учрашувдийкин? Дарвоқе, унинг айтишича ўша ёзувчи анча кексайиб қолган экан, хозир борми, ўтиб кетганми — менга қоронғи эди...

«Қовун»

10 октябр, сешанба.

Томидаги «Бобур соати» бутун шаҳарга кўрк ва файз бағишлаб турган Бобур номли халқаро жамғарма ҳовлисида, яъни Зокиржон аканинг маҳкамасида сафар ҳозирлиги кўрилди. Асбоб-анжомлар, йўл тўшаклари, сафар халталари, озик-овқатлар (колбаса, консерва, тушёнка, ковурдоқ, қоқ нон, «Хонобод», «Тянь-шань» сувларини «Тойота»нинг олиб кўйилган орка ўриндиклари ўрнига жойлаштирдик.

Эрталаб Бобур боғига барвакт — соат олтига етиб бормоғимиз лозим эди. Шунинг учун наманганлик шеригимиз, профессор Неъматилла Отажонов бизникида қоладиган бўлди. Дўстлар, кўнгил яқинлар келишди. Қишлоқ-газли (газ ҳам шамдек ёнади) хоналаримиз аёллар ва бошқа оила аъзоларимиз билан банд бўлгани учун анор сақланадиган сўрили, олди ромли хона орқали кириладиган гази, иссиғи йўқ меҳмонхонада ўтирдик. Сафар борасида бошланган суҳбатимиз менинг Тошкентда пул-буюмларимни йўқотишим киссасига, умуман ўғирлик мавзунга уланди.

— Ўттиз беш сотих ердаги шolini бир кечада бошоқлаб, яйдоқ қилиб кўйишибди ноинсофлар, — деди Неъматилло. — Эгаси камбағалгина одам эди, ерни қарз-кавола

килиб, юз минг сўмга сотиб олган эди, ўтоғи, дорисига яна камида эллик минг сарфловди. Яна бир жойда деворлари уриб қўйилган иморатни бузиб, гиштларини ташиб кетишибди.

— Худодан, охиратдан кўрқишмаганини қаранг, еганичгани ҳаром, фарзандлари ҳам ҳароми бўлади уларнинг, иккала дунёси ҳам куйиб кетади, — деди дўстим, Ўзбекистон халқ устаси Йўлбарсали Ўтаганов меҳмонни қувватлаб ва юқоридагидай чала битган бир уйнинг эшик-деразаларини йўмириб кетишгани ҳақида, Ҳакимжон бир одамнинг томига босиб қўйилган маккапоя-пичанларини ўмариб кетишгани ва бошқа турдаги ўғирликлар тўғрисида ҳикоя қилишиб, камбағални қақшатиб ҳузур қилдиган энг қабиҳ инсон (аслида уларга бу мўътабар унвон ҳайф!) — текинхўр ўғрига нисбатан кескинрок, таъсирлироқ жазо чораларини қўллаш зарурлиги борасида фикр-мулоҳаза билдиришди.

Хуллас, боғдан-тоғдан гапириб алламаҳалгача ўтирдик-да, дўстлар тарқашгач, меҳмонга шу хонага жой солдириб, мен ўзим хуррагимдан истиҳола қилиб, ичкарига — илмилик хонамга кириб кетдим. Лекин қовуннинг каттасини туширибман...

Азонда туриб чиксам, меҳмон жой устида ўраниб, омонатгина ўтирибди. Бевозтарок кўринди.

— Қалай ухладингиз, — деб сўрадим.

— Анорларингизни ўғриларга олдирмай яхши пойлаб чиқдим шекилли, — деди меҳмон жиддий.

— Совуққотмадингизми, — сўрадим яна меҳрибонлик билан.

— Йўғ-е, анорлар музламай турибдию... мен ҳам...

Шундагина қилган номаъкулчилигимни англаб кулиб юбордим. Ахир, ҳарқалай, кузнинг ўртаси, хоналарда газнинг пастлигидан ёзгириб, зорланиб ўтирибмиз-ку. Бунинг устига куёшга тескари тушган меҳмонхонамиз деворлари яқка синчли, шимолга қараган олди томони бир қаватли ромдан иборат эди...

— Бунисиям майлию, кечкурун чойни ичаверибмиз, қовун-тарвузни еяверибмиз, ҳовлида ит бор экан.., — деди меҳмон ноилож жилмайишга уриниб.

Яна кулиб юбордим.

— Кейин нима қилдингиз?

— Йўк, ҳеч нарса қилмадим, ўтирибман...

Яхшиямки меҳмон ҳазилкаш одам, лекин бу «қовун» сафар давомида яна кўп аския-мутойибага сабаб бўлди...

Шундай қилиб, Аллоҳ насиб қилса, бугун йўлга чиқамиз.

Одатдагидай Зокиржон ака ташаббуси ва ҳомийлигида, Бобур миллий боғи ёнидаги Ўш йўли билан ёндош тушган ошхоналардан бирида қуюқ-суюқ нонушта ташкил этилиб, унга раҳбарлар, зиёлилар, оқсоқолларнинг вақиллари таклиф қилинган эди.

Дилшодбек (ёрдамчим) Неъматилло иккимизни «Тико»да физиллатиб ҳаммадан олдин олиб келди. Вилоят ҳокими ўринбосари Рустамжон Тиллабоев, Андижон шаҳар ҳокими Абдуллажон Собиров, экспедициямизнинг доимий хайрихоҳлари — фахрийлардан Пўлат Қаюмов, Ҳамиджон Кодиров, Абдулхай Рўзиев, «Андижоннома» газетасининг бош муҳаррири Назиржон Саидов ва бошқалар, жами элликдан ортик одам ташриф буюрдилар.

Дуои фотиҳадан сўнг, Бобур миллий боғи арк дарвозаси рўпарасида ростмана кузатув маросими бўлди.

Юртимизнинг мўътабар инсонларидан бири, республика миқёсида катта лавозимларда, шунингдек, Андижон вилоят ижроия кўмитаси раиси бўлиб узоқ йиллар шарафли меҳнат қилган Пўлатжон ака Қаюмов бизга ок йўл тилар экан, жумладан шундай деди:

— Биз жуда бахтли авлодлар сирасига кирамиз. Аввалги авлодлар орзу қилиб етолмаган кунларга — мустақилликка биз етишдик. Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция ана шу мустақилликнинг энг йирик, энг тансиқ меваларидан биридир. У ўзининг саккиз йиллик фаолияти мобайнида илгари юз йилларда ҳам эришиш мумкин бўлмаган ишларни амалга оширди. Автомобилда юз минглаб чақирим масофаларни, яхши-ёмон йўлларни босиб ўтиб, дунёдаги ўнлаб йирик мамлакатлардан Захриддин Муҳаммад Бобур ва бобурийлар, бошқа илму ижод султонларимизнинг бизга маълум ва номаълум бўлган тарихий, бадиий, илмий китоблари, ноёб қўлёзмаларининг топиб келиниши катта жасорат, қаҳрамонликдир. Ҳа, Андижон фарзанди, Бобур Мирзо авлоди — Зокиржон Машрабов ва унинг ҳамроҳлари бениҳоя мақтовга сазовор, хайрли, жуда муҳим, тарихда қоладиган ишлар қилишмоқда. Мана, улар ана шундай олижаноб мақсадда яна йўлга отланишмоқда. Биз экспедиция аъзоларига матонат, ҳамжихатлик, сафарларининг ҳамиша беҳатар бўлишини тилаб қоламиз. Яна Андижонимиз заминида, Бобур Мирзо пойқадами билан табаррук бўлган мана шу азиз тупроқда соғ-омон кўришиш насиб этсин.

Шундан кейин яқинроқда турганлар билан бағирлашиб хайрлашарканмиз, дилда ажиб туйғулар — кўнги́л яқинлардан узоклашишни ҳис этиш, орзикиш туйғуларни жўш урарди.

Сафарга чиқиш олдидан одамда ғалати ҳиссиётлар пайдо бўлади. Худди ўзга бир сайёра ҳаётини кўрадигандек ошиқади, талпинади киши. Мен экспедициянинг аввалги сафарларидан бирида Афғонистон, Ҳиндистону Покистон, Эронда бўлганман, ўша пайтгача мен учун сирли, сеҳрли оламдай туюлиб келган Шарқ дунёсининг катта бир бўлаги билан қисман танишмоқ насиб этган. Лекин бу ғалги экспедициямизнинг йўналиши бўлакчароқ, дастури кенгрок эди. Зокиржон ака сафарга тайёргарлик асносида ёзма дастурдан ташқари, кўнглига яна кўп ниятлар тугиб қўйган, бу ниятларининг бир қисми билан бизни ҳам ошно айлаган эди. Истагимиз — энг аввало улуғ ҳамюртимиз, шоир, мутафаккир олим, шаханшоҳ Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва унинг ҳукмдор авлодлари ҳаёти ва фаолиятининг кам ўрганилган, халкимизга у қадар маълум бўлмаган қирраларини чуқурроқ ўрганиш, уларга дахлдор қўлёзмалар, китоблар излаб топиб, юртимизга олиб келиш, халкимизни баҳраманд этиш эди.

Маълумки серкирра олим, тадқиқотчи ва адиб Заҳриддин Бобурнинг манбаларда қайд этиладиган, аммо ҳалигача бизга етиб келмаган асарлари бор. «Ҳарб иши», «Асрори мусиқий» рисоалари шулар жумласидандир. Республикамиз газеталаридан бирида чоп этилган тадқиқотда «Асрори мусиқий» асарининг қўлёзмаси Қашқарнинг марказий кутубхонасида сақланаётгани айтилган эди. Шунинг учун Зокиржон ака сафаримизни шу томондан бошлашга аҳд қилганди.

«Тойота» кичик автобусида йўлга чиқдик. Таркибимиз бу ғал анча ихчам: раҳбар Зокиржон Машрабов, Наманган Давлат университети профессори, бобуршунос олим Неъматилло Отажонов, Ўзбекистон телевидениесининг журналисти Фаррух Расулов, Бобур боғининг директори Илҳомжон Мамарозиқов ва камина...

Зокиржон аканинг кўнги́л яқинларидан бир нечаси бизни то Қирғизистон чегарасигача (Хўжаобод билан Ўш ўртасида) кузатиб боришди. Улар орасида ўшлик Нўъмонжон Давидов, Ўш шаҳридаги Бобур номли ўрта мактаб директори Бахтиёржон ҳам бор эди.

Қирғизистон

«Сарқомат дилбар» юрган довлар

Захириддин Муҳаммад Бобурга ва Андижонга ихлоси баланд бўлган қирғизистонлик ўзбек дўстлар панонида чегарадан ўтиб, Ўш шаҳри ичидан юриб кетдик. Кўча узра хаволатиб тортилган матоларда, муюлишлардаги панноларда «Ўш — 3000» ёзувини кўриб, Ўш билан ёндош, йўлдош қадимий Андижонимизнинг асил ёши хануз аниқланмаганига таассуф билдирдик. Бундан сал аввалроқ Зокиржон ака ташаббуси билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Археология институти ва Бобур номидаги халқаро жамғарма ҳамкорлиги ва хомийлигида ана шу борада Андижон шаҳрининг айрим мавзеларида казиш-тадқиқот ишларига киришилган ва қувонарли натижалар қўлга илина бошлаган эди. Зокиржон аканинг нияти улуғ, фараз-мўлжаллари эътиборга молик эди.

— Андижоннинг икки ярим минг йиллиги чўнтакда десак, бўлаверади, лекин менинг назаримда ундан ошади, — дерди у бу ҳақда гап кетса.

Ўшлик биродарлар бизни шаҳардан олиб чиқишиб, катта йўлга солиб қўйишди.

Қадимий Буюк Ипак йўлидан кун чиқишга қараб боряпмиз. «Йўл таъмирланяпти, тарихий шухрати, мавқеи ва хизмати тикланяпти», деган гаплар кейинги пайтларда тез-тез қулоққа чалинаётган эди, буни сезмаяпмиз. Кўчанинг ўртаси — бир машина сиққудай қисми бир вақтлар асфальтланган, лекин ҳозир путурдан кетган, ўйдим-чуқури кўп эди.

Ўшдан чиқишимиз билан икки ёнда яккам-дуккам те-раклар, яйловлар, қирлар, тартибсиз тушган пастак уйлар, ора-орада тамакизорлар бошланди. Чегарасиздай, яъни эгасиздай кўринадиган ўрикзор боғлар, ўтлаб юрган отлар, очиқ том ва чердакларга босилган пичан ғарам-

лар чиндан-да чорвадор юрт худудида эканлигимиздан далолат берарди. Пастак адирларда ўтлар қуриб, дарахтларнинг тепа барглари оч новвот рангга кира бошлаганди. Онда-сонда битта-яримта дарча-ойнали чодир-ўтовлар кўзга ташланиб коларди.

Хадемай, адирларнинг бўйи ўса борди, лекин уларнинг оралиқлари чуқур-чуқур эди. Саёз, суви кун нурида аранг ялтирашга етадиган тошлоқ-сайхонлар дарё ўзанига ўхшарди. Унча катта бўлмаган қўй, эчки подаларини хайдаб келаётган одамлар учрарди. Хайвонларнинг қулоғида темир исирга йўк, демак, улар шахсий, якка хўжаликларга қарайди. Эшитишимизга қараганда, Қирғизистонда ер одамларга бўлиб берилган, ўтлоқлар бепоеён — мол-қўйларни боқишади-да, азалдан чорвадор халк... Подаларнинг хусусий эканлигига яна бир далолат шу эдики, от, эшак, сигир-бузоқ, қўй-эчки аралаш эди.

Лангар овулидан кейин сайхон пастлашиб (йўлга нисбатан), ўзан чуқурлашди. Бекжар қишлоғи бошланди. Ундан чиқаверишда, ўнгдаги адирлар орасидан яқингина бўлиб оппоқ қорли пакана тоғлар кўринди. Қорнинг совуғи сезилди.

Хавонинг тафти пастлиги тўғрисида гап кетган эди, Неъматилло:

— Мен бугун Қамчибек акаларнинг анорхонасида қайралиб, чиниқиб олганман, анча-мунча совуқ қор қилмайди, — деб ҳазиллашди. Мен шерикларга изох беришга мажбур бўлдим, ҳамроҳлар:

— Эсизгина, билмабмиз-да, биз ҳам қайралиб оларканмизу... — дейишди қулишиб.

Олой районида (Қирғизистонда «район» атамаси сақланиб қолган эди) киришда йўл ўнг ва сўлдаги адирлар орасидан қисилиб ўтган эди. Кифтларини, ўмганини қор қоплаган тоғлар кўчага яқинлаша бошлади.

Гулча овул ҳукумати худудига — маҳобатли тоғлар бағрига кириб боряпмиз. Адирлар қизил тупроқли эди...

Тошқора овулидан ҳам ўтдик.

Жили Суу овулига етганимизда йўлнинг чап томони бўйлаб кетган ўзандаги сув тескари, яъни кун чиқишга қараб оқа бошлади. Гулчага кираверишда салобат тўкиб турган отлиқ одамнинг хайкали кўринди, назаримда унда Манас эпосининг қаҳрамони сиймоси гавдалантирилган эди. Гулча — саришта, ораста шаҳарча эди. Айлана йўлдан (ўртада қанот кериб турган бургутнинг хайкали

хам шу атрофга қандайдир баҳодирона бир кайфият, улувворлик бағишлаб тургандай эди) ўннга — Саритош (140 км), Мурғоб, Хоруғ йўналиши бўйлаб кетдик. Шу жойдан сайхон кўчанинг ўнг тарафига ўтди. Ўн метрлар чамаси тубандаги кенг ўзанда ёйилиб оқаётган саёз сув йўналиши шахматдаги рух, фил, гоҳ от юришларини эслатарди. Кейин ўзан бирдан яна чапда пайдо бўлиб қолди.

Бир овулдан чиқаверишдаги «Мурдаш» деган номнинг ёзилишини кўриб, унинг ижодкорлари дидига ва ҳафсаласига қойил қолдик: ҳарфлар бургутнинг тепага ёйсимон кўтарилиб, учлари бир-бирига тегиб турган қанотларига жойлаштирилган эди.

Кунелекнинг икки ёни шағалли, кўчиши осон тик адирлар эди.

— Қарвонни қор босиб, Умаршайх Мирзо ёрдам учун одам жўнатган жойлар шу, — деди Зокиржон ака. (У илгари ҳам бу ерлардан ўтган эди).

Бобур Мирзо падари бузруквори Умаршайх Мирзо ибн Султон Абусаид Мирзо ибн Султон Муҳаммад Мирзо ибн Мироншоҳ Мирзо ибн Соҳибқирон Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, хусусан унинг саҳоватлилиги ва олижаноблигига таъриф берар экан, мазкур тарихий воқеани мисол қилиб келтиради. «Адолати бу мартабада эдики, Хитой қорвони келадурганда, — дейилади, «Бобурнома»да, — Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук қорвонни андоғ қор бостиқим, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, қорвоннинг жамъи жихатини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб (яъни, юк-молларнинг эгаларига дахлдор кишиларни топтириб — Қ. К.) келтуруб, молларини солим топшурди...»

Ҳа, Бобур Мирзодаги инглизу хинд олимлари, муаррихлари ҳавас билан эътироф этишган ҳалоллик, назари тўқлик, мардоналик, олижаноблик каби қатор инсоний фазилатлар унга ота-боболари қонидан ўтган эди.

Биз бораётган доvon йўли камқатнов, машиналар онда сонда учраб қоларди. Тоғлар билан адирлар қават-қават бўлиб аралашиб кетган эди. Адирларнинг тепасидан қўйга қараб тарам-тарам бўлиб тушган сув излари ғўза жўяқларини эслатарди — бундай манзарани мен бошқа тоғли йўлларда учратмагандим.

«Анорхона ва ит» мавзуи тез-тез қайтарилиб турибди. «Ховли»ни кўрсатиб, Бўйноғимизнинг ювошлигини эсла-тиб қўймай, бояқиш профессорнинг роса адабини бериб-ман-да, ўзимга ҳам энди нашъа қияпти. Қайси хаёл билан индамай ичкари уйга кириб кетавердим экан — хайрон-ман. Бунақа одатим йўқ эди. Алламаҳал бўлиб қолди, азонда жўнаш керак, бир ухлаб турамиз-да, деб ўйлаган-дирман-да. (Аслида ўзим ҳам меҳмонликнинг ана шундай ноқулай жиҳатларини андиша қилиб, мумкин қадар ўзга хонадонларда тунаб қолмасликка ҳаракат қиламан...)

Қизил тупроқли адирлар кўринди.

— Бу ҳақда ҳам «Бобурнома»да ёзилган, — деб қўйди Зокиржон ака. Мен Бобур Мирзонинг аини шу жойлар-даги қизил тупроқли адирлар хусусида сўз юритганини эслолмадим. Бироқ, барибир Зокиржон ака геолог сифа-тида ҳам бу борада билгувчирокдир.

«Бобурнома» тили, услубининг анча мураккаблиги, уни луғатсиз тушуниш қийинлиги ҳақида кўп гапириша-ди. Ҳатто мазкур комусий асарни табдил қилиш, яъни содалаштириш керак, дегувчилар бор. Бу борада анча-мунча уринишлар ҳам бўлган. Дарҳақиқат, мен ҳам Бобур Мирзога дахлдор мавзуда бирон маълумот зарур бўлиб қолса, албатта «Бобурнома»ни варақлайман. Та-биатшунос, арбоб Зокиржон Машрабов эса, назаримда бу улкан ҳажмли китобни ёдлаб юборгандай эди, унинг мураккаблигидан зорланмасди.

Чап ёндаги адирлар қизғиш, ўнгдаги адирлар туп-роғи бир неча хил тусда бўлиб, уларнинг рангини бир-биридан ажратиш ва таърифлаш қийин эди. Соининг кирғоғи жуда тик, қалъаннинг мудофаа деворларига ўхшар-ди. Йўлдан ичкарироқдаги яккам-дуккам уйларнинг де-ворлари ҳам қизғиш эди.

Рўпарада Тиёншон тоғларининг тизмалари салобат тўкиб турарди.

Уч даба (Уч тепа) деган жойнинг адоғига етдик.

Бу узундан-узок довондан борарканмиз, хаёлимдан бир мулоҳаза кечди: ажабки, олис-олис шаҳарлар ва юртларни уловчи йўлларнинг аксарияти тоғ ва адирлар орасидан ўтади. Масалан, Покистонда ҳам, Эронда ҳам...

Саритош постидан кейин қорли тоғлар қуршовига тушиб қолгандай бўлдик. Лекин сийраклаша-сийракла-ша, йўлдан беш-олти қадам наригача келган қорнинг совуғи йўқдай туюларди — худди кинолардаги сохта қордай...

Қуёш чарақлаб, нурлари оппоқ қор устига кўпроқ тўкилаётгандай эди.

Аҳоли яшайдиган жойлардан анча йироқлашиб кетган эдик. Шу чекка ерларда яна бирдан уйлар пайдо бўлиб қолди. От, той, эшаклар, умуман чорва ҳайвонлари кўп эди. Бу овулчанинг номи Ақ босоға (Оқ бўсаға) эди, баланд тоғлар бўсағаси деган маънода бўлса керак. Уйларнинг томини ҳам қор босган эди. Бир жойда қимиз сўрамоқчи бўлиб тўхтаган эдик, бир неча бола югуриб келишиб, бизни, машинамизни қизиқиш билан томоша қила бошладилар. Чингиз Айтматовнинг содда қишлоқ болалари тасвирланган «Оқ кема» қиссасидаги шундай манзара ёдимга тушди.

Йўл анча носоз, қаршимиз икки ён тоғлардан иборат эди. Биз худди тоғни ёриб бораётганга ўхшардик. Рўпарадаги тоққа яқин борганда кўча ўнгга ё чапга бурилиб кетарди. Бир оз юрганимиздан кейин яна шу ҳолат такрорланади. Йўл олдимиздаги тоғ пойида тугайдигандек туюлаверарди.

«Талдык перевали — 3630 метр» ёзувидан кейин йўл аста-секин кўтарилди бошлади. Олой — Помир йўли эди бу. Айлана-айлана — илон изи сўкмоққа ўхшарди. Қорли, нобоп, ваҳимали. Чираниб, бўкириб чиқиб кетаётган юк машиналари орқасидан тушиб қолдик. Чингиз Айтматовнинг «Сарвқомат дилбарим» қиссаси, ундаги абжир ва қайсар ҳайдовчи-қаҳрамонлар ҳаёлимдан ўтди. Яккам-дуккам, вақтинча солинган, омонат кўнқайиб тургандек туюладиган уйларнинг бирида ҳали ҳам армони дили тубига чўкиб кетган маҳзуна Асал яшаётгандек назаримда...

Энг баланд чўққи қуршовида оқ айиқ чўнқайиб ўтирганга ўхшаб кўринувди, яқин борсак, у айиқнинг ҳайкали экан.

Тепادا қор қалин эди. Эрталаб Зокиржон ака «йўлда қолиб кетамиз», деб бизни шошилтирганида ваҳима қияпти, деб ўйловдим.

Саритош овулига қиряпмиз. Бўйи уч метрча келадиган якка, яхлит тош устидаги тик бурама шохли эчки ҳайкали ёнидан ўтиб, ўнгга — гоҳи қорли, гоҳи қорсиз адирлар орасидан юриб, пастга — кенг дарани кесиб ўтган йўлга тушиб олдик.

Андижондан шу жойгача 250 км. йўл босдик. Баландлиги беш километр бўлган доvon орқада қолди. Ҳавоси Астрободникига ўхшайди.

Саритош. Чўзма камалак айрисидек йўл чиқди: ўнгротқа кетгани Хоруғга олиб борарди. Биз чапроққа — Хитой Халқ Республикаси томонга юрдик.

Ҳаво совуқ, одамлар қишки, қалин кийимларда юришарди.

Рўпарада — анча олисда ўнг тарафга, тўғрироғи кун чиқишдан кун ботиш томонга чўзилиб кетган Помир тоғлари кўриниб турарди. Собик Ленин, Сталин чўкқилари ўша тоғнинг баланд, тик, Бобур Мирзо айтганидай «кор ўксумас» қояларида эди.

Саритошдан чиқишдаги 3-чи км.да қирғиз чегара — назорат пунктида бир оз туриб қолдик. Бир неча чақирим орқага қайтиб, Хоруғга кираверишдаги маҳкамага бориб, паспортларингизга муҳр бостириб келасизлар, дейишди. Зокиржон ака раҳбарлигида кеч қолаётганимизни, соат бешгача кейинги довондан ошиб, чегарага етиб олишимиз зарурлигини айтиб, ўтиндик. Хуллас, у деб, бу деб ўтиб олдик. Лекин мана шу «ўтиб» олишимиз кейин бизга кўп қимматга тушди.

Зокиржон ака бу ерларнинг ҳам иқлими, табиатини яхши биларди.

— Бу энг баланд жой. Аёллар кўз ёриш учун пастга — Саритошга тушишади, — деди у. (Иқлим, ҳаво босими шуни тақозо қилар экан).

Паст-текисликлардан иборат Олой водийсининг ўрта-сида эдик. Бир вақтлар Ўзбекистоннинг, аксарият Андижон вилоятининг чорва мол-қўйларини ёз бўйи боқиш учун шу жойларга олиб келинарди.

Чегара — Эргаштомгача етмиш км. қолган эди.

Ўнгдаги ўзанда қизғиш тусли сув бошланди. (Бу ҳақда ҳам «Бобурнома»да хўб айтилган).

Тўғри кетган йўл ниҳоятда узун бўлгани учун жуда зерикарли туюларди. «Нананай» ашуласини эсладим. Бир вақтлар мана шу йўлдан Қашқарга жўнашган икки қитмир ҳамроҳ галма-галдан бир-бирини опичтириб оладиган бўлишибди, елкада кетаётган одам битта ашула айтади, кейин алмашамиз, деб шартлашибдилар. «Аввал мен кўтараман,» «йўқ, аввал мен...» деб хийла мулозимат қилишибди. Хуллас, Эшмат елкага чиқадиган бўпти ва узоқ айтиладиган бир ашулани — «Ушшоқ»ни бўлса керак-да, мумкин қадар чўзиб хиргойи қилишга тушибди. Тошмат индамай уни кўтариб кетаверибди. Эшмат ашуланинг авжларини ҳар қанча чўзса ҳам миқ этиб эътироз билдирмабди. Ниҳоят Эшмат хижолат бўлиб ерга

тушибди ва унинг кифтига Тошмат чиқибди-да, ашула бошлабди. Қўшиқнинг сўзи битта — «нананай» экан. Эшматнинг елкасига астойдил жойлашиб олган Тошмат нукул: «нананай, нананай, на-на-най, ў-ў-ў-ў-в на-на-най...» дермиш холос. Аввалига Эшмат: «алқасос-ул миналҳак, аламини оляпти, ҳа, майли, қани, қаергача бораркин», деб сабр қилибди. Қараса Тошмат хиргойининг хатто оҳангини ҳам ўзгартирмасмиш. (Ашула деган секин-аста кўтарилиб авжга чиқади ва яна пастлаб, тугайди-ку). Охири бардоши чидамабди.

— Тошматвой, бу, ашулангизни авжиям борми, — дебди у бир тўхтаб, орқасидаги сирғалиб пастлаб кетаётган «юк»ни тепароққа силтаб.

Шунда Тошмат бамайлихотир:

— Нафасни қаттиқ олинг, авжи қайтишда бўлади, — деган экан...

Ой кулар ҳолимизга...

Юпқа қор қуёш нурида жимирлаб, кўзни тиндиради. Шўнғиб чиқиладиган бешик-бешик йўлдан жуда секин юришга тўғри келарди. Қор, машина салгина из солган, сирғанчиқ, икки ён, жуда чуқур бўлмаса ҳам, ҳарқалай, пастлик эди. Буниси ҳам ҳолва экан. Бир неча км. дан кейин қори эриб, лойи чиқиб қолган йўлда юриш баттар қийинлашди. Лой қорга нисбатан ҳам сирғанчикроқ эди. У ёқда — Хитой чегарасида бизни кутишмоқда эди. Тошкентда Хитой элчихонасидагилар «сизларни чегарада кутиб олишади», деб биздан етиб бориш муддатимизни сўраганида, Зокиржон ака «соат иккиларга ҳаракат қиламиз», деган эди. Шошилганимиз сари йўл унмаётганга ўхшарди.

Одам, машина учрамас, хайвону парранда ҳам кўринмас, умуман зоғ учмас жойлар экан.

Тобора кўтарилиб, анча баландга чиқиб кетдик. Ўнгдаги Помир тоғлари билан тенглашай деб қолдик. Андижондан ҳисоблаганда уч юзинчи км.да бормоқда эдик. Самолётдагидай кулоқлар шанғиллай бошлади. Фаррухнинг юзлари қизариб, кўзлари катта-катта бўлиб кетди.

— Қон босимим кўтарилиб кетди шекилли, бундан баланд доvonлардан ўтганимиздаям бунақа бўлмовди, — деди у хавотирланиб ва равнатин дорисидан ичиб олди.

Бирдан ўнгда ола-чалпок қорли, чапда эса умуман қор асорати йўқ тоғлар бошланди. Йўл тупрок, изимиздан чанг кўтариларди.

Нура дарёси кўпригидан ўтишимиз билан ўнгда бир тўп, анча зич тушган уйлар кўринди. Бу овулчанинг номи ҳам Нура эди. Ажабо, шу жойлардаям одам яшаркан-а!.. Умуман, Қирғизистон ҳудуди ҳам катта экан, менга аҳолиси озгина, мўъжазгина мамлакатдай туюларди.

КПП, Божхона деган жойда ҳам тўхтамай, тўғри чегара-заставага борибмиз. Кулиб турадиган, истараликки-на аскар ва унинг ҳамроҳлари паспортларимизни кўриб, ҳеч қандай белги йўғу, божхонага бориб муҳр бостириб келасизлар, деб қолишди. Биримиз кўйиб, биримиз «жуда кийинчилик билан етиб келдик, кеч қоляпмиз, нариги кўшниларингиз бизни кутишяпти, ўтказиб юборақолинглар», деб илтимос қилишга тушдик. Аскар йигит сал юмшаётганга ўхшардию, бирдан бошини сарак-сарак қилиб айниб қоларди. У қувгина экан.

— Ана, жақин-ку, қорунуб турот, а демей барыб келесиздер, — деди у.

Бу иш бирпасда битмаслигини билардик. Аскарга ўзингиз бирга юринг бўлмаса, бу жойлар совуқ экан, биз юпка кийимлардамиз, тезлаштиришга ёрдам беринг, бир яхшилик қилинг, — деб ўтиндик қайта-қайта.

— Жоқ, мен чегерени таштап кетелбайм, мана, сиздерге бир адамди кошуп берем, — деди аскар ниҳоят.

Афсуски, КППчилар комендатурага кетиб қолишган, у ерга бориш учун яна йигирма беш чақирим орқага қайтиш керак. Бошқа чорамиз ҳам йўқ эди.

Яхшиямки, йўл кўрсатувчи бор, акс ҳолда анча овра бўлишимиз турган гап экан. Комендатура — божхоначиларнинг яшаш маскани ҳам бўлиб, келган йўлимиздан анча ичкарида, унга кўримсизгина сўқмоқ сифат йўлдан кириб кетиларкан. Етиб борганимизда қоронғи тушган эди. КППчилар биздан рухсатнома (виза) талаб этишди, «лоақал бизнинг ҳудудимизга киришда муҳр бостиришларинг керак эди», дейишди. Ўшдаги, Бишкекдаги раҳбарларига (миллий хавфсизлик бўйича) қўнғирок қилишди. Улар «бизнинг хабаримиз йўқ, ўтишларига рухсат берманглар», дейишибди.

КППчилар асли Хитойга бошқа КППдан — Тошкент, Қозоғистон, Иссиққўл орқали бориладиган Тўрағат КППсидан ўтишимиз лозимлигини айтишди. Дарҳақи-

кат, экспедиция аввалги сафар Қашқарга ўша томондан юрган эди. Лекин у ҳолда Қирғизистондан ташқари Қозғистонга ҳам рухсат олиб келишга тўғри келади.

Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва мухтор элчиси Ботирали Сиддиқов «шу йил (яъни 2000 йил) 2 июл куни Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳукуматларининг виза битими бўйича шартнома имзоланган, ўша хужжатга асосан Қирғизистон худудидан уч кун ичида чиқиб кетиладиган бўлса, виза шартмас, бу борада ҳеч қандай муаммо йўқ» деган эди. КППчиларнинг айтишлари, бундай хужжатдан хабарлари йўқ, уларга ҳеч қандай кўрсатма келмаган эмиш.

КППчилар бошлиғи Замир исмли жалолободлик йигит бўлиб, отаси ўзбек экан. Лекин у ўз қиёфасига ўта жиддий тус берган ҳолда фикри-талабида собит турарди. Назаримизда қирғиз КППчиларида «бошқа давлатларга рухсат олишибдию нега бизнинг мамлакатга олишмайди» деган қайсарона мулоҳаза бор эди.

1999 йилги сафарда Хиротдан Эронга ўтолмай орқага қайтганимиз, Покистон билан Ҳиндистон ўртасидаги чегара ҳудуд — Ваагада уч кун қолиб кетганимиз эсимга тушди. Ўшанда ҳам шундай ҳолатга тушган эдик. Лекин у мамлакатларнинг одамлари руҳан ва табиатан, ҳам масофа жиҳатдан биздан узоқ, борди-келдимиз деярли йўқ эди, қирғизлар билан азалий ёндош, қондош, қудакудағаймиз, бир ариқдан сув ичиб, бир тоғ ҳавосидан нафас оламиз-ку... Тўғри, орада бир низо чиқди, лекин бу мудҳиш фожианинг асл сабабчи ва ижрочилари қандайдир бир тўда манкуртлар эканлиги маълум бўлди-ку... Биз шунга ишондик-ку...

Шу жойда Зокиржон ака чегарачилар билан можаро қилиб турган пайтда жануб томондаги тоғ тепасида бирдан лоп этиб тўлин ой пайдо бўлди. Чанг-ғуборсиз осмонда ой ниҳоятда тиник, ундаги турли шакл ва доғлар жуда аниқ кўринарди. Унинг акси турган жойимиз ёнидан шимоли-жануб йўналиши бўйлаб ўтган сойда ёйилиб оқаётган саёз сув юзида жимир-жимир қила бошлади. Бироқ, афсуски, биз ҳозир бу гўзалликни завқ билан томоша қиладиган ҳолатда эмас эдик.

Хийла чўзилган тортишувдан кейин масала КППда ҳал этиладиган бўлди. Чегарачилар билан бирга орқага қайтдик.

Айланма йўллардан кетиб борарканмиз, ой гоҳ чап, гоҳ ўнг томонимизда кўринар, дам орқамизда қолиб,

бирдан рўпарамизда пайдо бўлар — у гўё биз билан бекинмачок ўйнаётганга, йўк-йўк, бизнинг холимиздан кулиб, масхара қилаётганга ўхшарди.

Хуллас, кайфиятлар чаток.

Биз ишни хом қилган эканмиз. Тезда Қашқарга — иссиқ жойга ўтиб кетамиз, деб анча енгил кийинган эдик, жунжика бошладик. Фақат кўпни кўрган, кўп юрган Зокиржон ака тажрибалилик қилиб, қалин куртқалар, шапкалардан ғамлаб олган эди. Қирғизистон билан Хитой ўртасидаги йўлнинг бунчалик нобоп ва совуқлигини, бунинг устига қутилмаган муаммолар чиқиб қолиши мумкинлигини ўйламаган эканмиз.

Мана, экспедиция роҳатию гаштлари...

Саритошдан чиқишдаги назорат пунктида кўнгилчан чегарачи йигитларни авраб ўтиб олганимизда уларни бошладик деб хурсанд бўлган эдик, лекин аслида биз ўзимизни болаган ва энди ўшандаги беўрин қувончининг киясини тортмоқда эдик.

Нима қилиш керак, вазиятдан қандай чиқиш мумкин, деган масалани ўзимизча муҳокама қилиб кетяпмиз. Зокиржон аканинг мулоҳазасига кўра, Ўшга бориб, унинг танишларини ишга солиш, у ердан Андижонга, Тошкентга ва бошқа жойларга, керакли одамларга кўнғироқ қилиш ўнғай бўларди. Лекин Ўшга бориб келишнинг ўзига икки кун вақт кетади. Бугун тўққиз соатда етиб келдик. Энг асосийси — келган йўлимиздан қайта юришга ҳаммамизнинг юрагимиз безиллар, Илҳомжон эса феълига зид равишда: «Нима десанглар ҳам мен бу йўлдан яна юрмайман, бошқа чорасини топайлик», дерди кескин оҳангда.

Божхона худудига жойлашган КППнинг маҳкамасига қайтиб келдик. Соат кечки саккизларгача муҳокама ва можаро давом этди. Ўшга, бизни кузатиб қўйишган танишларга кўнғироқ қилинди.

Иш битмади. Шу жойда алоқачи бўлиб ишлайдиган Гуля (асли Гули) деган қирғиз жувони бизни ўзининг икки юз қадамлар наридаги кулбасига олиб кетди. Кулба — қоқ ярмидан тахта билан тўсилиб, иккига бўлинган поезд вағони эди. Бекамиз бир хонага шам, иккинчисига тошфонар ёқди. Фира-шира ёруғда тамадди қилдик.

Кейин торгина хоналарга бўлиниб, ҳатто пайпоқларни ҳам ечмай, Гули тўшаб берган ўринларга омонатгина чўзилдик. Зокиржон ака галстугини ҳам ечмади («томокни иссиқ сақлайди» деб). Жувон устимизга эски пўстинми, аёлми — топган-тутганини бостириб ташла-

ди. (Бу ерда муваққат яшашгани боис кўрпа-тўшаклари кўпмас, қолаверса, бизга ўхшаган улгуржи ижарачилар ҳам кам бўлар экан).

— Анорхона, харқалай бунчалик совуқ эмас эди, — деди профессор.

Жой даштсимон, далланг бўлгани учун якин атрофдаги қорли тоғлардан келаётган изғирин вагонлар оралиғидан ғувиллаб ўтар, шамол кучайганда ташқарида нимадир кисирлаб, вагонимиз тебрангандай туюлиб кетарди.

Бўлмалар ўртасидаги эшик ўрни очиқ қолдирилган, турли оханг ва услубларда жаранглайдиган хурраклар, ҳатто тиш ғижирлатишлару пишиллашлар ҳам бемалол эшитилиб турарди. Насриддин афандига ўхшаб Фаррух билан Илҳомжонни икки ёнига олиб ётган Неъматилло эрталаб: «тушингизда ким биландир роса ғижиллашдингиз-да, жуда ёмон сўқдингиз, ёқалашиб ҳам кетдингиз шекиллиг-ов», деб Фаррухнинг жиғига тегди. У жиддий туриб гапиргани туфайли ҳазиллари ҳам чинга ўхшарди. Бироқ, Илҳомжонга хуррак борасида қилган ҳужуми муваффақиятли чиқмади. Илҳомжон умуман хуррак отмас экан.

Тули чўян печкасини ёққандан кейин «хона»лар анча илиган эди, лекин кечаси ўт ўчгач, совиб кетди. Ярим тунда кимдир ташқарига чиқмоқчи бўлиб, коронғида вагон эшигининг зулфинини тополмай роса қитирлатди, ғудранди. Қисқаси, барвақт туриб кетдик. Мен «ит ётиш, мирза туриш» деган маталнинг мағзини унча чақолмай юардим, чақдим...

12 октябр, пайшанба.

Соат олтилар (бу жойнинг вақти билан етти) эди. Қунушиб вагоннинг лиқилдоқ зиналаридан қалтираб-қунишиб ерга тушдик. Обдастадаги ярим яхлаган сувда юз-қўлларимизни наридан-бери ювдик. Изғирин учираман, узиб оламан, дейди. Кечкурун коронғида яхши кўрмаган эдик. Чегарачиларга мўлжалланган вагон-уйлар ўнтача бўлиб, улар мутлақо тартибсиз ўрнатилганди.

Кеча йўлда кўрганимиз қизил сувли сой шимол томондаги баланд, кекса тоғлар пойидан ўтган эди.

Ҳаво оғир, атрофда ҳеч бир дов-дарахт, майса-қўкат йўқ эди. Шигил тош ва совуқ бўлгани учун дарахт яхши ўсмас, тупроғида картошка ҳам битмас экан.

Гуля кечкурун бизга чой дамлаб, жойлар солиб бергандан кейин ўзи яна ишхонасига чиқиб кетган эди. Эрталаб келиб печка ёқди, чой дамлаб, тухум қайна-тиб берди. Тухум иссиқ бўлгани учун арчилиши ки-йин эди.

— Совуқ сувга солинмабди-да, — деган эдим, Гуля чека туриб (унинг мана шу қилиғи ўсал экан):

— Сув жўқ, — деди.

Этакдаги қизил сой узоқ — уч километр ва суви шўр эмиш. Эринчоқлигидан сал ошириб юборди-ёв деб ўйладим. Назаримда унча олис эмас эди.

— Таза суу учун он километр узактыкка — Нура айылына баруу керак, — дея ўзига ўзи изох берди Гули.

У печка ёнида, пастаккина курсида ўтириб сигаретни тутатганича, оловни ковлаб, ўз хаётидан гапира бошла-ди...

Гули эри билан анчадан бери шу ерда, КППда хиз-матда экан. Йигирма кун суриб ишлашаркан-да, ўн кун Ўшдаги уйларига (300 км) бориб, «яшаб» келишаркан. Ойлик маоши уч ярим-тўрт минг атрофида (уларнинг бир сўми ўша пайтда бизнинг ўн беш сўмга тўғри келар-ди) экан. Ҳа, бу ерга фақат пул ишлаш учун келиш мумкин, яшаш учун шароит йўқ эди.

Мана, одамзотнинг умри, яшашдан мақсади!..

— Кўпроқ сув ишлатишга тўғри келиб қолса-чи? — деб ҳазиллашди кимдир.

— КППда аз-коп болсо-да шарайит бар, — деди Гули кулиб.

Уларнинг тунаш жойлари идоралари ёнида бўлиб, вагон-уйлари келди-кетди учун, ижарачилар учун кўнок-хона (бизнес) экан.

Гулянинг қайсидир феъллари (тортинмаслиги, эркак-шодалиги) «Сарвқомат дилбарим»даги Ҳадичани эсла-тиб юборарди.

— Гулянинг музхонасию ҳар битта тухуми хийла пулга тушди, — деди Зокиржон ака КППга кетаётгани-мизда.

Кечкурунги КППчилар (Замир раҳбарлигида) ко-мендатураларидан соат тўққиз яримларда келиб, маҳка-маларига кириб кетишди.

Кутяпмиз, КПП идораси рўпарасида, машинамиз ён-атрофида у ёқдан бу ёққа юрамиз. Ҳаво очиқ, лекин изиллатади. Кўлмак сувлар музлаганди. Мавжуд қалин-роқ кийимларни кийиб олганмиз. Мен кеча шамоллаб

бўлган эдим. Ўчакишгандай, бош кийим ҳам олмаган эканман. Акса уравериб безорман. Бунинг устига ҳавоси оғир бўлгани учунми, овқатлар зарда қилиб, жигилдонни қайнатяпти. Зокиржор ака уч-тўрт кундан бери тумов эди, кечадан бери кучайди. Фаррух ҳам бурнини тортиб-тортиб юрибди.

— Шамоллаш ҳеч нарсамас, кеча довонда жуда ёмон бўлди, — деб қўяди у тез-тез — Кўзларимнинг катта-катта бўлиб кетганини ўзим ҳам сезиб қолдим, назаримда худди отилиб чиқиб кетадигандай туюлди.

Чўнкайиб ўтирамиз, турамиз, юрамиз, муҳокама қиламиз, режалар тузамиз.

— Ўшга борамиз, Андижон билан, Тошкент билан боғланиб кўрамиз. Иш битмаса сизлар танишларникида туриб турасизлар, мен зарур бўлса Бишкекка бориб келаман. Ёки ҳаммамиз Тошкентга кетаверамиз-да, Қозғистон, Қирғизистонларга виза олиб, Тўрағат орқали ўтамиз Хитойга, — дейди шеф.

— Мабодо қайтишга тўғри келса Андижонга қандай борамиз, — деймиз. — Кўрган-эшитган одам нима деб ўйлайди. Яхшиси Андижонга кирмай, ҳалқа йўлдан кечаси ўтиб кетиш керак...

— Помир билан Тиёншоннинг туташган ерлари бу, — дейди Зокиржон ака чор томондан қуршаб турган ҳайбатли тоғларга қараб. У яна Ўшдаги танишларга, Тошкентга, элчи Ботирали Сиддиқовга, Хайриддин Султонга сим қоқди. У ёқдан Бишкекка, Бишкекдан Ўшга, Ўшдан бу ерга қўнғироқ қилиб айтишадиган бўлди. Телефон ҳам алмисоқдан қолган, Смольнийдаги каби, керакли жой билан боғланиш қийин. У ердаги бақириб гапиришлар ташқарига аниқ эшитилиб турарди. Хизмат ҳақи эса жуда қиммат эди...

Чегарачилар — қонун ижрочилари...

Уларнинг муайян вазифалари ҳам йўқка ўхшайди. Бир-иккитаси ичкарида, қолганлари ташқарида, бизнинг ёнимизда бизга ўхшаб у ёқдан бу ёққа мақсадсиз юриб вақт ўтказишарди. Раҳбар маънавият ҳақида, Бобур жамғармаси ва экспедициянинг қилган ишлари тўғрисида тўлиб-тошиб, куйиб-пишиб гапиради. Чегарачилар эса қўллари чўнтакда, кўзлари атрофда, этигининг учи билан ердаги майда тошларни тепиб-ўйнаб, лоқайдлик билан эшитишади, лекин оғизларидан маъқулловчи гап, умуман бирон калима чиқмайди. «Гапни гапир уққанга...» деган мақол эсагушади.

КПП маҳкамасининг ёнидаги ошхона ошпази Ҳосилбек деган ўшлик ўзбек йигит экан, бизни памил, кўк чойлар, шакар билан сийлади. Унинг магнитофонидан «Кимга айтаман?» кўшиғи жаранглаб, атрофга таралмоқда эди.

— Кейинги пайтларда эстрада авж олиб, ўзимизнинг миллий, мумтоз ашула ва куйларимиз орқа планга тушиб қолди, — деди Зокиржон ака.

Ҳақ гап.

Фаррух телевидение ходими сифатида ўз муносабатини билдираркан, бу ҳолнинг сабабини радио-телевидениеда ишловчиларнинг ёши, нуқтаи назари билан боғлади.

Яна кутяпмиз. Тайинли гап йўқ.

Бир давлат худудидан иккинчи мамлакат худудига ўтиш ғовлари — қатма-қат назорат пункти, божхона, чегара-заства... улардан ташқари ана шу «ғов»ларга яқинлашиш олдида ва чиқишда яна ҳарбийлар паспортларни синчиклаб текшириб ўтказишади. Тавба, дейман, катта-катта юк машиналарида таъқиқланган маҳсулотлар, наркотик моддалар, курул-яроғ, дори-дармон, озик-овқат ва бошқа беҳисоб нарсалар қандай ўтиб кетаркин?... Мана, бизни — бутун номаи аъмолимиз, фақат илм билан шуғулланиши аниқ бўлган зиёлиларни икки кунлаб тутиб туришибди-ку!..

Ҳа, биз кечадан бери кутяпмиз. Умр ўтмоқда, қорин эса очмоқда...

Туш бўлди. Ҳосилбек божхона ва КПП ходимларини тушлик қилдиргач, бизни палов билан меҳмон қилди. Пул берсак, олмади. Шефнинг командаси билан «Ҳинд сориға»дан ҳадя қилиб юбордик.

Алқисса, шу куни «Мен дардимни кимга айтаман?» (бизнинг ҳоли-ҳолатимизга мослигини айтинг!) ва Шерали Жўраевнинг «Гулбадан» ашулаларини тинглаб кунни кеч қилдик.

Хом саналган чучвара

Шу куни Ўш ва Тошкент билан бир неча марта сўзлашилгани учун телефон ҳақиға ўн етти минг сўм тўланди. Икки-уч кун гаплашиладиган бўлса, терини шилиб олишади шекилли!

КППчилар эртага ҳал бўлиб қолар, деб кетишди.

Бугун ҳам шу ерда тунашдан ўзга чора қолмади. Ётоғимиз ўзгарди. Ошпаз ва бошқа ходимлар ётадиган бинодан бир хона беришди. Раҳмдилликлари ва одамгарчиликлари тутиб кетди чамаси. Полига зангори палос тўшалган хона иссиқ ва озодагина эди. Каравотлар бор. Тўғри, улар тахтали, қаттик, бунинг устига матрасларининг пахталари сурилиб-турилиб кетган эди, лекин, шунисигаям шукр. Ўзимизнинг йўл тўшақларимизни солиб, хийла эпақага келтирдик. Умуман олганда кечагига қараганда бугунги меҳмонхонамизни «беш юлдузли» деса ҳам бўлаверади.

Яна ҳолатимизни муҳокама қилишга тушдик.

— Мен ишонувчанман, одамларга ишонаман, — дейди раҳбар. — Элчи Бургуталининг (Зокиржон ака «Ботирали» ўрнига нуқул, «Бургутали» дерди) гапини рост деб ўйлаганманда, ахир, уни айнан мана шундай масалаларни ҳал қилиш учун давлат вакили сифатида қўйишган-ку. Эҳтимол, у ҳақдир, фақат ҳукумат қарори чиндан ҳам бу ерга етиб келмагандир, чунки бу асосий чегара эмас экан-да...

Ётиш олдидан хурракчилик ва уйқутираб гапириш мавзуида сўз кетди. Неъматжон, ўзининг айтишича, «қуш уйқу» экан (демак, унинг бизникида яхши ухлолмаганинг сабаби фақат анорхона иқлими ва ҳовлида бўш юрган Бўйноқ билангина боғлиқ эмас экан), у ҳаммамизнинг хуррагимиз ва бошқа тунги феълларимизга баҳо бериб чиқди, айниқса, Фаррухнинг тушида ким биландир ёқалашганини кўп эслатди. Хуллас, боякиш димед-рол ичиб ётди.

13 октябр, жума.

Инсон боласи қизиқ табиатли хилқат-да, унга на совуқ ёқади, на иссиқ. Деярли ҳаммамиз безовта бўлиб ухладик. Каравотлар тинимсиз гичирларди (қайтага кеча яхши ухловдик). Азонга бориб чироқ ўчиб қолувди, бу хона ҳам совиб кетди.

Эрталаб телефон муаммо бўлди: электрсиз ишламасди. Соат ўнларда чироқ ёнди.

Сафар анжомларини машинага жойлаётиб, дори-дармон солинган идишнинг қопқоғини маҳкам беркитган, илоҳим, шу идишни очмайлик, деб ният қилиб эдик. Қирғизистон чегарасидаёқ деярли барчамиз дори ича бошладик, хатто чегарачиларнинг ҳам бир нечтасига дори бердик.

Шу пайтгача бу чегарадан биронта ҳам автомобил ўтмаганмиш, агар бизга рухсат бўлса, машина билан биринчи бўлиб биз ўтарканмиз.

Ўтган сафар Хиндистон остонасида уч кеча қолиб кетувдик. Ваагада, ҳарқалай, ҳинд диёрининг гўзал табиати — ўсимликлари, куш-паррандалари билан андармон бўлиб, унча зерикмаган эдик. Бу ерда қора ва тупроқ ранг тоғлару яйдоқ даштдан бошқа қизиқарли нарса, бир эрмак йўқ эди. Бизнинг битта овунчимиз бор эди, у ҳам бўлса — Неъматиллонинг латифаларию ҳазиллари... Профессоримизнинг хусусан шу жиҳати раҳматли Тўлқин Рўзиевга ўхшаб кетарди. Лекин латифа тинглаш ва ундан завқланиш учун ҳам ўшанга боп кайфият бўлиши керак экан...

Аслида, бу чанг-ғуборсиз жойнинг ҳавоси жуда тоза эди, бироқ, назаримда бизнинг тану вужудимиз бунчалик тоза ҳавога ўрганмаган эди. Ҳарқалай, ҳавонинг мусаффолиги бизга унча сезилмасди. Бу ҳам, албатта, кайфият билан боғлиқ бўлса керак.

Мен бу галги экспедицияни кўп орзиқиб кутган эдим, «орзулаганинг оғзингда қолади» деб бежиз айтишмас эканда. Аммо умидим кўп хали олдинда... Машқда қийин бўлса, жангда осон бўлади, деган мақол бор...

«КППчилар Бишкек билан сўзлашишди, шуғулланиш-яптийкан, факс орқали хабар юборишаркан», деганга ўхшаш гап чиқади. Умид учқунлари йилт этади, бироқ, учқун аланга олмайди.

— Яхшиямки, илмий экспедициямиз, бошқа тоифа бўлганимизда... — дейди кимдир.

— Масалан, тижоратчи бўлганимизда аллақачон ўтиб кетардик...

— Биз ҳам бошқаларнинг йўлини тутиб кўрсакмикин...

— Энди кеч. Ўш, Тошкентларга телефон қилиб юбордик. Ўша куни гапни шундан бошлаш керак эди...

Шефнинг бир феъли бор эди. Кайфияти носозроқ пайтда бирон таклиф айтсангиз, «Марҳамат, шуғулланинг, сиз ҳам мен билан тенг ҳуқуқли экспедиция аъзосисиз», — дерди. Ва яна битмаётган ишимизни муҳокама қилиб, фалон ишни фалондай қилсак бўларди, десангиз ёки шу мавзуда савол берсангиз, бир енгил зарба билан шохингизга уриб қўяди:

— Нега ўшанда шу масала билан шуғулланмадингиз, шуғулланинг эди, ҳамма ишни менга ташлаб қўймай...

Лекин негадир унинг бундай таъна-дашномлари оғир ботмайди. Асли, биз ҳам, ўзи кўлимиздан ўшандай ишлар келмайдию ҳар хил фикр айтиб, маслаҳат бериб раҳбарнинг жигига тегиб, хунобини баттар оширамиз-да.

Кўпни билган, дунё кўрган одам камтар бўлади-да. Неъматилло Отажонов ҳам мана шундайлар сирасидан эди. Ҳазилкашлиги эса нур устига аъло нур эди.

— Чегарачи, божхона ходими ҳам бўлмаган эканмиз, — дейди у уларнинг катта маоши ва бошқа «имтиёзлари»га шаъма қилиб. — Юрибмиз шоири даврон, домлаю гаврон бўлиб...

Раҳбаримиз инояти ва марҳамати билан йўл тадориги пухта кўрилгани учун маиший-иқтисодий аҳволимиз яхши, озик-овқат захирамиз бисёр, бунинг устига Ҳосилбойвачча иссиқ овқат, саримсоқ, аччиқ қалампир, лази, ўткир кўк чойлар билан сийлаб турибди. Ачинарли томони шуки, олтин вақтлар кетяпти, умр беҳуда ўтяпти.

Дарвоқе, қайтадиган бўлсак, соляркамиз ҳам тугай деб қолган, бу муаммо ҳам бор эди. Шу ердаги КамАЗ ҳайдовчиларидан икки юз эллик сўмдан (бизда ўша вақтда юз сўм эди) йигирма литр солярка сотиб олдик.

Кеча куёш чарақлаётган эди, бугун хавонинг авзон ҳам бизникига ўхшаб тундлашди.

Кеча муносабат хийла дуруст эди, бугун эрталабдан хонадан чиқмай ўтиришмизни маслаҳат беришди. Буни-си энди ортиқча эди...

Лекин начора, мусофирмиз, бунинг устига мураса учун ҳам уларнинг айтганини бажо этишга мажбурмиз. Албатта, ташқарига ҳам чиқиб турдик, фақат тўп-тўп бўлиб эмас...

Чикамиз, кирамиз, юрамиз, уф торгамиз...

Ён кўшнимиз — жон кўшнимиз, кечагина бир товоқда ош еб юрган кимсалар чегарасидан ўтиш мушкулоти сегоҳ бўляпти, ҳали офтобда бирга қатик ичишмаган хитойликлар қандай кўйларни ҳозирлаб туришибдийкин?..

— Оллоҳ ҳамма одамзотни бир яратган бўлса, улар давлат тузиб, чегара қилиб ўтирмай, тинчгина яшайвершса нима қиларкин, — дейди Зокиржон ака.

Ҳа, шундай, бироқ инсонлар ўртасидаги низо Хобил билан Қобилдан бошланган-да. Икки ён кўшни доим бир-бирларининг ғашига тегиб яшайди-ку...

Умуман олганда бизникидай халқаро экспедиция чиндан ҳам собиқ Шўро мамлакатлари учун янгилик, кам

бўладиган ҳодиса. Кейинги йилларда бундай сафар тўғри-сида эшитганимиз йўқ-да.

Бундоқ ўйлаб қараганда биз илм йўлида кетаётган маънавият кишиларимиз. Хўш, ўтиб кетсак, нима бўлиши мумкин? Ахир у ёқда — Хитой чегарасида бизни кутишаётган, ҳатто улар Қирғизистон чегара-назорат масканига шунақа экспедиция келади, ўтказиб юборинглар, деган маънода бизнинг рйхатимизни беришган бўлса!.. (Хитой Халқ Республикасининг Тошкентдаги элчихонаси маъмуриятининг пухта ишлашига, батартиблигига қойил қолиш керак!)

Ниҳоят, факс келди: ўтишга рухсат тегди! Замир чегарага кетди. У байроқ кўтарар, хитойликлар унга жавобан байроқ кўтаришса (иккала заставадагилар бир-бирларини кўриб туришадиган масофа ва жойда эдилар), бизни ўтказиб юборишаркан. Энди бизнинг ҳадигимиз хитойликлардан эди. Ахир Хитой элчихонасидаги келишув бўйича уларнинг чегарасига биз икки кун аввал боришимиз лозим эди. Кутиб оладиган одам Қашқардан (500 чақиримча масофа!) келиши керак эди. Бизни келишмади, деб, қайтиб кетган бўлса-чи?

Юракларимизни ҳовучлаб кута бошладик.

Юракларимиз соатларимизга нисбатан тезроқ, каттиқроқ урарди.

Хайриятки, Замир «Сизларни кутишяпти экан», деб келди. Соат 3.15 эди, қувончдан юзу кўзларимиз чарақлаб, Замир кузатувида Эргаштомга — чегарага қараб кетдик. Сим панжарали қопқани очиб беришди. Ҳатто Замир билан ҳам кучоклашиб, бутун гиналаримизни дилдан чиқариб хайрлашдик, унга раҳматлар айтдик. Ахир у ҳам ўз бурчини адо этди, Ватанига, ўз давлати тартиб-ботларига садоқатини кўрсатди-да.

Қашқар (Хитой)

«Ким Қашқарни кўрмабди...»

Хитой чегара-назорат маскани анча баландликда жойлашган бўлиб, жуда аниқ кўриниб турар, унга айлана йўлдан кўтарилиб борарди. (Умуман мана шу ерлар Эргаштом дейиларкан). Бетараф Худуднинг ўртасидан асфалт йўл бошланди. Хитой чегарасига киришимиз билан ўнг томондаги уйчадан озгин, ихчам бир йигит чиқиб бизни тўхтатди ва «усбек?» дея сўради ва жавобимизни эшитиб, ўтказиб юборди.

Гапнинг қисқаси, оч тиниқ нос ранг кийимдаги катта лейтенант (поғонида учта юлдуз бор) бошчилигидаги Хитой чегарачилари хуштавозе билан кутиб олишди. Бошлиқ рус тилини анча яхши билар ва ниҳоятда мулоийм сўзларди. Мен Ёқуббек Яквалхўжаевнинг «Қайтар дунё» романини эсладим. Ўттизинчи йиллардаги Қашқар ҳаётига бағишланган бу асарда маҳаллий хитой раҳбарлари ниҳоятда оғир, асаблари жуда мустаҳкам, «яхши гапириб жонини ол» кабилида иш тутадиган тоифа сифатида тасвирланганди.

Вагон-идорада паспортларимизни кўздан кечиришгач, Голиб исмли уйғур йигити (дарвоқе, у бизни уч кундан бери кутаётган экан!) сал нарироқдаги божхонага бошлаб борди. Чапдаги тик қояли тоғлар пойигача чўзилган кенг ялангликда, Қирғизистон томондан олиб ўтаётганлардан мусодара қилинган бўлса керак, алюмин ва бошқа металллардан ясалган беҳисоб эски буюмлар, темир-терсақлар тартибсиз равишда ёйилиб, сочилиб ётарди.

Божхонада сумка, дипломат ва бошқа жамики тугунбўғин, нарсаларимизни бир хонага олиб киришиб, бир

чеккадан обдон текширишди, газеталар, китобларни, профессоримизнинг уч-тўртта мақолалари кўлёмаларини қайгадир олиб бориб, ўқитиб келишди, диктафон ва магнитофон кассеталарини машинамизнинг магнитофонига кўйиб эшитиб кўришди, Фаррухнинг қимматбаҳо камералари ва видео кассеталарини Қашқарда берамиз, деб олиб кўйишди.

Божхонанинг тинтувда иштирок этмаётган уйғур ходимлари, Голиб «тартиб-қоида шунақа, хафа бўлмайсизлар» деб биздан узр сўраб, таскин беришарди.

Майли-да, ахир Қирғизистондан Хитой худудига ўтиб олдик-ку. Топиб олишса нима қиларканмиз, деб ҳадиксирайдиган, нарсамиз йўқ. Фақат, қоғоз-варақларга ғилоф сифатида ишлатган ўрисча газеталаримиздан бирида нимяланғоч аёл сурати бор экан, ўшани олиб кўйишувди, шундан анча хавотирландик. Ахир Хитойда шарм-хаёсизлик билан шуғулланганлар, ҳатто шундай ҳодиса-ҳолатларни сурат ё бошқа тарзда тарғиб этганлар учун ўлим жазоси жорий этилган-ку...

Текширув ва бошқа маросимлар икки соатча давом этди. Божхона бошлиғи Эркинжон деган уйғур йигит хузурида бўлдик. У ҳам юмшоқлик билан узр сўради.

Бизнинг вақт билан беш яримда (бу ерда саккиз ярим) Голиб «Жип» машинага ўтириб йўл бошлаганида (машинада божхона бошлиғининг ўринбосари ва яна бир ходими — боя юк-анжомларимизни тит-пит қилиб текширганлар бор эди) қоронғи тушиб бўлган эди.

Яна озгина баландликка кўтарилдик-да, кейин пастлай бошладик. Йўл Қирғизистоннинг чегарачи йигити мактаганча бор эди, фақат торроқ, айланали, хавфли бурилишлар кўп эди.

Бир оз юрганимиздан кейин ўнг тарафимизда булутлар чиммати остидан уялган келинчақдай кизгиш ой мўралади.

Йўл Қамчиқ доvonини эслатар, лекин аксарият жойларда тоғ, адирликларни кесиб ўтган эди.

Тўғриси, хира ойдин бўлгани учун атрофни мириқиб томоша қилолмас эдик. Қирғиз дўстларимиз «инояти» билан Эргаштом — Қашқар йўлини кечаси босишга тўғри келганидан хусусан мен ўқиндим. Бобокалонларимиз ўтган қадимий қарвон йўли манзараларини кўришни жуда-жуда хоҳловдим. Шунисига ҳам шукр. Бундан баттар бўлиб, орқага қайтишимиз ё бошқа томонлардан кетишимизга ҳам бир баҳя қолувди-ку...

Яна ой билан бекинмачок ўйнаб кетяпмиз. Чап ёнимиздаги, Бобур Мирзо таърифлаган кизил сувли сой ҳам биз билан бирга Қашқар ҳудудига ўтган. У йўлга дам яқинлашиб, дам узоқлашиб бормоқда. Икки тарафда гоҳ пастрок тоғлар, гоҳи сайхонлик — водий, салдан кейин далалар пайдо бўлар, бу манзаралар кўр ойдинда алюминий рангда товланар ва мудом алмашиниб турарди.

Йўлнинг тоғлик қисмидан чиққанимиздан сўнг қалин дарахтзор бошланди. Асосан кўк тераклар (бизда «қашқар терак» дейишади) эди, бўйи тик-у бир оз кинғир-кийшиқрок ўсган. Лекин ниҳоятда зич экилган эди. Ора-ораларда пастаккина, гувала деворли уйлар кўзга ташланади.

Борган сари осмон тиниклашиб, ой чачвонларини ечиб отиб, бутун латофатини кўз-кўз қила бошлади.

Йўлнинг ўзига хос белги-хусусиятларидан бири — кўприк кўп эди ва уларнинг икки томонидаги муҳофаза устунчалари беҳато, ҳалқа-ҳалқа оккизил рангга ҳафсала билан бўялгани учун машина чироғида жуда чиройли кўринарди. Йўлнинг кўприксиз, жарлик ёнидан ўтадиган ёки бурилиш жойлари ҳам ана шундай ола-кизил устунчалар билан ихоталанган эди.

Кўприкларнинг остидан қандай дарё оқаётганини билмасдик. Битикда фақат «кўприк» деган сўз — кўрсаткич бўларди. Бир жойда «Қорасув кўприги» деган хатни ўқидик. Ёзувлар инглиз ва хитой тилларида, латин алифбосида эди.

Йўлда учраган, кўринишидан аҳолиси санокли кишлоқлар (фақат бир шаҳарча сифат жойдан ўтдик) отини ҳам билмадик — лавҳаларда «шаҳарча» ё «кишлоқ» дейилгану номлари берилмаган эди.

Онда-сонда эшак аравали, туя етаклаган кишилар, эгасиз отлар учрарди. Йўлнинг ярмига етгунимизча даярли машинага дуч келмадик. Шундан кейин автоулов чироқлари кўпая борди.

Ўнгу сўл куюқ дарахтзорлардан иборат жойлардан кўп ўтдик. Афтидан, Қашқарда ҳам биздагидай ёғоч мустақиллигига эришиш шиори борга ўхшайди.

Бир пайт тепадан — ўнгда ҳам, чапда ҳам икки қатор чироқлар билан нурафшон этилган, ниҳоятда кенг кўчалар бошланди. Кўприк устунчалари никелли ялтирок металллардан эди. Икки бетдаги бинолар (асосан дўконлардан иборат) кўриниши ғоят бежирим, силлик, кўркам эди. Кўз олдими тунги гўзал Машҳад келди. Бу манзара у ердагидан ҳам ёрқинроқ ва ўзига хос эди.

Бу — Қашқар шахри эди.

Бизни «Чиннибоғ» деган меҳмонхонага олиб боришди. Раҳбар ҳамроҳлари билан ўтган гал (1997 йили) ҳам шу жойда ётишган экан. Кўноқхонага кираверишда (ҳаммаси пухта режалаштирилган-а!) ўтган сафар Зокиржон акаларни кузатиб юрган маъмур (маъмур — чегарада кўшиб кўйиладиган мазкур давлат одами, хавфсизлик хизмати ходими) Ван афанди бизни кутиб олди. Жойлашувимизга кўмаклашди. Унинг шерикларимиз билан кечагина кўришгандай, такаллуфсизгина сўрашиши менга эриш туюлди. Ҳа, энди, уларнинг касби шундай муомалани тақозо қилади-да, дийдалари қотиб қолган одамлар, деб кўйдим ичимда. Балки бизни уч кундан бери кутиб диққат бўлган, жаҳли чикқану, янаям ўзини тутиб, ноилож, ўлганининг кунидан шунчалик салом-алик килиб кўйгандир...

Меҳмонхона ва унинг атрофидаги бошқа кўп қаватли бинолар шакли-шамойили ўзига хос — айлана-доирасимон, ярим ой шаклида бўлиб, биз кўниккан тўрт қиррали деворлар кам эди.

Ушбу беш қаватли халқаро меҳмонхонанинг кенг фойеси тепагача — умумий томгача очиқ бўлиб, ғоят маҳобатли кўринар, фойедаги жиҳозлар — ўртадаги майдонга кўйилган курсилар пурвикор эди.

Шеф иккимиз 314-чи, қолганларимиз 315-чи хонага жойлашдик. Голиб кейинги хонадагилар билан бирга қолди.

Голиб Отушда, чегара хизматида ишларкан. У хушчақчаққина эди. Уйғур халқининг машхур ашуласи «Гулойим»ни эслайман:

*Сенингману сенингман,
Сенинг бўлмай кимнингман.
Отушнинг бозоридан, жоним-о,
Сотиб олгон қулингман,
Ў-ў-ў, сотиб олгон қу-линг-ман...*

Шароит ўртача эди (балки бизнинг хонамиз шундоқдир): уч кишилик, диван-каравотлар кенг, юмшоқ, лекин фақат биттадан, жуда юпка, ичига қум солингандай оғир ва муздай болиш кўйилган. Тумбалар анча эскирган, шифонер йўқ. Ҳожатхона, душ, умивалник — ҳаммаси бир хонада. Ерга палос тўшалмаган, учта елим шиппак бор эди.

Рахбар ётди. Қолганларимиз кўшни хонада Қашқарга эсон-омон етиб келганимизни енгилгина нишонладик. Қашқар пивоси ҳам анча номдор ичимликлардан. Руҳитимиз чоғ, кайфиятимиз баланд эди...

Ғарб билан Шарқ ўртасидаги савдо алоқаларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этан Ипак йўлининг катта бир қисми мана шу уйғурлар юртига тўғри келади. Табиийки, савдогарлар ўзлари билан бирга Хитой, ҳинд, форс, араб, Ғарбда қадимги грек, қадимги Рим каби мамлакатлар ва халқларнинг маданиятини ҳам ташиб юришган. Умуман, Ипак йўли ўзи ўтган ҳудудлардаги шаҳар ва қишлоқларнинг, жумладан Шинжоннинг маданий ва иқтисодий жиҳатдан нисбатан тезроқ юксалишига, шубҳасиз, самарали таъсир кўрсатган.

Шинжон, унинг тарихи ҳақида гап кетганда эшитувчининг хаёлига Буюк Ипак йўли келиши бежиз эмас. Олти минг чақиримдан иборат бу қадимги йўл Тан сулоласи ҳукмдорлигидаги Хитой давлатининг пойтахти Чанъон шаҳридан бошланиб, Марказий Осиё орқали Венецияга етиб борган. Мазкур қарвон йўлидан энг нодир ва қимматбаҳо ипак, шойи матолар олиб борилгани сабабли у «Ипак йўли» деб аталган. «Буюк Ипак йўли» деган таъриф кейинчалик тадқиқотчилар томонидан берилган. Ана шундай тадқиқотчиларнинг айтишларича, бу қадимий йўлнинг қачон юзага келганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ, лекин, ҳарқалай, Хитой ипаги милоддан аввалги XI—III асрлардаёқ Шарқий Туркистонга етиб келгани, эрамизгача бўлган IV—III юз йилликларда ипак матолар Ҳиндистонга, ундан сал кейинроқ — II—I асрларда Александрия ва Римга олиб борилгани манбалардан маълум.

Бир вақтлар Шарқий Туркистон деб аталган бу бепоён юрт ҳозир Хитой Халқ республикаси таркибида, Хитой синцзяни (маъноси — «ғарбий, чекка ўлка» демак) деб юритилади. Хитой давлатининг умумий ҳудуди жуда катта майдонни ишғол қилади, ана шу майдоннинг олтидан бир бўлагини Синцзян (туркий халқлар тилида Шинжон) ташкил этади: бир миллион 660 минг кв. км. У 1955 йилдан Синцзян уйғур автоном райони — СУАР деб аталади, пойтахти — Ўрумчи шаҳри.

Шинжон жуда кўп соҳалар бўйича Хитойнинг энг ишонган ва суянган районидир.

Хитой давлати чегараларининг энг кўп қисми Шинжон ҳудудига тўғри келади. У мамлакатни саккизта хорижий юрт билан боғлайди.

Хитойдаги энг узун (2179 км) ва тезоқар дарё — Торим Шинжондан ўтади.

Хитойдаги денгиз сатҳига нисбатан энг паст (154 метр куйи) кўл — Ойдинкўл ҳам шу ўлкада жойлашган.

Хитойдаги энг катта саҳро — Такламакон ҳам (майдони 337 минг кв. км.) Шинжонда. «Такламакон» — «борса қайтмас» деган маънони англатади. Саҳрони «ўлик денгиз» ҳам дейишади.

Хитойда ягона ёввойи оққушлар қўриқхонаси Бўйинтрук (минг кв. км), муҳофаза қилинадиган энг катта табиат зонаси — Олтинтоғ ҳам Шинжондадир.

Шинжон пахта ҳосилдорлиги жиҳатидан Хитойда етакчи ўринни эгаллайди — у мамлакатда етиштириладиган «оқ олтин»нинг тўқсон беш фойизини беради.

Шинжон — нефт, газ, кўмир, мрамар захиралари бўйича, шунингдек, узум, мева етиштиришда ҳам энг олдинги ўринда туради.

Хуллас, Шинжон бамисоли хазина, баҳоси ва ўлчови йўқ бойликлар манбаидир.

Ана шу бойликларнинг яна бир тоифаси — машҳур тарихий шаҳарлар, жумладан Қашқар бўлиб, у шу номдаги округнинг маъмурий маркази ҳисобланади. Шаҳар майдони юз эллик кв. км. Пойтахт (Ўрумчи)дан анча олисда (1473 км) жойлашган. Аҳолиси икки миллион уч юз минг (қарийб Андижон билан баробар), ўн етти хил миллат яшайди, шундан етмиш беш фойизи уйғурлар, колганлари хансу, қирғиз, тожик, ўзбек ва бошқалар.

Қашқар асли қадимийдир. Қомусий китобларда ёзилишича Кошғар, Қожғар, Каши деб ҳам юритиладиган бу шаҳар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар милoddан аввалги манбаларда ҳам учрайди. Янги эранинг биринчи асри бошида у кичик бир хонлик пойтахти бўлган. Кейинчалик хуннлар, кушонлар, эфталитлар давлатлари, Турк ҳоқонлиги (V—VII аср), уйғур ҳоқонлиги (VII—IX аср) таркибига кирган. X—XII асрларда Қорахонийлар давлатининг пойтахти бўлган. Ўша даврда Қашқар Шарқий Туркистоннинг сиёсий ва маданий марказига айланган. Шаҳар Абу Бакр Дуғлат даврида — XV аср охири ва XVI аср бошларида қайта қурилган. 1878 йили манжур-хитойлар Шарқий Туркистонни босиб олгач, Қашқар яна маъмурий-маданий марказга айланади.

Буюк Ипак йўлида жойлашгани боис, Қашқарда маданият қадимдан ривожланган, бой маданий анъаналарга

эга, кўплаб тарихий ёдгорликлар сақланиб қолган. Қадимда буддизм Шарққа Қашқар орқали ўтиб борган. Кейин бу ерда ислом асосий динлардан бирига айланган. Халки асосан эхтиросли, завқли уйғурлар бўлгани учун кўшиқчилик, рақсчилик бобида минг йиллар аввал довуғ қозонган. «Ўн икки мақом», «Санам» каби мусиқа-рақсли асарлари ҳозир ҳам машҳур.

Қашқар сайёҳлар энг кўп келадиган шаҳарлардан биридир. «Кимки Қашқарни кўрмабди, демак, у Шинжонда бўлмабди», «Шинжонга борадиган бўлсангиз, албатта Қашқарга ўтинг», дейишаркан чет элликлар.

Ғолибнинг айтишича, маҳаллий ўзбеклар ҳам асосан Қашқарда яшашаркан, бошқа жойларда оз экан.

Қашқарнинг шаҳарга алоҳида ҳусн, файз бағишлаб турадиган Туман дарёси бўйидаги бозори дам олиш кунлари жуда гавжум бўларкан. Бу ерга савдо қилиш учун бир неча юз минглаб одам келаркан.

Қашқардаги машҳур зотлар билан боғлиқ тарихий обидалар тўғрисида кейин, алоҳида тўхталамиз...

Умуман олганда, мен Қашқарни кўришга анча илгаридан орзуманд эдим. Бир замонлар, Ўзбекистондаги бойроқ, ўзига тўкроқ одамлар кулоқ сифатида таъкиб қилинган, ўз юртидан қувилган даврларда водийлик кишилар, аксарият андижонликлар нега айнан Қашқарга ўтиб кетишганикин, деган саволга жавоб тополмасдим. Тошкентда, «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») газетасида ўн йил бирга, бир бўлимда, бир хонада ишлаб, ака-укадан ҳам яқин, қадрдон бўлиб кетган Ёқуб ака Яквалхўжаев кўпроқ ўзлари яшаган Фулжа ва Ўрумчи ҳақида гапириб берарди. Унинг ота-онаси, бир бобоси — андижонлик машҳур бойлардан Аҳмадбек хожи (Миркомилбойнинг тенгқур, замондоши)лар ҳам юқоридаги сабабга кўра Шинжонга ўтиб кетишган ва эллигинчи йилларда, Шинжонга мустақиллик берилганидан кейин акалари билан, кўп машаққатлар тортиб она юртига қайтишиб, Тошкентда яшаб қолишган. Ёқуб ака Тошкент университетининг филология факултетида ўқиган эди.

— Бизда Ўзбекистон ҳақида шундай фильмлар кўйиб кўрсатишардики, мисоли жаннат деб ўйлардик, — дерди Ёқуб ака, — худди ҳозирги ҳинд киноларидай...

Кечкурун шеф томонидан эрталаб барвакт — соат тўртда туриш ҳақида фармони олий бўлган эди, ўзимиз олтида уйғонибмиз. Қашқар вақти билан тўққиз эди.

315-хонада шохона нонушта килдик. Эргаштомдаги хунобгарчилигу ит ётиш мирза туришларнинг хордиғи чиқяпти.

Ғолиб хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, бизни Ван афандига топшириб, азонда кетибди.

Қай бир хонадаги магнитофонда «Ўзингдан қўйма-син» ашуласи янграрди. Меҳмонхонада савдогар ўзбеклар кўп эди. Икки жувон — Мўътабархон ва Ширмонхон деганлари билан гаплашдик. Жалолободдан эканлар. Ширмонхон бир КамАЗ — ўн икки тонна бодом олиб келибди, шунга яраша — бир машина нарса олиб кетармиш!

— Мана савдогарлик, мана пул топиш! Биз юрибмиз шоири даврон, олими гаврон бўлиб, курук дипломат билан ҳам чегарадан ўтолмай, — деб кулишдик.

Нонуштадан кейин мириқиб ювиниб, ўзимизга бир оз зеб бердик, яъни сокол-мўйловларни киртишладик. Эргаштомда икки кунгача устара тутиш ҳам кўнгилга сиғмаган эди.

Биз шамоллаш, тумовларимизни иложи борича Қирғизистон чегарасида қолдиришга уриндигу, лекин барибир ҳаммасини батамом ташлаб келишнинг иложи бўлмаган эди. Хоналарга катта темир термосларга қайнаган сув қуйиб, ёнига салафанга ўралган истиконлар, қоғоз халтачаларда курук чой қўйилгани айни муддао ва кўп маъқул бўлди.

Ван афанди кузатувидаги Пан афандилар

Меҳмонхонамиз Сомон йўли кўчасида эди.

Қирғизистон довомида машинамиз бир чукурликдаги халқоб ерда дўқиллаб нимагадир урилган, ўшанда бир бўлт узилиб, қартер дарз кетган экан, машинани устахонага олиб кетишди.

Мен фойеда кутиб-кузатиб ўтирибман. Рўпарадаги — устун-девордаги катта соат Хитой вақти билан ўн иккию ўн беш дақиқани кўрсатарди. Бу пайтда бизда соат тўққиздан, Қирғизистонда эса ўндан ўн беш дақиқа ўтган эди.

Меҳмонхонага кириб-чиқаётганларнинг аксарияти ўзбеклар ва покистонликларчи эди.

Меҳмонхонанинг хизматчи киз-жувонлари асосан бир хил бўй-бастли: гўё сафлаб туриб танлаб олингандай. Ҳаммаси ўрта бўйли, эркакча қора кастим-шим кийишган, зулфи-кокиллари калта — елкаларидан пастроқда эди. Айримлари сочларини турмаклаб олишганди.

Бир айланиб келдик. Кечқурун юрган кўчамиз кундузи ҳам чиройли кўринар, икки ёндаги биноларнинг биринчи қавати дўконлардан иборат бўлиб, кўча афтидан, замонавий услубда қайта қурилган эди.

Биз тушган меҳмонхона таҳминан Қашқарнинг эски шаҳар мавзеида эди. Деразадан орқага қарасангиз, қадимги шаҳар қолдиқларини эслатувчи уйлар кўзга ташланарди. Ҳовлида тарвақайлаган кекса бир қайрағоч бўлиб, унинг ёнида ресторан бор экан.

Маъмуримиз Ван афанди негадир камнамо эди. У биз билан, асосан раҳбар билан уч-тўрт оғиз гаплашарди-да, кетар, кейин қутилмаганда яна пайдо бўлиб қоларди. Унинг нияти аслида маълум-ку, бироқ, у Зокиржон акалар билан аввалги сафар бирга бўлгани, бизнинг дилимизда илм ахтаришдан бўлак ўй-хаёллар йўқлигига ишонч ҳосил қилгани учунми, хотиржам ва бепарводай кўринарди. Ҳарқалай, иштибоҳга бориб, хатти-ҳаракатларимизни зимдан кузатаётгани сезилмасди. Кўриниши ҳам тунд эмас (бошда мен нотўғрироқ фикрга борган эканман), фақат, паст овозда, уйғурча сўзларнинг охириги ҳарфларини ямлаб талаффуз этганидан, гапларини англаш қийин эди. Сирасини айтганда, анча-мунча одам юз тузилиши, умуман ташқи киёфасидан унинг хитой ё уйғурлигини ҳам дабдурустан фарқлай олмасди. Бироқ, раҳбар ҳар ҳолда маъмур олдида ножоиз мавзуларда валакламаган маъқул, деб тайинлаб қўйган эди. Шунинг учун биз афанди айтишиб ўтирган бўлсак ҳам, Ван афанди кўриниб қолса, дарҳол юзимизга сипо тус беришга ҳаракат қиларди. Шу сабаб, Неъматилло «ташаббуси» билан бир-биримизни Пан афанди деб атай бошладик. Шерикларимиздан бири ёнимизга яқинлашаётган бўлса, «жим, Пан апандим келяптилар», деб ҳазиллашамиз.

Ван афанди кузатувида тушлик қилгани бордик — меҳмонхонадан сал наридаги Нурбоши кўчасига. Андижондаги темирчилик растасига ўхшаган жой экан. Икки

томонда ҳар хил дўконлар, устахоналар, ошхоналар... Катта масжид олдидаги майдонда тўхтадик. Кўча гавжум, серқатнов эди, арава, енгил машина, мотоцикл, велосипедлар тинмай у ёқдан бу ёққа ўтарди.

Катта ёшдаги аёллар узун кўйлак кийиб, бошига рўмол солиб юришар, бир хилда — тўқ жигарранг, калин рўмолнинг ярмини юзига тушириб олганлар ҳам бор эди. Қизлар ялангбош, калта юбкада бўлишса-да, узун пайпоқ киймагани йўқ эди. Хира қаймоқранг пайпоқ урф экан. Икки ёни ёки орқаси йирмоч юбкада, пайпоқсиз юрган ножинслар (ўрта ёшли жувонлар орасида) ногаҳонда битта-яримта учраб қоларди. Бирок, каттаю кичик киз-аёллар юзларига бўёқни беармон суркашаркан. Шунданми, юзлари тиник эмасдай, тўғрироғи чиройли, анордай чехралар кам кўринарди.

Ошхоналар чиндан ҳам, бир вақтлар Ёкуббек ака Яквалхўжаев айтганидай, кўп, ҳаммасининг ошпазлари: қани, бу ёққа, лағмон, кабоб, сомсаларимиз бор... деб, тарғиб ва таклиф қилиб туришарди. Ошхона эшигининг ён деворларидаги илгичларда яримта, салкам битта кўйнинг гўшти осиглиқ турар, ошпазлар кўраларда кабоб, тандирларда сомса пиширишар, икки-учтаси девор ё дераза ёнига кўйилган узун курсиларда кўчага қараб, столлардаги тоғора-тоғора гўшт, жигарларни мижиб ё сихга ўтказиб ўтиришарди. Шамол, чанг уриб турибди. Бурқсаган тутунлар ошхона ичларига кириб айланиб юрар, ўтирадиган жойлар, тўғриси, у қадар озода, саришта эмас эди.

Ван афанди бизни ана шундай ошхоналардан бирига бошлаб кирди. Кабоб ва лағмон буюрдик.

Кабоби — гўшт, ёғ, жигар ва яна бир тўғрам гўшtdан иборат эди.

Дўнг чинни косада лағмон келтиришди. Бундай лағмонни бир вақтлар Тошкентда, Ёкубжон акаларникида ердик: хамири ниҳоятда чийралиб пишган, қайласи маллик ва кўклар, резаворларга бой, аммо сувсиз.

— Лағмон асли иккинчи, қуюқ овқат ҳисобланади. Ўзбекистонда уни шўрва қилиб беришади, — дерди Ёкуб ака. Раҳматли жуда шинаванда, улфат, ҳафсалалик, таом пиширишга, хусусан, паловга уста эди. Қозон атрофида яйраб кетарди. Хотини — раҳматли Тўлкиной опа ҳам андижонлик бўлиб, Ёкуб ака каби меҳмондўст, пазанда, айниқса лағмоннинг ҳадисини олган аёл эди.

Лағмонни ейишга бир жуфтдан чўп беришди. Мен бундай матоҳни ҳеч ишлатмагандим. Зокиржон аканинг бу борада озрок тажрибаси бор экан. Мен, Неъматилло, Илҳомжон ҳам чўпда ея бошладик. Фаррух бошданок қошиқ сўраб олди. Бир оздан кейин профессор ҳам қошиққа ўтди. Мен охиригача чўпдан тугатиб юбораман, деб ўйловдим, бўлмади, косанинг тагида суюк жойи чиқиб қолди.

— Лағмоннинг мазаси унчамас, — дейишди аввал Қашқарда бўлган ҳамроҳларимиз. Менга эса жуда тотли, тўйимли туюлди.

Ошхонадан чиқиб, майда хусусий китоб дўконларининг биридан «Бобурнома»нинг уйғурча нашрини сотиб олдик. 1 доллару 2 кўйга («сўм»ни «кўй» ҳам дейишаркан). Кейин бошқа китоб дўконларини қидириб кетдик. Явах (Ёрбоғ)даги (бу Қашқарнинг янги, марказий кўчаси, биз кечкурун келган йўлнинг давоми эди) баланд бинонинг 1—2-чи қаватларига жойлашган дўконга кирдик. Ёпирай! Китобларнинг кўплиги ва хўблигига ёқа ушлайсиз! Қоғозлари олий навли, муқовалари ғоят чиройли, безакдор. (Газета қоғозига босилган пиёз пўстидай китобчаям йўқ).

Биз асосан Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Асрори мусикий» асарини, қолаверса, умуман бобурийлар қаламига тегишли ва уларга дахлдор китоб ва қўлёзмаларни изламоқда эдик. Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий ходими Х. Олимжонов «Халқ сўзи» рўзномасида эълон қилинган тадқиқот-мақоласида «Ягона нусха деб фараз қилинаётган мазкур асар»нинг Қашқар марказий кутубхонасида мавжудлигини алоҳида таъкидлаган эди. Ўша рисола қўлга киритиш (лоақал ксеронусхасини бўлса ҳам) умидини дилга тугиб келган эдик. Қашқар орқали ўтишга астойдил уринганимизнинг сабаби ҳам шунда эди.

Дўконда Маркс, Энгелс, Ленин, Сталин, Мао Цзэ Дун, Чан Кайшиларнинг катта суратлари осиглик эди.

Бобуршунос, устоз адибимиз Пиримкул Қодировнинг «Авлодлар довоми» рўмонининг уйғур тилидаги нашри кўзларимизга ўтдек кўриниб кетди. Узоқ юртда, бошқа тилда ўз ёзувчининг китобини кўриш ҳаяжонли эди!

Кейин кўчанинг нариги бетидаги шаҳар марказий кутубхонасига ўтдик. Холида исмли кутубхоначига (унинг Андижонда қариндошлари бор экан) муддаомизни айтдик, лекин у бизда бундай асарлар йўқ, деди

ва рўйхатларни бирга варақлаб чикдик. Дарҳақиқат, «Бобурнома»дан бошқа бу мавзуда ҳеч нарса йўқ эди. Лекин «Бобурнома»нинг борлиги ҳам ҳазилакам гап эмас-ку...

Вилоят кутубхонаси шу кўчанинг тепароғида экан. Афсуски, у ердан ҳам бир иш чикмади. Пединститут кутубхонасидан ахтариб кўришни маслаҳат беришди. Лекин вақт кеч бўлиб қолган эди, Ван жаноблари ҳозир институтда ҳеч ким қолгани йўқ, деб бизни яна бир дўконга олиб борди. Бу бино ҳам икки қаватли, китоблари хайратингиз даражада кўп, ўртага ҳам узунасига махсус жовонлар кўйилган, уларнинг тоқчалари ҳам тўла эди. Машҳур рус ёзувчиси Достоевский асарларининг хитойча наشري бор экан. Мени бир ҳол таажжублантирди: тахминан ўн-ўн икки ёшли болалар, катталар ҳам китобхонанинг деразалари рафига ё шундоқ полга ўтирганча мутолаа қилишарди.

Бу ердан чиқиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг қабр-мақбараси зиёратига бордик.

Манбашуносларнинг ёзишларича, бизгача етиб келган туркий бадиий адабиёт намуналарининг энг кўҳнаси ҳисобланмиш «Қутадғу билиг» (бахтга, саодатга элтувчи билим) асарининг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб Юқори Чиндан Каспийгача бўлган ҳудудни эгаллаган Қорахонийлар салтанатининг энг юксак поғонасига кўтарилган даврида яшаб ижод қилган истеъдодли адибдир. Қорахонийлар мамлакатининг пойтахти Қашқар (у пайтда Ордукент дейилган) эди. Юсуф Хос Ҳожиб Қашқарнинг шимолидаги муҳим марказлардан бўлмиш Болосоғун (Кўзурда)да таваллуд топган. У чуқур маълумотли, ўз даврининг етук файласуфи, олим ва фозил, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, сайёрамиз жисмлари ҳатти-ҳаракатлари сирларигача тушуниб етган баркамол инсон бўлган. Унинг «Қутадғу билиг» асари эса адолатли давлатни идора қилиш усуллари, шундай ҳокимиятнинг сиёсати, мафқураси, қонун-қоидалари, ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия, маънавий камолот йўл-йўриқларини мужассамлантирган қомус сифатида талқин этилади.

Асари ва номи сал кам минг йилдан бери яшаб, даврлар силсиласига бардош бериб, неча-неча авлодларни илмга, эзгуликка даъват этиб келаётган мана шундай мўътабар инсоннинг марқад-сағанасига, демакки, хотирасига эътибор яхши эканлигини кўриб, мамнун бўлдик.

Девордаги ёзувларга караганда макбара мажмуи 1989 йили қайта таъмирланиб, чинни билан нақш берилган, жуда кўркам ва маҳобатли, қабртоши турган кенг хонанинг деворларига «Қутадғу билиг»дан олинган ҳикматли байтлар битилган эди.

«Муסיқа сирлари»ни излаб...

Юсуф Хос Ҳожиб ва жамики ўтган улуғларимиз руҳига қуръон тиловат қилгач, меҳмонхонага қайтдик. Ван афанди кетдилар, раҳбар дам оладиган бўлди. Қолганларимиз яна бояги кўчага — Нурбошига Бобур асарларини излагани бордик. Энди хусусий дўконларни астойдил кўздан кечиришга аҳд қилган эдик. Китоблар асосан араб алифбосида бўлган учун фақат Фарруҳ ўқир, биз уларнинг суратини томоша қилиб, Фарруҳнинг оғзига қараб турардик. Бир неча дўконни бир четдан қардик, кейин кўримсизгина, «Тангритоғ» деб номланган дўконга кирдик.

Дўкончилар (иккита) йигирма беш — ўттиз ёшлардаги йигитлар эди. Улардан бири — Муҳаммадтурсун Юсуф: «Асрори муסיқий» деган асарни эшитмаганману, лекин бизда «Таворихи муסיқиюн» номли рисола бор эди, — деди ва уни излай кетди.

Токча-полкалардаги китобларни олиб варақлаб кўраётганлар ичида қашқарча гулли дўппи кийган олтмиш ёшлар чамасидаги киши биз билан, бизнинг истагимиз билан қизиқиб, қолди. Унга йигирма беш ёшлардаги йигит ҳам қўшилди. Танишдик. Катта ёшдагисининг номи Турсун Ҳамид бўлиб, у Қашқардаги дорилмуаллиминда узоқ йиллар муаллимлик қилган, йигит Анвар эса унинг ўғли, шаҳардаги 7-ўрта мактабда уйғур адабиётидан дарс берар экан. Ота-ўғилнинг шоҳ ва шоир Бобур Мирзони, унинг асарларини, Навоий, Лутфий ва бошқа туркий шоирлар ижодини чуқур билишлари, умуман туркий адабиёт тарихидан яхши хабардорлиги сезилиб турарди. Айтишларича, уларнинг рўйхат (каталог) қилинган бой шахсий кутубхоналари мавжуд экан. «Таворихи муסיқиюн» ҳам бор экан, биз илтимос қилиб сўрамоқчи эдик, лекин улар ягона нусхани (ҳатто пулга ҳам!) беролмасликларини билдиришиб, узр айтишди.

Муҳаммадтурсун (у ҳам билимдонгина эди) бошқа дўконлардан суриштириб, ўша рисола топиб келди.

«Халқ сўзи»даги мақола муаллифи Шаркий туркистонлик олим, мусикашунос Неъматилло Исматилло ўгли Муъжизийнинг мазкур асари ҳақида ҳам алоҳида тўхталган эди. Унинг ёзишича, «Асрори мусикий» («Мусика сир-асрори») ҳақидаги дастлабки маълумот ана шу рисолада келтирилган. Шунингдек, унда «инсониятнинг узок ўтмиши тарихидан бошлаб, ҳазрат Алишер Навоийгача, унга замондош бўлган, кейин яшаб ўтган» улуғ мутафаккирларнинг мусикага муносабатлари, у ҳақдаги фикр-мулоҳазалари шарҳлаб берилган эди.

Янги танишларимиз «Асрори мусикий»нинг қўлёзмаси Қашқарда йўқ, агар бўлганида чоп этилар ва бизнинг қўлимизга албатта теккан бўларди, дейишди, лекин, ҳар эҳтимолга қарши уйларидаги кутубхонасини, китоблар рўйхатини яна бир кўздан ўтказишга, иложи бўлса, Ўрумчига, «Таворихи мусикиюн» рисоласини нашрга тайёрловчилардан бири, «Бобурнома»ни уйғур тилига ўгирган профессор Ҳамид Темурга қўнғироқ қилиб, суриштириб кўришга ваъда беришди. Кейин ота-бола бизга ҳамроҳ бўлишиб, Явах кўчасига олиб чиқадиган Андижон кўчасини ва у билан ёндош «Андижон растаси»ни, маҳаллаларни кўрсатишди.

Андижон кўчаси рўпарама-рўпара ҳовли эшигидан икки киши тенг чиқиб қолса, бурунлари бир-бирига тегиб кетадиган даражада тор бўлиб, уйлар эски гиштли бинолардан иборат эди. Ҳовлилар, тўғрироғи уларнинг сахнлари ҳам ниҳоятда тор, шунинг учун деярли барча уйлар болаҳонали ёки икки қаватли эди.

— Бир воқитлодо бу маҳаллида анжонликло¹ тўло эди. Ҳозир ососан уйғурлар ёшойду, — деди Турсун Ҳамид.

«Андижон растаси»да эса заргарлик ва бошқа майда хунармандчилик ашёлари билан шуғулланувчи дўконлар бор эди.

Шу ерда бир гапни эшитиб, кўп ғалати ҳолатга тушдим. Илгари ҳам қулоғимга чалинувдию, ишонмагандим. Ҳовлилар азбаройи торлигидан ҳожатхона қуриш имкони йўқ экан. Шунинг учун болаҳонага пақир қўйиларкан... Кейин... кечаси ташқарига олиб чиқиб ташланаркан... Ё, алҳазар! Шунчалик тор жойларда қисилиб яшаш шартмикин? Ахир Қашқар атрофида, яъни шаҳар чет-

¹ Қашқарда «андижонликлар» деган атамани умуман «ўзбеклар» маъносида ишлатишади. (*Китобдаги барча изоҳлар муаллифникидир*).

ларида ерлар кўп-ку! Ё берилмасмикин? Ё, янги уй солишга қурблари етмасмикин? Ё, ўрганган маскан-манзилларидан кўчкилари келмасмикин? Ё шаҳар марказида, бозорларга яқин жойда яшаш қулайроқ, имконлари, имтиёзлари кўпроқмикин... Нима бўлганда ҳам уларнинг «бу» тутумлари менга маъқул келмади. Эшитар кулоққа яхшимас...

Меҳмонхонага қайтдигу кечга яқин яна лағмоннинг мазаси оғизда қолган мавзегга бориб, манти, сомса ва тагин лағмон едик. Манти қалла гўштидан қилинаркан. Сўйиб, териси шилинган кўйни осиб кўйишиб, бошқа гўштлардан ишлатишавераркан. Манти кўйнинг асосий гўштларидан яхши бўлмас эмиш...

«Таворихи мусикиюн»ни «Шинжон» пивоси билан ювдик. Ахир бу рисола ҳам биз учун янгилик эди-да.

Кейин тунги Қашқарни томоша қилиб, Ябах — Ёрбоф кўчаси орқали қайтдик.

Кўча катта, бетонлашган, кенг йўлакларга гулдор чинни плиталар ётқизилган йўлак чеккаларида, тахминан ҳар эллик қадамда тепаси ойнаванд телефон-автомат ўрнатилган, ҳар ер-ҳар ерга кир ювиш машинаси шаклида, ундан баландроқ никелли ахлат идишлари кўйилган эди. Биноларнинг пештоқларида, деворларда ўқловдай эмас, кувадай-кувадай хитойча (ҳар турли шакллардан иборат) ёзувлар — номлар, рекламалар ҳаддан зиёд кўп эди. Уларнинг тепаси ё пастида баъзан-баъзан араб имлосида, уйғурча матнлар ҳам учраб қоларди. Бинолар шакли бир-бирини такрорламас, девортошлари баланд, текис, силлиқ эди. Четроқлар, хусусан Нурбоши ва у билан туташ бошқа кўчалар эски — янги жойлар билан кўхна кўчалар ўртасида тавофут катта эди — худди Янги Дехли билан Эски Дехлидай...

Йўл бўйларидаги майда баргли ёш мажнунтоллар улкан бинолар олдида жуда кўримсиз бўлиб турарди...

Ётганимиз йўқ эди, бирдан қийқирик бўлиб қолди. Тушликка кетаётганимизда катта кўчада бўғишиб, бақиршиб турган икки уйғурни кўрганимизда (уларни биздагидай оломон ўраб турар, лекин ажртишмасди), Ван афанди:

— Бу уйғурлар ноҳойити қизиққон, очқиғи тез одамла-да, — деган эди. (Аслида бу Ваннинггина фикри эмас, азалдан бор гап).

Ташқарига чиқиб қарасак, қаватнинг ярим ёйсимон йўлагиди, биздан сал нарида қирқ ёшлардаги бир уйғур

ўндан ортиқ покистонлик билан можаро қилар, бир ўзи уларнинг ҳаммасидан баланд келарди.

Гапларини тушуниш қийин бўлгани учун овозлар маъносиз қийқириқлардан иборатдай туюларди менга. Ҳатто уларнинг қайси тилда жанжаллашаётганини ҳам англаб бўлмасди.

Покистонийлар савдогарлар эди, савдо, олди-сотди масаласида низо чикқан бўлса керак. Ҳа, менимча, манфаатлар тўқнашмоқда эди...

Можаро узоқ давом этди. Уйғурнинг овози ниҳоятда ўткир ва баланд бўлгани учун хонага ҳам баралла эшитилиб турарди.

Мен ўзимни чалғитиш учун бугун Қашқар шаҳрида кўрганларимни хаёл кўзгусидан ўтказиб бошладим. Бозорларда кўзга ташланадиган нарсалар: Кўккон патирига ўхшаган чиройли патир ва кулчасимон нонлар, тўни яшил, ичи қизил қовун, араваларга тўкиб олиб, у ёқдан бу ёққа судраб юришган кўкиш, думалок, кизғиш, узунчок узумлар... Тухумни худди олмадай яшиксимон идишларга тўлдириб солиб қўйишибди — жуда кўп.

Темир-терсак, велосипед беҳисоб. Умуман, велосипед, мотоцикл асосий транспорт воситалари экан — Покистон, Ҳиндистондагидай. Велосипед сотадиган, тузатадиган алоҳида расталар бор эди. Бозорга кираверишларда рўлига сим-тўр идиш илинган сон-саноксиз велосипедлар қаторлаштирилиб, бир-бирига суяб қўйилган эди (бозорда савдо қилувчиларники бўлса керак). Фолиб: «Қашқарда ўғри кўп, эҳтиёт бўлинглар» деб огоҳлангирган эди, буни сезмадик.

Нарх-наво арзон эмас, аксинча, биздагига нисбатан қиммат эди. Моллар дўконларда худди Ҳиротдагидай аралаш-қуралаш, фақат анча тартиб билан терилган.

Велосипед минган ёш қизлар, жувонлар эркакларга караганда кўп эди. (Аёллар бу қадар велосипедни кўп минадиган юртни кўрмагандим.) Улар одатдагидан пастроқ велосипедни оёқларини қимтиб ҳайдашарди.

Хитой киз-жувонлари нисбатан маданийроқ, замонавийроқ (аксарияти қора кастюм-шимда) бўлишса-да, харқалай, биздаги ғайри миллат вакилларидай болдирларини, томоқларни остини кенг очиб юришмасди. Ҳа, бу ҳолат Хитойда шарм-ҳаёсизлик учун ўлим жазоси жорий этилганлигининг натижаси бўлса керак.

Қашқарда хайрлашиш олдидан «хўп, яхши», деган маънода «маъқул» иборасини қўллашаркан.

Опоқ Хўжа мақбараси ва бошқа зиёратгоҳлар

15 октябр, якшанба.

Яхши дам олдим. Кеч ётган бўлишимизга карамай, барвақт турдим. Шамоллаш хийла чекинди. Нонуштадан кейин яна китоб кидирдик. Турсун Ҳамидлар билан учрашдик, лекин бошқа янгилик чикмади. Абдулла Ориповга «Кеча ва кундуз» рўмонининг «Кундуз» қисми тўғрисида гапирган ёзувчидан дарак топмадик.

Кейин Ван Дам (Ван афандини шундай атай бошладик) етакчилигида Опоқ Хўжа қабр-мақбарасини зиёрат қилгани жўнадик. Қашқар халқ майдони орқали Дунхў кўли ёнидан ўтиб, Тор ўғиз кўчасидан уч-тўрт чақирим юргач, ўнгга — Ҳазрат кўчасига бурилдик. Шу қайрилиш олдида, ўнгда бўйра бозори бор эди. Ёпирай! Шу замонда-я? Бизда бўйра ишлатмай қўйилганига қирқ-эллик йиллар бўлди-ёв! Умуман, Қашқарнинг қадимий маҳаллалари, эски дўконлар, айрим тутумлар аввалги замонларни эслатарди.

Биз бурилган кўчанинг иккала қирғоғидаги дарахтлар ҳам нукул кўк теракдан иборат эди. Бирдан ўнгга яна бозор кўринди. Унда ёғоч (беҳисоб!), мева-чева ва бошқа нарсалар сотиларкан. Йўл тор, рўпарадан ўтин, полиз маҳсулотлари, анор, узум ортилган пастак эшак арава, моторли аравачалар саф-саф бўлиб келар, юриш кийин эди. Шаҳарда жосий транспорт машина, велосипед бўлса, туман, қишлоқларда эшак арава эди.

Бозор, ховли-уйлар тугагач, иккала тарафда экин майдонлари, далалар бошланди.

Яна бир чапга, кейин ўнгга бурилиб, Опоқ Хўжа (уни Опоқ Ҳожа, Ҳазрати Офок, Опоқ Ҳожам деб ҳам ёзишади) мақбарасига етиб бордик.

Қашқар ва Опоқ Хўжа бизнинг ҳамюртимиз, жаҳонгашта, қаландар шоир Бобораҳим Машраб ҳаётида ўчмас из қолдирган номлардир. Аламдийда шоир пири Опоқ Хўжанинг канизакларидан бири Тўтибекачига ошиқлиги боис ёруғ дунёда эркак зоти учун энг оғир жазога мустаҳиқ этилгани мухтарам китобхонларимизга яхши аён. (Академик шоир, Шарқ маданияти, илму фани, адабиётининг кучли билимдони Фафур Фуломнинг ёзишича, Машрабнинг Маҳвашхоним исмли соҳибжамол севгилиси бўлган, лекин афсуски, уларнинг ишқий муносабатла-

ри хакида Фафур Фулом мақоласида ҳам, бошқа манбаларда ҳам кенгрок маълумот учратмадим).

Опоқ Хўжа мақбараси тарихий обида, ўз даврининг меъморчилик намуналаридан бири сифатида эътиборга моликдир.

Сағана кенггина, четлари гулзор ховли ўртасида қад кўтарган, хийла маҳобатли эди. Икки йил аввал таъмирланибди. Унинг ертўласида Опоқ Хўжанинг беш авлодидан етмиш икки одам (эркаклар, аёллар, болалар) дафн этилган, тепада эса эллик саккизта қабртош, бўлиб, уларнинг устига ранг-баранг чойшаб-матоҳлар ёпилган эди.

Дахма билан ёндош Кўк гумбаз деб аталмиш масжид биноси эскилигидан хижолат чекиб, мунғайиб турарди.

Мақбарага кириш олдидаги катта майдонда турлитуман дўконлар, музейлар бор эди. Дўконлардаги моллар асосан безакли металл, пластмасса, шиша идишлар, фил, товус, делфин, от ва ҳоказо хайвонлару парранда-даррандалар акс эттирилган эсдалик совғаларидан иборат эди. Мўъжазгина тарихий музейда Хўтаннинг кумлик чўлидан топилган, аввалги асрларга оид икки одамнинг жасади (кийимлари билан) ва бошқа ашёлар мавжуд эди.

Қайтишда Қашкар майдонида тўхтадик. Фарб томонда ҳукумат уйи ва унинг олдида Мао Цзэ-Дуннинг баланд, улкан, ленинона ҳайкали. Ёндан шимол-жануб йўналиши бўйлаб катта кўча ўтган бўлиб, кўчанинг кун чиқиш тарафи кенг майдон, атроф чиройли бинолар, дарахтзорлар билан ўралган эди. Майдон кўрккли, озода эди.

— Мавзайдунгнинг ҳайкили пақат шу йёда бор, бошқа шаҳарда йок, ҳатто Беженг (Пекин)да ҳам йок, — деди Ван Дам жаноблари. Сабабини сўрасак, тайинли гап айтмади, лекин бизни ўша ҳайкал фонида суратга тушишга даъват қилди.

Кейин раҳбарнинг «озодарок жойда бир уйғурча паловнинг мазасини кўрайлик», деган таклифига кўра маъмуримиз бизни узокрокдаги бозор ёнига бошлаб борди. Таниш ошпазининг оши тугаб қолган экан, айлантириб, айлантириб, яна бир кўчага олиб кирди. Бу ер Нурбошидан ҳам баттар бесарамжон, тигиз, нообод эди. Темирчилик растаси дейсиз, лекин нарсалар беҳисоб кўп ва ранг-баранг. Идишлар, хўжалик асбоблари: чойнак, пақир ва ҳоказолар, мева-чевалар аралаш-қуралаш эди.

Бир емакхона олдида тўхтадик. Ош дамлаб қўйилган экан. Хуллас, паловни чинниларда бир бўлак алоҳида қўй гўшти билан олиб келишди. Уни еб бўлишимиз билан Ван Дам жаноблари ичкарига кириб, бир товоқ ошни устига гўшт тўғратиб олиб чиқди.

— Ман Асаканинг Чўнтагида шундоқ палов едим, — деди у эътирозимизга жавобан ва Андижон, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида бўлганини айтиб ўтди. Ван Дам асли машҳур отдоши каби ниҳоятда камгап, сабр-бардошли, оғир феълли эди. Оғзидан ортиқча калима чиқмасди, ҳозир «ёшлар» билан андак «дезинфекция» қилгач, тили бир оз ечилди чамаси.

Тушликдан сўнг Ябах кўчаси орқали шаҳарнинг ши-моли ғарб йўналиши бўйлаб юриб, ўнгдаги Хазорбоғ кўчасидан айланиб, бояги бўйра бозори ёнидан ўтиб, Тор ўғиз йўли, ўн тўққизинчи уйда жойлашган Қашқар музейини топдик. Мозийгоҳ унча бой эмас, биз кидирган, умид қилган нарсалардан ном-нишон ҳам йўқ эди.

Музейдан қайтгач, раҳбар меҳмонхонада қолди, бошқаларимиз яна шаҳар айлангани чиқдик. Бир бозор кўрдик — узундан-узук шляпа ва кепка растаси экан. Фаррух билан Илҳомжон норка телпак олишмоқчи экан, излаб фақат телпак сотадиган растани топдик.

Телпаклар нархи чақар эди: биттасини элик, олти-миш доллар дейишади. Неъматилло «бунақа телпак кийиш учун мен профессор эмас, порафессор бўлишим керак», деб ўзини ўзи аския қилди ва иккимиз у ердан тезроқ қайтиб, катта йўл бўйидаги дўконларни томоша қилдик. Газлама дўкони ёнидаги раста қандолатчилик ва бошқа нарсалардан иборат эди. Қандолат, зиравор, уруғлар билан савдо қилувчи дўконда қуритилган калтаке-саклар, тўп-тўп бақа, кўлвор ва бошқа илонлар ипга тизилиб ё думалоқланган камар каби ўраб, деворларга илиб қўйилибди.

Яна мотоцикл, велосипед сотадиган раста-дўконлар... Магазинлардаги велосипедлар янги, лекин одамлар миниб юришган велосипедлар ичида янгиси кўринмасди.

Шаҳар аҳолисининг тирикчилик манбаи асосан савдо-сотик, ошхона, ҳунармандчилик экан.

Кекса эраклар узун кител, қашқар телпак ёки гулли дўппи, ўрта ёшлилар кастюм-шим, шапка ёки шляпа, ёшлар енгил куртка ва дўппи (ялангбоши ҳам кўп) кийишаркан.

Масжидларнинг олдида, шундоқкина кўчада сартарошлар эркакларнинг соч-соқолини олишяпти. Аёллар сартарошхонаси ҳам кўп.

Магнитофон кассеталари сотиладиган дўконларда, сартарошхоналарда биздагидай хинд актёрлари, актрисалари ва раққосаларининг чиройли суратлари деворларга ёпиштирилган, лекин биздагидай чала кийимда тушган расмлар мутлақо йўқ.

Кечкурун «ёшлар» билан яна бир шишадан «Шинжон» пивосидан нўш этдик. Ҳаво анча иссиқ эди-да. (Ҳа, дарвоқе қашқарликлар «Шинжонг» ёзишаркан. Лекин бу ном бизнинг тилимиз ва қулоғимизга «Шинжон» тарзида сингиб кетган.)

Ёндаги хоналардан савдо-сотикка оид мунозара, музокаралар эшитилиб турарди.

Бугун Зокиржон ака «Таворихи мусикиюн» рисола-сини нашрга тайёрловчилардан маълумот олиш ниятида астойдил шуғулланди. Улардан бири Анвар Ботур оламдан ўтган экан. Ҳамид Темурни Ўрумчида яшайди, дейишган эди, раҳбар уйига кўнғироқ қилса, Пекинга кетган деб, ўша ёқдаги телефон рақамларини айтиб беришибди. Хуллас, Ҳамид Темур билан гаплашди. У ижодий-илмий таътилда экан, яна тўрт-беш ойдан кейин қайтаркан. Хулоса: агар ўша асар — «Асрори мусикий» топилиб қолса, биз ҳам воқиф бўлайлик, дебди. Демак, «Асрори мусикий» Қашқарда, умуман Шинжонда йўқ, акс ҳолда Ҳамид Темур билар эди. Раҳбар Тошкентга сим қоқиб, «Халқ сўзи»даги мақола муаллифининг юқоридаги хабарни қаердан олганлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўрди, лекин иложи бўлмади.

У Ўрумчига — Пиримқул Кодировнинг «Авлодлар довони» рўмонининг таржимонларига ҳам кўнғироқ қилди (келишимизда Пиримқул ака уларга дуои салом йўллаб, манзилларини айтиб берган эди). Афсуски улар ҳам бу борада бирон ахборотга эга эмас эканлар.

Неъматилло иккимиз ҳам йўл-йўлакай илм-фанга, адабиётга озгина дахлдор кимса билан учрашсак, суриштириб юрдик. Ҳеч бир натижа йўқ эди. Бизни, айниқса Зокиржон акани яна бир масала: Бобуршоҳ Қашқарда бўлганми, деган муаммо қизиқтирарди. Шу пайтгача бу ҳақда манбаларда тайинли маълумот учрамайди эди. Тошкентда Ғофиржон Сатимов «Британия музейида «Бобурнинг Қашқарни ишғол қилиши» деган миниатюра-сурат кўрдим, дегандан кейин зора шу мавзуга ҳам аниқ-

лик киритадиган бирон хушхабар чиқиб қолса, деган истагимиз бор эди. Йўқ, бу умидимиз шабини ёндирмоққа ҳам бир чакмоқ топилмади. Хуллас, Қашқарда бошқа илинжимиз қолмади. Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат қабрини зиёрат қилиш дастуримизда йўқ эди. Чунки Зокиржон акалар ўтган гал келишганида у ёқда бўлишган, қолаверса Ёркент бу ердан узок, алқисса, Ёркентга ҳам, Хўтанга ҳам, Ўрумчига ҳам боришни вақтимиз тақозо қилмас эди, биз беш кун ичида Хитой худудидан чиқиб кетмоғимиз лозим эди.

Шундай қилиб, Ёркентни кўриш, хоки тани мусофир юртларда қолиб кетган ғамдийда шоир, ватандошимиз изларини зиёрат этмак менга армон бўлиб қолди.

Қашқарда нима қанча?..

16 октябр, душанба.

Эрталаб Фаррух Ван афанди билан чегарада олиб қўйилган видеокассеталарни Хитой божхонасининг Қашқардаги идорасидан олиб келишга, раҳбар билан Илҳомжон машинани кўрсатиш учун устахонага кетишди. Картердан яна андак мой сизаётган эди, бу аҳволда 1300 км. лик довон йўлига жўнаш мумкин эмас эди. Маъмурнинг айтишича, Қашқар — Тошкўрғон — 300 км, Тошкўрғон — Гилгет — 400 км, Гилгет — Исломобод — 600 км эди.

Профессор иккимиз мехмонхонамизга кираверишда ёйилиб юришадиган хуфёна пул алмаштирувчилар билан гаплашиб қолдик. Аввалига улар билан бир оз чиқишолмай турдик. Неъматиллонинг одатий хазилларидан бири қимматга тушишига сал қолди. У «калин тўланадими?» деган маънода «бу ерда ҳам қизлар сотиладимми?» деб сўраган эди, «сарроф»ларнинг ҳақиқий қашқарлилиги, уйғурлиги тутиб кетди.

— Йоқ, бизда қизлар сотилмайду, силарнинг Тошкантиглодо сотиламду? — деди бирови зарда билан. Унга иккинчиси қўшилди. Бири қўйиб, бири бизга пичинг гаплар қила бошлашди. Уларга гап уқдириб бўлмасди. Учинчи бири — Абдурахмон деганига ётиги билан фикримизни тушунтирувдик, анча маъқул йигит экан, ўша жонимизга оро кирди. Кейин улар билан тиллашиб кетдик.

Буларда калин пули бор экан, уни, «тўйлик пули» дейишаркан — энг ками беш-олти минг юан (100 АҚШ доллари 830 юанга тенг) бериларкан. Бу пулга келинга тилла такинчоқлар (балдоқ, узук, сирға) олишаркан. Ўртача бир тўйга ўн минг юан сарф бўларкан. Келиннинг уйи ясатилмас экан.

Шунингдек, Абдурахмон ва бошқа «сарроф»лар билан суҳбатда бизга яна қуйидагилар аён бўлди (ушбу маълумотлар кўчанинг гапи бўлгани боис, ҳақиқатга тўла мос келмаслиги ҳам мумкин):

Қашқарнинг аҳолиси уч милёнга бораркан. Демак, Андижонникидан кўпроқ. Шаҳарда ҳовлилар тор — ярим «мо» атрофидаги саҳли уйлар кўп, шаҳардан четроқка чиққан сари икки-икки ярим мо ва ундан кўпайиб боради. 1 мо — 666 кв. метр.

Мақтаблар хусусий, пуллик. Ўрта мактаб — ўн икки йил, олти йил бошланғич, етти — ўн иккинчи синфлар ўрта мактаб ҳисобланади. Тахминан 6—7-синфларда ўқиётган бола учун бир ўкув йилида (бу ерда «бир мавсум» дейиларкан) 480—500 юан тўланаркан. Мактаб бу сумманинг маълум фойизини ҳукуматга топшираркан.

Бир талаба учун «бож» уч минг юан экан.

Қашқарда иккита дорилмуаллимин (педагогика билан юртига тўғри келади) ва бир университет бор. Олий ўкув юрти домласи ўн минг юан — 120 доллар атрофида маош олармиш.

Лекин нарх-наво анча баланд. Масалан, ўртача енгил машина эллик минг юан — қирқ бир минг қўй — олти минг АҚШ долларининг нари-берисида.

Табий газ йўқ, бир дона кичик баллонли суюлтирилган газ қирқ юан — беш доллар, бир тонна қўмир уч юз қўй. Бир кв. электр энергия эллик тийиндан бир юангача. Қўй гўшти — ўн олти қўй — бизнинг пулга бир минг олти юз сўм ёки долларнинг ўша пайтдаги бозор курсига нисбатан икки долларга тўғри келади. Қўй ёғи нисбатан арзон — ўн қўй — минг сўм. Тухум ўттиз-қирқ тийин, пиёз — бир юан, узум, ношпоти (нок) — уч қўй, анор қимматроқ — ёрилган, уринганроғини беш қўй дейишяпти. (Аттанг, уч-тўрт яшиқ олиб келмабмиз-да, майда сарф-харажатларни чиқариб оларканмиз, деб ҳазиллашдик).

Лағмон — уч-олти, палов — беш-олти қўй.

Анор, узум Қашқардан ўн беш чақирим наридаги Бешқарам деган жойда, анжир Отушда, йирик-йирик

ношпоти («нешпит» дейишади) Миролвише ноҳиясида бўларкан.

Қашқарликларнинг суйган таомлари — палов, питир манти экан. Йирик-йирик мантини булўқ (бўлуғ) манти дейишаркан. Кўпроқ кўй гўшти истеъмол қилишаркан.

Аёллар асосан тўқимачилик комбинатида, тикувчилик устахоналарида ишлашаркан. Қиз-жувонларнинг исм-ларига, деярли аксариятига «гул» сўзи қўшиларкан, масалан: Майгул, Робиягул, Саодатгул, Раъногул...

«Хитой»ни — Жунго, «Пекин»ни — Бежин дейишади. Хитойлар ўзларини «чайн» дерлар. Демак, «чин-мочин» деган ибора ана шу сўздан келиб чиққан.

Туяни — тўга, картошкани — янгию, «кўйи»ни — жиқ, «бир хил»ни — ўхшаш, «ҳар хил»ни — ўхшамайди дейишади ва ҳоказо. Хуллас, нутқларимизда анчагина фаркли томонлар ҳам бор, лекин ҳарқалай секинрок гапиришса тушуниш мумкин.

Шундай қилиб, соат ўн яримларда Қашқар билан хайрлашиб, Ван афанди ҳамроҳлигида, тўғрироғи кузатуви, назоратида Тошқўрғон сари равона бўлдик. Қашқарнинг жануб томонига юриб, шаҳардан чиқаверишда ўнгга бурилдик. Яна теракзор кўчалар... Қизилдарё кўпригидан кейин шолитор ерлар бошланди. Дехқонлар ўриб, янчишяпти. (Демак, иклими бизникига яқин экан). Йўл ёқалаб кетган дарахтзорлар ичида шоли янчадиган хирмонлар бор эди.

Қашқардаги каби, шаҳардан чиқаверишдаги хонадонлар ҳам бузилиб, янгиланмоқда эди. Эски уйлар орасида битта-яримта кўп қаватли замонавий бино кўзга ташланиб қолади. Аксарият ҳовлиларнинг деворлари паҳсадан.

Йўл бўйларида савдо расталари бору, гавжум эмас.

Теракларнинг йўғон — кексаси кам, афтидан дарахт экиш кейинги беш-тўрт йилда урф бўлган шекилли. Ван афандининг айтишича, одамлар теракни ҳукумат кўрсатмаси билан экишиб, ҳукумат руҳсати билан кесиб олишаркан.

Айрим жойларда куз эрта келгандай, кўчага терак, толларнинг сарғайган барглари тўкилиб қолган эди.

Маҳмуд Қошғарий (бу машҳур аллома ҳақида маълумот беришга эҳтиёж сезмадим) қабр-мақбарасини зиёрат қилмоқ учун катта йўлдан ўнгга бурилиб, бир чакиримча ичкарига кирдик. Кўча ўртасида Қошғарийнинг баланд, пурвиқор хайкали қад кўтарган гулзорга бо-

риб тўхтарди. У ёғи нотекис, адирсимон табиий баландликдаги тарихий ёдгорликлар — мўъжазгина музей, янги тушаётган шийпон, сўнг куюк дарахтзорлар орасидаги узук-юлуқ бетон зиналардан яна тепага кўтариларди.

Қошғарий қабр-мақбараси энг баланддаги яйдоқ жойда эди. Макбаранинг кўзга алоҳида ташланадиган жиҳатларини сезмадим. Зиёратга кириш пуллик эди, майда пулимиз етмай, ўзимизнинг 10—25 сўмликларни ҳам (Неъматилло уларни «евродоллар» деб тарғиб қиларди) кўшиб бервордик. Паттачи шўху соддагина жувон эди, пастда узоқдан бизга патта олинглар, деб қийқирганида, қайтиб тушиб оламиз, деб, келаверган эдик, орқамиздан чиқди.

Марказдан олисда бўлгани учун ёдгорлик — обида ҳукумат эътиборидан ҳам четроқда чоғи. Макбаранинг орқаси катта қабристон эди. Археолог Абдурасул Карим (у Зокиржон акани танир, ўтган сафар кўришган экан)нинг айтишича, ўн тўққизинчи асрда яшаган уйғур шоири, «Хамса» ва мусикали драмалар ёзган Абдураим Назар, чак-чакчи (латифачи) Турди Охун котиб Фарибийлар шу қабристонга дафн этилган экан...

Кулиш таъқиқланган. Йўл, чўл, Ван...

Яна йўлга тушдик. Маъмур ёнида ҳазил-ҳузул гап қилиш, кулиш раҳбар томонидан таъқиқланган, шунинг учун дим-дим кетяпмиз.

Ҳамон теракзор ва гоҳи жойларда пастак, майда баргли толлар оралаб боряпмиз. Пахта ортган эшак аравалар тез-тез учраятти. Пахтазорлар худди шопипоясимон катак-катак, пол-пол эди.

Мактабларнинг пештоқлари, деворлари, панжараларнинг устунлари ниҳоятда хафсала билан ёзилган хитойча ёзувларга тўла. Бир девор-устунда битта харф, лекин менимча у камида бир неча сўз ёки тўла бир ҳикматли гапдан иборат бўлса керак.

Қишлоқ йўлларидан сал ичкарироқда қабристон кўп, атрофлари очик. Назаримда майит шундоққина ер юзасига кўйилади. Ҳаммасининг усти ҳар хил шакл ва кўринишдаги лойсувоқ қабрлар...

Кўча текис, асфалт, баланд, икки ёндаги уйлар, далалар анча паст, демак, йўл қурилишига эътибор яхши.

Йўл, манзара алмашиниб боради. Қишлоқлар, теракзорлардан чиқиб, ўнг томони яйдоқ сахро, чап тарафи дарахтли чўл худудига кирдик. Ҳа, дарахт сероб, лекин ажабки, тагида бир гиёҳ йўқ, тошлоқ-қумлоқ.

Кейин Ўпал (Ван Дам шундай деди шекилли, у айникса, жой номларини жуда дудмол талаффуз қиларди) деган шаҳарча келди.

Йўл, чўл, Ван... Кулиш маън этилгани ҳақидаги фармон баъзан хаёлдан кўтарилиб қолади. Чақ-чақчи профессоримизнинг навбатдаги теша тегмаган латифасини эшитиб кулиб юборсак, раҳбар биз томонга бир караб, ё аста томоқ кириб кўядилар, дарҳол лаб-лунжларимизни йнғиштирмакка тутинамиз. Аммо бу ҳол узокқа чўзилмасди. Фармонининг ўта қатъий эмаслигини ва Ван афандининг ҳам ортиқча ташвиш қиладиган даражада «хавфли» эмаслигини раҳбарнинг ўзи ҳам билар, қолаверса, табиатан хушчақчақ бўлгани учун узок вақт жиддийлашиб ўтиришга ўзининг ҳам сабри чидамасди.

Ҳарнечук, Ван афанди билан жиддий мавзуларда суҳбатлаша бошлаймиз, унга саволлар берамиз. Афандимизнинг айтишича, Хитой аҳолиси ҳозир бир миллиард уч юз миллиондан ортиқ. Хитойларга бир фарзанд кўришга, уйғурларга учтагача рухсат берилган...

Ўпалдан чиқаверишдаги гавжум бир гузар олдида тўхтаб, ошхонага кирдик. Аввал иккита ликобда тўйгулик палов беришди. Уни еб бўлганимиздан кейин (Ван афанди буюртмаси билан алоҳида тайёрлашди чоғи) каттагина бир товоқ-лаганда овқат олиб келишди. Биз лағмон деб ўйласак, қайланинг ўзи экан. Чуқур ликобларда лағмоннинг хамирини келтиришди. Ван Дам ташкилотчилигида қайладан ҳамма таъби ва эҳтиёжига караб хамир устига солди.

Таом ниҳоятда мазали эди, лекин барибир тугатиб юборолмадик. (Кейин бу ош, лағмонларнинг қадри шундай ўтдики...)

— Овқат жуда кўпайиб кетди, — дедик.

Ван афанди рўпарамиздаги столда овқатланаётган аёлга ишора қилди. Ёши ўтиб қолган, салкам кампир ярим лаган паловнинг устига тўртта бўлўқ мантини босиб тушираётган эди. Ёпирай! Аксарият одамларнинг ихчамли-

гига сабаб — демак, уларни овқат эзиб кўяркан-да, деб ўйладим.

Бошқа бир чорпояда ёшгина, кўзлари чакноқ, шўхгина бир келин каттагина ликобдаги лағмонни чўпга илиб еяркан, у ҳам, унинг ёнидаги ўрта ёшли аёл ҳам биз тарафга, афтидан Неъматиллога қараб-қараб кўйишарди.

— Мени Ами табх Баччанга ўхшатишяпти шекилли, — деб ҳазиллашди чак-чакчимиз. Унинг юз тузилиши, бўйбастии, буғдойранглиги чиндан ҳам ўша таникли хинд актёрини эслатиб юборарди.

Қизиқиб сўрадик. Жувоннинг исми Саодатгул бўлиб, ёнидаги аёл онаси, 7—5 ёшлардаги қиз ва ўғил фарзандлари экан. «Нечага кирдингиз?» деб савол берсак, «Йигирма иккига», деди. Демак, ўн беш ёшга кирмасданок турмушга чиққан экан-да... Онаси ўттиз еттида экан (демак у ҳам балоғатга етмай эрга теккан), лекин анча қаримсиқ кўринди. Гўшти кўп ейишгани учун эрта қаришади шекилли, деган фикр кечди хаёлимдан. Ҳамма ошхоналарнинг олди деворида икки-учта кўйнинг бутун гўшти осиглиқ, яна столларда тоғора-тоғора тўғралган гўштар турар, овқатга ҳам гўшти мўл-мўл солишарди.

Аёлларнинг бизга қизиқиб қарашларига сабаб — уларнинг ҳам Андижонда қариндошлари бор экан...

Йўлда давом этиямиз. Ҳовлилар Насриддин афандиникига ўхшайди: олди томонида девор, дарвоза бор, орқа тарафи очиқ...

Яна кумлок, тошлоқдан иборат дашту биёбонга чиқдик. Шамол, қуюн. Чангдан йўлни кўриб бўлмайдди. Аиникса, беш юз қадамча ердан машина чироғини ёқиб, жуда секин юриб ўтдик — худди қалин тумандагидай...

Аслида бу чанг узок-узок уфқлардан тутундай ёпирилиб келаётганга ўхшарди.

Помир сари боряпмиз. Ўнгда кизил тоғ, чапда кўк сувли дарё.

Тартибсиз экилган, ўрмонсимон теракзорлар...

Ажабо! Тоғ билан дарё бир-бирига йўлдошга ўхшайди. Аксарият тоғли йўллар, довлонларда шундай — бир ён тоғ, бир ён дарё, сой ёки дарё ўзани. Ўртада йўл — гўё Қоработирдай уларни бир-биридан ажратиб туради. Шаҳарларнинг сув бўйига қурилиши табиий, албатта.

Биз ёқалаб кетаётган (чап тарафдаги) дарёнинг номи Газ эди, ўзани кенг, суви оз.

Йўл тахминан яримлаган жойда тўхтадик. Дарё бўйида, тоғ пойида битта-иккита уйлар бор, айримлари, эгалари ташлаб кетишган бўлса керак, кимсасиз эди. Бир одамдан сўраб билдик: бу Тўқай деган жой экан (бир вақтлар тўқай бўлган бўлса керак, ҳозир бу исмга мос эмас). Кимсанинг оти Абдусаттор эди. Шу атрофда қирк чорвадор қирғиз оиласи яшаркан.

Газ жамоат хавфсизлигини сақлаш пунктидан ўтганимизда Тошқўрғонга етмиш чақирим қолган эди. Бу ерлар Бурунқўл ноҳиясига қараркан.

Ҳамон тоғлар орасидан боряпмиз. Атрофдан қор шамоли ва совуғи келади. Изғирин. Ўнгдаги симобранг тоғлар ортида қорли қоялар кўриниб турарди.

— Муз тоғлар, — деб қўйди Ван афанди ўша томонга қизиқиш билан қараётганимизни кўриб.

Ёнимиздаги тоғ устида қора, оқиш булутлар ваҳимали тарзда шиддат билан қун ботишга қараб интиларди. Йўл билан тоғ ўртасидаги ўзан чуқур жарликка айланди, сув ўша пастда оқарди. Соё юзасида ҳам булутлар пода-пода бўлиб сузиб юрарди. Жарликда ва ўнгдаги тоғлар пойида уйда-уйдай серқирра харсанг тошлар... Ёпирай! Дунёдаги тош, шағал деган нарсаларнинг қўплигини!..

Маъмур-қузатувчимиз ийиб кетиб, Покистон ҳудудида ўтиш ҳуқуқини берадиган янги, вақтинчалик паспортини, «моторли ва оташли транспорт воситаларини бошқариш жамиятининг аъзоси» деган ҳужжатини, яъни ҳайдовчилик гувоҳномасини кўрсатди бизга. У 1952 йили (кўринишидан каттароққа ўхшарди) Гонсуда туғилган экан. У бизнинг қўнглимизни тинчитиб қўйиш мақсадида ўзини «танитди» чоғи. Нима бўлса ҳам, вазифаси осон эмас экан, мана, биз билан икки кунлик риёзатли йўлда бирга келяпти... Тилимизга тўла тушунмай юраги қисилса керак, албатта. Лекин ўзи жуда кам сўз (бу таассуротимиз уч кунда ҳам ўзгармади), гап сўрасангиз, жуда қисқа ва тушунарсиз жавоб беради. Биз унинг отини бир оз нотўғри, айтиб юрган эканмиз, тўлиқ исми-шарифи Ванг Юнн Куи экан...

Чапда, йўл билан ҳайбатли тоғлар ўртасида суви яшил рангли қўл кўринди. Номи Қорқўл экан. Суви тоғлардаги қорлардан эриб тушгани учун шундай аталса керак. Шохимардондаги Қўли Қуббонни эслатади.

Қўлдан кейин катта сайхонлик бошланди. Қўтослар ўтлашарди — пешонаси қашқа, ранги қора ё ола, туки

ўскин, думи пахмоқ, елкасида калтароқ ёли бор, шохи сигирникисимон, хийла ваҳимали ҳайвон эди у. Сайхонликда сарғайиб, қовжираб кетган ўт бор, холос, бошқа ейдиган нарса йўқ, лекин кўтослар семиз эди, улар хўра жониворлар экан, бош кўтармай ўтлашарди. Кўтослар бепоён сайхонликнинг ҳар ер-ҳар ерида яккам-дуккам, уч-тўрттадан бўлиб, ёйилиб юришарди. Улар юз-юзлаб эди. Демак, шу яқин атрофда кўтосчилик хўжалиги бўлса керак. Кўтосларнинг кифтига ўқловдай белги-лар — ёзувлар битилган эди.

Бир неча муддат тўхташга эҳтиёж... бўлди. Ҳаво кам, оғир, кучли шамол қумни тўзитиб, учириб ўйнарди. Ҳар ер-ҳар ердаги пакана юлғундан бўлак шамолдан ва назардан пана қилгулик ўсимлик ҳам йўқ эди. Хуллас, анча ноқулай жой эди... (Кейин анчагача қумдан зорланиб юргувчилар бўлди...)

Кўтослар эса шамолга парво ҳам қилишмасди. Қора совуқ, изғириндан одамларнинг (улар жуда кам) юзлари қорайиб, тарам-тарам бўлиб кетганди.

Бу қадимий Ипак йўли, қарвонлар ўтадиган йўл эди.

Қумлик ва шакли-шамойили ваҳимали тоғлар «Али бобо ва қирк қароқчи» фильмидаги қароқчилар макони эса туширарди.

Айлана йўллар билан тепага кўтарилдик. Бу ҳам довон бўлиб, баландлаганимиз сари нафас олиш қийинлашиб, бошларимиз оғрий бошлади.

Атроф бийдай, гиёҳ йўқ, демакки ҳаво, кислород кам эди. Кимдир ўрик қоқи, кимдир олма, кимдир лимон ейишга тушди.

Энг юқорига чиқдик. 4200 метр. Орқага — пастга қарасак ҳозиргина биз босиб ўтган йўллар илон изи бўлиб аранг кўринарди.

Тошқўрғонга ўттиз қақирим қолганда ўнгга кириб кетадиган кўримсизгина бир кўча чиқди — у Тожикистонга олиб борадиган йўл экан. Демакки, ўнг томонимиздаги баланд-пастлик тоғлар орти — ён қўшнилариимиз юрти.

Тошқўрғонга қоронғуда кириб бордик. Беш юз ўринли катта меҳмонхонага жойлашдик. Шароитлари яхши, ниҳоятда юмшоқ қаравот, адёллар, иссик, совуқ сув. Фойе, йўлақлар, хоналарга гилам, палослар тўшалган — бир қарич очик ер йўқ. Фақат хоналар совуқроқ, иссиқлик хали берилмаган эди. Шу жойда ҳаво тоза, осмон жуда пастдай туюлди. Бирдан «Етти оғайни» эса тушиб, уни ғужғон юлдузлар ичидан топдим — ғарби-

шимол томонда — ерга жуда якин, шундоққина қўл етадиган масофада турар ва яна пастлаб бормоқда эди.

Кечаси уйку жуда нотинч бўлди. Асли жуда кеч ётган эдим. Роса ухлаганга ўхшаб уйғонсам соат бир экан. Шундан кейин 5 гача ҳар соатда уйғонавердим. Ҳар сафар шундай бўлади: мириқиб узоқ ухлаганга ўхшайман — энди бир соат ўтган бўлади. Охири туриб кетиб ёзишга ўтирдим. Зокиржон ака билан бомдодни ўқидик.

Меҳмонхонага бир киши учун юз қўйдан тўланди.

Менга алам қилар... **«Хотирам яна панд берди».**

17 октябр, сешанба.

Неъматилло, Фаррух — учимиз барвақт Тошқўрғон шаҳар қолдиқларини томошо айламоққа бордик. (Раҳбар билан Илҳомжон ўтган сафар кўришган экан). Эра-мизнинг иккинчи асрларидан мавжуд бўлган тарихий шаҳар ўрни меҳмонхонадан беш юз қадамча нарида, анча баландда эди. Тепалик нималардир қовлаб олинган чуқурликлардан иборат тошзор эди. Икки юз қадамча нарида атрофи пахса била ўралган, бузилган, деворлари нураган саройсимон, усти очиқ жой бор эди.

Шарқдан чиқаётган қуёш нурлари чор атрофда салобат тўкиб турган тоғлар қуршови, ёнбағирларидаги оппоқ қор бетига сочилиб, кум зарралари каби йилт-йилт қиларди. Табиат ғоят фусункор эди.

Қайтишда хорижий сайёҳларга дуч келиб қолдик. Неъматилло улар билан уч-тўрт оғиз тиллашди. Австралияликлар экан. Улар ҳам эски шаҳар вайроналарини зиёрат қилгани чиқиб кетишаётган эди.

Менга алам қилди. Хўш, етти-саккиз ҳовлича келадиган, хароба бўлиб қолган Тошқўрғон нимаси билан шуҳрат қозонгану, қайси жиҳатдан хали ҳамон дунё сайёҳлари диққатини ўзига жалб этади? Қадимий Фарғона давлатининг йирик, марказий шаҳарлари бўлмиш Андижон, Қўқон Тошқўрғонга нисбатан тарихийроқ, машҳурроқ, эътиборлироқ эмасми? Айтайлик, Буюк Ипак йўлида жойлашган, бугунги кунда барпо этилганига икки ярим минг йил бўлганлиги аниқланган, Хитой тарихнавислари таъбирича, номи «ўнинчи бекат, қўналға» маъносини англатувчи Андижон лоақал дунё олимлари, шарқшуносла-

ри тавоб қилишадиган Заҳириддин Муҳаммад Бобурдек улуг зотнинг киндик қони тўқилган диёр сифатида, Қўқон Турон заминидаги энг катта хонлик пойтахти, маънавий-маърифий ўчоқлардан бири, Нодира бегимдай зукко шоира ва давлат арбоби яшаган қасаба мақомида сайёҳлар эътиборига сазовор бўлиши мумкин эмасми?..

Бу ҳудудда асосан тожиклар яшашаркан. Думалок дўппи устидан рўмол танғиган киз-жувонлар анча кўҳлик кўримли, фақат жуссалари нозик, ихчам эди.

Ванг раҳбарлигида Кунжирап (КПП) маҳкамаси ошхонасида (меҳмонхонадан икки-уч чақиримча масофада) биттадан тухум, сутли чой, юпка нон, тузланган бодринг ва карам салати, яна бир товоқ қовурилган карам (уларнинг овқати экан) билан нонушта қилдик.

Мен меҳмонхонада ювиниш анжомларини (совун, дезодарант, тиш паста ва чўткаси каби) қолдириб келаврибман.

— Сафарноманинг бир бобига «Хотирам яна панд берди» деган сарлавҳа кўйиларкан-да, — кулди профессор. — Сизга нарса йўқотиш одат экан-да ўзи...

«Ҳа-я», деб ўзим ҳам ўйлаб қолдим. Нимагадир кўп нарса йўқотаман. Энди хушёрроқ бўлишим керак, деб аҳд қиламану, аҳд ҳам, хушёрлик қилиш ҳам ёдимдан кўтарилиб қолаверади.

Кунжирап назорат пунктидан Кунжирап божхонасига ўтдик. Машинамиз билан боғлиқ муаммо чиқиб, икки соатча туриб қолдик. Австралиялик сайёҳлар ҳам (улар иккита автобусда эдилар) шу ерда, улар ҳам Покистонга ўтиб кетишмоқда эди. Аксарияти эллик-олтмиш ёшлардаги, соч-соқоли мошгуруч аёл, эркаклар. Уларнинг хафсалаларига қойил қолиш керак: эгниларида бежирим, енгил куртка, калта шим ё тор шалвар, орқаларида ё елкаларида биттадан юк халта. Шарқ мамлакатларини, дунёни томоша қилиб юришибди. Улар (бундайлар Оврўпада, Америкада ҳам кўп) яшашни, ҳаётдан ҳузурланишни билишади-да. Яшашнинг маъно ва мақсадини англашади. Аксарият осиеликларга, жумладан ўзбекларга ўхшаб, умр бўйи бир этак бола учун меҳнат қилиб, дурустроқ еб-ичмай, киймай пул йиғиб, уни уй солиш, тўй қилишга сарфлаб, қўшни шаҳар ё вилоятни ҳам кўрмай ўтиб кетишмайди!..

Дарвоқе, божхонадан покистонлик савдогар-тижоратчилар ҳам ўтишмоқда эди. Улар сандикдай-сандикдай жомадонлар, қалин хитой аёли жойлаштирилган саккиз

бурчакли катта елим халталар, идиш-товоқ солинган калин қоғоз қутилар ва бошқа сумка, юкларни кифтларида у ёқдан бу ёққа кўтариб ўтишар, йўлакларда иккитасини поезд-поезд килиб, бесарамжон йўловчилар оломони орасида энкайганича суриб-ғилдиратиб юришар, бир-бирларига бакириб-чакиришарди. Бояқишлар терлаб-пишиб кетишган эди. Уларга раҳмим келиб:

— Савдогарлик ҳам қийин экан-да, — дедим.

— Қайси ҳунар, қайси касб осон? — сўради Зокиржон ака.

— Ҳарқалай, бизнинг шоирчилик тузук экан, хоҳласак ёзамиз, хоҳламасак — йўк, ўзимизни жа-а ўтдан-чўкка урвормаймиз...

Хуллас, божхонада соат ўндан ўтганда Ванг Юнн билан хайрлашдик. «Хайрият-эй, назоратчидан қутулдиг-а, эркин нафас олиб кетадиган бўлдик», деб суюниб улгурмасимиздан у ўзининг ўрнига бир уйғурни «дўстим», деб кўшиб берди. Унинг исми Муҳаммадамин экан.

Кетяпмиз. Янги ҳамроҳимиз, Ван Дамнинг ўринбосари «савдогарман», дейди. Ким билади, бошқа «хунари» ҳам бўлиши мумкин. Қийиниши жўнрок, лекин ёнида пейзажи бор экан (бу матоҳ мундайроқ одамда бўлавермас эди, қолаверса, савдогарга унча хожатиям йўк). Табиатан анча пала-партиш, шошқалоқ ва хийла сурга ўхшаб турибди. Гапга солиб кетдик. У яқинда паспорт олибди: икки йиллик муддатга. Бу ҳужжатни қўлга киритиш учун олти минг қўй (йўғ-э, ахир бу бизнинг пулга олти юз минг сўм демак!) берибди. Унинг айтишича, Қашқарда, умуман Шинжонда бошпурт 25 дан 45 ёшгача бўлган фуқарога бериларкан, ундан ёшига ҳам, кексасига ҳам берилмас экан. Паспорт фирма-ширкатлар воситасида олинаркан. Тўланган пулнинг бир қисми ҳукуматга топшириларкан.

Помир тизмалари куршовида боряпмиз. Яйдоқ сайхонликлар, гувала уйлар учраб турибди. Суви саёз, кенг ўзан ҳам биз билан кетмоқда.

Омочда тошлоқ ерни ҳайдашяпти. Бу ҳудудда асосан буғдой экишаркан.

Ўнгда Тошқўрғон дарёси.

Чорвачилик хўжалигидан ўтяпмиз. Бир яйловда ҳар хил тоифадаги ҳайвонлар — от, туя, эшак, мол, қўй, эчкилар муроса килиб ўтлаб юришибди, яшашяпти. Бир ҳовлидаги одамзотларнинг келишиб, ахил ҳаёт кечириши қийин-а...

Хонадонларнинг деворлари, томлари лойсувоқ. Битта-иккита тош уйлар кўриниб қолади, томи пирамидасимон кулбалар ҳам бор.

Инсон боласи яшовчан хилқат-да: шу жойларда ҳам умргузаронлик қилишяпти. Умуман шароит йўқ. Тўғри, сув текин, ҳаво текин, гўшт серобдир, аммо бошқа нарсалар-чи... йиллаб, балки умр бўйи шаҳар кўришмас...

Дарёнинг суви кўм-кўк — зилол.

Бир кўприк ёнида Ван Дамнинг ўринбосари бизни узум, кулча-ширмон билан меҳмон қилди. Чой ўрнига сув ичиб қўя қолдик. Сув ниҳоятда совуқ эди, ахир у сал наридаги тоғ қоридан бинога келган-да.

Катта ўзанда сув кам эди. Ажаб, шу жойгача, шу пайтгача кўрган дарё-ўзанларимизнинг ҳаммасида ахвол шу. Демак, бу йил биздагина эмас, умуман Шарқ мамлакатларида оби ҳаёт танқис экан-да.

Йўл текисга ўхшайди, бироқ машина силтайди, демак, асфалтнинг таги яхши қотирилмаган.

* * *

Покистон ҳудудига ўтганимизда чап қўл қоидаси бошланди. Яъни, машина кўчанинг сўл тарафидан юриши лозим. Бу қоида Илхомжонга бир оз ноқулайлик туғдирыпти, лекин кўникиб кетади, аввал ҳам бўлган бу «чапақай» юртларда.

Йўлнинг мазаси қочди, бунинг устига қор бор эди.

Покистоннинг сандик, жавон каби безатилган автомобиллари кўрина бошлади.

— Бу мошинилодо сўдигарлар бодом элиб келиду, — деб тушунтирди Ван Дамнинг оғайниси. — У тарапта бодом арзон — олти кўй экан. Қашқада ўн бир кўй. — Муҳаммадамин «кўй»ни «кўй» тарзида талаффуз қиларди.

Хайбар деган жойда, маҳобатли тоғлар қуршовида тўхтаб, гўзал, пурвиқор манзараларни видеога, суратга олдик.

Анчадан бери қандайдир ёқимсиз бўй таралмоқда эди.

— Олтингугурт хиди келяптими, — деди Неъматилло ўсмоқчилаб.

— Куйиндиннинг исига ўхшаяпти, — дедим.

Бошқалар индашмади. Машина ичида тутун пайдо бўла бошлади.

Профессор билан (иккимиз орқа ўриндиқдамиз) хидни ҳар замонда муҳокама қилиб боравердик, аччиқ ис тобора кучайиб, димоғни қичиштирарди. Бўлмади.

— Машинага тутун, хид каердан кияпти? — сўрадик Илҳомжондан.

— Бир у ёқ-бу ёгингизни кўриб кўймайсизми, — деди раҳбар ҳам ҳайдовчимизга.

— Глушителдан чиқаётган тутун, шамол ичкарига уряпти. Орқа капотни резинкаси ейилиб, яхши ёпилмайдиган бўп копти, — деди Илҳомжон парвосизгина.

— Ҳарқалай, бир қараб кўраверинг, бошлар оғрий бошлади, бунинг устига ўзингиз ҳам чеквордингиз, — дедик.

Кеча ҳам орқа капот яхши ёпилмаганини билмай, узок вақт чанг ютиб келган эдик.

Раҳбарнинг расмий буйруғидан кейин Илҳомжон машинани тўхтатиб, пастга тушди, орқа капот эшигини очиб, қайта ёпди. Тутун ҳам, хид ҳам йўқ бўлди-қолди.

— Демак, тушишга эриниб, айбни резинкага тўнкаб кўя қолган экансиз-да, — дедик.

Илҳомжон индамади.

Ё, тавба, салкам бир соат сассиқ тутунни хидлаб келибмиз-а! Бир лаҳзада кутулдиг-а! Ўзи, ҳаво етишмай, энтикиб боряпмиз...

Неъматилло анча қизиқ ва қизиқчи эди. Ҳарақалай, ҳамроҳини зериктирмай юрадиганлар тоифасидан экан. Ёши ўтиб бораётган бўлишига қарамай, ҳазиллари ўзига ярашарди. Эрталаб ҳамма кўрган тушини гапира бошловди, профессор ҳам айтди:

— Бугун мени тушимга хотинлар кирибди. Ҳар кун тушимда эркаклар тонг отмасдан тепамда девайлашиб, «турмайсизларми», дейишарди.

У Зокиржон ака иккимизга шаъма қилмоқда эди, чунки эрталаб уларни ё раҳбар, ё мен уйғотамиз-да...

Яна чорвадорлар макон тутган жойлардан ўтяпмиз. Ўтовга ўхшаган, яъни чодирсимон уйларнинг ўртасидаги мўридан бурксаб чиқаётган тутунни кўриб ажабланамиз. Яқин-яқингача бизнинг қишлоқларда ҳам мўри-ўчоқ уйларнинг ичида бўларди...

Яйловларда ҳайвон кўпу, биронта кавш қайтариб ётгани кўринмайди. Ё тўйимли ўт йўқ, ё ҳаммаси мечкай шекилли...

Икки ёнда қизғиш юлғунзор бошланди. (Бу дашт ўсимлиги Бобур Мирзонинг ҳам эътиборини тортган).

Илҳомжон тезликни оширган эди, машина филдираги бир-икки жойда дўкиллаб чуқурга тушди, бурилишларда

сал ваҳима бўлди. (Тоғ йўли: тор, чиганок қайрилишлар кўп). Шунда раҳбар сўзларни дона-дона ифодалаб:

— Илҳомжон, сиз қаёққа шошяпсиз — билмадим, лекин мен ҳеч қаёққа шошаётганим йўқ. Ичимизда ошиқаётганлар бўлса (яъни, сизни тезроқ юринг деб кистаётганлар бўлса, демоқчи), тушиб, йўловчи машинага ўтириб, биздан олдинроқ бориб тураверсин, — деди.

Яна довон бошланди. Дунёнинг, хусусан Шарқнинг йўллари довонлардан иборатга ўхшайди-я!

Йўл билан тоғлар ўртасидаги ялангликларда олов ичида колгандай қизариб куйган тошлар (балки улар миллион йиллар давомида куёш ҳароратидан шундай ҳолатга келгандир) сероб эди.

Йўл бир хил, зерикарли. Ҳаммаёқ кип-қизил тош, майса-гиёҳ йўқ, кислород, ҳаво кам.

— Бу томонларга баҳорнинг этакроғида сафарга чиққан яхши шекилли, ҳарқалай, кўклам пайтида сал-пал бўлса ҳам кўкат ўсса керак...

Мулоҳазам раҳбарга унча маъқул тушмади чоғи, муносабат билдирмади.

Даштлик ҳудуддан чиқиб кетдик.

Тўп бўлиб ўсадиган, пастакрок, толсимон дарахтларни сўгат дейишаркан — Муҳаммадамин айтди.

Кун илий бошлади.

Диий отлиф жойда КПП ва чегара-назорат масканидан ўтдик. Покистонликлар «Ўзбекистон» сўзини эшитиб «Муслим?» деб сўрашди, «алҳамдилллоҳ» дедик. Ўтган галги сафаримиз чоғида «Ўзбекистон» деган мамлакатни тушунтиролмамай кўп қийналган эдик, умуман биз учун муқаддас бўлган бу каломни тўғри талаффуз ҳам этишолмай, бизни хуноб қилишган эди, мана, бу сафар «Ўзбекистон», «ўзбек» атамаларини ҳеч бир изоҳсиз англашяпти, демак, ҳур Ватанимизнинг номи ва шони мана шу кимсасиз, овлоқ маконларга ҳам етиб келибди. Хайрият! Мана шу далилнинг ўзи Истиклол аломати, Мустақилликдан катта нишона...

Ҳар одамга тўрт доллардан тўлаш керак экан, Покистоннинг Ўзбекистондаги элчиси хатини ўқишиб, хушмуомалалик билан ўтказиб юборишди.

Кунжирап тугади.

Покистон

Ван Дамнинг «дум»и

Қизикарли тоғлар бошланди. Кўмирсимон, япалоқ, йилтироқ тошлар кўмир конини эслатарди. Оралиқдан туртиб чиққан қояси кеманинг тумшугига ўхшайдиган тоғларга қараб, табиатнинг истеъдодига, маҳоратига қойил қолардик.

Йўл тор, ўнгда — тоғ, чапда, чуқур жарликда сой шарқираб оқяпти, нариги бет яна тош қатламлари ранг-баранг тоғлар... Салдан кейин тепадан сурилиб тушган, катта-кичиклиги деярли бир хил — тухумсимон тошлар уюмини кўриб дунёнинг мўъжизаларга бойлигидан яна бир қарра ҳайратландик.

Бир-бирига ўхшамайдиган бурилишлардаги гўзал манзаралар ҳам гўё табиат ижодидан намуналар эди.

Сўст қишлоғидаги Покистон божхонаси ҳовлисида ҳамма буюм-нарсаларни машинадан туширтиришди. Астойдил текширишмоқчи эди, раҳбар божхона бошлиғига Покистоннинг Ўзбекистондаги фавкулудда ва Мухтор элчиси хатини, китобларни («Ҳинд сориға», «Бобурийлардан бири») кўрсатиб, ўзини таништириб, экспедиция фаолияти, мамлакатимиз ҳақида гапириб бергандан кейин сумкаларнинг бир-иккитасини кўришган бўлди-да, яхши, юклай-веринглар, дейишди. Илҳомжон бояқиш ашқол-дашқолларни яна қайтадан жойлаштирди. Шунисигаям шукр, акс холда икки-уч соат қолиб кетишимиз мумкин эди.

Бу ёқда ҳам куз бошланиб, япроқлар сарғайиб кетган эди. Тоғ ёнбағрларида терак ва бошқа манзарали, мевали дарахтлар кўп — водийга ўхшарди.

Сўстдан чиқаверишда, чап тарафда чоғроққина ҳовли-ли бир маҳкама учради. Эшиги тепасига «Ибн Сино номидаги тиббий марказ» деган ёзув (инглиз тилида) битилган эди. Кўкракларимиз бир кўтарилиб тушди. Лав-ха дилларимизда ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотди.

— Буни қаранглар-а, зўр-ку — Покистоннинг бир чеккасида буюк ватандошимиз номида тиббиёт маркази бўлса, — дея ҳаяжонларимизни бир-биримизга ошкор қилдик.

Йўлнинг икки томонида икки метрча баландликда ип тортилиб, ўртасида қийраҳонига қизил хошияси бор яшил, шапалоқдай байроқчалар илинган, улар енгил шабадада ҳилпираб турарди.

— Мен сизларнинг ўрнингизда бўлсам, машинани тўхтатиб, ана шу жойни кўрган, нима, қанақа марказ — сўраб билган, тасвирга олган бўлардим, — деди Зокиржон ака.

— Ҳа-я, ростданам кўриш керак эди, — дедиг-у, лекин анча юриб кўювдик. Аслида автоуловимиз фақат раҳбарнинг буйруғи билан ҳаракатланар, ҳатто ҳожатга эҳтиёж туғилганда ҳам уни тўхтатишни Илҳомжондан эмас, раҳбардан илтимос қилиш лозим эди. Бунинг сабаблари бор эди, албатта. Сафарларнинг биридан қайтишда, Туркманистон чўлларида Зокиржон ака мизғиб қолган пайтда Илҳомжон билан Фарруҳ машинани ўзбошимчалик билан тўхтатиб қўйишиб, жиддий фалокатга дучор бўлишларига бир баҳя қолган, анча-мунча гирифторман бўлишган ҳам. Ана шундан кейин раҳбар ҳайдовчига (яъни, Илҳомжонга) унинг буйруғисиз тўхташни қатъий таъқиқлаб қўйган. (Мазкур воқеани кези келганда баътафсилроқ шарҳлаб ўтамиз).

Сўст атрофида ҳам асосан тожик миллатига мансуб одамлар яшаркан.

Оқиш оҳаксимон тошли тоғлар ёнидан ўтяпмиз. Кун кечкириб бормоқда. Муҳаммадаминни гапга соламиз. Унинг тўрт фарзанди — бир ўғил, уч қизи бор экан.

— Сизларда иккитадан ортик туғишга руҳсат йўқ экан-ку, — сўрадик.

— Ҳа, шундоқ саёсат бор, оммо жозо йўқ, — деди у. — Бу ёқто ҳатто йэтти-саккиз болилик оилалар бор...

Бу гапга унча ишонгимиз келмади.

Тош деворли уйлар кўрина бошлади, ҳатто кўча деворлари ҳам тошдан.

Меҳмонхонага ўхшаган жой ҳеч кўзга чалинмас, тунаб қолишга тўғри келиб қолса нима қиламиз экан, дея хавотирланиб борардик. Пасу деган катгарок қишлоқда сайёҳлар кўниб ўтадиган масканни кўриб, сал хотиржам тортдик. Кейин бунақа қўналғалар кўп учради.

Гилгетга 155 км. қолди.

Дарё ўзани бирдан кенгайиб, ёйилиб оқа бошлади. Фишт шаклида қирқилган тошлардан қурилган уй кўрдик. Бир-бир ярим метр баландликда тош териб, қўрғон қилинган ерлар кўп эди. Булар томорқалар эди чоғи.

Тоғлар қуршовидаги ҳовузсимон лимиллаб турган сувлар табиат томонидан яратилган сув омборига ўхшарди.

Юракка ваҳима соладиган жарликлар қуршовидаги тор йўлдан боряпмиз (лекин булар ҳали ҳолваси экан). Ўзимизни чалғитиш учун бир-биримиз билан ҳазил қилишга тушган эдик, раҳбар: «Илҳомжонни чалғитасизлар», деб огоҳлантирди. Чиндан ҳам биз кўпинча ҳайдовчини эсдан чиқариб қўямиз. Бу ёқда ўтириб, аския айтишамиз, куламыз, ёнбошлаймиз, хоҳласак мизғиймиз, бир нарсалар еб-ичиб, атрофни томоша қилиб кетамиз. Ҳайдовчининг эса қўллари рўлда, кўзлари йўлда. Хуллас, бояқиш кўп нарсадан маҳрум. Бунинг устига у хаёлини ҳам чалғитмаслиги, бутун диққат-эътиборини йўлга қаратиши зарур. Умуман олганда ҳам орамизда энг ювош, мўминимиз Илҳомжон эди. У хусусан раҳбар нима деса хўп дерди. Бу, табиий албатта, чунки у Зокиржон аканинг ходими, гарчи Бобур миллий боғининг директори бўлса ҳам. Илҳомжон, баъзан шефнинг гапи унча маъкул бўлмаганда, ўзини эшитмаганга соларди. Унинг фақат шу имтиёзи бор эди, бу имтиёзни эса унинг ўзи яратиб оларди. Раҳбар эса ҳайдовчининг чекланган томонларини яхши билар ва унинг дам олишигаям шароит яратиб берарди. Умуман, Зокиржон ака жуда меҳрибон раҳбар, агар ийиб турса, бутун дунёни ваъда қилиб юборади. «Хўш, иймаса-чи», дерсиз? Албатта... Бирок унинг иймагани ҳам аксарият бойлар, бошликларнинг ийганидан яхшироқ...

Гулмит қишлоғидан ўтяпмиз. Картошка кўп экилиб, сотиларкан. Қоплаб, йўл бўйларига гарам-гарам қилиб тахлаб қўйишибди. Машиналарга юклаб олиб кетишяпти.

Тош уй, қўрғонлар борган сари кўпаярди. Умуман, мана шу ҳудудларда тошдан беармон фойдаланишаркан, дарҳақиқат, тош тайёр, текин қурилиш ашёси-ку. Тўғри қилишаркан. Тоғ ёнбағридаги жойларда уйни гуваладан қуриб бўлмайдиам-да.

Кавказсимон манзарали, тоғли водий бошланди. Қараб кўз тўймайди. Менда тоғлар ҳам, тошлар ҳам гўзал бўлиши мумкин экан, деган хулоса туғилди шу ерда.

«Ипак йўли» деган қўналгада тўхтамоқчи бўлдиг-у, яна озгина юрайлик, деб давом этдик.

Қоронғи тушди. Тунги тоғлар, жарликлар янада вахима эди.

Дарвоқе, йўлларда «Дийдор муборак!» деган шиор-ёзувларни кўриб хайрон бўлувдик, боиси бор экан.

Хунза вилоятининг Ганиш жамоаси мараказидаги Қоракурум (бу асли давоннинг номи) меҳмонхонасида тўхтадик. Шу жойда кўчага муваққат, рамзий дарвоза қурилган, уни беш-олти киши безаш билан банд эди. Тепага инглиз тилида «Хуш келибсиз, суюкли Ҳазир Имом!» деган шиор тортилган эди. Икки ёндаги устунга айлантириб узум, олмаларни териб чиқишибди. Кўчанинг икки бетига байроқчалар илинган эди.

Суриштирсак, маҳаллий мусулмонларнинг Парижда яшайдиган раҳнамоси, Франциядаги халқаро ёрдам жамғармасининг раиси Ҳазрат Имом эртага ташриф буюриб, Сўстдаги биз кўрган Ибн Сино тиббий марказининг очилиш маросимида қатнашар эканлар (демак, катта миқдорда дори-дармон ва моддий ёрдам олиб келса керак).

Меҳмонхона орқасида дарё шовуллаб турар, рўпара — шимол томон — тоғ ёнбағирлиги тахминан бир неча юз кадам баландликка чўзилган дарахтзор бўлиб, оралардан уй чироқлари, шунингдек, айлана йўллардан тепага кўтарилиб бораётган машиналар чироғи липлип этиб кўринарди. Кун ботиш — яланг кенглик, осмонда юлдузлар ғужғон ўйнарди. Ҳаво тоза ва енгил эди. Бир оз айландик. Йўл қирғоғида кўримсиз, майда дўконлар бор экан.

Ресторанга кирдик. Палов бор, дейишди. Қашқар паловлари кўз олдимишга келиб суюниб кетдик. Анча кутдик. Бир вақт ошни олиб келишди: сувда пиширилган гуручдан бошқа нарса йўқ. «Гўшти қани бу паловнинг», деб сўрасак, «ўзларинг гўштли бўлсин демадинглар-ку», дейишди. «Роса маза қиладиган бўпмиш-да», дедик. Начора, коринлар оч, чепоти билан ёғсиз, гўштсиз, сабзи-пиёзсиз оқ «палов»ни таб кўтарганча тушурдик. Тўппа гуруч нари ютсак, бери келади...

Покистон ва Шимой Ҳиндистонда, айниқса мусулмонлар орасида кенг тарқалган суюмли таом мана шу «қулинг (яхшиям «қўлинг...» эмас!) ўргулсин» палов — уни покистоний ва ҳиндий лаҳжаларда «пулоу» дерлар. Алббата, бу Бобур Мирзо билан, балки ундан аввалроқ борган, ўз даврида дуппа-дурустгина туркона-ўзбекона ош (палов) бўлгану, кейин мамлакатдаги иқтисодий аҳвол

боис, масаллиғлари бир-бир камайиб, «тахрир» қилиниб, шу кўйга, думи юлинган мусича ахволига тушиб қолган бўлса керак.

Кечаси чироқ ўчиб қолганини ҳисобга олмаганда хоналардаги шароит (иккинчи қаватда эдик) ёмон эмас эди, дарёнинг ҳузурбахш шовкинидан маза қилиб ухладик.

18 октябрь, чоршанба.

Эрталаб барвақт жўнамоқчи бўлиб турувдик, лекин ҳисоб-китоб чўзилиб кетди. Қўнқавой — Муҳаммадамин, хизматга тухмат, деб, ўзининг улушини ҳам бизникига кўшдириб юборибди.

— Шунча юз километрдан олиб келяпмиз, ҳеч бўлма-са мехмонхона ҳақини ўзингиз бермайсизми, — десак, «Ван ҳаммасини улар тўлайду, — деган», дейди тап тортмай. Вой гўсхўр-ей...

Асли Неъматилло иккимиз бошда унинг машинага чиқишига қаршилиқ кўрсатувдик, узоқ йўл, жой чатоқ, деб. Раҳбар раҳмдиллик қилди. Эҳтимол у бошқа мулоҳазаларга боргандир. Маъмур деганини ўчақиштириб бўлмайди, деб ўйлагандир. Ахир Ванг афандимиз оғайнисини машинага чиқараётиб: «ман божхонидин ўтиш билан боғлиқ ҳамма ишлони тўғурлоп бадим», деб писанда қилди-да... Раҳбаримиз ҳатто яхшигина шляпасини ҳам Вангга кийдириб юборди.

— Аслида бош кийим бировга берилмайди-ку, майли энди, шунча кундан бери биз билан юрибди, ҳам, бошкўзимиздан садақа, — деди у ўшанда ўзининг кўнгилчанлигини хаспўшлаб.

Лекин чак-чакчи профессоримиз ҳам хийла жангари экан, бир ахтарувди, Муҳаммадамин пулни ўзи тўлайдиган бўлди.

Биз можаро қилаётган пайт соат олтилар эди. Тепада — айлана йўлда бир хил — пушти ранг кўйлак кийган йигирмадан зиёд қиз-аёллар кўринди.

Хуллас, жўнадик. Ван Дамнинг «думи» тумрайиб ўтирибди. «Уни қолдирайлик, йўловчи машиналарда кетаверади, шунча жойга олиб келиб кўйдик-ку, ўлигини ортоладими, қолаверса, энди Ванг-панг бизни кўриб ўтирибдими», деган таклиф-мулоҳазалар ҳам бўлди, бироқ кўини кўрган, узоқни кўзлайдиган Зокиржон ака «кўйинглар энди, кетса-кетар» деб шаштимиздан қайтарди.

Йўлда катта ёшдаги эркаклар, болали аёллар, ёшлар, болалар, қизлар пиёда, тўп-тўп бўлиб тепага қараб кетишарди. Ҳаммаси ясанган (уларнинг кийинишидан ясанган-ясанмаганини ҳам фарқлаш қийин, чунки бари бирхил либосда эди: эркаклар коло — бўғиқ рангли узун кўйлак, шалварда, қиз-жувонлар енгил, юпқа, ранги нафис (масалан пушти, кизил, оқ...) кўйлак-шалвар ёки узун сарийда...

Одамлар оқими тобора кўпайиб, қалинлашиб борарди. Улар гўё катта сайлга ё ҳайит намозига кетишаётганга ўхшарди. Кўчанинг иккала юзидаги байроқчаларни кўриб, шунча узоқ масофага эринмай териб чиқишганини... деб ҳайрон бўламиз. Инглиз ва урду тилларида «Хуш келибсиз, мухтарам Ҳазир Имом!» деган шиор ҳам ҳар қадамда эди.

Тахминан тўрт чакирим юрганимизда одамлар оқими ни бошқаришаётган махсус, носранг кийимли полисменларга (улар жуда кўп эди) дуч келдик. Йўлнинг ўнг томонидаги кенг майдона катта бир тантанага ҳозирлик кўрилмоқда эди. Ерлар тозаланган, майдон атрофига оқ хошиялар чизилган, гиламлар тўшалган. Полисменлар кўчанинг икки тарафида қўллари бир-бирига етадиган масофада тизилишиб, келувчиларни майдонга йўллаб туришарди.

Биз ҳам озгина ўтиб тўхтадик. Суриштирсак, Ҳазир Имом ҳазратлари соат ўнда вертолётда келиб, шу жойга қўнар ва халқ билан учрашар экан. Кейин Ибн Сино тиббий марказига бориб, унинг очилиш маросимида қатнашар, марказга ва шу маҳаллий халққа моддий ёрдам топширар экан.

Буларнинг «хон келди»си жуда ортикча дабдабали туюлди.

Майдоннинг орқа тарафи — шимол томондаги тоғларнинг қоқ белида — текис суйри ёнбағирликда «Хуш келибсиз, Ҳазрати имом!» деган шиор оҳакка бўялган тошлар билан ёзилган ва у назаримда бир неча ўн чакиримдан ҳам жуда аниқ кўринарди. Мен шунча баланд ва ноқулай жойга одам зотининг қандай чиққанини (яна тош, оҳак кўтариб!) тасаввур қилолмадим. Кейин, йўлимизда бундан ҳам баланд, бундан ҳам ўнғайсиз тоғ ёнларида ана шу шиорнинг ўндан ортиғини кўриб, баттар ҳайратимиз ошди. Бу ниманинг аломати — эътиқодми, хушомадми? Вертолётдан ҳам кўриниб туриши учун шу қадар баланд, қийин ва хавфли жойларга тошлардан

сўзлар ясаб, уларни оқлаб чиқиш ҳазилакам иш эмас-ку! Балки муҳтарам меҳмоннинг ташрифи шундай дабдаба ва машаққатларга арзир...

Дарвоқе, биз давом этган мана шу йўлда энди бу томонга келишаётган, ясанган одамлар оқими тугамасди. Полисменлар бу ёқда ҳам саф тортиб туришар, автоулов қатнови тўхтатилган эди. (Бизни хорижлик бўлганимиз учун ўтказиб юборишарди). Яна, кўчанинг икки қирғоғидаги байроқчаларнинг адоғи кўринмасди.

Чинакамига ваҳимали ва хавфли довон бошланди. Йўлнинг чап томонидаги дарё ўзани сув кўринмайдиган даражада чуқурликда, қирғоқ жуда тик ва тор йўл деярли жарлик қиршовида эди. Қарасангиз, тубсиз ўпқон ўз домига, қаърига тортиб кетаётгандай туюлади.

«Носиробод қишлоғи» деган кўрсаткич — лавҳага дуч келдик. Лекин атрофда биронта ҳам хонадон йўқ, одамлар дарёнинг, кенг ва чуқур даранинг у бетида, тоғ ёнбағрида, куюқ дарахтзорлар орасида ҳақкам-дуккам яшашарди. Арслонбоб табиатини эслатадиган, ундан чиройлироқ, сердарахтроқ водий эди.

Юракни шувиллатадиган жарликлар, шундоққина йўлга осилиб турган ваҳимали қоялар ҳамон бизга ҳамроҳ эди. Аввалига жарликка ва тепага қарамасликка ҳаракат қилиб, ўзаро суҳбатга машғул бўлиб бордик. Кейин бора-бора жарликлар ваҳимасига ҳам, тоғлар, қоялар ҳайбатига ҳам анча кўникдик.

Аҳоли кўпроқ яшайдиган ҳудудга чиқдик. Соқол-мўйловига микроз тегизмаган ўспиринлар, ҳаворанг, узун кўйлак-шалвар кийиб, оппок юпқа рўмол ўраган, китобдафтарларини кўкрагига босиб олган ўсмир қизлар мактабга кетишарди.

Шу ерларда яшаётганларга ҳавас қилса арзийди: ўтўлан кўп, мана қиш келяпти, ҳалигача кўкатлар сарғаймаган, сойдаги сувнинг тиниқлигига суқингиз киради, сердарахт тоғлар оралиғида ирмоқчалар жилдираб туншяпти. Ҳавоси тоза, енгил, шунданми одамларнинг юзи тиниқ, истарали.

— «Оби ҳаёт» сўзининг маъноси, демак, қаерга сув борса, ўша ерда ҳаёт бўлади, дегани экан-да, — дейди Зокиржон ака табиат манзараларини завқ билан томоша қиларкан.

— Мана шу жойларда бир вақтлар Бобур Мирзо ўз йигитлари билан ўтов тикиб ўтирган, — деди кимдир.

Лекин менимча бу мулоҳаза бахсли эди. Бобур бу тарафдан юрганмикин?..

Қирқиб йўл очилган, тепаси айвон — шапка бўлиб турган тош-тоғлар остидан ўтиб, Жўгалўт қишлоғига қираверишдаги чойхонада нонушта қилдик. Соат тўққиз эди.

Профессорнинг дағдағасидан кейин гудайганича, мик этмай келаётган Муҳаммадамин кўшни столга бориб ўтирди-да, ўзининг бўғчасини очди. Хўкиздай одамнинг аразлаши жуда эриш туюларкан. Аввалига аския қилиб, жиғига тегмоқчи бўлдигу, яна бу кўнкавойнинг ҳам ўзимиз каби мусофирлигини ўйлаб, унга раҳмимиз келди, унамаганига кўймай, ёнимизга чақириб олдик. Унга пул ҳам тўлатмадик. Одамнинг юзи иссиқ, деганлари ҳақ гап.

Бу худудда яшовчиларнинг ўзлари ҳам масканларининг гўзаллиги билан фахр этишаркан: «Жаннатмакон водийга хуш келибсиз!» деб ёзиб қўйишибди.

Хар ернинг ўз удуми, ўз кийими бор, деганларидай, Султонобод қишлоғининг аксарият эркаклари апелсин ранг кўйлак кийишганди.

Гилгетга ўн беш чақирим қолди. Яна чиройли жойлар, мевазор боғлар, экинзорлар, тош-ғишдан тикланган уйлар бошланди.

«Қизларга қарашни бизга қўйиб беринг, Илҳомжон!..»

Дониёр қишлоғидаги уйлар, деворлар эса асосан тошдан иборат эди.

Покистон шопирлари машинани тез, шиддат билан ҳайдашарди. «Дамас»симон, орқаси очиқ «Сузуки» деган автомобил кўп эди. Менимча уларнинг аксарияти қирақашлар эди. Ана шундай «Сузуки»лардан бири бизни қувиб ўтди-да, олдимизга тушиб олди. Машина ичида, икки чекага узунасига қўйилган ўриндикларда бир хилда, оппоқ кийинган ёш — бўйга етган ё етмаган қизлар ўтиришар, орқада икки йигит тик туриб, машинанинг ёйсимон бортидан ушлаб кетишарди. Қизлар оппоқ, харир рўмолларини қошигача тушириб олишгани учун юзлари тўла кўринмаса-да, ниҳоятда кўҳлик эканликларини илғаш кийин эмас эди. Жуда кинобоп манзара эди, Фаррух камерасини «Сузуки»га тўғрилади, ой

қизлар ҳам биз ажнабийларга қизиқишиб, уларни тўсиб туришган йигитлар орасидан мўралай бошладилар. Аввалги сафар чоғида, Ҳирот йўлида кўрган афсонавор ҳолат гўё бошқачароқ тарзда такрорланмоқда эди. Ҳаммамиз қизиқсиниб бормоқда эдик, ҳатто ҳайдовчимиз ҳам...

— Илҳомжон, қизларга ҳушингиз кетмай, йўлга қаранг, — дея огоҳлантирди раҳбар.

— Уларга қарашни бизга қўйиб беринг, денг, — лутф қилди профессор.

Қизлар бир-бирини туртишиб, бизга, тўғрироғи, видеокамерага ишора қилишиб, кулишган эди, йигитлар пайқаб қолишди ва биз томонга норози қиёфада назар ташлаб, пари чехраларни дурустроқ паналаш пайига тушишди.

Биз ҳам аввалига «ҳимоячи»лардан ранжидик. Кўрсак нима киптийкин, ахир оймчаларнинг ўзлари ҳам қараш-япти-ку, уларни видеога туширяпмиз, холос-ку. Қизларнинг тасвирини олиб бориб қўйганимиз билан бизда уларни ким ҳам танирди...

Лекин аслида тўғри қилишяпти, деган хулосага келдик. Нозанинларнинг акаларими ё шунчаки йўловчиларми, ўз кавмларидан бўлган ожизаларни бегоналардан қизғонишяпти, уларнинг чиройли юзларини, демакки, иффатлари, шаънини номахрамлардан, ҳарис нигоҳлардан муҳофаза этишяпти, биз бандаи ожизларни эса кўз зиносидан сақланишимизга кўмак беришяпти. Қани энди ҳар бир йигит, ҳамма эркаклар шундай бўлишса!..

Фаррух қайси бир давлатда хорижлик бир журналистнинг маҳаллий жувонга шилқимлик қилгани ҳукумат микёсида можарога сабаб бўлгани ва беодоб меҳмоннинг мамлакатдан чиқариб юборилганини эслаб, камерасини оёқлари остига яширди.

Қизларнинг қўлларида тасбех бор эди.

— Уларни мактабга элиб кетивотиду, — деб юборди пейжерли савдогар. У ҳамон гапирмаётган эди, ичи дам бўлиб, чидамади шекилли, ё бизнинг гап-сўзларимиз, хатти-ҳаракатимизга унинг ҳам гаши келди чоғи.

Соҳибжамол қизларни таърифлаб, муҳокама қилиб, «Сузуки»нинг орқасидан кетаверибмиз. Катта йўлдан ўнгга — Гилгет шахрига кирмай тўғрига юришимиз лозим экан. Қизлар машинаси шахар ўртасидан яна ўнгга, кийраҳон кўчага бурилгандан кейингина Исломободга боришимиз кераклиги эсимизга тушди ва ўша чорраҳада

турган полисменлардан сўраб, орқага қайтдик. («Ҳарорат»да етти-саккиз чақиримча юриб қўйган эканмиз).

Айтгандай, Ванг афандининг сур оғайниси билан шу ерда видолашдик. Ўтакетган писмиқ-муғомбирлигидан ва алаמידан адашганимизни айтмай, индамай келаверган экан. Ўзиям, бўйнимиздаги тошдан кутулгандай, эркин нафас олдик.

Гилгетдан асосий йўлга чиқиладиган кўчанинг икки кирғоғидаги дарахтлар остига машинада сув қуйишарди. Ер — қаксов, қолаверса, беш-олти юз қадам наридаги сой анча пастда оқарди.

Кўнқавойдан халос бўлганимиз учун, кетган вақтимизга ҳам ачинмадик. Чорраҳадаги АЁҚШдан машинага ёғ қуйдик. Бир доллар — олтмиш рупий, бир литр солярка 0,35 доллар эди.

Исломободга 602 км. қолган эди.

Йўл яхши, чеккаларига тунги ёритгичлар ўрнатилган. Кўчадан анча ичкаридаги водийда — мевали, мевасиз паканароқ дарахтлар орасидан алоҳида кўзга ташланаётган, хали барглари тўкилиб улгурмаган тераклар елкасига плаш ташлаб, сўппайиб турган одамларга ўхшарди.

Юк ташувчи бахайбат сандиқ машиналар тез-тез учрай бошлади. Ҳайдовчи ва безакчилар санъати янада такомиллашган, маҳоратлари ошган эди, турли-туман расмлардан ташқари, машиналарнинг усткю пастки қисмлари четларига қора рўмол, шарфлар, шокила-шокила кўнгироқлар осилган, ҳатто ёнбошдаги кўзгулар, ойна тозалагичлар ҳам безаб ташланган, умуман машинанинг очик жойи қолмаган ҳисоб.

Учта тоғ учрашган (улар гўё бошларини бир-бирига қаратиб, муҳим бир масалани муҳокама қилишаётганга ўхшайди) жойдан кейин йўл бироз айниди, айрим ерларда таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда эди. «Йўлдаги носозликлар ва ноқулайликлар учун маъзур тутасизлар», «Катта тезлик — ўлимга олиб боради» деган шиорлар ёзиб қўйилган эди.

Фош бўлган найранглар

Жагалўт ҳарбий қасабасидан кейин яна тоғлиқ водий бошланди. Денгиз сатҳидан икки минг олти юз метр юқоридамиз. Ўнг томонда кенг, анча чуқур дарё, у ёғни бағри сердарахт тоғлар. Энг мохир рассом, меъмор, нақ-

кош бўлган сув тоғлардан шу қадар ранг-баранг шакл-шамойиллар ясайдики, инсон фарзанди қўл билан ҳеч қачон бундай ижод намуналарини яратолмаган бўларди. Сув баланд бир яхлит тоғнинг тепасидан йўл солиб олса, миллион йиллар давомида ўша тоғни иккига бўлиб, паст-гача тушиши мумкин. Мана шундай жойларни кўрдим ва Зокиржон аканинг Оби ҳаёт тўғрисидаги гапини эсладим. Дарҳақиқат, тоғ ораликларидаги икки лабида ўт кўкариб, сув борлигидан далолат бериб турган жилға, ариқлар ёқалаб сўқмоқ тушган, демак, ўша овлоқ жойларда ҳам одам зоти яшайди. Мана шундай сўқмоқнинг беш юз кадамларча тепаликка — қоялар остигача ўрлаб кетганини ва айнан ана шу ерда ҳам икки-учта уйча борлигини кўриб, ё, тавба, пастроқда яшайверса бўлмайдимикин, ё жой тегмадимикин, деб ажабланамиз.

Биз Покистонга шимол томондан кирмоқда эдик, харорат кўтарилиб борарди. Бир қават «пўст» ташладик. Чанқоқ ҳам секин-аста ўзлигини намоён қиларди. Захирамизда анчагина «Хонобод» ва «Тиён-шон» минерал сувларидан бор эди, лекин раҳбар уларни тежаш ҳақида эслатиб турар, у бунақа сафарларда кўп бўлгани учун узокни кўзлаб, эҳтиёт чорасини кўрарди.

Раҳбарнинг онаси берган алоҳида термоси бўлиб, унга икки қошиқ асал солиб кўярди. Бундан ташқари, яна битта катта думалоқ термос, профессорда эса кичкина, аскарлар белига осиб юрадиган флягача бор эди. Ўша сувдончани олдимиздаги, раҳбар ўтирадиган ўриндик ортидаги тутқичга боғлаб кўярдик. Ҳаммамиз ҳам мумкин қадар ўша термослардаги чойлардан ичардик, аммо, гоҳи-гоҳида, ё идишларда чой тугаб қолганда раҳбарнинг таклифи билан минерал сувлардан ҳам нўш этиб турардик. Неъматилло иккимиз олдиндагиларнинг барча хатти-ҳаракатларидан воқиф эдик, табиийки, улар бизнинг қандай кетаётганимиз, нима қилаётганимиздан гофил эдилар. Захирадаги нарсалар, озиқ-овқатлар бизнинг орқамизда эди. Шу имкониятдан фойдаланиб, профессорнинг сувдончасига «Хонобод» сувидан куйиб (раҳбар асосан «Тиён-шон»ни Афғонистонга асраб туринглар», деган эди), иккимиз ўз «ихтиро»имиздан мамнун бўлиб, дамани чиқармай, қулқуллатмай симириб олардик-да, бир-биримизга қалай, деб имо қилиб кўярдик. Афсуски, бу қувончимиз кўпга бормади. Сезгир, хушёр Зокиржон ака найрангимизни пайқаб қолдими ё шунчаки қизиқибми, «қани, ўша миниатюрний

ндишларингиздаги чойдан биз ҳам бир нчайлик-чи», деб колса бўладими! «Э-э, ҳозир тугатиб кўйибмиз-а», дедигу, бундай номаъкулчиликка қайтиб кўл урмадик.

Цемент уюми, балчиқ шакли ва рангидаги тоғларни кўриб, тоғлар ҳақидаги тасаввурим кенгайиб борарди.

Ошхона учрамаслиги ё бошқа айрим сабабларга кўра нонушта ё тушлик сурилиб кетса, чак-чақчи профессор: «Илҳомжон, магнитофонни босиб кўйинг, Шералининг «Анча йўлни босиб кўйдик биз» ашуласини бир эшитайлик...» деб ҳазиллашар ва хиргойи қилиб қоларди:

*Анча йўлни босиб кўйдик биз,
Нонушадан дарак йўқ ҳамон...*

— Бўлди, тўхтаг Илҳомжон! Ўзимизда бори билан тамадди қилволаверамиз, — деб буйруқ беради раҳбар.

Катта, узун мустаҳкам кўприкдан ўтдик. Кейин бир неча жойда чуқур дарёнинг бу бетидан у қирғоғига тортилган осма кўприклар учради. Юз эллик, икки юз метрли бу темир кўприклар нариги дарада яшовчи бармоқ билан санарли хонадонлар учун хизмат қиларди. Яна ажабланамиз: бу одамларга шу жойларда яшаш зарилмикин? Шаҳру кишлоқдан юзлаб километр четда, телевизор кўришмайди, газета ўқишмайди, ташқи серғавго, машмашали оламдан беҳабар. Узлатга чекингандай... Фақат овқат ейдилар, емиш топишга ҳаракат қиладилар, ухлайдилар ва бир кун ўзларининг торгина дунёларини тарк этадилар, кўримсиз, гариб қабрлари ҳам мана шу тоғлар орасида қолиб кетса керак...

— Нега ҳайрон бўласиз, ўзингиз ҳам Тошкентдай шаҳри азимни — пойтахтни ташлаб келиб, вилоятниям бир чеккасидаги Гургурон («Гуркиров» демоқчи) деган кичкинагина кишлоқда яшаяпсиз-ку, — дейди Зокиржон ака.

— Гуркиров бошқа гап, иннайкейин мен шаҳарда ишлайман, ораси яқин. Қолаверса, Тошкентдан отамнинг талаби билан қайтиб келганман.

— Буларга нимаси ёмон? Тоза ҳаво, тоза сувлар, гўзал табиат, шовқин-сурон йўқ, хўжайин йўқ, беташвиш...

— Нимага беташвиш бўларкан? Қор босиши, сув келиши-чи? Кулбалари омонатгина кўнкайиб турибди.

— Бу ерларда қор кам ёғади.

— Касал бўлишлари мумкин.

— Шундай жойдаям касал бўладими? Камида юз йил умр кўришса керак... Серғалва, чанг-тўзонга тўла шаҳарда яшаб нимаям қилишарди. Қаерда кун ўтса бўлдида...

— Булар ер солиғи, даромад солиғи тўлашмайдида, а?

— Бунисини билмадим.

Дарҳақиқат, яшашдан мақсад нима ўзи? Худо берган умрни тоат-ибодат билан, ҳалол, бошқаларга озор бермай адо этиб, ниҳоясида басаломат имон билан омонатни эгасига топширмоқми? Ёки, шаҳарларда кимёвий заҳарлар аралашган овқатларни еб, синтетик кийимлар кийиб, умр бўйи дори ичиб, ора йўлда жон таслим этмоқми? Ё, Олло таоло ором учун яратган узун кечаларда бедор, қоғоз титкилаб, одамзот умрига зомин бўлувчи, бир қавм иккинчисини қирувчи қуроғлар, Парвардигор қудрати ва қарамни ила бандани мўминларни боқадиган хосилдор ерларни кунпая-кун қилиши мумкин бўлган атому водородлар бомбалари яратишми?.. «Мен овқатланиш учун яшамайман, яшаш учун овқатланаман» деган гапни ҳикматга йўядилар. Хўп, ўшандай дейдиган кимса ҳар куни уч маҳал эмас, икки маҳал овқатланишга кўнармикин?.. Имкони борлар яхши таом бор жойга вақтини, пулини аямай борадилар...

Иштаҳанинг белига тепган ирим

Чилла посёлкасида кейин яна баланд тоғли доvon бошланди. Уйдаи-уйдай тошлар йўл устига осилиб турибди. Биттаси тушиб кетса борми... Офтобда куйган тўқ жигарранг, йирик-йирик тошлар худди қўл билан терилгандай алоҳида-алоҳида бўлиб турар — гўё тошлар қабристонига ўхшарди.

Йўлда бир ўспирин бир чизим балиқни кўтариб турган экан, жуда ҳавасимиз келди.

— Яхши балиқ экан-да, олмаймизми? — дедим. Кимдир қаерда ковураимиз, деб чайналди, яна бири вақт кетади, деди. Хуллас, юз қадамча ўтиб кетдик. Раҳбарга ҳам менинг таклифим маъкул бўлган эди (тансиқ таомлар борасида иккаламизнинг қарашларимиз анча муштарак эди), Илҳомжонга «тўхтаг» деди. Илҳомжон машинани тўхтатди. Раҳбар «кайтинг», дедди, Илҳомжон ирим қилиб, «орқага қайтмайман», деди.

Жуда ачинарли иш бўлди. Зўр баликлар эди. Шундоқ катта йўлда иримга бало бормиди...

Яна бир оз юрган эдик, йўлга ёндош, пастак тоғ киршовидан патир-путур қилиб учиб кетишган ёввойи каптарларни кўриб қолдик. Зокиржон ака менинг Қашқардаги каптар гўшти ейиш (аслида мен «каклик гўшти» деган эдим) ҳақидаги истагим ҳам амалга ошмай қолганини эслади ва экспедициядан қайтгач, менга икки жуфт каптар инъом қилишга ваъда берди. (Жамғарма ҳовлисида кўп ва хўп каптарлар боқиларди).

— Бехазилми? — сўрадим катта ўғлим Жаҳонгирни эслаб. У қуш-паррандаларни, айникса, каптарни яхши кўрар, бир неча бор каптар бокқанида ҳар гал уларни соттириб, бошқаларга бердириб юборган эдим. Бу чиройли жониворларнинг тиник, мовий осмонда баланд учиб, «салта» ташлаб, думбалок ошиб ўйнашларини томоша айлаш чиндан ҳам ҳузурлигу, остонагача ахлат қилиб, қачон қарасангиз чўмич-пакирлар четида, канот қоқиб туришгани чаток-да. Хайдасангиз патир-путур қилиб учадию, ҳавозага етмай қайтади... «Меҳр кўзда» деган қуйма мақолимиз бор. Тўғри, лекин аксинча бўлишиям мумкин. Оила, ўғил-қизларни узоқроқ кўрмасангиз уларни соғинасиз, олисда уларнинг нохуш қилиқлари эмас, яхши сифатлари, ёқимли одатлари кўпроқ ёдингизга тушади, кўз олдингизга келади. Ҳозир Зокиржон ака каптарлар ваъда қилар экан, мен беихтиёр уларни Жаҳонгирга олиб келиб, уни суюн-тиришни ўйладим.

— Мана — домла, бошқалар ҳам гувоҳ, — деди раҳбар.

— Яхши, — дедим.

— Яхши-ю, лекин тўртта каптар деб, камида ўн бешта лорсиллаган баликни кўлдан чиқардик-да, — деб кулди профессор.

(Зокиржон ака ваъдасининг устидан чиқди. Лекин, кабутар дегани бир серпушт, эҳтиросли махлуқ бўлар экан, хаш-паш дегунча икки-уч марта болалаб, хотин-халажларни безор этиб, менинг ҳам асабимга шунчалар тегишдики, бу сур, чипор кушандаларни ўз кўлларим билан олиб келганимга минг бора пушаймонлар едим. «Киши балога қолурму ўз ихтиёри бирлан» деган машойхнинг аҳволини кундай равшан тасаввур қилдим, бечорага жуда-жуда раҳмим келиб, хаёлан қайта-қайта ҳамдардлик билдирдим).

Анчадан бери ҳозирги каптарлардан бошқа парранда ҳам кўрмовдик. Замонавий дангаса кушлар одамларнинг чиқиндисию ахлатхоналарида осонроқ қорин тўйғазиш учун шундоқ гўзал табиат багрини тарк этиб, шаҳарларга кетиб қолишган шекилли. Онда-сонда битта-иккита чумчуқ кўзга ташланиб қоларди, холос.

Шетёл деган жойдан овқатланиш учун жой танлаш муаммоси бошланди. Бедайз манзиллар, ошхоналарнинг олди ивирсиқ, ичкарисиси ҳам саришта эмас. Бунинг устига, овқатларининг нималигини билиб бўлмайди. Ошпазлар билан бир-бирларимизни тушунмаймиз. Уларнинг баъзилари лунги ва қора ё жигарранг майкада эди. Симобий тусда, ялтираб кетган майкани эгнига илишганига неча йил бўлган бўлса, қайтиб ечишмагандай туюларди... Қозон ва товалари ичига энгашиб қараймиз: қайласимон, бўтқасимон, тўк жигарранг бир нарсалар, олов пасайтириб қўйилгани учун сезилар-сезилмас вижирлаб турибди. Яхшики, тухум бор экан, қуймоқ пиширтирдик ва ўзимизнинг бисотимиздаги озиқ-овқатлар билан тамадди қилдик.

Яна шакли-шамойили бир-бирдан ғаройиб, пурвиркор ва ҳайбатли тоғлар.

Зокиржон ака геолог-мутахассис сифатида чодирсимон, нақшли, тарам-тарам тоғлар ҳолатини ер ости силкинишлари оқибатида тупроқ қатламларининг синиши, яъни ер тагидаги жараённинг замин юзасида зоҳир бўлиши, дея изоҳларди.

Бизда тувакка экиладиган алиандра — самбит гул йўлнинг шундоқ четларида, тошлар орасида ўсиб ётибди. Бирок, атрофда, тоғ ён бағирларида ўт-ғиёҳ кам, шунинг учун эркин юришган сигир-бузоқлар ҳам озғин эди.

Бургут тумшукли қоялар остидан «Панодопи...»ни ўқиб боряпмиз. Айланиб-айланиб тепароққа чиққанда ортимизга қараб: «ёпирай, наҳотки ўша қиршовдан ўтган бўлсак...» деб, юрагимиз орқага тортиб кетади. Бунинг устига машиналар ёнимиздан, рўпарадан олди капот устида ўтиришган ё орқада тик туришган одамлари билан ғувиллаб ўтади. Йўлга иккита автомобил аранг сиғади. Капотда ўтирганларнинг қайрилишларда учиб кетмаганига ҳайрон бўламиз. Уларнинг ҳам, ҳайдовчиларнинг ҳам юраклари камида филнинг калласидай бўлса керак. Ахир бир ён чуқур, тошли жарлик...

Ганишда Илхомжон билан Фарруҳ тунамай кетаверайлик, кундузи довол жуда ваҳимали бўлади, дейишувди, бежиз безиллашмаган экан.

Илхомжонга ҳам тумов илашди. Раҳбар рўлга ўтирди. Бошида, Қирғизистон доволнида Фарруҳдан хавотирланувдик. Зокиржон ака билан мен ҳам бир шамоллаб олдик. Ичимизда чиникқани чак-чакчи профессоримиз чикиб қолди.

Қоронғи тушди. Дасу деган жойдан, Барсин дарёси ёқалаб кетяпмиз. Атрофдаги тоғлар тунда ниҳоятда фусункор, жозибали кўринарди. Қизиқиб, одамлардан сўрасак, «Кўхистон тоғлари» дейишди.

Бобур Мирзо ва у ҳақда ёзилган, ёзилиши лозим бўлган бадий асарлар ҳақида гап очилди. Зокиржон ака ўзимизнинг ёзувчилардан, жумладан мендан ҳам ўпкалаб қолди. У анчадан бери Заҳириддин Бобурнинг болалиги тўғрисида бир гўзал асар битилишини орзу қилар, лекин ҳеч ким бу ажойиб мавзуга қўл урмаётганидан ёзғирар, бунинг сабабини билолмай, диққат эди.

— Сабаби — Бобурнинг болалиги ҳақида тарихий манба йўқ ҳисоби, — дедим.

— Мана, домла айтяпти-ку, инглиз адиблари, олимлари ёзишяптикан-у...

— Инглизлар Ҳиндистонни бобурийлардан тортиб олишгандан кейин ҳамма тарихий, илмий манбаларни, ноёб китоблар ва бошқа маънавий бойликларни ўз юртига ташиб кетишган-да. Демак, ҳамма нарса уларнинг қўлида. Британиядаги нодир қўлёзмалар жамланган кутубхона ва музейларга кириб, хоҳлаганча фойдаланаверишади. Шахсан менинг ўзимга келсак, тил билмаслигим жуда ёмон панд беряпти — ҳамма қимматли манбалар форс, араб ё инглиз тилида... Мана шу қусурим учун ўзим ҳам ўзимни кечиролмайман.

— Сиз адиблар, тўқишга устасизлар-ку, — дейди яна Зокиржон ака ўз фикридан қайтмай.

— Тўқиш учун ҳам асос керак. Бутунлай бадий асар бўлса бошқа гап, ахир Бобуршоҳ ва унинг атрофидаги одамлар тарихий шахслар-ку, ана шуларнинг киёфаларини, феъл-атворларини тасвирлаш, ўшалар билан юз берган ё юз бериши мумкин бўлган воқеаларни акс эттириш зарур.

Дарҳақиқат, мен тарихий шахслар ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг тўқилишига қаршиман. Албатта, асарга бадий бўёқлар берилиши шарт. Лекин меъёрида, тарихий ҳақиқат ортиқча бўялиши керак эмас, акс

холда асарнинг тарихийлигига, ҳаётийлигига путур етади. Тарихни чалкаштириш шундан келиб чиқади. Ундан кейин, китобхонларни ҳам алдамаслик лозим. Қўлимдан келса, Андижон тарихи ҳақида Жуманиёз Шариповнинг «Хоразм» деган рўмонига ўхшаш, йирикрок хужжатлибадий асар ёзгим келади, лекин бу мавзуда ҳам тарихий, илмий манба кам...

Чиндан ҳам мана шу борадаги оқсоқлигим мени кўп доғда қолдиради. Илгарироқ менга «кўпроқ тил ўрганиш керак», деб уктирадиган жонкуяр бўлмаган. Айтишса ҳам, ўзим нодонлик қилиб, эътибор бермагандирман. Шу соҳага қизиқтирадиган муҳит, мутахассисларга ҳам дуч келмаганман. Мактабда иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, немисчани бир оз ўрганиб олган ўқитувчи бир йил шу тилдан дарс берган холос. Университетда форс тили бўйича бир ўқув йилида икки-учта муаллим алмашган. Бунинг устига, курсимизда ўттиздан ортик киз бор эди, форс тилида энг кўп ишлатиладиган уят бир кўшимча туфайли дарснинг этаги масхарабозликка айланиб кетарди, домламиз тушмагур ҳам тасқарарок эди чамаси, бунисини ўзларинг ўрганиб оларсизлар, демай, ўша кўшимчага алоҳида урғу бериб, доскага йирик харфлар билан ёзиб кўяр, кизлар бошини партадан кўтармас, домла эса, айнан ўшаларни доска олдига чиқариб, сўз турланишларини ёздириб кўрарди. У пайтда бу ҳол менга ҳам кулгили туюлган эди, мана энди ўша кулгиларнинг аламини тортяпман. Тил билганларга жуда-жуда ҳавасим келади.

Дарҳақиқат, лоақал битта — инглиз тилини ўрганмаганимга ҳозир, Зокиржон аканинг таънасидан кейин яна каттиқроқ пушаймон едим. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ҳамюртимиз Муҳаммад Али бундан икки-уч йил аввалроқ менга «Бобурнинг болалиги ҳақида бир қиссами, рўмоими, ёзинг, қўлингиздан келади, номи ҳам тайёр — «Шаҳзода», деб, қўнглимга ғулғула солган эди. Ўшандан бери кўп ўйлайман, мўлжаллаб-мўлжаллаб кўяман, лекин, курашмоқчи бўлган одам ҳарифининг бўйи-басти, вазнини, кучини ўзиники билан солиштириб, чамалаб кўради, «олиб юбориш»га кўзи етсагина белбоғ тутади. Юқорида айтилган сабаблар боис, бу бобда майдонга тушишга шу пайтгача юрагим дов бермай келади. Улуғ Захириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти билан боғлиқ паҳлавонона мавзуни «чалиб-палиб эплаш»га ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, деб ҳисоблайман.

Шундай мунозара ва мулоҳазалар билан кичикрок, лекин гавжум бир шаҳарчага кириб бордик. «Бишам Пари» деган меҳмонхонанинг иккинчи қаватига жойлашдик. Раҳбар дам олдилар, колганларимиз «ёшлар» (бу тоифага мендан бир ёш кичик бўлгани учун профессор ҳам кирган эди) хонасида хордиқ ёздик.

Бормисан, «чикен сун!..»

19 октябр, пайшанба.

Эрталаб барвақт йўлга тушдик. Табиат ғоят гўзал эди. Ўнгдаги тоғлар пойи ва ёнбошидаги уйларнинг тартибсизлиги ҳам ўзига хос манзара касб этиб турар, чап — этаги дарё билан туташадиган сайхонлик эди. Палма ва Покистонга хос бошқа дарахтлар, ўсимликлар яшнаб турибди. Қатор-қатор юк машиналари... Аммо-лекин, машинага юк ортиш санъатларига қойил қолиш керак. Яшиқ ё қопларнинг чоки чокига шундай ҳафсала билан тўғриланганки, улар устидан тортилган арқонлар орасидаги мутаносиблик бир сантиметрга ҳам фарқ қилмайдигандай... Ҳайдовчиларнинг ўзаро муомала маданиятларига ҳам гап йўқ. Ёнидан ўтиб кетишга йўл берган ҳамкасбига кабинадан кўл силкиб, ё сигнал чалиб ташаккур изхор қилишаркан. Илҳомжон ҳам бу яхши анъанани тезда ўзлаштириб олди. Бизнингча, у покистонликлар мулозаматини уларнинг ўзларидан ҳам ўтказиб юборди.

Тош қўрғонлардан, шолізору маккажўхори пайкалларининг батартиблиги ва экинларнинг дуркун кўринишидан бу ҳудуддагиларнинг қанчалик миришкорлигини тасаввур қилиш мумкин эди.

Кўзаларини елкаларига қўйиб, пастдаги сойдан қаторлашиб сув олиб чиқишаётган бўй қизлар ҳинд киноларидаги лавҳаларни эслатар, фақат, булар қўшиқ айтишмас, рақсга ҳам тушишмасди. Зеро, бу кино эмас, ҳаёт эди, қизлар жиддий юмуш бажаришарди. Бизнинг қизаёлларимиз турмушига ноҳос бўлган бу ҳол биз учун кизик, марокли эди.

Ён-атрофда арғувон, оқ тол-терақ кўп эди.

Йўлни ҳам, бизни ҳам дарё етаклаб кетяпти — у қаёққа қайрилса, йўл ҳам, биз ҳам ўша тарафга буриламиз.

Одамларнинг ердан унумли фойдаланишлари ибрат-

ли эди. Тоғлар ёнбағрига, одатда, «сув тўхтамайди, сугориш қийин ё сел ювиб кетади», деб манзарали дарахтдан бошқа нарса экмайдилар. Бу ҳудудда эса ана шундай суйри ёнбағирликлар футбол ўйингоҳидаги ўтирғич жойлар мисол, нисбатан энсиз-энсиз бўлса ҳам, зина-зина, пол-пол шаклида текисланиб, (шайтон қўйиб текислашганми, дейсиз) шоли ё бошқа экин экишган. Ҳатто четроқда қолиб кетган эски кўприклар устига ҳам тупроқ тўкишиб, шоли сепишибди.

Чатр водийсида гўзал манзараларни суратга, видеога олиш учун тўхтадик. Чапдаги адирсимон қарағайзорда чигирткалар жўр бўлиб сайрашарди. Шарқда қуёш ярим терак бўйи кўтарилган, ўнгда — паст сайхонликдаги шолиторлар ўртасида ҳўкизлар билан шоли янчишарди. Шолиторлар ва ям-яшил дарахтларга бурканган тоғлар оралиғидаги дарё оҳиста шовуллаб оқарди. Дов-дарахтларнинг япроқлари катидаги шудринг аста-секин буғга айланиб, кумушранг, харир парда ҳосил қилмоқда эди.

Ҳақат видео учунгина эмас, эсдаликка суратга тушишга ҳам жуда боп жойлар эди.

Ўйдан ўтиб бораётган бир машина орқасидаги ёзув ёғтиборимизни жалб этди: «Менинг муҳаббатим, ёғтиқодим — Покистондир».

Аббатободга йигирма беш чақирим қолганда бир шаҳарча келди. Машиналарни безайдиган устахоналарнинг қони шу ерда экан. Мармардан плита ясовчилар ҳам кўп эди.

Шаҳардан чиқишимиз билан яна ўрмонзор бошланди. Қатнов тигизлашиб, юриш қийинлашди. Чап қўл қондаси. Айланалар, кескин бурилишлар кўп, қун иссиқ...

Тасвир, суратга бой юк машиналарида ҳайвон, кўмир ташишаётганини кўриб, ҳайфимиз келди. Самосваллар ҳам сандиксифат безатилган эди. Мана шуниси ортикча бачканаликдай туюлди бизга. Дарвоқе, автоуловларни «ясантириб» юриш Покистонда анча азалий урф. Бу ҳақда бундан ярим асар илгари мазкур юртга ижодий сафар қилган атоқли адибимиз Ойбек «машиналарнинг бортлари шарқликлар завқида ҳар хил расмлар билан ёрқин безатилган», деб ёзган эди эсдаликларида.

Ниҳоят, Равалпиндига ҳам етдик. Исломободга кирмай, ёндаги катта серқатнов кўчадан кетаётган эдик, ўнг ёнимиздаги бир енгил автомобил ичидагилар қизиқиш билан бизга қарай бошладилар. Биз тезлаб, улардан ўтиб кетдик. Машина энди чап томонимизда пайдо бўлиб, ҳайдовчи тагин энқайиб, бизга астойдил тикилди.

— Биронтамизнинг танишимиз эмасмикин, — ўсмоқчилади кимдир.

— Ўтган сафар орттирилган оғайнилардандир, — дедик яна биримиз.

Биз яна ўзиб кетдик, қизиқувчиларимиз боз бизга етиб олишди ва «тўхтаглар» деб ишора қилишди. Тўхтадик. Фуқаро кийимидаги полиция экан, хужжатларимизни текширди. Бир-биримизни тушунмай, анча турдик, элчининг хатини кўргандан кейин, яхши, бораверинглар деди.

— Роса ашаддийсидан экан-ку, постда бўлмаса, фуқаро кийимида, демак, ишдаяммас, шунча машиналарнинг ичидан топиб келганини қаранглар...

— Тўғри қияпти, — деди Зокиржон ака. — Ўз бурчини виждонан бажаряпти. Ҳукуматнинг ишонган одамлари шундай бўлиши керак.

Исломобод — Лохурнинг янги йўлига чиқдик. Лохурга 356 км. экан. Кўчага гап йўк! Чиннидай! Икки ёклама. Ҳар бир томони уч қатор қатновга мўлжалланган. Ўртада бетон ихота. Озгина бурилиш жойларнинг икки тарафида темирдан мухофаза-тўсиқлар. Кўчадан беш-олти қадам ичкарида — далада узунасига сим тўр тортилган. Йўлга хайвонлар чиқиб кетмаслиги учун тўсилган эди, чунки тезлик соатига 120 км, деб белгилаб қўйилган. Анча нарида бугдойранг адирлар кўзга ташланади.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Профессор иккимиз хиргойини бошладик:

«Анча йўлни босиб қўйдик биз...»

Аксига олиб, шундоқ гўзал, озода йўлда емакхона учрамасди. Ифлосланиб кетмаслиги учун атайин ошхона, дўконлар қурилмаган бўлса керак. Четрокқа чиқайлик-чи, деб бир кўчага юриб, сал қолди анчагина йўл ҳақи тўлашимизга, элчиларнинг хатини кўрсатиб, аранг қайтиб чиқиб олдик. (Катта йўл ҳам пулли бўлиб, унинг охирида, яъни Лохурга киришимизда тўлашимиз учун коғоз беришган эди). Кўча ҳақи бир кишига 55 рупий, яъни бир доллар эди.

Лохурга 240 км. қолганда катта, пурвиқор бекат келди. Сайёҳларнинг автобуслари, катта-кичик енгил машиналар тўхтаб ўтадиган жой экан. (Бу йўлда ҳар хил юк машиналарининг юриши таъқиқланган чоғи).

Йўл ҳам, бекат ҳам, бекатдаги «Товус» («Реасоск») деган ресторан ҳам бойваччалар боп эди. Ресторан (ал-

батта хусусий) бир неча хонадан иборат, кенг, ёруғ, ойнаванд, пардалари қимматбаҳо. Ёнида кенг ва озода, замонавий ускуналар билан жиҳозланган ҳожатхона бор экан, ҳавасга киргинг келади.

Ташқарида кабоб пиширишяпти. Ресторан олдида худди шохлар давридаги саройларда кийиладиган либосда, яъни оппоқ кўйлак-шалварли, белига нақшли, энлик камар таққан, товус пати қистирилган кулохсимон саллали, шоп мўйловли эшикбон яқинидан у ёқ-бу ёққа ўтганларни табассум ва тавозе билан ичкарига таклиф қилиб, ойнаванд, бурама туткичлари никелли эшикни очиб-ёпиб турибди.

Рўпарада — йўлнинг нариги бетида зилол сувли кўл жимирлаб, шу атрофга янада тароват бағишларди.

Рестораннинг стол-курсилари ҳам бинонинг сиртига, маҳобатига яраша, энг муҳими — озода, хизматчи йигитлар ҳам ораста кийинишган эди.

Қашқардан чикқанимизга уч кун бўлди. Шундан бери суюқ овқат ичганимиз йўқ, айримларимиз ўрик қоқи шимиб юриб эдик. «Чикен суп» борлигини эшитиб, суюниб кетдик. Ўтган гал Покистон ва Хиндистон худудида суйиб ичадиган суюқ таомимиз шу бўлган эди. Бу — майдалаб солинган товук гўшти эзилтириб қайнатилган, озроқ ун ҳам кўшилган оппоқ, бир қарашда қайнатма оқ хўрдага ўхшаган овқат, буларнинг тилида «товук шўрва». Мазаси дуруст, лекин жуда оз — бир кишига ўртача бир пиёла — финжонда беришади. Қайта сўраш нокулай.

Кабобнинг номи «шашлик». Товук гўшти, турп, қалампир ва ҳоказолар кўшиб қайнатилган жигарранг қайла ҳамда қайнатилган майда гуруч ёнига икки лаппакдан помидор ва бодринг кўйиб олиб киришган эди, адашишди шекилли, деб ўйладигу индамай туширавердик. Кейин ўсимлик мойида қовурилган лўла кабоб беришди. Демак, шуларнинг ҳаммаси «шашлик» дейиларкан.

Шашлиги мўл овқат экан, деб, мақтаб-мақтаб еган эдик, нарх-навоси ҳам мўлгина экан. «Чикен суп», кабоб, салат, чепоти, чой — жами ўттиз доллар бўлди.

Биз ачиндик, лекин Зокиржон ака (ахир пулни у тўлайди-да) парво қилмади. Демак, раҳбар бундай сарф-харажатларни олдиндан кўзда тутган.

Яхши таомдан кейин йўлимиз янада текис, янада силлик кўринарди.

Бечора Фарруҳ...

Жайлун дарёсидан ўтиб, Лохурга¹ қоронғи тушганда етдик. Шаҳарнинг елкасидан чиқар эканмизу, адашиб, Мўлтон йўлига юриб, белидан кириб бордик. Йўлбон — «штурман» Фарруҳ эди, кесатавериб, бояқишнинг хўп таъзирини бердик.

Тунги Лохур. Бундок бесаранжом шаҳар оламда жуда кам бўлса керак. Меҳмонхона излаб кўп сарсон бўлди. Ҳамма кўчалар одамлар, дўконлар, турли-туман улов воситалари билан тўла, тижоратхоналарнинг товар-моллари йўлақларгача чиқиб кетган, оёқ босгани жой йўқ. Ҳайдовчилар, рикшачилар, мотоцикл минганлар (айниқса шу тоифа беҳисоб!) шундай шитоб, шундай палапартиш ҳайдашадик, худди нариги дунёга, жаннатга ошиқишаётгандай!..

Икки соатдан ортиқ юрдик. Бўлмади. Охири рикшачи ёллаб, унинг ёрдамида «Либерти» («Озодлик») деган меҳмонхонага бордик.

Аллоҳниям айт, тавбаниям, деганларидай, шаҳарнинг тунги манзаралари гўзал эди: ёруғлик ўта кўп, баъзи жойларда дарахтнинг тагидан бошлаб, тепа шохларигача лампочкалар маржондай териб чиқилган, йўлни иккига бўлиб турган гулпушталардаги паст бўйли дарахтлар, гуллар орасига ҳам чироқлар ўрнатилган, улар рангбаранг товланар, худди осмондаги юлдузлар билан баслашаётгандай таассурот қолдирарди.

Меҳмонхонада телевизор, телефонгача бор — шоҳона эди. Бироқ, бунга топгунча анча вақт кетди, асаблар озор чекди. Чунки қадимий ҳам замонавий шаҳар Лохурда аҳоли зич яшайди. Транспорт ҳам шунга яраша, машиналар қатновнинг бетартиблигидан юриш ниҳоятда қийин эди. Машина ҳам, мотоцикл ҳам тумшуги сиғишига кўзи етган ораликка суқилиб кириб кетаверарди. Деярли барча автомобилнинг олди қисмига муҳофаза қилувчи темир трубалар ўрнатилган, шунинг учун ҳайдовчилар дадил ва бепарво эдилар. Улар чорраҳадаги кизил чироққагина (унга ҳам фақат шаҳар марказида)

¹ Бу қадимий, номдор шаҳарни турлича атайдилар: Лохўр, Лахўр... Мен ўзим ҳам «Хинд сориға»да «Лохўр» атаб эдим. Энди ўйлаб-ўйлаб, «Бобурнома»да қаламга олинган шаклда ёзмақни лозим топдим. Фақат, сўз талаффузининг охангидан келиб чиқиб, юмшок «Х» ўрнига қаттиқ «Х»ни қўллаш маъқулроқ туюлди.

риоя қилишади холос. Бу юртда йўлнинг чап томонидан юришдан бошқа қонданинг ўзи йўкка ўхшарди. Биз бу ёқда ўтириб шунча ваҳимага тушамиз, Илҳомжон рўлда қандай кетяптийкин, деб ташвиш чекамиз. Аммо унга офарин, Зокиржон ака таъбири билан айтганда машина ҳайдаш қандай бўлишини лохурликларга кўрсатиб қўйди. Чиндан ҳам, умрида биринчи марта бўлаётган шундай талотўп, йўл ҳаракати қондалари чаппа шаҳарда, яна кечаси икки соатдан ортиқ кўчама-кўча юриб, эсон-омон чиқиш ҳазилакам қаҳрамонлик эмас эди.

Ақлни оздирадиган даражадаги бу тартибсиз ва тахликали қатновни ёзувчи Ўткир Ҳошимов жуда бошлаб таърифлайди: «Покистон шаҳар кўчаларини машинада ўтириб айланиш — қутурган йўлбарсни миниб олиб, унинг киндигига бигиз тиқиб, ёввойи ўрмонда сайр қилиш билан баробар». Аммо шунга қарамай, машиналарнинг чўқишиб, ҳайдовчиларнинг сўқишиб турганини учратмайсиз. Бунинг бир сири бўлса керак. «Мен олти ярим миллион аҳолиси бўлган Лохур шаҳрида кўп кездим. Қарийб бир ярим ой мобайнида кирмаган кўчам, бормаган жойим қолмади десам, ишонаверинг. Шунча вақт ичида бор-йўғи иккита «йўл ҳаракат ҳодисаси»нинг гувоҳи бўлдим», деб ёзади покистоншунос адибимиз Дадахон Нурий ҳам бу синоатнинг тагига етолмай. Бунинг сирини эса Хайридин Султон Абдулазиз исмли кимсадан сўраб билган: «Чунки бу ерда ҳайдовчилар бир-бирини ҳурмат қиладди», дейди у меҳмон саволига. Дарҳақиқат, «кейинчалик мамлакат бўйлаб тигиз ва тор йўллардан беармон кезарканмиз, Абдулазиз ака тўғри айтганига ишонч ҳосил қилдим, — дея эътироф этади ёзувчи, — чунки бир-бирига хўмрайиб бақираётган ёки онасини Учқўрғондан кўрсатаётган ҳайдовчиларни деярли кўрмадим. Машиналарини уриб олишларига бир баҳя қолганда ҳам улар чурк этиб товуш чиқармайдилар, балки бир-бирларига қараб илжайиб — кулимсираб қўядилар».

Илҳомжон ҳам покистонлик, ҳиндистонлик касбдошлари сингари ерда ювош, беозоргина кўрингани билан рўлга ўтирганида шер бўлиб кетаркан. Лекин профессор бояқишимизнинг хуноби роса ошди: ҳар қадамда машинадан тушиб одамлардан меҳмонхона, йўл сўрайди. Дуч келганларнинг аксарияти инглизчани ё форсчани билмайди. Фарруҳ иккаласи бир амаллаб мақсадни англантишади, аммо ўзлари уларнинг тушунтиришларини англолмай гаранг бўлишади. Бунинг устига, бурилишлар-

нинг кўплиги, қатновнинг тифизлигидан мўлжални бир пасда йўқотиб кўямиз. Четроққа чиқиб тўхтаймиз. Неъматилло билан Фаррух яна тил укадиган одам излаб кетишади. Шунда профессор: сиз нотўғри йўлдан бошлаб келмаганингизда, бунақа изғиб юрмасдик, деб, аламини Фаррухдан олади. Яхшики, Фаррух жангарига ўхшаб кўрингани билан шаштидан тез тушарди...

Душдаги роҳатбахш сув вужудимиздаги ғуборлар билан бирга, дилимиздаги азобу машаққатлар асоратини, ўпка-гина гардини ҳам ювиб ташлади. Ҳавонинг иссиқлигию хоналарнинг бир оз димлигини ҳисобга олмаганда ҳаммаси жойида!

20 октябр, жума.

Нонуштани Ваагада қилишга келишиб, жўнадик. Ўтган сафар бир неча бор юрган бўлсак-да, ҳар муюлиш ва бурилишда (Лохурда мана шу нарсалар кўп эди) йўл сўраб, тахминан йигирма беш чақиримли масофага бир соатдан ҳам ортиқ вақтда етиб бордик. Божхонага бир учраб кўйиб, кейин чой ичамиз, деб кирсак, ишимиз осон битиб қолди. Негадир божхонанинг ўтган гал кўрганимиздаги маҳобати йўқ, бинолар эскириб, путурдан кетган хоналарда файз йўқ, бошлиғу ходимларда ҳам салобату сиёсат сезилмас, уларнинг саноғи ҳам оз, борларининг ҳам миясида пул алмаштириб даромад топишдан бошқа фикр йўққа ўхшарди. Бунинг сабаби Покистон билан Ҳиндистон ўртасида Кашмир масаласида совуқчилик тушгани боис, ўзаро борди-келди ва бошқа алоқалар камайиб кетганлигида эди.

Хурсанд бўлганимиздан нонуштадек энг зарур тадбирни ҳам бир четга суриб, Ҳиндистон чегарасига ошиқдик.

Ҳиндистон

«Чойхоначи» чегарачилар

Аввалига бу ерда ҳам иш осон кўчаятувди. Покистон чегара-назорат масканидан, ўтган гал можаро қилган жойимиз — бетараф ҳудуддан, ҳатто Ҳиндистон чегара махфий хизмати маҳкамасидан (бу энг хавотирли жой, Қирғизистонда бизни мана шундай идора хизматчилари икки кун тутиб туришди-да!) ҳам осон ўтдик. Улар (икки киши) Бобур Мирзони билишаркан, бизни илиқлик билан қарши олишди, биз ҳам ийиб кетиб, «Ҳинд сорига»дан тухфа қилиб юбордик. Лекин божхонада ушлаб қолишди. Яна машина билан боғлиқ муаммо — Ўзбекистоннинг жаҳон автомобил ассоциациясига аъзолиги масаласи кўндаланг бўлди. Буни халқаро тилда «карнет» деган ибора билан ифодалашаркан. Мана шу сўзни маҳкам тутиб олишди. Ҳинд божхоначилари ҳам хитой элчисига ўхшаб хушмуомала, мулоғим қайсарлардан эди. Божхонанинг раҳбарлари йўлнинг у бетида, анча нарида эди, божхона ходимлари билан профессоримиз у ёқдан бу ёққа камида эллик марта ўтиб-қайтишди-ёв.

— Нонушта қилиб олдингизларми, — деб сўраб қўйишарди орада ўзларича меҳрибонлик кўрсатишиб.

— Кечадан бери туз тотганимиз йўқ, — деймиз уларда раҳм-шафқат туйғуларини кўзғотиш учун.

— Эҳ, чатоқ бўпти-ку... Эшмат (ҳиндча исм кулоққа аниқ кирмади, мен тахминан шу маънода тушундим)! Меҳмонларга чой-пой бермабсизлар-да, — дейишади ўша атрофда юрганларга қараб, худди чойхонанинг шефидай.

Вааганинг Ҳиндистон қисми таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган эди. Покистон божхонасининг акси ўларок, бу ҳудудни кесиб ўтган, ўртасидаги дарахт-гуллар чим-чатир бўлиб кетган йўлнинг икки томонига замонавий кенг, ҳашаматли, ойнаванд бинолар тушган, ёнлари-

да яна кўшимча иншоотлар куриш учун хандақлар қазиб кўйилган эди. Аввалги сафар бизни бир марта аччик таомлар билан меҳмон қилишган ошхона, биз уч кеча тунаган эски ресторан-кўноқхоналаримиз эса бузилиб кетган, умуман атроф бесарамжонроқ эди. Емакхоналар кўринмасди. Ўтган гал дастлаб ўтирган майдончамизни, майна кувиб келган зангори тўти ковагига кириб жон сақлаган эгри дарахтни ҳам, кўналғамиз ортидаги шинам, паррандалар макони бўлган гўзал боғ-хиейбонни ҳам тополмадик. Хуллас, зерикарли эди. Биз — тил билмас оддий фукаролар машинада диққатчилигу жаҳлимизни ичимизга ютиб, гудураниб ўтирибмиз.

Зокиржон ака ҳам бу гал ўтган сафаргидай куюнмади, тутамди, балки, жамғарма ва экспедициянинг эзгулик йўлидаги фаолияти ҳақида гапириб, Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ёшлигини, карнет-парнетга аъзо бўлишга улгурмаганини, сафаримизнинг мақсад ва вазифаларини босиқлик билан тушунтиришга ҳаракат қилди.

Яна совға-саломлар тилга кирди. Тунд ковоқ бошликнинг юзига қон югургач, «карнет» сўзини тўтиқушдай такрорлашаётган мулойим қайсарларнинг ҳам дами пасайди. Фақат, «қайтишда, Дехлидан, Ҳиндистон Ташқи ишлар вазирлигидан рухсатнома олиб келасизлар», деб шарт кўйишди. Хўп дедик.

— Ўтиб олаверайлик, қайтгунимизча ё раззоқ. Талаба уйга гуруч ташлаб қўяман, деб, баҳони кўйдирволиб кетавергандай гап бўлади-да, — деди чак-чакчи профессоримиз.

Бир кулишиб олдик, пешоналаримиздаги тиришлар анча ёзилди.

— Э, қайтишда ўзлари тавозе билан кузатиб кўйишадди, — деди раҳбар. — Биз бу ердан қанча тез чиқиб кетсак, уларга шунча яхши, битта ташвишдан кутулишадди.

Хуллас, елкамиздан тоғ ағдарилгандай енгил тортидик. Чегара ҳудудидан чиқилган жойда ошхона бор экан, нонуштаю тушликни омухталаб, яхшилаб овқатланмоқчи эдик, дурустроқ егулик йўқ экан. Биз-ку, машинада озроқ тамадди қилиб олувдик, Неъматилло ҳеч нарса емаган, бунинг устига йўлнинг у бетидан бу бетига қатнайвериб, силласи тоза куриган эди, у пирожкага ўхшаган бир нарса татинган бўлди. Икки шиша ҳинд пивосини чанқов босди қилдик-да, йўлга чиқдик.

Барибир хурсанд эдик. Ахир ўтган сафар «карнет» машмашаси билан бир-икки кун эмас, уч кун қолиб кетганмиз-а, шу жойда!

Амритсар йўлида эътиборимизни тортган дастлабки нарса — эски усулда курилган, жимжимали, нақшинкор Маданият коллежи биноси бўлди. Ховлисига кириб, видеога, суратга туширдик. Ҳиндистон озодлик ҳаракатининг фаол қатнашчиларидан бири, «Ҳиндистон ва Покистоннинг урду шеърияти боғига хушбўй гуллар уруғини сочган ва бу боғни муаттар этган» таниқли шоир, Ўзбекистонда бир неча бор бўлган Файз Аҳмад Файз худди мана шу илмгоҳда муаллимлик қилган, бу ерда машхур ҳинд адиблари Премчанд, Сажжод Зоҳир ва Мулк Раж Онандлар тараққийпарвар ёзувчилар жамиятини тузишган, бинобарин, у Ҳиндистон сиёсий ва маданий ҳаётида тарихий аҳамият касб этган масканлардан биридир.

Дехлига тўрт юз км. колганда тунаш учун «Холливуд» кинотеатридан беш юз қадамча наридаги Қулжой Соҳиб (чорвачилик ширкати бошлиғи)нинг қўналғасида тўхтадик. Йўлдан бир оз ичкарида жойлашган қахвахонасимон ошхонанинг олди майсазор бўлиб, бир неча камишли соябонлар остига уч-тўрт кишига мўлжалланган пастак, думалок стол ва курсилар қўйилган эди. Чироқлар шуъласида жуда файзли кўринди. Раҳбарнинг раҳнамолигида йўлдан харажат (картошка-пиёз, сабзавот, кўкатлар) қилиб олувдик. Ўзимиз қахвахонадан газли ўчоқ, қозон олиб, ўтирган жойимизда овқат пиширдик. Захирадаги ингичка, қотирилган қолбаса иссиқда димиқа бошлаган экан, саралаб, қовурдик, бошқа «тайёргарликлар» ҳам чакки эмас эди, бир ажойиб базми таом бўлдики, кундузги чала овқатланишларнинг ҳам хиссаси, алами чиқиб кетди.

Кейин болинлари бамбук ёғочидан, ниҳоятда зич тўқилиб, икки-уч хил рангга бўялган бўйрадан ясалган қаравотлар олиб келиб беришди. Ҳаммамиз хоҳлаган еримизга, хоҳлаган томонимизга қаратиб қўйиб, йўл тўшакларнинг ичига балиқдай шўнғиб кириб кетдик. Машина шовқини анча нарида, ям-яшил майсазор, салқин ҳаво, осмонда юлдузлар чарақлайди... Бундай ҳузур оламда йўқ. Уйқу келгунча латифа ва бошқа хил айтишувлар бўлди. Қайтишда яна албатта шу жойда бир қўниб, иложи бўлса яна тунаб ўтишга аҳд қилдик, лекин бу ҳам профессор айтганидай, талабанинг имтиҳон олдидаги ваъдасидай бир гап эди. У пайтда хали олдинда бизни бун-

дай аҳду ваъдаларнинг қанчаси кутаётганидан беҳабар эдик.

Тунаган масканимизнинг бизда зўр таассурот қолдириши сабабларидан яна бири — хўжайин-соҳибнинг олижаноб ва тантилиги бўлди. Бешта каравотига бир рупий ҳам олмади. Чегара Ваагадан Амритсаргача — 30 км, Понипатгача — 400 км. Деҳлигача — 500 км. эди.

Ҳайратли ўзгаришлар

21 октябр, шанба.

Лудхиана шаҳри ёнидан ўтпмиз. Магистрал кўча, айлана, бурчак йўллар ўртасидаги пушталарга манзарали дарахтлар, дарахтсимон бутагул кўчатлари экиб, тўрт бурчакли темир панжара билан ихота қилиб қўйишибди. Панжара сарик, ок, қора рангларга бўялган, хуллас, бежирим ва нафис кўринарди. Жуда ҳавасимиз келди.

Шаҳарларда ва шаҳар ташқарисида ҳам одам ниҳоятда қалинлашиб кетибди. Йўлнинг икки бетида ташкилоту корхоналар, устахоналару дўконлар, бозорлар, аҳоли яшайдиган уйлар ҳам кўпайган, транспорт қатнови тизиллашиб, ҳаракат шиддати янада ошган, мотоцикл, велосипед минган эркаклар, жувонлар, ёш қизлар машиналарнинг оралигини тўлдириб юришарди.

«Ҳолливуд» каби янги, маҳобатли бинолар ҳам қурилганди. Бироқ, ивирсиқлик ҳам ниҳоятда авжига минган эди. Хаёлимда шундай сатрлар туғилди:

*Қайга борсанг ўтмиш ва замон,
Эчки, ҳўкиз, сигир ва инсон,
Ободлигу носаришталик
Пурвиқор уй, чайла ёнма-ён...*

— Шанбалик, тозалов ўтказиб туришса бўлмасмикин, ҳукуматниям иши йўқ экан-да, — дейман.

— Бу ёқларда «Экосан», комхўз деган нарсалар йўқмикин, денг, — дейди Зокиржон ака.

Йўлнинг чап томонидаги, ўтган гал биз кўрган ёш, окқайинсимон, бадани қобиғи арчилгандай силлик, толбаргли тераклар йўғонлашган; ўрта пуштадаги узокдан қоғозгулга ўхшаб кўринадиган (дарҳақиқат, унинг номи «скай-пепа» — «қоғозгул» эди), гулбарглари майда, чи-

ройли дарахт-гуллар тарвақайлаб кетган эди. Агар очилиб турган гуллари бўлмаганда нақ чакалакнинг ўзи дейиш мумкин эди. Бурунги сафар ўтганимизда мана шу бута-гуллар ҳам ёш, дуркун эди, яшнаб, йўлга алоҳида файз, ҳусн бахш этиб турган эди. Энди уларнинг бўйи ҳам ўсган — одамдан баланд, ингичка, узун новдалари камондай эгилиб, икки тарафдаги йўлга осилиб, ерга тегай-тегай дерди. Гуллар, гулсимон буталарни экишгани, қайтиб хабар олишмаганга ўхшарди, шакл бериб, қиркиб туриш, парваришлар йўқ шекилли. Гул-дарахтлар остида, айникса, улар унмай, яхши ўсмай қолган яйдок ерларда майсалар қуриб, қовжираб ётарди.

Норғул, басавлат тол тераклар ҳам чакалакзорлар ичида қолган эди, остидаги ёввойи ўт-ғиёҳлар баланд-паст бўлиб, тартибсиз ўсиб кетган, япроқларини қалин чанг босган эди. Умуман, ҳамма дарахт, гул барглари губор қоплаган, афтидан анчадан бери ёмғир ёрмаган эди. Ўртадаги гул-пушта мутлақо суғориладиганга ўхшамасди. Демак, ё гул-дарахтлар сувсизликка чидамли, ё ер ости сувлари яқин. Ёки пашкол (саратон, асад, сунбула, мезон) мавсумида ёкқан ёмғир сувларидан нафлангани кифоя қилади.

Буталарнинг гулбарглари асосан қизил, ора-орада оқ, новвотранглари ҳам учрайди.

Хуллас, мен бу йўлга ҳеч кўниқолмаётган, яъни, аввалги сафар кўрганимга ўхшатолмаётган эдим, Лудхiana шаҳридан ўтгандан кейин йўл ва атроф табиати, ҳолати яхшиланди ҳам маданийлашди, ҳам кўкаламзорлашди, яъни, яшиллик кўпайди. Ўрта пушталардаги майса-кўкатлар ҳам яшилроқ эди. Гулларнинг тури, ранги ҳам ранго-ранглашди, оралари зичлашиб, ола жойлари камайди. Йўлнинг ўзи ҳам текис, тозароқ, ободроқ эди. Ҳа, озода бўлса, дунёда Хиндистондан гўзал юрт бўлмас эди.

Байт:

*Ҳусн либосида тамом табиат,
Элида ҳалимлик ва олиё қиммат.
Саришталик ҳиндга тутинса сингил,
Ер узра бўлмасди бундайин жаннат.*

Патиала шаҳридан ўтяпмиз. Кўчада ҳинд кўшиқлари янграб, деворларда Шохруҳхон рол ижро этган фильм-

лардан лавҳалар, шунингдек, чала кийинган актрисаларнинг суратлари (ўтган гал бундайлари кўрилмаган эди) ёпиштирилган эди.

Оч яшил ранг сарий урф экан. Умуман, хиндлар ҳаётида анча-мунча ўзгаришлар юз бергани сезилиб турарди.

Бепоеън шолиторлар, хирмонларда шולי янчишаётганларни, шакаркамишзорларни орқада қолдириб шитоб билан елиб боряпмиз. Ўтган етти йил ичида (дастлаб 1993 йили келган эдик) Ҳинд элининг табиатида, рухиятида содир бўлган янгиликлардан ҳайратланиб, муҳокама қилиб боряпмиз. Масалан, ўшанда экинсиз ётган далалар жуда кўп эди ва биз пўрсилдоқ ерларнинг умри беҳуда ўтаётганига кўп ачинувдик. Дарахтларнинг соясида, биноларнинг пешайвонлари остида ётишган бекорчилар шу далаларга келишиб, ёлланиб бўлса ҳам ишлашса бўлмасмикин, деб таассуф билдирган эдик, мана энди, дарёнинг куриб қолган ўзанлари ҳам экин экилган эди.

— Қилса бўлар экан-у, — деймиз кўзларимизга ишонмай.

Шунингдек, хонадонлар (ҳовли деб бўлмайди, чунки ҳовлининг ўзи йўқ) олдида молхоналар кўпайган эди. Сигирларни ҳам боғлаб боқишга ўрганишибди. Ўтган гал бойлоғлик ҳайвон жуда кам кўрилган эди. Фақат, сигирлар ҳамон семиз, ҳўкизлар ҳамон ориқ эди. Яъни:

*Сигирлари лорсиллайди,
Хўкизлари ҳарсиллайди.*

Албатта, аравага, омочга кўшиб, тиндирмай, эзиб ишлатаверишгандан кейин эт оладими! Ҳиндлар сигирга сифинишадию, унинг бечора эркагини аяшмас экан.

Экин кўпайганлиги сигирларнинг (уй ҳайвонлари — қорамол ва улоқ мол саклашда жаҳонда биринчи ўринни эгаллайдиган Ҳиндистонда бўш юрадиган энг кўи, беҳисоб ҳайвон шулар эди) қозикқа боғланишини тақозо қилган эди. Моллар тушиб ётиб оладиган сой, ариқлар холи қолган, шунинг учун сувлар ҳам анча тиниқ, тозарган кўринарди. Тўғри, далаларнинг четларида эркин ўтлаб юрган уй ҳайвонлари бор, лекин аввалгига нисбатан жуда кам эди.

Қурилишларда эса асосий ишчи кучи яна ўша қотма, қангил, коп-қора, камбағал аёллар эди.

Карнал, Сомона деган лавҳа-кўрсаткичларни кўриб, Неъматилло: «қаранг-а, Бобур тилга олган номлар хали ҳам бор экан», деб қолди. «Бобурнома»да Сомона айнан келтирилган, лекин «Карнал», «Карол» тарзида берилган ва Қозон босма нусхасида «Кармол» ёзилганлиги эслатилган. Сомона вилоятини Бобур Мирзо «Муҳаммад кўкалтошга... иноят қилиб» эди. Демак, бу худудлар Бобур Мирзо, Ҳумоюн ва бошқа бобурийларнинг пойқадами теккан табаррук манзиллар эди.

Ха, Хиндистонни қанча фотиҳлар забт этиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатишган, бу юртда мафкура ва сиёсат нечача бор ўзгарган, аммо тарихий жой номлари ҳамма ерда, ҳамон сақланиб турибди. Бизда эса, кейинги етмиш йиллик Шўро замонида тарихий асосга эга бўлган қанчадан-қанча миллий жой номларининг йўқ бўлиб кетишига сал қолди-я! Қанчалари йўқолиб ҳам улгурди.

Понипатга қирқ км. қолганда «Либерти» («Озодлик») деган ёдгорлик мажмуига дуч келдик. Шу ердан кўча таъмирланмоқда, айланиб ўтиладиган «тирсак»лар тўғрилланмоқда, умуман, йўл Деҳлига, пойтахтга яқинлашган сари яхшиланмоқда эди.

Оши қиммат гўшт емаслар. Мусани деб кўсани уйғотибмиз

Соат бирга яқин, Понипатга йигирма чақирим қолганда пештокида Митхун Чакробортининг шу ерда бўлганлигини ифодаловчи катта сурати қўйилган гўшт емаслар (вегетерианлар) ресторанида тушлик қилдик. Қандайдир кўкатлар солинган аччиқ суюқ овқат ичдик. «Кашмири палов» деганини бир кўрайликчи, девдик, одатдагидай, қайнатилган оппок, майда, ёғсиз, бемаза гуруч экан. Фақат, унга битта-иккита ўрис ловиясимон бир нарса ва зира солинган эди. Чепотини буклаб, вараки сомсага ўхшатиб, тўғрам-тўғрам қилиб пиширишаркан. Бир тўғрамдан иссиқ олиб келишади. Уч марта (илтимосимизга биноан) беришди, тўртинчи бор сўрагани хижолат бўлди. Бир бурда чепоти икки тишлам эди. Орамизда ҳатто ўзимизнинг паловни ҳам нон билан «тўқийдиганлар» (айниқса Фарруҳ) бор эди.

Нарх-навоси эса, гўштли овқатларникидан ҳам қиммат эди — тўрт юз рупий олишди. Лекин басавлат, сер-

сокол хўжайин-соҳиб анча илтифотли экан, хуштакал-лум билан кузатиб колди. (У ва унинг хизматчилари вегетерианлар ҳисобланувчи индуизм ё жайнизм дини-мазҳабига мансуб кишилар бўлишса керак. Умуман олганда ҳам Хиндистонда гўшт, мол ёғи кам ейилади. Энг бой хонадонларда ҳам ҳафтасига икки-уч марта гўштли овқат истеъмол қилишади, холос).

Понипатда машҳур жанггоҳ ёдгорлигига олиб борадиган йўлни ахтариб, анча овора бўлдик. Аввало, аҳоли ниҳоятда кўпайиб, уй ва бошқа бинолар тигизлашган, транспорт қатнови Лохурдагидан ҳам баттар, айниқса, пиёда-йўловчилар ҳаддан зиёд эди. Хатто ўтган сафар тунаган меҳмонхонамизни ҳам (номи «Пеҳалван» эди) тополмадик — шундоқ йўл бўйида эди, ундан Дехли тарафга бир чакиримча ҳам юрмай чапга кириларди. Иккинчидан, таржимонимиз урду тилини билмайди, маҳаллий халқ — инглизчани. У, Фарруҳ — учаламиз дуч келган кишини тўхтатиб, дўконларга кириб: «жанги Бобур — Лўдий...» «Жанггоҳ...» «мемориал...» «музеюм...» деб, имо-ишоралар билан мақсадимизни бир амаллаб англатамизу (тўғрироғи тушунишди деб ўйлаймиз), лекин уларнинг жавобларини тушунмаймиз. Сўл томонга кетган кўчадан озгина юрамиз-да, ўхшатолмай, катта йўлга қайтиб чиқамиз. Ўша майда кўчаларнинг икки бети ҳам бозорга айланган, одам қалин эди (ўтган гал умуман бозор кўрмовдик, жанггоҳга кетадиган кўча жуда ҳам холи эди). Охир бир устахонада ўтирган пўримрок соҳиб ниятимизни фаҳмлади шекилли, бир кимсани қўшиб берди. У нотаниш, тор йўллардан бошлаб, бизни Иброҳим Лўдий қабрига олиб борди. Бояги соҳиб, демак, мана шу жойни тушунган экан, демак, у ҳам, биз мурожат қилган бошқа понипатликлар ҳам шаҳардан тўрт-беш чакирим нарида юз берган оламшумул тарихий олишувни ҳам, Бобуршоҳни ҳам, мемориал музейни ҳам билишмайди, кўришмаган, эшитишмаган. Э, дунё беҳабарлар!.. Йўқ, унчалик эмас экан, хулоса чиқаришга бир оз шошибмиз...

Бир жиҳатдан яхши бўлди. Иброҳим Лўдийнинг қабри биз учун янгилик эди. Ўтган сафар биз ҳам Понипатда бундай ёдгорлик борлигини билмагандик.

Қабр маҳалла ўртасидаги кенг, очик майдоннинг ўртасига барпо қилинган катта, баланд тош супа тепасида эди, унга тош зиналардан чиқиб борилар, супанинг юзаси бемалол бир камбағалнинг томорқасича келарди. Фа-

кат бу супа ва қабр қачон, ким томонидан бунёд этилганини аниқлаш имкони бўлмади, ёзувлар ўчиб, хиралашиб кетган эди.

«Биз кўрмоқчи бўлган жой бошқа эди», деган гапни бир амаллаб уқтирганимиздан кейин йўл бошловчимиз, харқалай билар экан, топиб борди.

Бу ерда айтарли ўзгариш йўқ, аксинча, бир оз қаровсиз қолгандай эди. Биз билан орқама-орқа яна бир неча киши (улар назаримизда бир оила ва уларнинг қариндошлари эди, ёш болалар ҳам бор эди) зиёратга киришди. Қоровул ҳам, бошқа бирон мутасадди ҳам кўринмади. Хиёбоннинг этагида ошхонасифат бинолар бор эдию, лекин улар ҳам кимсасиз эди. Фақат солланиб юрган бир гала роз бизга йўл бўша-тиб, ўзларини четга олишди.

Тош деворларда таниш манзаралар: Захириддин Муҳаммад Бобурнинг отлик ва пиёда қўшинлари билан Иброҳим Лўдийнинг жанговар филлари ҳамда бесанок лашкари ўз саркардалари етакчилигида Ҳиндистон тақдирини ҳал қилувчи жангга киришиш учун бир-бирига яқинлашаётган пайт тасвири...

Жойнинг тарихий номи Қора манго эди, маҳаллий халқ Қалъаи Амб деб атар экан. Аслида Қора манго деган дарахт йўқ эди. Тош паннолардан берирокдаги кичкина тепалик ёнида қуйидагича ёзув бор эди: «Қора манго дарахти ўрнидаги ушбу ёдгорлик тоши 1761 йили Понипатда Аҳмад шоҳ Абдолий ва маратхалар ўртасида бўлиб ўтган 3-чи жангни ифодалаш учун қўйилган».

Бу битикдан ташқари очик мемориал музей ҳовлисида яна шундай ёзув ҳам бор эди: «Ушбу ёдгорлик миллий аҳамиятга молик қадимий ёдгорликлардан бўлиб, археологик қазилмалар тўғрисидаги қонунга асосан 1958 йили қурилган ва давлат муҳофазасига олинган. Унга шикаст етказган, бузган кимсалар уч ойгача озодликдан маҳрум этиш ёки беш минг рупий жарима билан жазоланадилар». (Матнларни инглиз тилидан Неъматилло ўғирди).

Ёдгорликнинг кадри ошибди чоғи, жарима нархи анча кўтарилибди. Ўтган сафар келганимизда бор-йўғи ўн рупий эди. Мозийгоҳга кириш дарвозасининг икки ёнидаги девор-устунларга битилган инглизча ва урдуча ёзувлар ўзгаришсиз эди:

«Понипат жангига қўйилган ёдгорлик

Ушбу ёдгорлик Понипат майдонида бўлган машхур жанглар хотирасига қўйилган. Бу урушлар Ҳиндистон тарихида катта ўзгаришлар ясаган. Биринчи жанг 1526 йили Бобур ва Иброҳим Лўдий ўртасида бўлиб ўтган. Унда Бобур Иброҳим Лўдийни енгиб, Ҳиндистонда буюк империяга асос солди. Иккинчи муҳорабада, 1556 йили Акбар Байрамхон ёрдамида Одилхон Сурнинг бош вазир Хейму устидан ғалаба қозонди.

1761 йили бўлиб ўтган учинчи жанговар тўқнашувда эса Аҳмадшоҳ Ал-Абдолий Содашив Бхад, Ров Пешвалар бошчилигидаги маратхаларни тор-мор этди.

Тарихий ёдгорликларни сақлаш жамияти. Харияна штати».

(Ушбу матнни ўтган галги сафаримиз чоғида ҳинд-шунос таржимонимиз Аҳмаджон Қосимов урду тилидан ағдарган эди).

Такрор бўлса ҳам, шу нарсани қайд этиш жоизки, ўша тарихий жангда улуғ бобокалони Амир Темурнинг ҳарбий санъатини пухта эгаллаган ва унинг йўл-йўриқлари, тузукларига амал қилган ҳолда жангга ҳозирлик кўрган Бобуршоҳ қўл остидаги жамики одами — ўн икки минг киши билан Иброҳим Лўдийнинг юз минг черики ва мингтача жанговар филига қарши от суриб, зафар қозонган ва шунинг учун ҳам хинду инглиз тарихчи-мозийшунослари, адиблари фавқулодда аҳамият касб этган бу воқеани, мислсиз ғалабани хайрату ҳаяжон билан шарҳлашдан, юксак таърифлашдан толмай келмоқдалар.

Катта йўлга қайтиб чиққанимизда қоронғи тушган эди. Шиддат билан кетарканмиз, машина чироғи ёруғида тумансимон чангни кўриб ҳайрон бўлдик. Ёпирай! Кўча асфалт бўлса, шунча қуюк чанг қаердан чиқади? Синчиклаб кузатиб, мушоҳада қилсак, аввало, чанг шаҳару кишлоқлардаги, йўл бўйларидаги ивирсиқликлар, одамзотнинг кўплиги боис йўлаклардан кўтарилаётган экан, қолаверса, бу — чангнинг ўзигина эмас, унга кечга бориб бозору дўконлар олдида ёқиб юбориладиган тўнна-тўнна чиқинди, қоғозларнинг тутуни ҳам қўшиларкан. Бу қоришма ер билан осмон ўртасида шундай қалин парда ҳосил қилган эдики, ҳаво очиқ бўлишига қарамай, энг ёруғ юлдузлар ҳам аранг милтиллаб кўринарди.

Дехлида Лохурдагидай сарсон бўлишдан безиллаб, шаҳарга йигирма-ўттиз чақиримча етмай, Лар Сали деган жойда, «Канак Гарден» («Кўноқчилар боғи») меҳмонхонасида тўхтадик.

Хонада совутгич (кондиционер) бор экан, ҳаво дим, ўчирсак исиб кетади, ишлатиб қўйсак, шабада. Майда пашшалар ғинғирлаб юрибди, деразани очсак, уларнинг «дода»лари ва чанг киради.

Ҳар фотиҳда ҳар мақсад

Уйкум кочди. Хаёл элтди... Ажабо, кадимдан Ҳиндистонга кизиккиш кучли бўлган. Энг ашаддий сайёҳлар, жaxonгир фотиҳлар мана шу мамлакат сари интилаверишган. Бу йўлда қанча талофотлар кўриб, ҳалокатга учрашса-да, барибир фикридан қайтмаганлар, орзу-ниятидан кечмаганлар. Ҳинд заминининг ўзпга оҳанграбодек тортишига боис нима? Ҳиндистоннинг (ўрта асрларда барча Шарқ мамлакатларини «Ҳиндистон» деб юритишган) кимматбаҳо тошлари, гавҳарлари ва бошқа нодир бойликлари ҳақида кўп ёзилган. Оврўпо мамлакатларига таомга хушхўрлик ва ёқимли тот бағишловчи мурч, қалампирмунчок, долчин, мускат ёнғоғи каби хушбўй зираворлар, жавохир, тилла асбоблар, фил суяги, ипак, гилам, курол-аслаҳа, чинни ва яна бошқа кўп нарсалар Осиё мамлакатларидан келтирилди-да. Қолаверса, олтинга ўчлик, унга сиғиниш баробарида ихлос ва эътиқод қўйиш «юқумли касаллик» даражасига етган даврларда алхимиклар оддий металллардан кимёвий йўл билан тилла олиш чораларини излаб қолишган, бошқаларда эса оддий тош куёш нурида олтинга айланиб қолади, шунинг учун у иссиқ, серкуёш мамлакатларда кўпроқ бўлади, деган тушунча пайдо бўлган эди.

Португалиялик денгиз сайёҳи Энрике обсерватория очиб, денгиз сайёҳлари мактабини ташкил этган ва унда бошқа машғулотлар қатори Африка ва Ҳиндистонга элтадиган денгиз йўли ҳақида маълумотлар тўплаш асосий мақсадлардан бири бўлган эди.

Ҳиндистоннинг ана шу ашаддий ишқибози унга борадиган йўлни топиш учун умрининг қирқ йилини сарфлаган, деб ёзишади. Лекин ундан икки асрча аввал венециялик савдогар, улуғ сайёҳ Марко Поло салкам чорак аср давомида кўпгина Шарқ мамлакатларини кезиб чиккан эди.

Ўн бешинчи асрда флоренциялик машхур астроном ва космограф Паоло Тосконели, испаниялик Христофор Колумб, кейинроқ рус сайёҳи Афанасий Никитинларнинг Ҳиндистонга ғойибона ишки тушиб қолади. Айниқса Колумб дегани бу қуёшли ўлкага шунчалар ошиқу беқарор бўлганки, ўз орзусига, Ҳиндистон жамолига, яъни унинг бойликларига эришиш йўлида ҳар қандай йиртқичлик, ёввойиларча ҳаракатлардан тап тортмаган. Ўз денгизчилари, ёлланма хизматкорлари билан қанчадан-қанча ям-яшил, сокин ороллари вайрон қилиб, уларда тинч, осойишта яшаётган қабилаларни қул қилиб олиб кетган, бўйсунмаганлар, шунингдек, ёш болалар, кексаларни аёвсиз қирган. Артур Лиелайс «Денгиз саргузаштлари» китобининг «Ҳиндистоннинг хонавайрон қилиниши» бобида епископ Лас Касаснинг Антил оролларида Колумб бошчилигидаги испанларнинг мисли кўрилмаган ёвузликлари борасида қаҳр-ғазаб билан ёзган куйидаги гапларини келтиради: «Шу давр мобайнида индеецлар ваҳшиёна калтакланди, айниқса, Каонабо киролигида бутун-бутун вилоятлар хувиллаб қолди... Бундай ҳодиса содир бўлганининг сабаби шуки, индеецлар шундай раҳмсиз ва ёвуз кишиларни ўз мамлакатларидан улоқтириб ташлашга уринмоқ учун ҳамма кучларини сарфладилар. Индеецларни ҳеч қандай баҳонасиз, ҳеч қандай гуноҳсиз ўз ватанидан, еридан, озодликдан, хотинлари ва болаларидан, ва ҳатто ҳаётдан маҳрум қилишаётганини ва ҳар куни раҳмсизлик ва ваҳшийлик билан кириб ташлашаётганини ўзлари кўриб туришди. Айни вақтда христианлар осонгина ўз мақсадларига етишарди, чунки индеецлар устига от солиб бостириб келишар, уларга найза отишар, уларни қилич билан уриб икки бўлак қилиб ташлашар, итларни гиж-гижлатишарди, итлар индеецларни қийнаб, бурда-бурда қилиб еярди, христианлар индеецларни тириклайин куйдирар ва бошқа қийноқларга солишар эди...

Қилич билан бир уришда индеецни икки бўлиб ташлаш, калласини узиш ёки ичак-чавоғини чиқариб ташлаш ҳақида баҳс бойлашиб, христианлар гаров тикишарди. Христианлар гўдакларни она кўкрагидан юлиб олар, оёқларидан ушлаб, бошини тошга уриб, мажаклашарди, ёки оналарни гўдаклари билан дарёга отишар, улар сувга чўккач, христианлар қулишиб, «ғайри динлар пуфак чиқараётганини кўринглар», деб мазах қилишарди. Узун дорларни шундай қуришардики, оёқлари

деярли ерга тегарди, ҳар бир дорга ўн учтадан одамни Исо ва ўн иккита машойихнинг шон-шуҳрати учун осиб, гулхан ёкишар ва осилганларни тириклайин куйдиришар эди. Баъзи одамларга қуруқ похол ўраб боғлашар, сўйгра унга ўт қўйиб ёндиришарди. Бошқа кишиларнинг... икки қўлини кесишар ва бу қўлларни танасига осиб, ўша индеецларга «Шу мактублар билан боринглар, ўрмонларга яширинган қочоклар ўртасида хабар тарқатинглар...»¹ дейишарди.

Шу қадар ваҳший ва раҳмсиз кишилар, одамзотнинг ашаддий душманлари ва бераҳм қирувчиларидан жон сақлаб, тоғларга ёки ўрмонларга яшириниб олган ҳамма кишилар учун энг қопагон итлар ўргатилган эди, улар индеецни кўрганда бир зумда тилка-пора қилиб ташларди...»

«Тарихнинг шу даҳшатли саҳифаларини варақлаганинда, томирингдаги қон совиб қолади», деб ёзади А. Лиелайс.

Қуруқликдан ва қисман дарёлардан черик тортиб сузиб ўтган шоҳлар, султонларнинг қилмишлари Колумб хунрезликлари олдида ҳечдир, деса ҳам бўлади. Чунки шоҳлар, султонлар, ўз мақсадларига уруш эълон қилиб, қуролли кучлар билан юзма-юз тўқнашиб, жангларда зафар қозониб эришган бўлсалар, Колумб аскарлари ороларни тўсатдан босиб, деярли ҳимоясиз, тирикчилигини ов билан бир амаллаб ўтказиб юрган бегуноҳ қабилаларни бекордан-бекорга кирганлар, уларни ҳар турли шафқатсиз усуллар билан жазолаб, ҳузур қилганлар.

Жаҳонгир фотиҳлар эътиборини ҳиндлар диёри қадимги даврларданок ўзига тортган эди. Милоддан аввалоқ Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) Ҳиндистонни забт этган. XI аср бошларида туркий сулоланинг машҳур намоёндаси Маҳмуд Ғазнавий, XIII асрда Афғонистондаги ғурийлар наслидан бўлган Муҳаммад Ғурий, XIV асрда соҳибқирон Амир Темур бобомиз... Кейин яна Ҳиндистоннинг оврўпалик ишқибозлари — португаллар, инглизлар, голландлар... Ниҳоят, бизнинг буюк юртдошимиз, ҳозир изларини кўзимизга тўтиё айлаб, излаб, йўқлаб бораётганимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур... Аввалги ҳукмдорлар, китоблардан аёнки, Ҳиндистондан оладиганини олиб, ватанларига қайтиб кетишган. Бобур эса, ўзи айтганидай, бу юртга босқинчилик ниятида келмаган. Инг-

¹ А. Лелайс. «Денгиз саргузаштлари». «Ўзбекистон» нашриёти. 1972 й. 155–156-бетлар.

лиз тарихчилари Х. Эллиот ва Ж. Доусонлар Бобур Мирзонинг: «Қадимдан туркларга мансуб бўлган бу ўлкаларни мен ўзимники деб эълон қилган эканман, мен бу ерларда ҳеч қандай талон-тарожга йўл қўймайман», деган сўзларини хайрат билан эслайдилар. Шунинг учун ҳам Бобур Ҳиндистонда муқим яшаб қолди, бу бепоён ҳудудда ягона давлатни, Бобурийлар салтанатини яратди. Бобурийлар эса Ҳиндистон мамлакатининг ривожланиши, ободлашуви, кўркамлашуви, халқининг турмуш тарзи маданияти, фаровонлиги учун бутун куч-қувватлари, умрларини сарфлаб ўтдилар...

Экспедициямизнинг режалари эса бутунлай бошқача, Бобур ва бобурийларнинг ҳинд ўлкасида кечган ҳаёти, улар қолдирган бебаҳо маданий мерос, тарихий обидаларни чуқурроқ ўрганиш, иложи борича янги маълумотлар, Бобур боғида қад кўтарган Бобур музейига қўйиш учун ашёлар, хужжатлар, қўлёзмалар ва китоблар олиб қайтиш ниятида йўлга чиққанмиз. Шу асосда мустақил Ўзбекистон билан Ҳиндистон ҳукуматининг ўзаро дўстлик муносабатларини янада яхшилаш сиёсатига хизмат қилиш, икки халқ зиёлиларининг адабий, ижодий ҳамкорлигини кучайтириш учун... бормоқдамиз... Албатта, узок сафарлар, катта мақсадларга эришмоқ йўлида азиятлар, захматлар чекмоқлик табиий бир ҳолдир. «Бардош», «журъат» отлиқ буюк неъматлар инсонга балки мана шундай ҳолатларни, машаққатларни енгиб ўтмоқ учун ато этилгандир... Ахир дўлона ҳам, жонона ҳам қўлга осонлик билан кирмайди-ку...

Изҳори муҳаббат

Мен Ҳиндистон билан Ўзбекистоннинг тарихий, адабий-маданий алоқалари, бу икки мамлакат халқларининг бир-бирлари ҳаёти, урф-одатлари, санъатига, хусусан, ўзбекларнинг ҳинд киноси ва куйларига қизиқишининг чуқур илдизлари ҳақида ўйладим. (Ёш ўзбек йигит-қизлари орасида ҳинд фильми деса ўзини томдан ташлашга тайёрлари кам эмас).

Манбаларда ёзилишича, Ҳиндистон билан Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги маданий, илмий ва савдо муносабатлари жуда қадимий бўлиб, тахминан 2200 йиллик тарихга эга (яъни бу алоқалар милоддан анча аввал бошланган). Бунда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидан топилган буддизм санъатига оид археологик топилмалар, кушонлар

даври маданияти назада тутилади. Ҳиндистон халқларининг XI асргача бўлган ҳаёти, тарихи, табиати, урф-одатлари, тили, маданияти, санъати ҳақида нисбатан тўларок маълумот берувчи дастлабки йирик манба ҳам бизнинг буюк ватандошимиз Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» китобидир. Асарнинг тўла номи «Таҳқиқ моли-л-ҳинд мин маъкула мақбула фи-л-ақл ва марзула», яъни «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби» бўлиб, уни Ҳиндистон олимлари ҳам ҳинд маданияти тарихини ёритиш нуқтаи назаридан юксак баҳолайдилар ва қадрлайдилар.

Маълумки, Султон Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга юриш қилганида Берунийни олиб кетган. Хоразм фарзанди, комусий илмлар эгаси, доно Беруний Ҳиндистонда бир қанча муддат яшаган, қисқа давр ичида санскрит тилини ўрганган, ўқиганлари, кўрган-билганлари, кузатишлари, тарихий-диний ривоятлар асосида ҳажман жуда катта ва бугунги кунда оламаро шуҳрат топган асарини ёзиб, келажак авлодларга бекиёс ва бебаҳо манба сифатида қолдирган.

«Шарқ Рафаэли» деган унвон олган хиротлик мусаввир, Навоий ва Бобурнинг садоқатли мухлиси, Ўрта аср Шарқ мусаввирлик санъатининг етук ва машҳур намоёндаси Камолитдин Бехзод ҳам Ҳиндистонда бўлган, ижод қилган ва ҳинд миниатюра мактабининг юксалишига ўзининг самарали улушини қўшган. Шунингдек, бу қадимий ва бағри кенг диёрда Бобур Мирзо рағбати билан тарихнавис, навоийшунос Хондамир ва бошқа таниқли сиймолар турли муддатларда яшаганлар ва ўз таассуротларини ёзиб қолдирганлар, икки мамлакат халқлари аро дўстлик занжирининг мустаҳкам ҳалқачалари бўлиб хизмат қилганлар.

Халқимиз ҳинд шоир ва ёзувчиларининг асарларини ниҳоятда севиб ўқийди. Ҳозирги замон мумтоз адибларидан Робиндранатх Тхакурнинг саккиз жилдлик асарлар мажмуи, шунингдек, Премчанд, Хўжа Аҳмад Аббос, Кришан Чандр ва бошқаларнинг Ўзбекистонда қайта-қайта ва кўп нусхаларда чоп этилган китобларининг ҳар бири ўзбек ва ҳинд китобхонлари қалбларини ўзаро боғловчи дўстлик, биродарлик, меҳру-муҳаббат риштасининг яна бир бўғин узайишига катта хисса қўшди. Албатта, қарс икки қўлдан чиқади, меҳр-оқибат икки ёклама бўлсагина қадрдонлик боқий давом этгувсидир. Хўжа Аҳмад Аббос, Сажжод Зоҳир, Али Сардор Жафарий, Кайфий

Азмий, Қамар Раис ва бошқа атоқли ҳинд адаблари Ўзбекистон, унинг меҳнатқаш, меҳмондўст, таити халқига публицистик мақолалар, шеърлар бағишлашган. Жумладан, кўзга кўринган олим ва йирик танқидчи, айни вақтда, адабий жамоатчилик эфирочича ҳар бир шеъри муҳим адабий воқеа сифатида кутиб олиндиган шоир Қамар Раис Ўзбекистонда бот-бот яшаб, ўзбек ҳамкасблари билан ҳамкорик қилган, халқимиз турмуши, меҳнат тарзини ўрганиб, урду шеърияти мавзу доирасини янада кенгайтирди ва кенгайтирмоқда (У айни вақтларда Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги маданият маркази директори, Тошкентда яшайди). «Менинг фикри ожизимча, халқаро маданий алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бобида Қамар Раис бажараётган ишдан кўра чиройлироқ ва ёқимлироқ иш бўлмаса керак», — деб ёзган эди ҳинд адабиётининг яна бир улкан намоёниси Сажжод Зоҳир. Дарҳақиқат, адабиётимиз ва халқимизнинг садоқатли дўсти, юртимизнинг чин шайдоларидан бири Қамар Раис Ҳамид Олимжоннинг водийларни яёв кезиб ёзган машҳур маснавий-қасидасини эслатувчи катта бир шеърида элимизнинг, халқимизнинг ажойиб фазилатларини эхтирос ила таъриф у тавсиф этар экан, жумладан, шундай дил сўзларини битади:

*...Ҳар бир кўзда меҳр бору туганмас қўшиқ,
Барчаси дер: «Дўстлар учун эшиклар очик».
Қайга борсам ширин нигоҳ кўрсатади йўл,
Қайга борсам дўстлар менга узатади қўл.
Қуёш юртин соф ҳавоси — менинг мезбоним,
Нурли осмон муддаоси — менинг мезбоним.
Шамоллари сочинг силаб эртақ айтади,
Чўққиларга тезда бориб, тезда қайтади...
...Яшил дала, кўм-кўк майса, гўзал хиёбон —
Гўё менга кенг ёзилган гўзал дастурхон...
Бу бир Ватан — муҳаббатга макон бир Ватан...*

Сажжод Зоҳир бу адабий дўстликни янада кенгрок шарҳлайди: «Ўзбекистон... билан Ҳиндистон ва Покистон ўртасидаги алоқалар қадимий ва чуқур илди из отандир. Масалан расм-одатларимиз, архитектурамиз ва тилларимиз бир-бирига жуда ўхшаш. Урду тилида ижод этган энг йирик шоир Ғолибнинг ота-бобоси самарқандлик бўлган. Форс тилида ижод қилган энг катта шоир Амир Хисравнинг асарлари Ҳиндистонда қанчалик севиб ўқилса, Ўрта Осиёда ҳам шунчалик шуҳрат топган.

Бир неча йил бўлди, Захириддин Бобурнинг ватани Фаронада бўлганимда азим ва кўркам чинорлар тагида бўлган бир учрашувда Бобурнинг эвараси Зебунисонинг бир газалини овозида сеҳри бор бир ҳофиза ижросида тинглаб беҳад завқланган эдим. Ўзбекистонда бўлган яна бир шеърият кечаси ҳамон ёдимда. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси биносида бўлган ўша йиғилишда биз бир-биримизнинг шеъримизни тинглаб завқ олган эдик. Ўша анжуманда марҳум Фафур Фулом, Зулфияхоним, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон ва бир қанча бошқа йирик ўзбек шоирлари ўтирган эдилар. Уларнинг ёқимли овозлари хали-хали кулогимда жаранглайди...»

Ўзбекистон пойтахти — Тошкентни ҳинд шоирлари дўстликнинг буюк шахри сифатида мадҳ этадилар. Бу бежиз эмас, 1920-йилларда ҳинд инқилобчилари Тошкентда «Заминдор» деган рўзнома чиқаришиб, ўз халқи онгига миллий озодлик ғояларини сингдиришга ҳаракат қилишган. Покистон билан Ҳиндистон ўртасидаги можаро уларнинг ҳукумат бошликлари Муҳаммад Айюбхон ва Лаъл Баҳодир Шастрилар иштирокида 1966 йили Тошкентда ҳал этилган ва бу тарихий аҳамиятга молик бўлган улкан сиёсий воқеа мазмуни, моҳияти «Тошкент декларацияси» унвони билан жаҳонга таралган эди. Ана шу воқеага Ҳиндистон ва Покистоннинг таниқли шоирлари шеърлар, дostonлар бағишлаб, Тошкент шахрига ўзбек халқига эҳтироми ва қалб ташаккурини изҳор этганлар. Ниёз Ҳайдарнинг куйидаги сатрлари ўз эли номидан битилган самимий дил изҳори сифатида жаранглайди ва юрагимизда фахр уйғотади: ♦

*...Тошкент — бир диёрки, гулгун чаманки,
Етагида юрар доим баҳорлар.
У — самимий дўстлик, вафо маскани,
У — бахту тенгликнинг буюк шаҳари...
...Бугун Тошкент шахри — диллар қаббаси,
Ҳайратга солувчи гўзаллар юрти.
Ой, Мирриҳ Фотиҳи, соҳиби фазо,
Дўстлик, муҳаббатнинг маркази эрур,
Меҳнат, шарофатнинг маркази эрур.
Шарқда бир машъалдек порлайди Тошкент,
Қадим Осиёнинг умиди ундан.
Тошкент бамисоли мунаввар саҳна,
Унда ажойиб соз чалинмоқдадир,
Тартиб дўстликнинг наволарини...*

Ҳинд ва ўзбек халқларининг дўстлиги, бир-бирига меҳр-оқибати, қизиқиши халқ оғзаки ижодида, ривоятларда ҳам ўз ифодасини топган. Бу хусусда сафарноманинг биринчи китоби «Ҳинд сориға»да ёзиб эдим...

Кўчалар, о, кўчалар...

Эрталаб деразадан қарасак, ҳаммаёқ тўзон ичида ғирашира кўринади. Энди чанг, тутунга туман, шудринг буғи ҳам аралашиб кетган эди.

Барвакт жўнадик. (Кечқурун ювган кўйлақларимизни дазмоллашга дазмол ҳам, вақт ҳам бўлмади, кўлимиз билан сидириб-текислаб кийиб олавердик. Гарду тер оқибатида кўйлақ бир кунга етмайди). Йўл созловчилар саҳарлаб ўртадаги ва чекадаги гулпушталарни ихота қилиб турган бетон плиталарни кўчиришмоқда, йўлни кенгайтиришмоқда эди.

Соат саккизда Дехлига (бу ном «Делхи» тарзида ёзилади, оддий халқ эса «Дили» дейди) етиб бордик. Бесарамжонлик, ивирсиқлик авж нуктада. Биз шаҳарга шунақа хароб томондан кирибмиз шекилли.

Бир жойда тўхтадик. Раҳбар билан таржимон элчи-хонамизга қўнғироқ қилиш учун телефон излаб кетишди. Қолганларимиз йўл четига тушиб, атрофни кузатиб, томоша қилиб турдик. Кечасиги, кўкни қоплаган тупроқ куюнларининг асосий қисми шу жойдан борган экан, деб ўйладик. Ибн Сино бу куюқ ғуборларни, бу ирқитликни кўрганда нима дердийкин?

Кўчанинг ўртасидаги гулпушталарда гулдан ном-нишон йўқ, елкасида ҳўккиси бор оқ-сарик сигирлар қаторлашиб ётишар ё тик турганча қавш қайтаришарди. Бечора молларнинг эгалари ўлиб кетиб, қаровсиз қолишган бўлса керак, улар ориқ, чўлок, ногирон, касалванд эди. Эҳтимол, адашиб кетиб, эгалариникини қайта тополмай, дайдиб юришар. Балки, сигирни сўйишмагани учун, қариганда ё сут бермай кўйганда уларни кўчага ҳайдаб ё мана бундай «қариялар уйи»га жўнатиб юборишар?

Дарҳақиқат, сигирларнинг елинлари пуччайган, ҳаракатлари суст, ғамгин, кўзларида мунг бордай, бир-бирларини тумшуғи билан силашиб, гўё тасалли бераётганга ўхшарди.

Кўчадаги қатновга бир зум қараб турсангиз, бошингиз айланиб кетади: автобус, юк машиналари, ҳар турли

енгил автомобиллар, мотоцикл, мопедлар, велосипеднинг учта гилдираги устига ўрнатилган усти очик, ёпиқ извош ва жўн аравалар, скутор-моторолёр таксилар, велосипедларнинг турли-тумани бирининг тумшуғи иккинчисининг кетига тегай-тегай деб, баъзан тегиб юради. Мевачева, сабзавот ва бошқа нарсалар ортилган икки, уч гилдиракли, бир киши судраб-итариб юрадиган аравалар ҳам шуларнинг орасида. Покистонда ҳам, Хиндда ҳам оқ шолғом, сапсар ранг пиёз, сабзига ўхшаш узун оқ турп, гулли карам кўп эди.

Мотоциклчи, мопедчилар ўзларигина эмас, хотини, ўғил-қизларини ҳам мингаштириб юришарди.

Қизларда, хатто катта ёшдаги аёлларда ҳам ҳамон сочларини битта қилиб ўриб, ё ўрмасдан икки жойдан — бўйин қисми ва учроғидан боғлаб, орқага ташлаб юриш расм эди.

Дехли марказига элтувчи йўлларнинг биридан йигирма беш чақиримча юриб, чапга — Чанака Пури (бу номни анчагача «Чакана Пуримида», деб адаштириб юрдик) кўчасига бурилдик. Янги Дехлининг элчихоналар жойлашган мавзеига шундай бориларкан.

Канар, Афғонистон, Нидерландия, Америка Қўшма Штатлари, Россия, Венесуэла, Омон, Италия элчихоналари ёнидан ўтиб, Шанти Пат кўчасига чикдик. Рўпарада, баланд тепалик жойда қад кўтарган янги замонавий бинонинг томида Ўзбекистон байроғи чиройли хилпираб турарди.

— Кўзингга ўтдай кўринади-я, — деди Фарруҳ ҳаяжонини яширолмай.

Элчимиз таътилда, консул Аброр Тўйчиев ва элчининг иктисодий алоқалар бўйича муовини, ҳозир элчи вазифасини бажарувчи Фатхиддин ака бор экан. Аброр камгаплигиданми, ётсираганга ўхшаб, анчагача бизга ўрганолмай турди, лекин Фатхиддин ака киришимли, одамохун, хийлагина ҳазил туйғуси бор киши экан. Ҳар иккалалари ҳам Тошкент шахридан эди. Биз элчихонамизни топиб олганимизга суюниб, эсдалик учун Бобур Мирзо тасвири туширилган гиланча, қора пахта гулли чойнак-пиёла — сервис, китобларимиздан тухфа қилдик. Экспедиция, Бобур ва бобурийлар, бизнинг дастуру режаларимиз ҳақида суҳбат қурилди, Бангладеш оркали Бирмага ўтиш масаласида фикрлашилди. Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримовнинг топшириғига биноан, Вазирлар маҳкамасининг қарорига мувофиқ бобурийлар авло-

дидан бўлмиш хайдарободлик Тусийлар хонадонига моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида ўн минг АҚШ доллари ажратилган экан. Тўққиз минг долларини Тусийларнинг онаси Лайло Уммахонимни даволатиш учун олишибди. Анчадан бери қайтиб мурожаат қилишмаяпти экан. Қолган пулни элчихона бўйнида, осилиб турганини айтишиб, маслаҳат сўрадилар. Зокиржон ака «мана шу Дехлининг ўзида бобурийлар авлодидан бўлмиш яна бир хонадон — Покиза Султон бегим яшайди, ўшаларга бериш мумкин», деди.

Тил муаммоси йўқлиги учун мулокотда барчамиз иштирок этдик. Кейин элчихонамиз ҳовлиларини томоша қилиш ва видеотасвирга тушириш истагида ташқарига чиқдик. Хўжалик ишлари мудири Зокиржон элчихона иншоотлар мажмуининг барпо этилиши ҳақида бизга завк билан гапириб берди.

Ҳиндистонда МДХ давлатлари ичида биринчи бўлиб Ўзбекистон қурган бу мухташам элчихона шу йил 1 апрел куни ишга тушган эди. Умумий майдони бир гектарни ишғол қиладиган кўркам, баҳаво жой. Ҳайратланарлиси шундаки, енгил шамол ғир-ғир эсиб турибди.

— Бунақа шабада бошқа биронта элчихона ҳудудида, умуман Дехлида йўқ, — деди Зокиржон, ғурурланиб ўзи танлагандай. У қурилишлар ва очик майдонларни кўкаламзорлаштиришда шахсан қатнашганлигини ҳам гапирди.

Икки қаватли маъмурий бинодан ташқари, ваколатхонамиз хизматчиларининг оилавий яшашларига мўлжалланган тўрт ошёнли уй-жой, теннис корти ва бошқа иморатлар савлат тўкиб турар, уларнинг оралари, атрофлари ям-яшил майсазор эди.

Сув ўттиз метрдан чиқибди. Демак, ер ости сувлари яқин эмас экан. Ҳаво нам бўлгани сабабли мевали дарахтлар ўсмай, қуриб қолаверар экан. Шунинг учун фақат шу ҳудуднинг табиатига мос манзарали дарахтлар — ашока три, аристуни, шишасимон палмалар, гулмахом экишибди. Дарахтдан кўра гулга яқин бўлган бу ўсимликлар элчихона ҳовлисига алоҳида чирой бахш этган эди. «Ўзбекистонга хос манзарали дарахтлар, токсимон атир гуллар экилса бўлмасмидийкин», деган ўй ўтди хаёлимдан.

Ичкаридаги йиғинлар ўтказиладиган кенг, катта хонанинг нақшли ойна-деразаларини Тошкентдаги «Устазода» мутахассислари ишлашибди.

Жануб томонда санскрит тили мактаби, шимол тарафда эса аёллар коллежи кўриниб турарди.

— Элчихона асли шанба-якшанба кунлари ишламайди, байроқ тушириб қўйилади, лекин сизлар кўнғирок қилганингиздан кейин топишлари осон бўлсин деб, Сизларнинг шарафингизга байроғимизни кўтариб қўйдик, — деди Фатхиддин ака.

Бундай гапни эшитиш жуда ёқимли эди.

Кейин Фатхиддин ака билан Зокиржон бизни Васант Вихар мавзеидаги бир одамникига бошлаб боришиб, у билан таништиришди. Ахуджа исмли бу кимса (биз уни Охунжон деб атай бошладик) ҳиндларнинг ишбилармон, тадбиркорларидан экан. Унинг уйи уч ошён али «дом»-сифат эди. Ертўла ва чердак билан беш қават ҳисобланарди. Биринчи қават асосан зал, ошхона ва емакхонадан иборат эди. Меҳмон қутишга, суҳбат-мулоқотларга мўлжалланган «зал»нинг емакхона томони очик, қолган тарафларидаги деворларда Америка, Оврўпога хос суратлар осиглик, умуман олганда хонадон соҳибининг анча ғарбийлашганлиги сезилиб турарди. Ёши етмишда экан, лекин жуда тетик, бардам, чаккон, жуссаси эса ўртача. Мош-гуруч сочи ўнг ёнга таралган, оқ-кулранг соколи калта кузалган. Голф ўйнаркан. Бу гапни эшитиб, «ДЭУ»нинг собиқ президенти Ким У Жунгни эсладим. У ҳам шу машғулотга ишқибозлигини ёзган эди, демак, голф дегани — бизнесменлар, бойлар эрмаги экан-да. Дарҳақиқат, бу ўйин нархи хийла баланд — 50 доллар экан.

Зал ва емакхона жиҳоз-мебеллар кўплигидан тор, лекин ҳамма нарсга жой-жойига, дид, ҳафсала билан қўйилган эди.

«Ёшлар» гуруҳи ертўладаги хонада (ер устидаги хоналардан қолишмайди), раҳбар иккимиз учинчи ошёнга жойлашдик. Шарт-шароитларига гап йўқ!..

Шайх Низом авлиё ва бошқалар мозорида. Охунжонникидаги чойхона палов

Кўчага қайтиб чиқиб, кўп адашиш ва сарсонгарчиликлар билан Бобур Мирзо Понипатдаги ғалабасидан кейин Дехлига келиб, дастлаб тавоф этган Шайх Низом авлиё мазорини топдик. Ниятимиз бадий тафаккурнинг буюк намоёндаси, ота-боболари юртдошимиз бўлган ҳазрати инсон Амир Хисрав Дехлавий қабрини яна зиёрат қилмоқ эди. Тепаси ёпик, икки томони раста-дўқонлардан иборат, тор, айлана йўлаклардан ўтиб боряпмиз, ивирсик, ҳар хил ёқимли-ёқимсиз хидлар аралашиб, димокни беҳузур қилади. Аксарият эски Дехли кўчаларидаги каби бу ерда ҳам қўл-оёқлари чўлок тиланчилар одамнинг раҳмини келтиради.

Мозор деганимиз — нақшли катта-кичик хилхона, дахма, макбараларнинг олдиларидаги мрамар ётқизилган очик майдончаларда, айвонларда художўйлар тоатибодат қилиб ўтиришадиган кўрғон бўлиб, у жойга оёқ яланг кириш лозим эди. Ернинг чанглиги ва ифлослигидан пайпоқ билан босишга ижирғанардик. Мен қайта қолайлик, десам, Неъматилло аввал кўрмагани учун қис-таб, қўймади. Қолаверса, шундоқ тиланчи бисёр ерда пойафзални ташқарида қолдириб кетишга кўнгил қурғур қўнмасди.

«Камбағалнинг моли бурни тагида тургани маъкул», деган ақидага амал қилиб, арзанда кафшларни қўлтиққа кистирганча кириб борсак, очик майдонда оёқ кийимлар кўп, ҳамма яланг оёқ эди. Доимий ибодатчилар узун ок кўйлак ва лозим, тўгарак дўппи кийиб, қўлида тасбеҳ билан девор тагида қатор бўлиб ўтиришар ё айланиб юришарди. Ўшалардан бири «ерга қўйиб қўйинглар, ҳеч ким олмайди», дегандай қўлтиқларимизда маҳкам қисиб турган матоҳларимизга ишорат қилишди.

Мозористондаги қабр-макбараларнинг аксарияти авлиёларга тегишли бўлиб, энг катта ва гавжуми тасаввуф тариқатининг йирик вакилларида бири Низомиддин авлиёники эди. Хисрав Дехлавийни «Шоири бузург» деб билишаркан. Унинг қабр тоши дахлиз орқали кириладиган тор, пастаккина хонанниг ўртасида бўлиб, устига яшил баркут ёпилган эди. Зиёратчилар у ерга саф-саф бўлиб киришарди. Дахлиз билан асосий хона ўртаси очик,

эшиксиз эди. Шу остонада типпа-тик дуо ўқишаётганлар орасида бир зум туриб, тез кайтиб чикдик. Хаёлимиз туфлиларда эди. Уларнинг йўқолиши жуда катта фожиа эмас-ку, бу ердан чиқиб дўконлардан ўзимизга яраша ва ёқадиган пойафзал топгунча ялангоёқ юришни кўз олдимизга келтириб, безовталандик.

Ота-боболари юртдошимиз бўлган, хинд халқи ниҳоятда суйиб ўқийдиган яна бир машҳур инсон, урду адабиётининг беназир, ҳассос шоири Асадулло Мирзо Ғолибнинг мангу хобгоҳи ҳам Низомиддин авлиё мазоридан сал берида, унинг йўлида эди. Мақбара ўтган галгидай кулфлоглиқ эди, бу сафар калит сақлайдиган одамни учратолмадик. Шоирнинг бўйи каби пастак, мўъжазгина, шинамгина сағана темир панжарадан аниқ-равшан кўриниб тургани учун ташқаридан зиёрат қилиб кўя қолдик.

Ҳумоюн Мирзо қабр-мақбарасини топиш унча қийин бўлмади. Кириш дарвозаси олдидаги майдончанинг четроғида — аввалги жойда чўнқайиб ўтирган бир морбоз най чалиб илон ўйнатарди. Назаримда хиндча салла ўраган морбоз ҳам, унинг оғзи шимариглиқ эски, халтасимон копи ҳам, боши япалок кўзойнакли илони ҳам ўша-ўша эди.

Мақбараларда, уларнинг атрофидаги яшил хиёбонларда ҳам деярли ўзгариш йўқ эди. Эшикбонлар яна ўтган галгидай видеокамера билан кирмайсизлар деб ғишава қилишди, биз ҳам ўтган галгидай «йўлини қилиб» кириб кетдик. Зиёратчилар кўп ва турли миллат, турли халққа мансуб.

Илмий-тарихий манбаларда ёзилишича, Ҳумоюн Мирзо мақбараси унинг вафотидан тўққиз йил кейин хотинларидан бири Ҳожа бегим томонидан қурдирилган ва у Акбаршоҳ даврида бунёд этилган ёдгорликларнинг дастлабкиси бўлиб, унинг устаси эронлик Мирак Мирзо Ғиёс эди. Эндиликда Ҳожа бегим ва Ҳамида бегим (қундошлар) дахма хоналаридан бирида ёнма-ён ётишибди. Ташқарида — мақбара олдидаги баланд саҳнда ҳам бир неча қабр бор эди.

— Учтаси Аврангзеб Оламгирнинг уч ўғлиники, учтасига эса Баҳодиршоҳ II нинг учта ўғли дафн этилган, — дейишди.

Ривоятга кўра, инглизлар Баҳодиршоҳ ҳузурига фарзандларининг танасидан жудо қилинган каллаларини олиб киришиб: «мана сенинг ишонган полковникларинг, саркардаларинг», дея масҳара қилишган, шунда Баҳодиршоҳ негадир «Оллоҳга шукр» деган эмиш.

Қайтиб чиқишда дарвоза олдида кашмирлик икки му- сулмон зиёли билан учрашиб қолдик. Улар бобурийлар- ни билишар, энг муҳими, Ўзбекистоннинг мустақиллик- ка эришганидан ва ҳозир жаҳон мамлакатлари орасида нуфузи ортиб бораётганидан хабардор, умуман бизга хай- рихоҳ эдилар. Фаррух Неъматилло таржимонлигида улар- дан интервью олди.

Ҳиндистондаги буюк ватандошларимизнинг учинчи вакили Мирзо Абдуқодир Бедил сағанасини кўп изла- дик. Шундоққина йўл бўйида, боғсимон хиёбон ичида эди, деймиз, ўхшатамиз, йўқ, яна ундан-бундан сўраб айланамиз, орқага қайтамиз. Ё, сўраган одамларимиз ду- руст билмай, аниқ кўрсатиб беришолмайди, ё ўзимиз нўноқмиз... Ниҳоят, топдик. Шу ердан бир неча бор у ёк-бу ёкқа ўтувдик. Боғ-хиёбоннинг қаровсиз, кўримсиз бўлиб, кириш жойларининг (дарвоза асли йўқ эди) бутал- лар панасида қолганлиги бизни чалғитибди. Қабр-мақба- ра ҳам эътибордан четдалиги учун гўё мунгайиб турар, девор, бўёқлари путурдан кета бошлаган, ён-атроф май- донлари, олдидаги чоғроққина сахнга анчадан бери су- пурги тегмаганлиги кўриниб турарди.

Қоронғи туша бошлаган эди, теза-теза суратга туш- дик, тасвирларга олдик-да, юракларда катта ачиниш ва афсус билан кўчага чикдик. Бу ерни ҳам обод, зиёратгоҳ жойга айлантириш мумкин эди, озгина қаров бўлса, бас, сарфи-харажатини ўзи кўтарарди...¹

¹ Қабр-мақбаралар, бошқа кўхна ёдгорликлар ҳақида аввалги са- фар таассуротлари жамланган «Ҳинд сориға» номли китобда хийла батафсил ёзилган. Фақат, Мирзо Бедил ҳақида шунини илова қилиш мумкинки, «Абул маоний — маънолар отаси» унвони билан доврुक қозонган бу шоирни Шарқ шеърятини янги ва юксак босқичга кўтар- ган буюк мутафаккир ижодкор сифатида эъзозлайдилар. Унинг асли келиб чиқиши Кеш (Шахрисабз)дан. Отаси барлос уруғидан бўлиб, Хаж сафаридан кейин Ҳиндистонга ўтиб, ўша юрда қолиб кетган. Унинг келгусида алломай замон бўлиб етишадиган ўғли Бедил 1644 йили, бобурий ҳукмдор Шох Жаҳон даврида, Азимобод шаҳрида туғи- лади. Ёшлигида бир қанча муддат бобурийлар саройида (Аврангзеб ва унинг ўғли Аъзамшоҳ ҳукуматида) сипоҳийлик ҳам қилган, кейин маълум сабабларга кўра саройни бутунлай тарк этиб, ўз умрини ижод- га бағишлаган.

«Мирзо Абдуқодир Бедил шеърятинида туркий навқиронлик, хин- дий сеҳр, форсиёна нуронийлик муштарақлашиб, хайратланарли бир мўъжиза зоҳир бўлган» дейишади ўзбек бедилшунослари. У мухаббат- нинг оташзабон куйчиси эдики,

*Нозларинг тайгин яроси не талотум қилгуси,
Ҳар яра, гарчи шаҳид бўлгай, табассум қилгуси,*

— мисралари Бедил каламига мансубдир.

Дехли кўчаларида машинада юргандан кўра, манзилга пиёда тезроқ етиб бориш мумкинга ўхшарди. Бу ердаги хусусан кечасиги улов қатнови олдида Лохур ип ҳам эшолмай қоларкан. Айниқса, биз каби кўчаларини яхши билмайдиган мусофирлар учун азоб, хунобгарчилик эди. Ҳар қадамда, ҳар муюлиш-бурилишда тўхтаб, боражак манзилимизни — Васант Вихар мавзеини суриштираверамиз... Бири у ёқда дейди, бири — бу ёқда — ҳаммаси ўзининг тахминини айтади. Елкасини қисиб ўтиб кетадиганлар ҳам бор.

Ҳиндлар жуда содда, кўнгилчан, самимий одамлар. Йўлни сўрасангиз, узоқ юракдан тушунтиришади, ҳай-ҳай демасангиз, олиб бориб кўрсатиб қўйишдан ҳам тойинмайди. Шуниси борки, қўл ҳаракатларидан, ияк қоқишларидан ўннга ишора қилишяптими, чапгами — англаш қийин. Фақат «сида» сўзи «тўғрига» деганини билиб олдик.

Хуллас, Охунжон тоғаникини топиб боргунимизча анча кеч бўлди. Лекин уй соҳибига «Андижонча палов қиламиз», деб мақтаниб қўювдик, у гўшт-ёғ, умуман, биз ёзиб берган рўйхат бўйича масалликларни тахт қилиб қўйган эди. Ҳаммамиз енг шимариб ишга тушдик. Ошхона ҳам тор бўлишига қарамай, асбоб-анжомлар шу қадар бисёрки, бу мукамалликни «йўқ нарсанинг ўзи йўқ» деган ибора ҳам ифодалашга кўп ожиз, бироқ, ҳамма буюм жой-жойида, батартиб эди. Одатдагидай, раҳбар бу ерда ҳам шефликни қўлга олди. Ҳиндистоннинг майда, йилтироқ гуручидан дурустроқ ош пишишига менинг кўзим етмовди. Росмона чойхона палов бўлди. Демак, Ўтқурий айтганидай:

*Аmmo-лекин бир томони
Ошпазга ҳам боғлиқ палов...*

Яхшигина зиёфат бўлди. Охунжон тоға, унинг жуҳудларга ўхшаб кетадиган хотини ҳам ошни мақтади.

Ётоқ уй ниҳоятда озода, чойшаблар охорли эди, душга тушиб енгил тортдик ва мириқиб ухладик. Демак, Ҳиндистонда мана шундай, киноларда кўрсатиладиган, ҳар жиҳатдан ҳавас қилгулик хонадонлар, оилалар бор экан. Фақат, эрталаб сув келмай қолгани чатоқ бўлди — сув чердакдаги катта идишдан тушарди.

Покиза Султон бегим хонадонда

23 октябр, душанба.

Сув қиммат, нон баҳоси осмон қадар: 1 дона юшоқ, «махсус» деб аталадиган булка-нонни 25 рупийми, дейишди. Ҳеч ишонгимиз келмайди. 1 доллар — 45 рупий. Лекин, даромад ҳам чаканамас: уйга одам қўйишиб, бир кунда минг доллар топишаркан. Ўғилларининг бири Америкада, иккинчиси Лондонда экан. (Оврўпа мамлакатларида юриш, ўқиш, саёҳат қилиш хиндларга, уларнинг киноларида кўрсатилганидай, катта мартаба экан). Бу ерда, биринчи қаватда фақат эр-хотин яшашаркан. (Турмушга чиқаришган бир қизлари шу шаҳарда экан, кечкурун эри, боласи билан келиб-кетишди).

Дарвоқе, кечаси иккинчи ошёнада немислар тунашган эди, эрталаб Охунжон тоға бизга Покиза Султонбегимларниқига бориладиган йўлни тушунтириб қўйди-да. Бугун инглизлар келишади деб (фахр билан), уларни олиб келгани кетди. (Бой соҳиб шу борада элчихоналар билан яхши «ҳамкорлик» қилиб тураркан).

Покиза Султон бегим... Бу гўзал, жозибали исм сизга кимларни эслатяпти? Темурий, бобурий маликаларни. Тўғрими? Ҳа, у бобурий маликалардан... Экспедициянинг Ҳиндистонга қилган аввалги сафари чоғида олис Ҳайдаробод шаҳридан бобурийлар авлоди бўлмиш Тусийлар топилган, улар кейинчалик Ўзбекистонга, Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллиги тантаналарида иштирок этиш учун бобокалонларининг ота юрти Андижонга ташриф буюрган эдилар. Орадан бир неча йил ўтгач, Дехлида ўтказилган халқаро йиғинга Бобур номидаги халқаро жамғарма раиси сифатида таклиф қилинган Зокиржон Машрабов қадрдони, таниқли хинд шоири ва адабиётшуноси Қамар Раис кўмагида бобурийларнинг, аниқроқ қилиб айтганда, Баҳодиршоҳ II Зафарнинг авлоди бўлмиш Покиза Султон бегимни кашф этишга муяссар бўлиб, у билан дийдор кўришган, суратларини олиб келган ва бу суратлар Хайриддин Султоннинг «Бобурийнома» китобига киритилган эди.

Покиза Султон бегим билан мулоқотимиз жуда қизгин, завқли бўлди. У бизнинг йўқлаб келганимиздан ғоят мамнун эди. Бобокалони Баҳодиршоҳ, унинг Ҳиндистон озодлиги йўлидаги халқ ҳаракатига бошчилик қилгани ва аччиқ қисмати, яъни инглизлар томонидан ҳибсга

олиниб, Рангун (Бирма)га сургун этилгани, ўша ёкларда ватан согинчи, эрк изтироби ва илинжида кўзларидан ёш тўкиб, қийналиб вафот қилгани борасида узоқ ва батафсил гапириб бераркан, унинг ҳам киприклари намдан йилтираётганини кўриб ўтирардик. У шу йил ёзда турмуш ўртоғи Латифийдан жудо бўлиб, бева қолибди.

Уйларнинг умумий ҳолати, жиҳозларига қараганда яшаш шароитининг ўртача эканлигини чамалаш мумкин эди. Лекин ҳали бўйига росмана етмаган нозиккина бир қиз ва бир дуркунрок ўспирин (хиндлар деганда биз кўз олдимизга келтирадиган қоралардан эмас) хизмат қилиб юришарди. Қиз бизга ҳар турли ширинликлар, бир кичик ликопчада гугурт кутисидан каттароқ қилиб кесилган нон, одатдагидай, кичкина финжонларда сутли ширчай келтирди. Унинг кимлигини тахмин қилолмадик. Покиза бегим шу мазмундаги саволимизга жавобан фарзанди йўклиги учун жиянининг боласини боқиб олганини, ҳозир у бу ерда эмаслигини айтиб ўтди. (Демак, қиз билан йигитча хизматкорлар экан-да. Бу юртда қароллик ҳақи ҳарқалай банд бўлмаса керак.)

Покиза бегимнинг ўтиришлари, ўзини тутишларида расмий идораларда, эркаклар орасида кўп ишлаган аёлларга хос эркинлик, бемалоллик сезилиб турарди.

Покиза бегим дастлаб коллежда, кейин университетда ўқиб, кутубхоначилик ихтисосини эгаллаган. Француз ва форс тиллари бўйича диплом олган. Шри Рам коллежида, кейин ҳукумат ишларида, жумладан, Маданият вазирлигида кутубхоналар бўлими бошлиғи, ташқи маданий алоқалар бўлимида Африка бўйича эксперт вазифаларида хизмат қилган, ҳозир нафақада. У бизга бобоқалони Баҳодиршоҳ II ҳақида, ўзининг улуғ бобурийлар сулоласига дахлдорлигини исботловчи далиллар хусусида газета ва журналларда чоп этилган мақолалари, эсдаликлари ва бошқа юридик ҳужжатларни кўрсатди, улардан ксеронусхалар олдириб, Баҳодиршоҳ кенг микёсда акс эттирилган катта бир сурат билан бирга Зокиржон акага топширди.

Бобурий маликалар вакиласи унинг ота-оналариникида Баҳодиршоҳ II га ва унинг даврига, саройига тегишли анчагина қурол-аслаҳалардан намуналар, китоблар бўлганлигини, уларни давр тақозоси туфайли давлат музейларига, архивларга бериб юборишганини илова қилди.

— Лекин, мендан ҳам кўра опам бобурийларга якин-рок, — дея лутф қилиб, Лондонда яшаётган Тоҳира Султон бегим тўғрисида сўзлади, — эсизгина, бир ҳафта аввал шу ерда эди, Сизлар билан кўришганда унинг ҳам боши осмонга етарди, — дея қайта-қайта таъкидлади, ачинди ва бизга шоира опасининг урду тилида нашр қилинган каттагина шеърий китобини ҳадя этди.

Юраги Баҳодиршоҳни эслаб эзилаётган Покиза бегимнинг ташки сиймосида ҳам бобурий маликаларга хос аломатлар кўп эди: шу йил олтмишга тўлаётган бу аёлнинг оппоқ юзи, қаро кўзларидан аслзода хонимларга хос салобат ва виқор ёғилар, қора қошлари ингичка, пушти сарий тўлагина, адл қоматиға, нуроний чехрасига жуда ярашиб турарди. Қорага бўялган, пешонаси ўртасидан ярми очилиб, силлиқ таралган сочини бир ўрим шаклида бўйин қисмидан боғлаб, орқасига ташлаб олган эди.

Покиза Султон бегим бизни яна бир янгиликдан бохабар қилди. Унинг айтишича, Баҳодиршоҳ II нинг васиятини амалга ошириш, яъни унинг жасадини Дехлига олиб келиб дафн этиш имкони бўлмагач, кейинчалик Рангундаги қабри тупроғидан олиб келиниб, Дехлидаги энг кўхна ва машхур тарихий ёдгорликлардан бири Кутб минор ҳовлисиға кўйилган экан. Ҳиндистон халқи ва ҳукумати Баҳодиршоҳ II нинг миллат озодлиги, юрт истиқлоли йўлидаги эзгу хизматларини ҳамиша хотирада тутади. Зеро, Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири Жавоҳирлаъл Неру Баҳодиршоҳ ҳақида гапириб, «Мағлуб қаҳрамонни унутманг» деган экан.

Зокиржон ака Покиза бегимни Бобур Мирзонинг таваллуд кунини муносабати билан Андижонда ўтадиган анъанавий маросимларга таклиф этди. У агар виза юборилса, бобокалони юртиға бажонидил ташриф буюражагини билдирди.

Покиза бегимлар уйи тахминан Охунжон тоғаларники билан элчихонамиз ўртасидаги мавзеда эди. У ердан чиқиб, ваколатхонани унча қийналмай топиб бордик ва кечаги келишувға биноан консулнинг қотибаси Маҳфиратхонни олиб (йўл кўрсатиб юриш учун), Қизил форт — Лаъл қалъа (ҳиндлар, «Лил қалъа» дейишади)ни зиёрат қилгани жўнадик. Бобур, Ҳумоюн, Акбар номли кўчалардан ўтиб, дилларда ифтихор туюб бордик. Лекин, бахтға қарши Лаъл қалъа яна берк — душанба дам олиш кунини экан. Ўтган сафар ҳам дастлаб Ҳиндистоннинг Мустақиллик байрами муносабати билан қалъанинг ёпик кун-

ларига тўғри келиб қолиб, уни Калкутта, Ҳайдаробод шаҳарларидан қайтгач, томоша қилишга муяссар бўлган эдик.

Ҳиндга келин бўлган ўзбек қизининг армони. «Ишқ завқин ишқи вор ўландин сўр...»

Китоб магазинларини айландик. Дўкон кўп, китоб ҳам бисёр ва сифатли, чиройли эди. Елим халталарга солиб, полка-токчаларга териб ташланган эди, фақат жой торлиги учун китоблар қалашиб кетган, шифтга етадиган тахта, темир токчаларнинг энг тепалари ҳам тўла эди. Бобурийлар билан боғлиқ Ҳиндистон тарихи ҳақида, шунингдек, «Ҳумоюннома», «Жаҳонгирнома», Тож Маҳал, Мумтоз Маҳал тўғрисидаги асарлар кўп ва ҳўб эди. Уларнинг аксарияти инглиз, баъзилари урду, ҳинд тилларида эди.

Айрим кўчаларнинг узундан-узоқ, кенг йўлақларига — шундоқ ерга ёйиб қўйилган эскию янги китоблар, журналларнинг ҳисоби, саноғи йўқ эди. Уларни бир четдан кўриб чиқиш учун ҳафталар, ойлар етмаслиги аниқ эди.

Йўл-йўлакай Маҳфират билан унинг Дехлига қандай келиб қолгани, ишқий қиссаси ҳақида гаплашиб юрдик.

Маҳфират Тошкент давлат дорилфунуни шарқшунослик куллиётининг ҳинд бўлимини битириб, ишлаб чиқариш амалиётини ўташ учун бир йилга Жавоҳирлаъл Неру номидаги университетга келгану шу ерда юқори табақа (каста)га (Ҳиндистонда бу қатлам алоҳида иззат-икромга сазовор) мансуб ҳинд йигити Рамеш Тхакур билан танишиб қолиб, унга турмушга чикибди.

— Ҳўжайин бизнесмен, денг, — дедик қизиқиб. — Демак, яшаш яхши?

— Ёмон эмас, — деди жувон мужмалгина қилиб.

— Шунчалик одам Тошкентда, бутун Ўзбекистонда топилмадими? — Биримиз қўйиб, биримиз савол ёғдира бошладик.

— Фақат бойлиги учун эмас... — дейди Маҳфират истамайгина.

— Бўлмаса, нимасига қизикдингиз?

— Билмадим, менга феъл-атвори маъқул бўлиб қолди-да.

- Демак, муҳаббат бўлган экан-да?
- Шунақа шекилли...
- Ота-оналарингиз кўнаверишдими?
- Аввалига роса қаршилиқ кўрсатишди.
- Орзиқиш, зориқиш бўлиб турадими?
- Соғинч бор.
- Армон-чи?

Маҳфират бу саволимизга жавоб беришни хоҳламади шекилли, ўзини эшитмаганга олди. Неъматилло билан бир-биримизга қараб қўйдик.

Уларнинг Ашима деган уч ярим яшарли қизалоқлари бор экан. Унинг фамилияси Рамешнинг бобоси Сингх исмида экан.

- Ўзбекчароқ ном қўймабсизлар-да?
 - Дадасининг ихтиёри-да.
 - «Ашима»нинг маъноси нима экан? — сўрадик яна.
- Маҳфират елкасини қисиб, тушуниксиз кулимсиради.
- Бу ерда рашк қилишадими?
 - Бўлиб туради... — Жувон ўзларини назарда тутди

чоғи.

- Эрингиз ювошми?
- Йўқ...
- Урушадими?
- Йўғ-э... Ҳозирча яхши.
- Қайнонангиз қаттиққўлми?
- Ҳа.
- Ёшми, кексами?
- Кекса.

Маҳфират ҳали ҳам Ўзбекистон фуқароси сифатида, ўзбек паспорти билан яшаркан. «У ҳолда, эртаси қандок бўларкин?» — ўйлайман ичимда. Лекин хиндча талаффуз, муомалаларни ва имо-ишораларни анча ўрганиб олган кўринади. Ҳиндистоннинг инглизлар таъсири кучли бўлган йирик шаҳарларида «йэс, сэр» («хўп, жаноб») калимаси икки гапнинг бирида, ҳар қадамда ишлатилар ва шу сўзни айтишаётганда, шунингдек, «йа» («ҳа»), «О, кэй» («яхши», «маъкул»), «Но проблем» («гап йўқ») иборалари билан суҳбатга яқун ясалганда иягини бир ёнга хиёл силтаб қўйишарди. Маҳфират мана шу одатни ҳам яхши ўзлаштирибди, жуда табиий чиқяпти. Аёл зоти тез кўниқувчан, ўзлаштирувчан бўлади-да.

— Қалин масаласини қандай ҳал этдинглар? — сўрадик бу юртда келин томоннинг қалин беришига ишора қилиб.

— Келишдик, амалладик.
— Қиз тараф машинаям беради, дейишадими?
— Ҳа, имкони борлар, албатта.
— Аттанг, илгари билмаганаканмиз-да, — дедик профессор иккаламиз маслаҳатлашгандай бараварига. — Катта ўғилларниям уйлаб бўлганмиз. Энди, кичигига мўлжаллаб юрсакмикин. (Кейин биронтамиз қизларга қараб қолгудек бўлсак, «ҳа, келинликка мўлжаллаясизми?» деб ҳазиллашиб юрдик).

— Совчилар ҳам қиз тарафдан йигитларникига боришармиши? — ўсмоқчилаймиз яна.

— Буни рамзий десаям бўлади, — тушунтиради Маҳфират жиддий тарзда, — чунки аввал келишиб қўйилади. Лекин бу ерда ахлоқ, одоб масаласи биздагидан яхши, — дейди жувон ўзини оқлагандай. — Масалан, бир йигит билан қиз гаплашиб турса, бирга юришса, демак улар турмуш қуришади, деб тушунишади. Бошқача бўлиши мумкинмас. Бизда, Тошкентда қизлар жуда ўзгариб кетишди...

Дарҳақиқат, хиёбонларда қўлтиқлашиб юришган ва холи, хилват жойларда висирлашиб турган жуфтликлар учрамасди.

— Покистонда ҳам, Ҳиндистонда ҳам кўчадаги одамларнинг нари борса ўн фоизини қиз-аёллар ташкил қиладди холос, шекилли, — дедик Маҳфиратдан фикр олиш ниятида.

— Ҳа, — тасдиқлади у, — қашшоқ бўлсаям, мумкин қадар ташқарига кам чиқишади, айниқса онлалилар. Кўчадагилар ё жуда зарур иш билан юрганлар ё ҳеч кими йўқ бевалар.

Бенгал адабиётининг даҳоларидан бири, Маҳфиратнинг куёви билан фамилиядош Робиндранатх Тхакурнинг ҳинд аёллари тўғрисида ёзган бир мақоласи бор эди. Маълумки, калкутталик бу тараққийпарвар адиб хотин-қизларнинг ижтимоий тенгсизликда, жаҳолатда тутилишига номатлуб ҳол сифатида қараб, уларга билим бериш лозим деб ҳисоблаган, ҳикоя ва рўмонларида аёлларнинг ёрқин образларини яратган. Ёзувчи ўз мақола-сида ожизаларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, жамиятда тутган ўрни ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, ўша даврга доир қарашларни умумлаштириб, жамиятнинг «аёлларнинг вазифаси севишдан иборатдир» деган хулосасини баён этади. «Хотин киши болалари, ака-укалари, эри ва узоқ-яқин қариндошларига парвона бўли-

ши, уларга хизмат қилиши лозим, — давом этади адиб. — Аёл зотининг фаолияти меҳр-муҳаббат фаолиятидир... Агар хотин дарҳақиқат ўз эрига бўйсунитгани хоҳламас экан, бу — ўша оилада муҳаббатдан асар ҳам йўқ, балки фақат мажбурият бор, холос, демакдир... Орада мажбурият эмас, муҳаббат бўлган тақдирдагина аёл эрига меҳрли бўлади... Хотин киши ўзининг табиий фазилатлари туфайли жамиятда шундай ўрин олганки, у оиласи учун жонини фидо қилади... Хотин киши эркакнинг қора кунда ҳам, саодатли онларида ҳам — ҳаммаша эрига ҳамдам ва садоқатли йўлдош бўлиб қолади».

«Хотин кишининг гўзаллиги фақат уй ишидагина ранго-ранг очилиб намоён бўлади», дейди ёзувчи яна бир ўринда.

Дарвоқе, «Қадимги ҳинд ҳикматлари» деган машҳур донишномада ушбу хулосалар билан ҳамоҳанг фикрлар бор: «Яхши хотин сенга чўрисифат хизмат қилади, маслаҳатгўй каби йўл-йўриқлар кўрсатади, муҳаббат илоҳи каби ўзига ром этади, ўзини Она замин мисоли бардошли ва осойишта тутати, Она янғлиғ сени парвариш қилади, худди иссиқ кийимдай сенга роҳат бағишлайди».

Ҳозирги суҳбатдан ва ҳолатдан маълум бўлмоқдаки, Ҳиндистон кишилиқ жамияти аёллар тўғрисидаги ўз хулосаларини ҳали ҳам деярли ўзгартирмаган. Демак, ҳинд хотин-қизларининг аксарияти, адиб таъкидлаганидай, ҳамон уйларида, рўзғор юмушларида эри ва бошқа яқинларига парвона бўлиш билан, яъни ўзларининг аёллик бурчларини адо этиш билан овворалар...

Менинг назаримда аёлларга нисбатан эркакларнинг келишганроғи, окроғи, маданийроғи кўпроққа ўхшарди. Бунинг сабабларидан бири, демак, хотин-қизларнинг кўчага кам чиқишлари, жамоат ва давлат ишларида кам иштирок этишлари, демакки, пардоз-андозга ружу қўймасликлари билан боғлиқ шекилли.

Хуллас, профессор иккимиз саволларимиз билан Махфиратнинг анча тинкасини қуритдик.

Рамеш Тхақури нима бўлганда ҳам, битта эркак-да. Унга ўхшаганлар ўзимиз томонларда ҳам учраши мумкин эди. Ҳиндистондан Ўзбекистонга бориб келиш осонми? Ҳозир-ку, элчихонада ишляпти экан, анча-мунча имтиёзлари бордир, ахир умр бўйи шу ерда ишлаб ўтиб кетмас. Ота-оналари, қариндош-уруғлари, бирга ўсган тенгқурлари, дугоналаридан йил сайин узоқлашаверади

ва охир... бутунлай шу ёқларда қолиб кетади. Шунга ўхшаган воқеалар бор, непалгами теккан бир ўзбек қизининг аламли саргузаштлари ҳақида газеталарда ёзишган эди... Ҳа, ишқилиб, Маҳфиратнинг бахтини берсину охири бахайр бўлсин...

Булар менинг шахсий мулоҳазаларим, албатта. Дунёда менинг ва бошқаларнинг шахсий фикрлари билан заррача ҳисоблашмайдиган, ҳар қанча масофаю машаққатларни, Ҳиндистон жазирамасию Тайга совуғини, ота-она ўтинчию умр сўнгини, умуман эртани тан олмайдиган, ҳар қандай мулоҳаза ва мушоҳададан устун бир туйғу бор. Зеро:

*Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди гофил,
Фузунлий, ишқ завқин ишқи вор ўландин сўр...*

Маҳфиратнинг андишаси. Сўхнилиқ олижаноб йигитчалар

Покиза бегим «даргоҳи Қутб» деб атаган (илмий-тарихий манбаларда «Қутб минор» деб юритилади) ёдгорлик-зиёратгоҳни излаб (Маҳфират ҳам кўрмаган экан) икки соатдан ортиқ юрдик. Машина қатнови кечки пайт ўта тифизлашиб кетарди. Қоронғи тушиб, соат олтидан ўтган, иш вақти тугаб, минор беркилган экан. Кўчаларда, дўкон ва бозорларда одамнинг кўплигидан ақлингиз озади. Фовур-фувур шаҳар ари уясига ўхшайди. Шундай шароитда қандай яшашади, а?

— Ҳа, Дехлида яшашни чидаганга чиқарган, — дейди Маҳфират, назаримда у бу жумлага жуда кўп маъноларни сингдириб юборгандай эди...

Шаҳардаги шовқин-сурон камлик қилгандай, машинамининг тутун чиқарадиган тарнови ёрилиб қолиб эди, бир тариллайди, бир тариллайди, Илҳомжон ҳам ўчакишиб, газ педалини запти билан босади. Овоз яна баланд пардаларга чиқиб, Дехлини бошига кўтараман, дейди. «Ўх-ўх-ўх, гижжакнинг ноласига ўхшайди-а», деб кўямиз. Йўл-йўлакай қараб кетяпмиз, керак бўлмаганда қаторлашиб турадиган устахоналардан биронта ҳам учрамасди.

Биз энди Аграга олиб борадиган катта йўлни излаб бормоқда эдик. Ҳаво иссиқлиги учун ойналарни очиб

олганмиз. Чанг кўзни ачиштиради. Дехли тутун ичида қолганга ўхшайди.

Шахар ташқарисига чикиладиган жойда Махфират катта, баланд кўприк-йўл ёнидаги кўчани кўрсатиб, мана шу Агранинг йўли, деди. Биз бир оз ўхшатолмай турдигу, ўзгариб кетибди-да, деган фикрга келдик.

Махфиратга ташаккур билдириб, у билан хайрлашдик. Зокиржон ака уни таксида жўнатиб юбормоқчи бўлган эди, кўнмади.

— Йўк, автобусда кетаман, — деди у, — бу ерда кизлар, ёш жувонлар таксида, нотаниш енгил машиналарда юришмайди, таксида борганимни билишса, меникиларнинг ҳам жаҳли чиқади...

Бу, биз учун ҳайратангиз даражадаги ибратли янгилик эди.

Йўлга тушдигу, барибир кўчани ўхшатолмаяпмиз. Биз юрган йўл манзараси чиройли жойлардан ўтарди, торроқ бўлса ҳам текис эди.

«Тар-тари»миз борган сари авжга миняпти. Устахоналар бору, тарновни ямайдиган асбоб-ускуналиги йўк эди. Сўхни деган қишлоқда, бир устахона олдида ёш йигитлар туришган экан, улар биз айтган устани қаердандир топиб келишди. Суюниб кетдик. Фақат, чуқур («яма») йўк эди (кейин билсак, бу нарса умуман Ҳиндистонда расм эмас экан, махсус устахоналардагина бўлар экан).

Уста жиккаккина эди, шундоқкина ерга чалқанча ётганича орқаси билан сурилиб машина тагига кириб, энди иш бошловди, худди биздагидай чироқ ўчиб қолса бўладими! Ҳафсаламиз жуда пир бўлди. Лекин машинамизни, уста атрофини ўраб, ўзларича маслаҳат бериб, жовур-жувур қилишаётган ёрдамчи йигитлар биздан қўл фонар сўраб олишди-да, машина остига тутиб туришди.

Устанинг исми Шамвал, ҳайбарақаллачилар сардори эса ёш, истараликкина (оқроқ юзли) йигит — Шив Кумар Варма қандайдир коллеж талабаси экан. Бошқалар омилиги учунми, Кумар Варманинг гапларига астойдил қулоқ солишиб, унинг кўрсатмаси бўйича иш қилишарди. Кумар чиндан-да гапдон, дадил эди, унинг хийла билимлилиги сезилиб турарди. Бу дилкаш талаба инглиз тилида анча равон сўзларди. Неъматилло воситачилигида бизни ҳам гапга солиб, сафаримиз мақсади билан қизиқди. У Бобур Мирзо, Акбаршоҳ Шох

Жахон, Баходиршоҳлардан анчагина хабардор эди. У гапираётганда жўралари оғизларини очиб тинглашар, у билан фахрлангандай, бош кимиралиб қўйишарди.

Ниҳоят, бир соатларда тарнов тузалди. Хизмат хақини сўраган эдик, «икки юз рупий» дейишди. Бу ҳам аслида бизнинг пулга анчагина — уч минг сўмдан ортик, лекин Зокиржон ака, яхши болалар экан, деб, ҳам иш битганига хурсанд бўлиб кўпроқ узатган эди, Варма санаб ортигини қайтарди-да, икки юз рупийни устага берди. Устанинг ёнига кириб ёрдамлашган бир ўсмир илинжини намоён қилиб интилангандай бўлувди, Варма кафти билан унга «йўк» ишорасини қилди. Зокиржон ака бераверайлик, деган эди, Варма бош тебратди, «Асли бекорга тузатиб беришимиз лозим эди, сизлар олижаноб мақсад билан юрган кишилар экан-сизлар», деди. Ҳаммаси биз билан жуда илиқ, самимий хайрлашиб қолишди.

— Бўладиган йигит экан, — дедик Вармани мақтаб. — Ташкилотчи, виждонли, олижаноб...

Мана шундай инсонлар билан қайта кўришмаслигини ўйлаб ачинасан одам.

Бу ерда менинг эътиборимни тортган, юрагимда илиқлик пайдо қилган яна бир нарса — жойнинг оти эди. Бу ном бухоролик ўзбек йигити билан панжоблик хинд қизининг оташин муҳаббати тўғрисида тўқилган ривоятдаги маъшуқа Сўхнини ёдимга солди.

Дехли — Агра йўли 210 км. эди. Соат тунги бирларда масофанинг қоқ ўртасида дала қўноқхонасида тўхтадик. Раҳбар иккимиз йўл-тўшақларимизни аввалги сафарда кадрдон бўлиб қолган, каноп илдан сийрак тўқилган бамбук каравотлар (мен уларни «хон сўри» атадим)га тўшадик. Профессор билан тележурналистимиз машина ичида қолишди, Илҳомжон машинанинг томига чиқиб ётди.

Аввалроқ, хинд рожаларига (яъни бой-зодагонларга) мансуб бир-иккита кўхна, нақшинкор-безакдор меҳмонхоналар учрадию, чивинлари кўп, чақонғир, деб огоҳлантиришди. Чивинларигина эмас, нархлари ҳам чақонғир эди. Умуман у қўналғаларнинг хизматчилари негандир бизга унча рўйхушлик беришмади. Шубҳаланишди шекилли...

Чарчаган бўлишимга қарамай, анчагача ухлай олмадим. «Меҳмонхона»миз йўлга яқин эди. Бу юрт ҳайдовчиларида одамлар ухлашяпти, дам олишяпти, ҳалал

бермаслик керак, деган фикр умуман бўлмас экан, машиналарининг ўткир сигналларини чинкиртириб чалиб ўтишарди.

Дарвоқе, бошда биз чиндан ҳам адашиб, Жайпурнинг эски йўлига тушиб қолган эканмиз, ивирсик, чанг расталар, тартибсиз бозорчалар ёнидан анча юрганимиздан кейин мана шу янгиланган шоҳ кўчага чиқиб олдик. Лекин осмонўпар қилиб юк ортилган машиналар билан йўл талашиб юриш анча қийин бўлди. Улар кечаси билан ҳам тўхтамас экан.

Қадрдон Агра. Зебуннисонинг қабри қаерда?

24 октябр, сешанба.

Агра. Бу тарихий шаҳарнинг бобурийлар ҳаётида алоҳида ўрин тутганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кунда Самарқанд, Бухоро, Хивамиз каби ёдгорликларга бой ва зиёратгоҳ Аграда Бобур Мирзонинг сўнгги тўрт йиллик умри кечган. У иқлими ва бошқа жиҳатларидан подшоҳлик қароргоҳи учун мос деб, шу жойни танлаган, боғлар барпо қилган, уни Ҳиндистоннинг кўркем ва обод марказига айлантирган. Қатъиятли, ўз обрўи ва шаънига эга шоҳ Бобур тайёр пойтахт (Дехли) дан фойдаланишни, яъни ўзгалар қазиган ариқдан сув ичишни ўзига номуносиб билган бўлса керак.

Биз Агра зиёратини шаҳарга кираверишда, йўлнинг чап томонида бир қарашда ярк этиб кўзга ташланадиган Акбаршоҳ қалъасидан бошладик. Азалда кўрфоннинг тўртта дарвозаси бўлган, ҳозир жанубдагисидан кирилади, қолган уч дарвоза фойдаланилмагани учун эътиборсиз, қаровсиз ҳолатда...

Ҳиндистон халқларининг миллий қахрамони, севимли, эъзозли подшоҳ даражасига кўтарилган, Жаво хирлаъл Неру юксак баҳолаган, «Буюк Акбар», «Халқ подшоҳи» унвонларига сазовор бўлган Акбаршоҳ бу муаззам мамлакатда кўп улуғ, хайрли ишлар қилган, чунончи: шаҳарлар, боғлар яратган, қалъа, истехкомлар қурдирган. Умуман Ҳиндистонда Акбаршоҳ номи билан боғлиқ шаҳарлар, тарихий ёдгорликлар кўп. Ҳинд ва инглиз шарқшунос-бобуршуносларининг тўм-тўм китобла-

рида ҳам Акбаршоҳ ҳаёти ва ҳукмдорлик фаолиятига жуда кенг ўрин берилади.

Искандария (уни Сикандра деб ҳам ёзишади) мавзеида жойлашган Акбар мақбараси ўғли Жаҳонгиршоҳ томонидан қурдирилган бўлиб, «бу Ҳиндистонда temuрий шоҳлар барпо этган тарихий меъморчилик обидалари ичида энг сервикор ёдгорликлардан бири ҳисобланади» (Л. Шарма). Мақбара бугунги кунда ҳам нафақат Агра, балки бутун Ҳиндистондаги саёҳатчилар билан ҳамиша гавжум бўладиган зиёратгоҳлардан биридир. Арк хиёбонлари хорижликларни аввало оч яшил майсазор ва палмалар билан ўзига жалб этади. «Бобурнома»да зикр қилинган гўзал жайронларнинг солланиб юришлари, зангори тўтиларнинг дарахтдан дарахтга учиб-қўнишлари кўзингизни яшнатади, дилингни яйратади.

Самарқанд обидалари услубида қурилган нақшли сағана қалъа-боғнинг ўртасида қад кўтарган. Унинг ичида Акбаршоҳ, унинг хотинлари, қизлари Оромбону, Шукриниса ва бошқа яқинлари дафн этилган эди.

Мақбара мажмуи деворларининг таг томони оқ мрамрдан бўлиб, девор-устунларининг сиртқи қисмига берилган қизил ранглар ўнгиб кетган, томнинг тўрт бурчагидаги остки тарафи қизғиш миноралар қорая бошлаган эди. Томнинг ўртасидаги оқ мрамрдан тикланган ўндан ортиқ гумбаз хийла дуруст сақланиб турибди.

Бинонинг чап ёнбошида, очик майдонда ҳам бирнеча сағана тоши бор эди, улардан бирини Аврангзебнинг кизи, ўша машҳури жаҳон шоира, асл қабри қаерда эканлигини узил-кесил аниқлай олмаётганимиз Зебуннисо бегимники, дейишувди, ҳайрон бўлиб қолдик. Аввалги сафар, яъни 1993 йили келганимизда бу гапни эшитмаган эдик. Қолаверса, Зокиржон ака ва бошқалар кейинги экспедиция пайтида Зебуннисо бегимнинг қабр-дахмаси Лохурдалигини «аниқлашган» эди. Бу ерда тайинли сайрбон (гид) йўқ, ўзини сайрбон, шу жойларнинг билимдон деб таништираётган ва ўз хизматини таклиф этаётганларнинг ундан-бундан қулоғига тушиб қолган норасмий ахборотлардан бошқа маълумотга эга эмаслиги билиниб турарди. Қизиғи, улар биз билан озгина бирга юриб, кимлигимизни, ниятимизни англагач, бобурийлар (улар «мўғуллар» дейишади) ҳақида бири боғдан, бири тоғдан гапларни айтишарди-да, кафтини ҳовуч қилиб, оҳиста чўзишарди... Ана шундайларнинг бир нечасидан Нейма-

тилло қайта-қайта сўраб-суриштириб кўрди. Ажабки, ҳаммаси «ҳа, Зебуннисонинг қабри шу», дейишарди. Лекин «қайси Зебуннисо — Аврангзеб оламгирнинг қизи, шойра Зебуннисоми» деб сўрасангиз таваккалдан «ҳа!» дейишади.

Зокиржон ака йўлга чиққанимизда сафаримиз давомида учта жумбок — саволга жавоб излашимиз ва топишимиз керак, деб вазифа кўйган эди. Яъни:

1. Зебуннисо бегимнинг қабри аслида қаерда бўлган? Мабодо Лохурдаги қабр чиндан ҳам ўша Зебуннисоники бўлса, у қачон, ким томонидан кўчирилган?

2. Акбаршоҳ Дехлида Хонзода бегимни фарзанд мақомида қабргача йиғлаб бориб дафн эттирган, дейишади. Ўша қабр қаерда?

3. Ҳасан Абдол шаҳридаги улкан бир қабртошини Бобур Мирзонинг қизи Лоларух бегимники деган оғзаки маълумот бор. Шу ростми? Агар рост бўлса «Бобурнома»да ва бошқа манбаларда нега бу исм тилга олинмаган?..

— Мана сизларга яна битта жумбок, — деди раҳбар. У ҳам ҳайрон, биз ҳам саранг. Бундай муаммоларнинг ечимини қаердан излашнинг билмаймиз. Сўралган одамлардан олинган жавоб тўғрими, нотўғрими — бунинг ўзи ҳам топишмоқ...

Бошимиз қотиб, йўл кўрсатишга бир йигитни ёллаб, Тож Маҳалга қараб кетдик. Уловнинг кўплиги, кўчаларда юриш машаққати Лохурдан, Дехлидан ҳам баттар эди. Тўхтаб-тўхтаб, қадам-бақадам силжиб бордик.

Бу шаҳарда ҳам ҳукумат назорати сезилмас, «Сен нима қиляпсан?» дейдиган инсон йўққа, ҳамма кўнглига тутган ишни қилиб, хоҳлаган жойида савдо-тижорат, устачилик, майда хунарамандчилик ва бошқа юмушлар билан шуғулланиб юраверадиганга ўхшарди. Халқ ўтган давр ичида икки баробар кўпайиб кетгандай эди. Миллион-миллион одамларнинг ўзлари ҳам нима учун яшаётгани тўғрисида ўйлаб кўришмаса керак...

Тож Маҳал

Тож Маҳал! Уч ярим асрки зикри бутун дунёдан ташриф буюрадиган ва таърифини эшитганлар тилидан тушмай келаётган мўъжиза!

Дарвозадан киришимиз билан кўз олдимизда оппок, викорли иншоот намоён бўлди — ўша макбара, ўша миноралар! Қўрғонли хиёбондаги икки лабида ям-яшил сарв арчалари саф тортган ҳовуз ҳам ўша-ўша, сийрак дарахтлар, қалин, зангори майсалар ўша-ўша. Зиёратчиларнинг кўплиги ўша-ўша... Улар орасида турлича кийинган турли миллат, турли мамлакат халқларига мансуб эркаклар, аёллар, ёшлар бор. Хусусан, оч ҳаво ранг узун кўйлак кийишиб, оқ шарф билан томоғи остини — кўксини ёпиб, икки учини елкалари оша оркасига омонат ташлаб юрган (бундай либос ёш қизлар ўртасида кўпроқ урф экан) ҳинд қиз-жувонлари кўзга яққолроқ кўринарди. Бу кийим уларга жуда ярашиб турарди. Сийдам, силлиқ (лекин ялтироқ эмас!) кўйлаklarининг икки тиззаси ёнидан очилган ёрмаси хошияларига тўр тикилган ё гул солинган эди. Бирок, ёрма остидан яланғоч болдирини намоиш қилиб юрган биронта ҳинд аёлини учратмадик. Улар бўғма почаси тўпигини ҳам беркитиб турадиган, кўйлаги рангига ҳамоҳанг тусдаги шалвар кийишаркан.

Ҳа, Покистонда, Бангладешда, хусусан турли диний эътиқодларга мансублар, яъни номусулмонлари ҳам кўп бўлган Ҳиндистонда аёллар жазирама иссиқни рўкач қилишиб (аслида ҳам ҳарорат жуда баланд — ёз ойлари қирқ беш даражадан ҳам ошиб кетади), майкасимон кўйлагу калта иштонлар кийишлари мумкин эди, лекин ундай қилишмас экан. Бунга йўл ҳам қўйилмас экан.

Акси орка томонидан машхур Жамна (Ҳиндистонда Жамуна дейишади. «Бобурнома»да эса Жўн аталган) дарёсига тушиб, енгил мавжлар аро сезилар-сезилмас тебраниб турадиган ушбу обида чиндан-да маҳобатли бўлиб, чор тарафи тўрт минор ҳамда икки ёни ва олди шинам боғ — хиёбон билан ўралган. Минораларнинг бўйи 42 метр, марказий гумбазнинг баландлиги эса ундан ҳам ортиқдир.

Муаззам обида ичига пойафзални ташқарида, пастда қолдириб, худди метро йўлагидагидай гавжум одамлар оқимига қўшилмасиз-да, зиналардан оҳиста кўтариласиз. Унча катта бўлмаган сахндан ўтиб, меҳробсимон эшикдан кирасиз. Ичкари ҳам орқаси ойнаванд, майда катакли сим-панжара билан ихота қилинган, шифти баланд, хайҳотдай хона. Ўртада — гулли мрамор панжара билан одам кўкрагигача ўралган тўгарак ичида бир жуфт мар-

мар қабр тоши ёнма-ён қўйилган. Булар Шох Жаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг сағаналари бўлиб, уларнинг қабрлари пастки қаватда. Тошларга ва уларнинг атрофидаги деворларга ишлатилган ва қат-қатларига гул солинган силлик, ок, окиш, қаймоқранг мрамрлар, уч ярим асрки ўз тусини, кўркини йўқотмай, бирон жойи чекилмай турибди. Сағана тошлари ёнларига, деворларга ёнбошчасига, тиккасига тепагача Қуръон оятлари битилган. Атрофда айланиб юришган соқчи-посбонлар маркадларни суратга олиш ва бошқа ножойиз, таъқиқланган хатти-харакатлардан мудофаа қилиб туришади. Пастки қаватдаги қабрлар зиёратига ҳар йили кузда, Шох Жаҳон вафот этган сана муносабати билан уч кун одам қўйилади, дейишди.

Ортиқча безак, жимжималардан ҳоли бўлган бу муҳаббат, вафо қасри ўзининг салобати ва маҳобати билан шу турдаги бошқа меъморий ёдгорликлардан ажралиб туради, айнаи шу фазилатлари билан ўзига ром этади, хайратга солади.

Неъматилло иккимиз хиёбондаги рақамланган (демак, ҳар бири ҳисобда, эътиборда!) дарахтлар оралаб ўтиб, чап ёндаги «Тож Маҳал» музейига кирдик.

Маълумингизким, Тож Маҳални хинд муаррихлари «омадли подшоҳ» деб таърифлашган бобурий Шох Жаҳон соҳибжамол, оқила ва садоқатли умр йўлдоши Мумтоз Маҳал (Аржуманд бону) хотирасига қурдирган. Музейда обиданинг қурилиш тарихини ва бобурийлар фалиятини акс эттирувчи ашёлар анчагина. Улардан аён бўлишича, иншоот Мумтоз бегим вафотидан кейин бошланган бўлиб, у йигирма мингдан зиёд ишчи, муҳандиснинг қарийб йигирма¹ йиллик муттасил меҳнатлари самарасидир.

Мозийгоҳ деворлари, тоқчалари, ойнаванд витриналаридан Жаҳонгир шоҳ муҳри (бармоғи) туширилган дастхат, идиш-товоқлар, бобурийларнинг қурол-яроғлари, мақбарага ишлатилган гулли мрамрлардан, тошлардан (бино деворлари ва безаги учун дунёдаги жуда кўп мамлакатлардан келтирилган ўн беш хилдан ортиқ қимматбаҳо тошдан фойдаланилган) намуналар, малика Аржуманд бегимнинг гўзал сиймоси, Соҳибқирони соний (Иккинчи Соҳибқирон) деган улуғ унвонга сазовор бўлган император Шох Жаҳоннинг турли ҳолатдаги суратлари,

¹ Бу муддат ҳар хил манбаларда турлича кўрсатилади.

бобурий ҳукмдорларга тегишли фармонларнинг нусхалари ўрин олган эди.

Байт:

*Энг гўзал обида Тож Маҳал бўлди,
Оламнинг юзига зеб, сайқал бўлди.
Вафо, садоқатдан куйловчи бу тош
Севгига абадий зар ҳайкал бўлди.¹*

...Яна зиёратчиларнинг дарё-дарё оқимида кўшилиб, мағрурона қадамлар билан Тож Маҳал ҳудудидан чиқдик.

Нур Жаҳон боғининг дарвозаси ўтган сафар очик, ҳеч ким йўқ эди, бу гал чипта олиб кирдик. Биздан бошқа сайёҳлар ҳам бор эди.

Йўлакнинг икки томонидаги гулпушталарда кийфос очилиб турган гултожихўроз ўз юртимизни, Андижон кўчалари ва хиёбонларини эслатиб юборди.

Боғ ва унинг ўрамидаги мақбара ҳамда бошқа бинолар 1622–28 йиллари малика Мумтоз Маҳалнинг аммаси, Жаҳонгир шоҳнинг суюкли хотини Нур Жаҳон бегим раҳбарлигида унинг отаси Эътимод-уд Давла Мирзо Гиёсбек хотирасига (меъмор Фотех Мирзо) бунёд этилган. Хусусан, сағана, бобурийшунос ҳинд тарихчиларининг ёзишларича, Жаҳонгиршоҳ даврида қурилган обидаларнинг энг мустаҳкамидир.

Боғ ўртасидаги мақбара ичида Нур Жаҳоннинг онаси Асма бегим, биринчи эри Шерафгондан туғилган қизи Лодли бегим (таажжубки, Лохурда дафн этилган Нур Жаҳон бегим дахмаси билан ёнма-ён бир қабри ҳам

¹ Бобурийлар меъморчилигининггина эмас, балки жаҳон архитектура санъатининг бетакрор намунаси дея таърифланган Тож Маҳал ҳақида кўп ёзиш мумкин (Ҳиндистонда унинг тарихига бағишланган йирик ҳажмдаги китобларни кўрдик), бироқ аввалги сафарномада хийла батафсил тўхталганимиз учун, бу гал сўзни мухтасарроқ қилдик. Фақат шуни кўшимча қилиш мумкинки, Жамнани «Наҳрул муҳаббат», яъни «Ишқ дарёси» дейишади. Ривоятларда Кришна (ҳиндлар эътиқодига кўра Тангрининг тимсолларидан бири)нинг Жамна соҳилида ўз маъшуқаси — чўпон қиз Радха билан дийдорлашгани нақл қилинади. Балки айнан шунинг учун ҳам чин ошиқ, содиқ эр Шоҳ Жаҳон «Муҳаббат қасри» бўлмиш Тож Маҳални ана шу муқаддас дарё ёқасига қуришни режалаштирган ва жони-жаҳони — маҳбубаси, вафодор хотини Аржуманд бегим билан ана шу табаррук жойда мангу ковушмоқни ўйлагандир.

.Тодли бегимники деб айтишган эди), тоғаси Исмоилбек, опаси Нисохат бегим, шунингдек, Мумтоз бегимнинг отоналари — Осафхон ҳамда Девонжи бегим, яна ўша авлодга мансуб Асамуддин, Малик Мансур Али ва ўзгаларнинг қабрлари бор эди. Куръон тиловат қилдик, сурат ва видеоларга олдик ва шу билан бугунги кун зиёратлари поёнига етди. Сўнг анча машаққат билан (азбаройи тор, тифиз, ивирсик, чанг кўчаларда юриш кийинлигидан), шаҳар четроғидан, янги, катта йўл бўйидан меҳмонхона топдик. Номи чиройли — «Анжуман» эди.

Тарҳини Бобур чизган боғ. Ноёб сурат

25 октябр, чоршанба.

Устахоналар соат тўққиздан ишларкан. Фаррухнинг мазаси кочиб қолган видеокамерасини «даволатиш» учун мутахассис излашга тушдик. Бинолар, дўконларнинг олди деворлари, пештоқлари, эшик-деразаларнинг тепаси ва ёнларида бир қарич очик жой йўқ — ном кўрсаткич-лавҳалар, реклама ва эълонлар, кинолардан олинган уйддай-уйдай суратлар билан тўла эди. (Кўп жойларда кўча билан бино ўртасида йўлак деярли йўқлиги, йўлак бўлса ҳам, икки четда дарахт ўта сийраклиги учун реклама ва суратлар ёпиштирилган деворлар кўзга яққол ташланарди). Булардан ташқари йўл бўйларида, ўртадаги ихота-супачаларда ҳар турли ёзувлар битилган махсус темир тахталар, кўчанинг у бетидан бу бетига тортилган шиорсимон рекламалар ҳам кўп эди. (Қашқар ҳам ҳолва экан).

Аграда бобурийлар яратишган боғ-хиёбонлар, уч қаватли уйлар мўл, Андижоннинг эски шаҳаридаги каби тор кўчалар сероб. Лекин сердарахт, сергул шаҳар эди.

«Ўзининг қўл остидаги мамлакатларнинг кўпларида сарой ва қасрлар қурдирди, боғлар яратди (гап Бобур Мирзо ҳақида кетяпти — Қ. К.), — деб ёзади инглиз тарихчиси, бобуршунос Уилям Эрскин. — У гулзорлар ва гўзал йўлакларни кўриб қувонарди. Бобур яхшигина боғбон ва табиатшунос ҳам эди, айрим мевали ва манзарали дарахтларни бир мамлакатдан бошқа ўлкаларга олиб келтириб, янги иқлим шароитига мос-

лаштирар эди. Бу дарахтларнинг кўплари ҳали ҳам яшнаб турибди».

Эрскин назарда тутган боғлардан бири, бу — шубҳасиз Оромбоғ, хиндистонликлар лафзи билан айтганда Ромбоғдир.

Биз Бобур Мирзонинг ўзи Жамна дарёси бўйида барпо қилган, умрининг сўнгги кунларини яшаган мазкур боғда ўзимиз кутмаган манзараларга дуч келдик. Утган гал кирганимизда бу боғ ҳам кимсасиз, қаровсиз уй, хоналарнинг умуман эшиги йўқ, деразалар ланг очик эди. Бокқа қараб турадиган боғбон ҳам худо етказиб, тасодифан келиб қолувди. Энди пуллик бўлибди. Чипта сотувчиларга биз Бобур шоҳ юртиданмиз, деб ўзимизни таништирдик. Аввалига «нима бўпти, дружба — дружба, служба — служба» дейишгандай, боғни видеога олиш мумкинмас, деб тайсаллаб туришдию, кириш ҳақини узатганимиздан кейин юмшашди. Ичкарида эса янада ғаройиб ҳодиса юз бермоқда — йўлакларга мраммарсимон япалок қизил тошлар ётқизиб таъмирлашмоқда эди.

Йўлакнинг икки томонидаги сийрак дарахтли боғ ерларида бир неча аёл пингвинсимон чўнқайиб ўтиришганча ўсиб кетган ажриқларни ярим ойсимон ўроқларда шошилмай, ҳафсала билан ўришмоқда эди.

Хиёбон тўридаги хона-уйларга темир-пажара — эшик қурилиб, қулф солинибди. Атроф супуриб-сидирилган, саришта эди. Уйлар кенг, баланд кўтарманинг икки томонида, ўртада ҳовуз, унинг марказида бетон (илгари мраммар бўлган бўлиши керак) супа, супа ёнида ер ости хоналарга, ундан дарё қирғоғига олиб чиқадиган зинали йўл бор эди. Остки хоналарнинг панжара эшиги ҳам қулфлоғлиқ экан. Тушмоқчи эдик, боғ назоратчиси Вину Шанкар калитлар идорамизда сақланади, деди таассуф билдириб. Ташқарига чикиладиган жойдан пастга — сув (Жамна) бўйига тушадиган зиналар ҳам бор эди.

Байт:

*Бобур яратдию бир боғи Эрам,
Яхши ният-ла от қўйди «Боғ ором».
Дарвешлик илинжи тарк этмасди ҳеч,
Лекин қисмат унга сунмади ором.*

— Ромбоғнинг тарҳини Бобур подшоҳнинг ўзи чизган ва у тўрт йил давомида қурилган, — дейди Вину

Шанкар (у ўз фамилиясининг бош харфини Бобур ёзганидек «ш» ўрнига «син» (С) билан талаффуз этган эди). — Биноларнинг бирида эркаклар, иккинчисида аёллар яшашган, ер тагидаги залсимон бўлмаларда Бобур шоҳ машварат-ийғинлар ўтказган, узоқ-яқин вилоятлардан ташриф буюришган рожалар, ҳокимлар, арзгўйларни қабул қилган. Касали зўрайганда, ҳаво етишмай қолиб, ташқарига олиб чиқинглар, деган ва мана шу — ҳовуз ўртасидаги супага жой қилиб ётқизишган, жони шу ерда узилган... Ҳовуздаги фавворалар йигирма йил аввал ҳам ишларди, кейин қаровсиз қолди, мана, яна таъмирланмоқда. Бояги сизлар кўрган қумли ноёб қизил тошлар етмиш чақирим наридаги Гатпурдан олиб келинмоқда. Боғнинг умумий майдони эллик акр.

Назоратчининг айтишича, жасад шу қароргоҳда уч кун сақланган, кейин Чобуржига дафн этилган, олти ойдан сўнг у ердан қовлаб олиб кетилиб Кубулга, Боги Бобурга кўмилган. (Албатта бу муддат бахсли.)

Ҳар иккала бино бир хил: икки томондан биттадан ўртача хона ва ўртада икки ёни очиқ каттагина айвон шаклида қурилган эди.

Хоналарнинг эшиқлари бир-бирига, яъни орадаги айвонга қараган эди. Ўнгдаги бинонинг дарё тарафдаги хонаси эшигининг икки ёнидаги бел баробар, энсиз токчасимон ботиқ жойида суратлар бор эди. Чапдаги суратда яқтаксимон кўйлакдаги ялангбош, ўскин сочлари қулоқлари ёнига тартибсиз осилиб тушган, осиевий юзли, ғамгин нигоҳли ўрта яшар эркак, ўнг тарафда эса гўзал бир аёл тасвирланган эди. Албатта расмлар чизилиб кетган, баъзи жойлари кўчиб тушган, анча хиралашган, лекин, яхшигина рассом қаламининг маҳсули эканлиги билиниб турар, киёфалар дуруст сақланган эди.

— Мана бу Бобур подшоҳ, — деди Вину Шанкар. — Умрининг охирида, хасталик пайтида чизилган.

Биз боғ мутасаддисининг сўзларига, кўзларимизга инонмасдик.

— Ахир ўтган сафар келганимизда йўғиди-ку, — деди назоратчига.

— Йўқ, бўлган, кўриб турибсизлар-ку, бу жуда қадимий сурат, — деди у қатъий ишонч билан.

Наҳотки? Наҳотки биз аҳамият бермаган, пайқамаган бўлсак? Ахир хоналарнинг эшиги йўқ эди, ичкариларга кириб, шошилмай айланиб томоша қилганмиз. Ё, кўп йиллар қаровсиз қолганидан тасвирлар юзасини чанг

босиб, хиралашиб кетувдимикин? Йўқ, бунчалик бўлиши мумкинмас. Бундай десам, биз ҳам шу даражада беэътиборлик қилганимизни ақлга сиғдириш қийин. Тавба, дейман, ахир шу пайтгача Бобур Мирзонинг ҳақиқий сурати йўқ, боғда китоб ўқиб ўтирган ҳолати акс эттирилган ягона расми ҳам Бобур Мирзо вафотидан анча кейин, номаълум мусаввир томонидан чизилган, деб келинади-ку!

Дарвоқе, биз ҳайрат билан тикилиб турган суратдаги шахснинг юз тузилиши, кош-кўзи бизнинг тасаввуримиздаги Бобур Мирзо киёфасига ўхшаб кетарди.

Ҳарқалай бу ходиса мен учун жуда катта янгилик ва яна битта сирли жумбоқ бўлиб қолди. Видеога, чикса-чикмаса, деб суратларга олдик...

Кейин бир маҳалла наридаги Чобуржига ўтдик. Бу ердаги Бобур Мирзо дастлаб дафн этилган қабр-мақбара ҳам бурноғи гал кўрганимизда хароб ва вайрон эди, бу жой ҳам кўрғонланибди, кичикрок дарвоза қурилиб, кулф илинибди, демак, бу ер ҳам муҳофазага олинган, таъмирлаш режалаштирилган. Фақат, афсуски, мақабарага ўтадиган тор йўлак ўша-ўша исқирт, ифлос эди, бунинг устига, бир маст хинди бизга тирғалиб анча хит қилди. Орқага қайтиб, бир неча ҳовлини айланиб собиқ сағананинг мозорга ўхшаб ётган баланд-паст, чанг-тупрокли шўразор томондаги девори ёнига ўтдик. Бир неча ярим яланғоч, қоп-қора хинди болалар, йигитлар ҳам бизга кизиқиб, гўё биз айик ўйнатадигандай, орқамиздан эргашиб юришарди. Ўшаларнинг ёрдамида Неъматилло билан Фаррух девор ошиб, дахма кўрғони ичига тушишди. Бошқа жиддий ўзгариш бўлмагани учун қолганларимиз ўтмадик. Хиндлар мана шу шўразорда, марқад қолдиғидан элик-олтмиш кадамча наридаги эски бир кудукни кўрсатишиб, Бобур кудуғи, дейишди. Бўлиши ҳам мумкин.

Биз бугунги кўрганларимиздан бениҳоя хурсанд ва мутаассир эдик, айниқса раҳбар. Чунки ўтган гал Оромбоғу Бобур мақбараларининг қаровсиз, хароблигига юракларимиз ачишиб қайтгач, Зокиржон ака юқоридаги тарихий жойларнинг ачинарли ҳоли-баёни ҳақида қайғуриб, уларни ободонлаштириб, зиёратгоҳга айлантириш таклифи билан Бобур номидаги халқаро жамғарма номидан Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчихонасига мурожаат қилган, Дехлида бўлиб ўтган халқаро симпозиумда ҳам шу хусусда гапирган эди. Демак, ана шу ҳаракат ва

сўзлар ҳавога учмабди, демак, Бобур номли халқаро илмий экспедиция сафари беиз кетмабди!

Айни вақтда менинг кўз олдидан Оромбоғдаги сурат нари кетмас эди. Наҳотки ўша маҳзун, дардманд сиймо чиндан ҳам Бобур Мирзоники бўлса? — деган саволга ҳамон жавоб тополмай қийналардим. Мен ич-ичимдан улуғ юртдошимнинг аччиқ қисматига ачина, қайғура бошладим. Ҳамма нарсаси бисёр подшоҳнинг умри шунча қиска бўлганига, унинг ўзию авлодларининг мана шу олис, «... боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ»¹ мусофир худудларда абадий қолиб кетишгани алам қиларди менга. Ахир у буюк зот бу жазирама мамлакат иқлимининг мижозларига салбий таъсир этишини, нохушликлар келтиришини ва келажақда уларни қандай фожиалар, кўнгилсизликлар, энг аввало ватандин мосуволик дарду азоблари, шунингдек, жангу жадаллар, тож-тахт талашишлар, хунрезликлар кутаётганини англади-ку. Наҳотки жондан азиз фарзандларию жигарбандларига ана шу кўргилликларни, жабру жафоларни раво кўрган бўлса?.. Шундай машҳур ва мўътабар сулоладан ўз ота-она юртларида бирон дуруст ёдгорлик қолмаган-а... Лаъл қалъалар, маҳобатли мақбаралар, масжид-мадрасалар, Тож Маҳалдай оламшумул обрў-шухратли обидалар бобурийларнинг ўз элида бунёд этилиши мумкин эди-ку. Зиёрат учун дунёнинг турли минтақаларидан оқиб келаётган сайёҳлар нигоҳи ва қадами ушбу кун Андижонга, Фарғонага, Наманганга қаратилган бўлармиди... Ахир ўшанда Бобур Мирзонинг ғанимлари, ағёрлари ўлиб, хонавайрон бўлиб, замонлар, вазиятлар ўзгариб кетувди-ку, юртга — Туронга, Самарқандга, киндик қони тўкилган Андижонга қайтишлари мумкин эди-ку! Агар жанг билан олиш лозим бўлса, энди бунга ҳам кучи, тажрибаси етарли, имконлари бор эди-ку! Наҳотки она диёрдан шунчалар озурда, зада бўлган бўлса? Наҳот у Али Дўст тоғойи, Узун Ҳасан, Аҳмад Танбал каби манфаатпараст, пасткаш хонларга аччиқ қилиб, ота мулкидан батамом воз кечган бўлса? Наҳотки унинг қалбидаги ватанпарварлик туйғуси, хеш-ақраблик ҳислари шунчалар заиф эди? Йўқ, йўқ!.. Агар шундай бўлса Самарқанду Бухорога, Андижонга карвон-карвон совға-саломлар юбориб турармиди? Агар шундай бўлса Ҳиндистондай бепоён

¹ «Бобурнома»дан

худудда улкан салтанат тузган шоҳ-саркарда туғилган юрт ҳидини олиб борган қовуннинг бир тилими устида кўз ёш тўкиб ўтирармиди. Агар ўшандай бўлса, «ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзлан»ганини хатолиғ, «юзи қаролиғ» деб атармиди, «қўпдан берики ёру диёрим йўқтур» дея оҳ чекармиди... Демак, бу ерда биз билмаган, подшолик, ҳукмдорлик қонуниятлари билан боғлиқ ва ё бошқа сиру синоатлар бўлган. Балки, қуйидаги мисраларни Бобур Мирзонинг фарзандларига, авлодларга, биз каби хайронларга жавоби, узри дейиш мумкинدير:

*Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруимда ихтиёрим йўқтур...*

Ҳаётдан бевақт кўз юмишига эса сабаб ушбудир:

*Ҳижрон қафасида жон қуши рам қиладур,
Фурбат бу азиз умрни кам қиладур.*

Ҳижрон — дўсту ёронлар, кўнгил яқинлар ҳажри.
Фурбат — ватандин айрилиқдир...

Ҳинд табиати

Соат 11 ларда Калкутта йўналиши бўйлаб жўнадик. Йўл яхши, бепоён далалар билан туташ аҳоли яшайдиган худудлар, сердарахт яшил майдонлар озода, ҳавоси ҳам тўйиб-тўйиб симиргудай...

Манзара, ҳолат алмашилиб туради. Йўлнинг икки бетида ивирсиқ гузару бозорлардан иборат маҳалла, кишлок, шаҳарчалар тугаши билан ям-яшил далалар ё чангалзор — жунгли бошланарди. Лекин бу завқимиз узоққа бормади. Яна ўша гап:

*Қаерки кимсасиз — саришта, обод,
Қайдаки инсон бор — чиқит, чанг зиёд.
Демак, сув, табиат тозалар ўзин,
Наҳот қодир эмас бунга одамзот?*

Мана шундай жойларни кўрган одам «Биздан озод ва обод Ватан қолсин» деган шиорнинг маънисига ва қадрига етади. Демак, озод бўлишнинг ўзи камлик қилар экан.

Бу ёқларда эчки, хачир, эшак кўп эди. Аммо эшак-
ниям эшшакдай ишлатишаркан. Шунақа кўп юк орти-
шадики, жониворларнинг тумшуғи ерга тегай-тегай деб
юришади. Бояқишлар эшак бўлиб яралганига минг пу-
шаймон еса керак. Лекин, мол-сигирларнинг чиндан ҳам
Ҳиндистоннинг ҳамма ҳудудларида занжирга тушганлиги
ҳақиқат эди. Улар анча ихчам, ўтган гал кўрганлари-
миз — қоринлари икки томонга тоғора-тоғора бўлиб
чикиб кетган, лорсиллаганлари кам эди. Ҳамма жойда
шоли гуркираб ўсмоқда, пишмоқда, ўрилмоқда, янчил-
моқда эди. (Ҳиндистонда йилига икки марта ҳосил оли-
нади. Шундаи келиб чикиб, қишлоқ хўжалик йили
икки мавсумга бўлинади: ёзги (июн-октябр), кишки
(октябр-аирел). Йиғим-терим ишлари кўлда бажарила-
ди. Ер асосан омовда ҳайдалади, лекин хўкиз ҳам ҳам-
мада бўлавермайди, камбагал дехқонлар хўкиз-омовни
бой дехқонлардан ижарага олиб ишлатишади). Далалар-
да шолдан ташқари каноп, кўноқ, маккажўхори ҳам
бор. Биз аввалги сафар экинсиз, бесамар ётган, фа-
кат чорва ҳайвонлари учун ўтлоқ вазифасини ўтаётган
поёнсиз ерларни кўриб жуда-жуда ачинган эдик. Де-
мак, ҳинд халқининг меҳнаткашлари, заҳматкашлари
кўпайибди, демакки, камбагал-қашшоқлар, тиламчилар
камайибди...

Демак, ҳукумат ёки бошқа бир катта куч мамла-
катнинг бутун дала-тузларида кечасию кундузи бош-
воқсиз, эркин, хоконона юрадиган сигирларни, бошқа
дайди ҳайвонларни жиловга солиш чорасини кўрган.
Демак, озодлик борасида ҳам шундай иш қилиш мум-
кин...

Уммон томонга кетяпмиз. Иссиқнинг дами қайтган,
сал-пал шабада ҳам бўлиб турибди. Бирок, йўл негадир
унмаяпти. Беш соатда 150 км. масофа босибмиз.

Йўлда тез-тез қурилиши чала қолиб кетган, аксария-
ти қизил ғиштли бинолар учраб турар, шоли экишга
гайёрлаб, сув бостириб қўйилган катак-катак шудгорлар-
да оппоқ лойхўрақлар кўп эди. Қўрамасдай кўринадиган
бу хушқомат қушлар ўзларини кўз-кўз қилгандай, шо-
шилмай, солланиб юришарди.

Ҳиндистонда аёллар ҳукуки чекланган, дедик. Лекин
шуниси галатики, уйлар олдидаги торгина сахнларни
ўсмирлар, катта ёшдаги эркаклар супуришарди. Сигир-
ларни ҳам эрлар соғишар, хотинлар пашшаю чивинини
кўриб туришарди.

Онда-сонда юзини бутунлай ўраб олган аёллар ҳам учраб коларди, улар мусулмонлар бўлса керак.

Уттар-Прадеш штатида қарашли Рахи Раниа қишлоғида, сайёҳлик мажмуида тунадик. Канпурга 25 км. қолган эди.

26 октябр, пайшанба.

Эрталаб кўноқхона олдидаги мўъжазгина майсазор, чиройли хиёбонда лойхўрак ва бошқа паррандаларни кўриб кайфиятимиз янада чоғ бўлди.

Икки ён тўқайсимон, боғсимон, хиёбонсимон (табиий) ва албатта, хароб жойлардан ўтиб боряпмиз. Баъзан сухбатга тушамиз, баъзан жимиб, ҳамма ўз хаёллари гирдобига шўнғиб кетади. Кимдир ўтирган ерида мудрай бошлайди. Шунақа пайтда ҳамиша хушёр ва сергак юришга мажбур бўладиган бечора Илҳомжон: «ўртоқлар, сал гаплашиб кетинглар», дерди зорланиб.

Узоқ йўл, баъзан толикамиз, уйқу босади, ёнбошлаб олгимиз келади. Лекин олдимизда ўтирган, биздан ёши анча улуғ Зокиржон аканинг, гоҳида бир оз қуш уйқуси элитса-да, ётиб олмаганини, аксинча, Илҳомжонга ҳам дам бериб туришларини кўриб, ҳаммамиз хижолат бўламиз, ўзимизни тетикликка соламиз. Профессор Дехлидан сотиб олинган китобларни раҳбардан сўраб олиб, варақлай бошлайди. (Бу нодир «ёмби»лар кўлга киритилган заҳоти Зокиржон аканинг темир сандиқ вазифасини ўтовчи жомадонига солиниб, унга қулф урилари). Китобларнинг биридан Баҳодиршоҳ II Зафарнинг сургун пайтида, умрининг сўнгги кунларида айтган сўзларини ўқийди. Ўз юрти ва тахтидан мусово қилинган ғамдийда подшоҳ ва шоир: «Она ватанда ҳатто кўмилишга ҳам жой бўлмагандан кейин шоҳ ҳам оддий фуқаро каби дафн этилади», деган экан алам билан.

Шу баҳона, мавзу яна Бобур номидаги халқаро жамғарманинг бобурийлар хотирасини Андижонда, умуман Ўзбекистонда абадийлаштириш, уларнинг рухларини шод этиш бораларида амалга ошираётган ишларига ва янги режаларга кўчади. Жамғарма ҳомийлигида, унинг раиси Зокиржон Машрабов ташкилотчилигида бобурийлар авлоди вакилларида бири Тошкентда ўқимоқда. Афғонистонлик шоира ва бобуршунос олима Шафика Ёркиннинг кизини Андижонга олиб келиб, ҳамшираликка ўқитиш

тадориги кўрилмоқда¹. Таникли шоир ва адабиётшунос, ҳозирда Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги Маданият маркази раҳбари бўлиб ишлаётган Қамар Раис Фарғона водийсида, имкон бўлса Бобур Мирзо юрти Андижонда илмий тадқиқотлар олиб бориш истагини билдирмоқда эди...

Яна табиат манзаралари бекиёс гўзал, чангалзор-бутазор оралаб ўтган йўл жуда жозибали эди. Дил яйрайди. Иқлим ўзгариб, майинлашиб, сўлимлашмоқда. Улов қатнови нисбатан сийраклашди. Фақат, «ғўрт-ғўрт» қилиб, ахлат титиб юрган чўчкаларнинг бот-бот учрашидан кўнгил хижил тортади. Биронта ҳам кўй кўринмайди. Маълум бўлишича, бу жонивор иссиққа чидамсизлиги учун Ҳиндистонда деярли боқилмас экан. Балиқчи ва бошқа тоифа кушлар сероб.

Дарвоқе, бугун Дивали байрами бошланиши керак эди, йўлларда негадир шодиёна тафти сезилмайди.

Аллоҳободга яқинлашяпмиз. Ҳиндларда кўп сўзлар биздаги ёзилишидан ва айтилишидан ўзгачароқ ифода қилинади. Масалан «Тож Маҳал»ни — «Тазмаал», «Дехли»ни — «Дили», «Шоҳ Жаҳон»ни — «Са Жаан» тарзида талаффуз этишади. «Аллоҳобод йўли қайси?» деб сўрасак англашмайди. «Ала-абад» дейишаркан.

Машинамиз елиб бормоқда эди, узокда, йўл чеккасида бир бола ўтирувди, яқин боришимизга машинага қараб шитоб эмаклаворса бўладими, ҳаммамизнинг капалагимиз учиб кетди. Илҳомжон чакқонлик қилиб қолди. Ўсмир ўн икки-ўн уч ёшларда бўлиб, эғнида бир калта иштон бор эди, холос, оёқ-қўллари ногирон экан... Зокиржон ака бир неча танга ташлади. Ойнадан кузатиб турдик: бола пулларни илдам териб олди-да, маймундай тўрт оёқлаб, йўлнинг у томонига ўтди ва тиззалаб туриб, рўпарадан келаётган автомобилдагиларга қўлини чўзди... Нақадар аянчли манзара! Одамнинг раҳмини келтирадиган ҳолат! Ҳар бандани бут қилиб яратгин, эй кодир Худо!..

Манзаралари хилма-хил жойлардан ўтяпмиз, гоҳ икки бетдаги осмон ўпар дарахтлар шоҳларининг учлари капасимон эгилиб, бир-бирига тегай деб турган кўчалардан. Саёз дарё бўйларидаги сердарахт, шинамгина кишлокларни Гуркировга солиштираман — ўхшамайди.

Норинжўрлик, олмахўрлик қилиб кетяпмиз (албатта, раҳбарнинг марҳамати билан). Атлас олма кўп — уни

¹ У пайтда Шафика хоним Ўзбекистонда яшамоқда эди.

«Кашмири олма» дейишаркан. Товланадиган, кўзни оладиган, деган маънода бўлса керак-да. Сарғайиб пишадиган апелсин негадир кам. Раҳбар биз учун тансиқ бўлган шу меванинг шайдоси, у кўринган бозор ё дўкон олдида машинани тўхтатиб, биронтамизни бошлаб тушиб олиб чиқади. Олма билан унча иши йўқ, апелсинни тугагунча ҳаммага биттадан улашиб ўтиради. Профессор бу борада синчи вазифасини ўтайди, яъни маҳсулотни узоқдан кўрибок баҳолайди. У шу турдаги меваларга (апелсин, мандарин, лимон) жуда ҳавасманд, ҳовлисида ўстираркан.

Бу ёқларда ерёнғок, жўхори кўп экиларкан.

Тўда-тўда қилиб ҳайдаб кетилаётган ҳўкиз, сигир ва бошқа ҳайвонларга дуч келиб қоламиз. Лекин ўтган гал кўрганларимиз — шохлари бўялган мол, қорамол, эчкиларни учратмайпмиз. Ўйлаб кўрсам, авваллари бу жониворлар бўш юргани учун бир қишлоқники иккинчи овулникига аралашиб кетмасин деб, танишлик қилиб қўйиш мақсадида бўяшаркан шекилли. Энди улар бойлаб боқилаётгани боис белги-бўёқнинг хожати қолмаган бўлса керак.

Ҳозир айни ҳосил йиғиштирадиган мавсум экан: шоли ўраётган, янчиётганлар кўп эди.

Канпурда тўхтамадик.

«Сангам». Илоҳий дарё

Аллоҳободга соат кундузги бир яримларда етдик. Хизматчилари имиллаб, юракни сиқадиغان ресторанда тушлик қилдик. «Чекин суп» ичдик. Иккинчи овқатга Бобур Мирзо «гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас» деб таърифлаган Ҳиндистон балигини ҳавас қилибмизда. Йўқ бўлиб кетишди. Дарёдан тутиб келиб пиширишади шекилли, деб ўтирдик. Бир пайт олиб келишди. Камбалами, дебмиз. Унга буланган, қизил тусли япалок бир нима. Аграда товук гўштини шунақа ранга бўяб беришиб хуноб қилишувди. (Бу ранг аслида поннинг бир тури бўлса керак, у ҳам оғиз ичини қизартириб юборади-ку!). Ноилож едик. Бунисиям майли эди-ю, кўк чой деган нарсани умуман тушунишмагани жуда ошиб тушди. Аввалига қоп-қора памил чой беришди. Анжанчасига «оқ чой» девдик, сут қўшилган (ҳақиқатан оқ-да!) чой келтиришди. Охири қўл силтаб, совуқ сув ича қолдик.

Қорин очлигида аҳамият бермаган эканмиз, тушиб келаётиб кўрдик — иккинчи қаватга кўтариладиган зина рўпарасидаги деворларда Акбар подшо (шундай дейишди), унинг атрофида маликалари (ё канизаклари) тасвирланган, Чингиз Аҳмаров асарларига яқин услубда чизилган расмлар бор эди.

Дарвоқе, Аллоҳобод ҳақида. Бу тарихий шаҳар, мусулмонлар ўлкаси (ўша даврда) тарихий манбаларда, китобларда бобурий ҳукмдорлар фаолияти билан боғлиқ ҳолда кўп тилга олинади. Чунончи, шахзода Салим Жаҳонгир шоҳ унвонини олмай туриб, отаси билан тахт талашиб, Аллоҳободга қўшин тортиб келади ва у ерда мустақиллик эълон қилади. Кейинроқ падари бузрукворри Акбаршоҳ унинг гуноҳидан ўтиб, Аллоҳободга ҳоким этиб тайинлайди. Шунингдек, Аллоҳободга Жаҳонгирнинг иккинчи ўғли Парвез ҳам ҳоким бўлган. Шоҳ Жаҳон бу вилоятни бир қанча муддат қамалда сақлаган. Унинг кенжа ўғли Мурод Бахш ҳам пушти паноҳига қарши исён кўтараркан, шу ўлкада туриб ўзини подшоҳ деб маълум қилади. Хуллас, Аллоҳобод бобурийлар номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Ошхонадан чиқиб, китоб расталарини айландик. Профессор таржимонимиз ёрдамида (унинг ўзи ҳам Бобур Мирзога, у ҳақдаги асарларга жуда ихлосманд эди) бир неча ноёб китоблар топдик. Раҳбаримиз бундай бойликлар учун пулни ҳеч аямай сарфларди.

Дўконлардаги китоб сақлаш маданиятига, китобларнинг кўплигига ва нашр сифатига яна бир марта қойил! Инглизларга, ҳиндларга офарин! «Мўғул» деб аташса ҳам, Бобур Мирзо ва бобурийлар тўғрисида жуда кўп, хўб, йирик-йирик ҳажмларда қисса ва рўмонлар, илмий тадқиқотлар битишган, қайта-қайта чоп эттиришган! Энг муҳими, уларнинг бобурийларга бўлган меҳр-муҳаббатлари, эътиқоди асарларига кўйилган «Қадрли Бобур» каби сарлавҳаларидан аён бўлиб турибди. Шунингдек, уларда биз учун мавҳум бўлиб келган мавзу — шахзода Бобур Мирзонинг болалиги ва ёшлигига бағишланган боблар эди!

Акбаршоҳ қурдирган (уни «Акбар қала» ҳам дейишаркан) Илоҳобод (бу «Аллоҳобод» номининг адабий шеvasи) кўрғони шаҳардан анча четда, уч дарё — Ганг ва Жамна ҳамда сув ости илоҳий дарёси бирикиб, Сангам (китобларда Трибени ҳам дейилади) деб аталадиган жойда эди.

Байт:

*Уч дарё қўшилган жойидир Сангам,
Қўшилган шодлигу қайғу бўлиб жам.
Бугун зиёратгоҳ, тасаллигоҳдир
Ганг, Жамна, илоҳий Сарасвати ҳам.*

Ха, учинчи дарё — Сарасвати ер остидан чиқиб бир-лашади, дейишади.

Афсонага кўра, сув тўлиб оқадиган, латофатли, шошқин бу дарё баланд, қорли қоялардан бошланиб, денгизга қуюлармиш. Унинг тўлкини барча дарёларни-кидан маҳобатлироқ бўлиб, суви ғоятда тоза, тиник, дея таърифланади. Сарасвати тоғ чўккиларини емириб, кулатиб келармиш. Ривоятларда айтилишича, Сарасватининг етти она-синглиси бўлиб, у оқимларнинг онаси, оналарнинг, дарёлар ва илоҳаларнинг энг яхшиси, Повиранинг, чакмоқнинг қизи, қахрамоннинг рафикаси ҳисобланади. Сарасвати осмон ва барча бўшлиқларни тўлдириб туради. Унинг самодан, улкан тоғлардан пастга тушиб, қурбонликда қатнашувини сўраб, илтижо қиладилар. Жуда кўп фазилатлар эгаси бўлган Сарасвати дарду гуноҳлардан фориг этувчи хамдир: у Индрани даволаб, инъомлар, таомлар келтирармиш, насл, ҳаётий куч-қувват, умрбоқийлик бахш этармиш ва ҳоказо...

Комусий китоблар, маълумотнома-луғатларда Сарасватининг Ганг, Жамна ва бошқа номдор дарёлар билан бир қаторда тилга олиниши таъкидланадию, бироқ унинг ўшаларга қўшилиб кетиши айтилмайди. «Сангам» — балки оддий халқ томонидан тўқилган афсонадир. Лекин, айтишларича ҳозирги замонда ҳам бу ерда кун тутилиши муносабати билан покланиш маросими бўлади. Шунинг учун у муқаддас жой ҳисобланади.¹

Алқисса, ҳозир дарёлар қовушган жойда сув лимиллаб, сокин оқар, одамлар унда яйраб чўмилишар, қайиқларда (улар жуда кўп эди!) сайр қилишарди.

Шу ерда ҳам ёш-ёш инглиз жувонлари (улар билан профессоримиз тиллашди, шундай пайтларда унга жуда хавасим келади), Оврўпанинг бошқа мамлакатларидан келганлар, бангладешликлар (биз улардан Бирмага ўтиш

¹ Аксарият адабиётларда Сарасвати ҳинд мифологиясидан келиб чиқиб, нутқ, сўз санъати ҳамда илм-маърифат маъбудаси сифатида талқин этилади.

йўл-йўриқларини сўрадик), хиндлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб юришарди.

Шарқи-жануб томондан келаётган оқим қалъанинг жанубий деворлари остидан кун ботишга қараб бурилиб кетарди. Деворлар жуда баланд ва қалин эди, демак, истехком мустаҳкам бўлган. Қалъага шарқ тарафдаги айлана зиналар орқали чиқиларди. Кириш йўлагиди хиндларнинг маъбуда-худолари (Лакшми, Шива, Вишна, Радха¹)нинг бўр, оҳак ва бошқа жисмлар қотишмасидан ясалган чиройли хайкалчалари ўраб қўйилибди.

Собиқ қароргоҳ ҳовлисида Акбаршоҳ давридан бери яшаб келаётган кекса баниан ва имли дарахтлари тарвақайлаб кетган эди. Шу сахнда ер ости хоналарига тушиладиган бир неча зина-йўллар бўлиб, улар ҳам Ромбогдагидай кулфловлик эди. Темир панжаралар орасидан ертўла тоқчаларидаги бутлар, санамларнинг хайкалчалари кўриниб турарди.

Мусулмон подшоҳ қалъасида бут-санамларнинг бўлиши номатлуб ҳол, балки бу Акбаршоҳнинг Хиндистондаги динларга эркинлик берганлиги оқибати ва ана шу беғараз сиёсатга ишоратдир. Эҳтимол хинд халқи Акбаршоҳни шундай бағрикенглиги туфайли яхши кўриб, ҳали-ҳамон эъзозлаб келар.

Кўрғон этагида ҳарбий гарнизон жойлашган экан, кадим ўрданинг ички кўринишларини видеога олишга рухсат беришмади.

Ҳинд байрамлари. Дивали

Қайтганимизда қоронғи тушиб қолган эди. Калкуттага жўнадик. Йўлдаги биринчи йирик шаҳар Варанасига 160 км. қолган эди.

Дивали байрамининг аломатлари кўчаларда энди пайдо бўлган эди: одам кўп, гузарлар қандолат маҳсулотлари, ширинликлар билан тўла. Кундузи йўлдаги бозорларда

¹ Лакшми — бахт ва бойлик тангриси, гўзал ва садоқатли хотин рамзи. Унинг иккинчи исми Камоладир. Шива — хиндлар ақидасига кўра учта бош худонинг бири — яратувчи ва вайрон этувчи худо. Вишна — бало-қазодан сақлаш тангриси. Унинг яна бир номи — Кришна. Радха — Кришна худосининг севгилиси. (Аслида, санскрит ривоятларида «Худо яккаю-ягона, лекин авлиёлар унинг шакли кўп дейдилар. На ақл ва на одамларнинг гап сўзи билан уни билиб бўлмайди» деган нақл ҳам мавжуд).

уюб ташланган, пиёланинг орқасича ҳажмли, тўқ қизил рангли сопол косочаларни кўриб, буни нимага ишлатишаркин деб ҳайрон бўлувдим. Ана шу идишчаларга шам ёқиб, дўконларнинг остоналарига, супачаларига, деворларнинг тоқчасимон ботик жойларига, устахоналарнинг пештоқлари, эшиклари тепасига, устунларнинг тагига тегиб қўйишаркан. Электр атайин ўчирилганми ё ўчиб қолганми, ҳарқалай, йўқ. Милт-милт ёнаётган шамлар шу даражада кўпки, узокрокдан қарасангиз худди юлдузлар ерга тўкилиб қолганга ўхшаб кўринади. Чирок бор худудларда, катта, бой ташкилотлар бўлса керак, лампочкалардан шода ясашиб, дарвозаларнинг икки ёнларига, эшик тепасидаги пешонасимон кенг жойларга турли шаклларда илиб юборилган эди.

Ўзгал, кўркам бинолар кўп...

Хонадонларнинг олдида ҳам шамчалар ёқиб қўйилган эди. Ёмон жиҳати — болалар, ўсмирлар йўл четларига, шундоқ ўрта кўчага пақилдоқ қўйиб, портлатиб ўйнашарди. Ҳар қадамда, машина филдираклари остида пақилдоқ отилиб, атрофга учкунлар сачрарди.

Ҳиндистонни байрамларга жуда бой диёр дейишади ва бу ҳолни мамлакатда ўз анъаналари, урф-одатларига эга бўлган ҳар турли миллат, қабила ва элатларнинг кўплиги билан изоҳлайдилар. Айтишларича бу юртда деярли ҳар ҳафтанинг бир куни байрамга тўғри келади. Ана шу шодиёналардан бири Дивали, тўларок айтилганда «оловлар фаввораси» деган маънони англатади. Шунинг учун уни чироклар, машғалалар байрами ҳам дейишади. Ҳиндлар ёруғликни яхшилик рамзи деб билишади. Дивали октябр ойининг охири, ноябрнинг бошларига тўғри келади ва тўрт кун давом этади. Хонадонларда махсус таомлар тайёрланади, ширинликлар пиширилади. Дўконлар гавжум, савдо баравж бўлади, чунки одамлар янги кийимлар, идиш-товоклар сотиб олишади. Кундузлари дастурхон тузашиб, меҳмон кутишади, кечкурун ҳамма кўчага — мушакбозликни томоша қилгани чиқади. Кечаси машғалаларни дарёга оқишишади. Кейинги кунлари қариндош-уруғлар бир-бирини йўқлайдилар, опа-сингиллар ака-укаларининг пешоналарига қизил рангли белги қўядилар, ўйин-кулги қиладилар...

Варанас (Ҳиндистоннинг қутлуғ худудларидан. Ҳунармандчилик ривожланган, металл, сарийлар ишлаб чиқарилади)га яқинлашганда яна шаҳарда меҳмонхона топишни ўйлаб, йўл-йўлакай қўноқхона излай бошладик. Бу

ёқларда яна электр ўчик, кўчалар коронғу, бунинг устига, инглизча ёзув-лавҳалар деярли йўқ, ҳиндча, урдучани ўқиёлмаймиз. Тўхтаб, дуч келгандан сўрайвериб безор бўлдик. Кўноқхона топилмади. Соат кеч ўн бирдан ҳам ўтганда Варанасига (бизчасига Банорас) кириб бордик. Бир скутор-таксини ёлладик. Икки юз рупийга шартлашдик. Таксичи икки юз кадамча наридаги меҳмонхонага олиб бориб қўйди. Э, ҳиндлардаям шунакалар бор экан-да, дедик ҳайдовчининг «ишбилармон»лигига қойил қолиб.

Шахарда пақиллатиш, мушакбозлик авжида — нақотишма бўлаётганга ўхшарди. Дўконлар гулчамбарлар билан безалган, магнитофонларда ҳинд кўшиқлари баланд пардаларда янграрди. Соат ўн икки — йигирма тўрт бўляпти ҳамки, шовқин-сурон тинай демайди. Ваҳимали, ҳам асабга тегади!

Кўҳинур қисмати. ***Ҳумоюннинг аянчли мағлубияти***

27 октябр, жума.

Эрталаб еттиларда жўнадик. Ганг кўпригидан ўтпимиз. Икки томондаги ям-яшил далалардан тутун, чангга коришган шудринг аста кўтарилмоқда. Кечаси билан отилган мушак ва пақилдоқларнинг тутунлари ҳаммаёкни тўлдирган, лекин одамлар, хусусан болалар анча тинчиб қолишган, афтидан туни билан юриб чиқишган бўлса, котиб ухлашмоқда эди.

Профессор яна китоб варақлаш билан машғул. Кўҳинур ҳақида мақола чиқиб қолди. Олмоснинг дастлаб 760 карат¹ бўлгани, ҳозир 106 карат қолгани, қиролича Елизаветага узук қилдириш учун ундан қиркиб берган венециялик устага 800 миллион доллар (менинг унча ишонгим келмади) берилгани ёзилган эди. Биз ҳаммасидан ҳам нархи-қиммати осмон қадар баланд бу нодир тошнинг Бобур ва бобурийларда қўлдан-қўлга ўтиб юриб, охири инглиз мустамлакачилари илкига тушганига ачиндик. Маънавий бойликлар — китобу қўлёзмаларни ташиб битиришган, моддий бойликларни ҳам қўйишмаган-а! Улар нақадар узокни кўришган, нақадар ақлли

¹ Карат — қимматбаҳо тошлар ўлчови — 1,2 граммга тенг.

одамлар бўлишган-а! Мана бугун ўз аждодларимиз, бо-бокалонларимиз ёзган асарларнинг кўлёмаларини тилла бахосигаям сотиб ололмаямиз-а!.. Лоақал уларнинг ксе-ронусхасига эришмоқ учун Бобур номидаги халқаро экс-педиция ҳам юртма-юрт, мамлакатма-мамлакат кезиб юрибди. Аждодларга, демакки, ота-боболарга маломат тошларини отиш шаккоклик-ку-я, аммо туриб-туриб алам қилади-да. Илғоррок, уддабуронрок қатлам ер, мол-мулк талашиб, орият талашиб, кейинги қатлам — оддий, меҳ-наткаш халқ ундан қочиб, бундан яшириниб юравериш-ганмикин, деган мулоҳаза ўтаверади-да хаёлдан. Яна, элимизнинг саводи етарлигу савияси юксак бўлмаганини айтишса, иззат-нафсимиз хуруж қилади, қахримиз кела-ди. Ахир савод, илм, савия бўлса шундай талон-тарож-ликларга йўл қўярмиди, бебаҳо маданий бойликларини бурнининг тагидан тортиб кетишса, бутун истеъдоди, куч-қувватию умрини юрт истиклоли, халқ эрки йўлига тик-канларга «халқ душмани» деган «ёрлик» ёпиштириб отиш-са, бадарға этишса, индамай, писиб-кимтиниб тураверар-миди ё аксинча, «мана бу ҳам шунақа» деб, ҳамкасбини, кўшнисини тутиб берармиди ва ё шоир айтганидай беў-рин, бевақт оломонлик қилармиди, деган фикру ўйлар кийнайди-да одамни...

Аллоҳга шукрки, кеч бўлса-да мустақиллик туфайли биз ҳам ўша мақомга — маънавий бойликларнинг ҳар қандай моддий бойликдан қиммат ва устун туражагини англаш, уларнинг қадрига етиш, асраш, эъозлаш дара-жасига қараб бормоқдамиз. Иншоолло, шахсий манфаат-лар, худписандлик қобигини ёриб чиқсак...

Бобур номидаги халқаро жамғарма раисини, жамғарма қошидаги халқаро илмий экспедиция аъзоларини ҳам юқоридаги саволлар қийнар эди. Зокиржон аканинг экс-педиция ташкил этишдан асосий мақсадларидан бири ҳам шу эди, яъни буюк ўтмишдошларимизга дахлдор, ғайри йўллар билан, ўғирлаб ё зўрлик билан турли хорижий эл-ларга олиб чиқиб кетилган маънавий бойликларни қайси шаклда бўлмасин, мумкин қадар ўз юртимизга қайтариб олиб келмоқ, номаълумларини қидириб топмоқ, уларни асил меросхўрларига, ворисларига етказмоқ...

Ерлар захкаш, кўлмак, халқоб сувлар кўп, намлик юқори. Шунинг учун бир томонларда ҳали шоли пишма-ган, энди бўқоқ бўлган эди.

Қамиш томли, деворлари нураган уйларни кўриб ҳай-фимиз келади, табиий кўлга айланган катта ҳовузларда-

ги кизил нилуфарларга қараб, баҳри-дилимиз очилади. Лекин йўлнинг харобалиги яна таъбларни хира қилади. Кўча чеккасида ёнбошчасига ётиб қолган юк машиналарини кўриб, чарчабди, мизғиябди, деб кўямиз. Чунки машина атрофида ҳеч ким, томошабин ҳам, полисмен ҳам, ҳатто ҳайдовчининг ўзи ҳам бўлмади (Полицияга арз қилиб борилмаса, у автомобил ҳалокатига ё бошқа жанжал-можароларга аралашмас экан). Ўтган сафар ҳам ерда ағанаб ётган, пастга, чуқурликка санчилиб, орқаси кўтарилиб ё тумшуғи билан дарахтга урилганча қолган юк машиналарини айнан мана шу йўлда кўриб эдик. Ҳалокат сабаби ҳайдовчиларнинг қўполлиги ё қоида бузилганлигида эмас, ўнқир-чўнқирларда ё рўпарадан келаётган машинага йўл бериш чоғида (йўл тор, икки чеккаси суйри) ё кескин тормоз босганда осмонўпар қилиб ортилган юк бир томонга хиёл оғиб, қийшайса, бас, автомобил мувозанатдан чиқиб кетади.

Ботқоқсимон ҳовуз-кўлларда табиий очилиб ётган оппоқ нилуфарларни кўриб, «эсиз» дегинг келади: худди лойда оқ қанд сочиб юборилгандай...

Мол-эчкилар, ҳўкизлар тобора озиб, кичрайиб бормоқда.

Сасарам шаҳрига етмай бир устахонада тўхтадик. Той-отамизнинг тариллайдиган касали кўзиб, яна бошқа майда-чуйда таъмир талаб бўлиб қолган эди.

Баҳор (чиройли исм, Ҳиндда «Беҳар», «Бихор» дейдилар) вилоятига қарашли бу кўхна шаҳарда тарихий обидалардан Шершоҳ қурдирган макбара бўлиб, уни хинд усталари эришган санъат намунаси, деб таърифлашади муаррихлар.

Бобуршоҳнинг маълумотида кўра бу томонлар ҳам Беҳрадан Баҳоргача унинг тасарруфида бўлган. Лекин, афсуски, бобурийлар салтанатининг дастлабки инқирозга юз тутишида айнан мана шу музофот ҳудудида, Ҳумоюн билан афғон хонларидан бири Шерхон ўртасида бўлиб ўтган беомон уруш ҳам катта рол ўйнаган. Пиримкул Қодировнинг «Авлодлар довони» романида тасвирланган воқеа — Ҳумоюннинг ўзини дарёга отиб, сув ташувчи Низом ёрдамида нариги қирғоққа соғ-омон етиб олиши ана шу муҳораба пайтида юз берган. Айнан ўша тўқнашувдан сўнг Шерхон ўзини Шершоҳ деб эълон қилган эди. Бир йилча кейин, Кануж жанги Шершоҳнинг бобурийлар устидан тўла ғалабасини таъминлади. Салтанатдан, хонумонидан ажралган Ҳумоюн Мирзо тур-

ли жойлардан паноҳ истаб, ҳали у укасидан, ҳали бу инисидан кўмак тиланиб, лекин улардан қувғинга учраб, бир неча йил сарсон-саргардонликда ҳаёт кечиради. Кейин Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп берган аскарлар ёрдамида секин-аста ўзини тиклаб, 1555 йили ўша пайтда Дехлини эгаллаб турган Искандаршоҳ бошлиқ афғонларни енгиб, роппа-роса ўн беш йилдан кейин отасининг давлатини қайтариб олишга, буюк бобурийларнинг марказлашган ҳокимиятини қайта тиклашга муваффақ бўлади. Шу билан у йўл қўйган хатосини тузатади, ўз виждони олдидаги, теурийлар сулоласи олдидаги бурчини адо этади...

Карнайгуллар юртидан (йўл бўйларида жуда кўп, ховлиларда ҳам кўзга ташланиб турарди), шишасимон палмалар сероб йўллардан Сасарамга кириб боряпмиз. Йўлдан ичкарироқда занглаб, кўкатлар ичида қолиб кетган темир кузовли юк машиналари, сақичдан бўшаган фарам-фарам бўчкаларни, бошқа темир-терсақларни кўриб, шунча металнинг хайф бўлиб ётганига ачиндик.

Сасарамлик қиз-аёллар кўпроқ гулдор сарий ўрашаркан. Умуман Ҳиндистонда сарийларнинг кўзга яққол ташланадигани — ранги жуда нафис, тиниқ ва товланувчи, эътиборни жалб этадигани кўп. Лекин уни ярашган ҳам, ярашмаган ҳам кияверади. Шунинг учун сарий жуда алдовчан бўлади: орқасидан бирон кино юлдузимикин, деб гумон қилганингизнинг олдидан қараб, унинг жўнгина, қорагина бир қиз, баъзан катта ёшдаги аёл, ҳатто тиришиб кетган кампир эканлигини кўрасизу, ҳаяжонингиз пайраха ўтин алангасидай бир зумда пасаяди...

Байрам муносабати билан гузарларга қатор устун ўрнатилиб, уларга боғлаб чиқилган палмаларнинг подшоҳларни елпишадиган катта, узун барглари сўлий бошлаганди.

Пашшадан дод!..

Сасарамдан чиқиб, икки чақирим юрганимизда ўнгда паст тоғлар бошланди (шу жойгача Ҳиндистон худудида тоққа дуч келинмаган эди).

Йўлларда оқ сигир, оқ эшак, қора эчки кўп учрамоқда. Чўчқани ҳам шу пайтгача бу қадар кўп кўрилмаётган эди.

Кўчанинг икки томонидаги — йўл билан дала ўртасидаги ихота худудда кўкка бўй чўзган салобатлиги сало-

батсиз дарахтлар рақамланган, демак, Неъматилло айтгандай, давлат муҳофазасида. Лекин, афсуски, ногирон, тиланчи болалар, ўсмирлар ҳимояга олинмаганга ўхшайди — улар шаҳару қишлоқларда тез-тез учраб турарди.

— Бўлажак «мутахассислар»га эътибор кам эканда, — дерди профессор уларга қараб.

Калкуттага беш юз км. қолганда ўнгда ва чапда гува-лак-гувалак тошлардан иборат тоғлар кўринди.

Мол боқишларнинг ҳамма жойда анча тартибга тушиб қолганлиги сезилиб турарди. Эгасиздай юрадиган хайвонлар йўқ ҳисоби. Ўтлоқларда, экинзорларнинг четларида, кўча бўйларида катта ёшдаги эркаклар, аёллар, ўспиринлар ўтлатишяпти. Қора сигирлар кўринишидан маҳобатли бўлса-да, ҳиндларнинг ўзи каби ювош чоғи, болалар миниб юришибди.

Бир ерда, тахминан биздаги маҳалла кўмиталари маҳкамасига ўхшаган кўримсиз бино олдидаги майдонда юз чоғлиқ каттаю кичик, хотин-халаж телевизор томоша қиларди. Балки, Дивали байрами муносабати билан биронта олий ҳиммат савоб олиш учун телевизорини олиб чиқиб бергандир. Аҳоли яшаш жойларининг ҳолатига қараганда бу атрофдаги хонадонларнинг камдан-камида телевизор бўлса керак.

Яна бепоён шолиторлар. Ораларда палманинг хурмо тури кўп, лекин меваси кўринмасди: пишиб, териб олинган шекилли.

Биз оз юрганимиздан кейин яна боягидай байрам шодиёналарига — халқ сайлига дуч келдик. Бу ерда икки юздан ортик одам давра қуриб туришар, ўртада хаваскор бир раққоса рақс тушар, ёнидаги созанда-хонандаларнинг бири кўшиқ айтар, лекин овози унча ёқимли эмас эди.

Аҳоли нисбатан сариштарок экан: кўча бўйлари анча озода эди.

Йўл носозу серкатнов. Автобуслар ҳам жуда тез юради. Уларнинг томларида ўтириб, орқасида ва ёнбошларида тик туриб кетаётганларда умуман кўрқиш ҳисси йўқдай туюлади. Аслида ювош одамда бундай туйғу кучлироқ бўлиши керак.

Ажойиб дарахтзордан ўтяпмиз: дарахтларнинг тури кўп ва бари бизга нотаниш. Бир дарахтнинг танаси ингичкароқ, тўғри ўсган, япроклари эса йирик — анжир ё шотут баргига ўхшайди, лекин филнинг қулоғисимон яхлит, яъни четлари кемтик эмас. Ўзимизча манго дарах-

тимикин, деб мулохаза қилдик. Бобур Мирзо ҳам бу мева ҳақида гапирган, дедик. Тўхтаб, сўраб билмоққа изн бўлмади, чунки дастурда кўзда тутилмаган эди. Раҳбаримизнинг фикрига кўра Бобур ва бобурийларга бево-сита дахли бўлмаган нарсалар, ишлар билан шуғул-ланиш шарт эмас эди. Ҳайдовчининг ҳам машинани раҳбар буйруғисиз тўхтатмоғи қатъиян таъқиқланган, бу-нинг сабаби юқорида айтиб ўтилди.

Куёш барвақт — соат тўрт яримларда бота бошлади.

Кўчанинг икки бетидаги икки-уч қулочли кекса ва улкан банианлар бу йўлнинг хийла қадимийлигидан да-лолат берарди. Балки Акбар шоҳ ва бошқа бобурий ҳукм-дорлар шу йўлдан Банголага неча бор ўтишгандир.

Байрамнинг шашти кечагича эмас-ку, ҳарқалай, па-киллатишлар бор, шам, машғала камрок.

Ҳаво айниб, ёмғир майдалаб ёға бошлади. Шундан-ми ё бир неча кундан бери тўйиб ухламаслик, чарчок энди таъсирини кўрсатдим, ҳаммани уйку элита бошла-ди. Фақат, Илҳомжон сергак. Боя, окшом унга раҳбар икки соатга дам берди, яъни, машинани ўзи ҳайдади. Бу навбатлашув, албатта, биринчиси эмас, лекин бошлик ҳар нечук ўтган галгига қараганда рўлга камрок ўтиряп-ти. Илҳомжоннинг ёшлиги ва тажрибаси кўплигидан дили хотиржам чоғи.

Йўл ҳамон яхши эмас. Шундоққина кўча четида, мар-заларда «толикқан» серҳашам, яп-янги юк машиналари ёнбошлаб «дам оларди».

Бошқаларнинг мудраши ҳайдовчига ҳам юқади. Охи-ри бўлмади. Соат тунги ўн бирларда каттароқ кишлоқда, йўл бўйидаги «Ганга» меҳмонхонасида тўхтадик. Хона-лар кенг, каравотлар чорпоядай-чорпоядай эди. Шифт-да елпаррак айланяпти. «Яхши-ку», деб, душ қилиб, ётдик. Кўз илинар-илинмас у ер-бу ерим чимиллай бош-лади. Қулоқларим остида Ҳиндистон мавзуидаги қай бир китобда ўқиганим қуйидаги шеърий сатрлар беихтиёр жаранглади:

*О, менинг пашшагинам, бунча сертавозесан,
Саломлашмоқ учун сен чўзурсан кафтларингни.
Ачмо нечук ростлайсан найзадор хартумингни?..*

Қаймоқранг бўз чойшабни устимга ижирғаниб тор-дим, лекин бир неча лаҳзага аранг тоқат қилдим — терлаб, нафасим қайтиб кетди. Раҳбар ҳам бошини

буркаб олганча ғудуранарди. Кўп ётолмай ўрнидан турди — унинг пашша зоти билан азалдан муросаси чаток эди. Менга «қандай чидаяпсиз, туринг, бошқа жойга бориб ётамиз», деди. Кўшни хонани такилатган эди, улар ҳам ухлашолмаётган экан, дарҳол кийиниб чиқишди.

Ун чақиримча¹ юрганимизда юқорида таърифлаганим «хон сўри»лар териб кўйилган очик «меҳмонхона» чиқди. Ҳеч ким йўк. Албатта, эгаси ярим кечагача ўтирармиди. Йўл тўшакларимизни тўшаб, ичига шўнғидик. Очик осмон, сўлим хаво, енгил шабада бўлиб турибди. Хуллас, роҳат.

Юзимга муздай нарса тегиб, уйғониб кетдим. Ёмғир ёғар, кўрпача анча ивиган эди. Фичирлашдан бошқалар ҳам уйғонишди. «Шоҳона» каравотларимизни ошхона айвони остига жилдириб, яна уйқуга чўмдик.

Бир масала... чатокроқ

28 октябрь, шанба.

Эрталаб ёмғир тинган, лекин салқин шабадаси қолган эди. Ошхона эгалари келишибди. Қалинроқ кўйлақлардан кийиб, очик хавода мириқиб нонушта қилдик. Кейинги кунлардаги таомимиз асосан тухум эди — бир гал сувда қайнатиб еймиз, бир гал куймоқ («омлет» дейишади) қилдириб... Бошқа овқатларини яхши билмаймиз, билган-кўрганларимиз бизга хос ва мос эмас... Албатта, тухум ёнида ўзимизнинг захирадан консерва ё тушонка (қолбаса, қазилар тугаб кетди), ёнғоқ, майиз, асал ҳам бўлади...

Йўлга тушдик. Калкутта тарафдан икки томонлама йўл қуриб келишаётган экан. Қурувчи-йўлсозлар (аксарияти аёллар)нинг саҳар-мардондан ишга тушишганини кўриб офарин айтдик.

Ёмғирдан кейинги табиат манзаралари бағоят сўлим, тоза, майса-қўкатлар, япроқлар яшнаб кетган эди. Аёллар, келинчаклар идиш-товоқларини йўлдан анча пастдаги ҳовуз-кўлларга олиб тушиб ювишмоқда. Сути соғиб олиниб, уйдан ҳайдалган сигирлар йўл бўйида тўп-тўп бўлиб (бу ҳудудларда экин кам, ўтлоқ кўпроқ эди), қайга боришларини билмай, шумшайиб туришибди, чунки ёмғир яна севаламоқда эди.

¹ Километр маъносида.

Бу ёқда тагин бир тур палма сероб эди: бўйи унча баланд эмас, икки-уч метрлар чамасидаги пўрсилдок пўстли танаси узоқдан бўйра билан ўраб кўйилганга ўхшайди. Игна баргли шохлари тут новдаларисимон ёйлиб ўсган, ўртадаги новдалар тепага тик кетган, ёнбошдагилар пастга эгилган... Томоғи остидан, яъни тўп новдалар тагидан озгина жойнинг пўсти арчилган-да, ундан пастроққа сариқ қовоқ-идиш боғланган. Бир қарашда дарахтнинг ўзидан чиққан бўқоқ-ўсмага ўхшаб кўринади. Ўша жойда асаларилар ғужғон ўйнапти. Билсак, шу тарзда палманинг шираси олинаркан. Таажжубки, якин атрофда аҳоли йўқ, йўловчи ё бошқалар илиб кетишмасмикин, деб ўйладик. Бўйнига қовоқ осилган бундай палмалар йўл давомида кўп кўринди. Бу, асосан Марказий ва Жанубий Америкада ўсадиган, тутдошлар оиласига мансуб, «сигир дарахт» деб аталадиган сутли дарахтнинг бир тури бўлса керак, деб ўйладим.

Яна бир хил палма пайдо бўлди: симёғочсимон, етти-саккиз метрли танаси бўғим-бўғим, тарам-тарам, кейин бирдан ҳар тарафга шохлаган. Булар асосан хурмо дарахти бўлиши керак.

Йўл яхшиланиб, жонимиз кириб қолди. Енгил автомобил жуда кам, тоғ-тоғ қилиб юк ортилган сандик-машиналар ҳаддан зиёд кўп (бизда аксинча). Калкутта порт шаҳар эмасми, шунинг учун бу ёққа кўп юк ташилса керак.

Бобурий подшоҳ ва шахзодаларнинг жанговар фаолияти билан боғлиқ тарихий саҳифаларда, умуман Ҳиндистон солномаларида тез-тез эсланадиган Гувалёр музофотидан ўтяпмиз. У дастлаб Бобур давлати таркибида бўлган, Ҳумоюн Шершоҳга олдириб қўйган, кейин Акбаршоҳ даврида яна бобурийлар қўлига ўтди.

Гувалёр «Бобурнома»да ҳам кўп ва хўп тилга олинади. Ўша пайтлар бу юртда гўзал чорбоғлару обод ва сўлим масканлар, умуман эътиборга молик файзиёб жойлар бисёр бўлган чоғи, Бобуршоҳ бир неча бор махсус сайрга чиққанлигини ёзади, боғу хиёбонлардаги ранг-баранг гулларга ихлос билан таъриф беради, «Гувалёрнинг қип-қизил хушранг канир (барги шафтоли япроғисимон гул)ларидан бир порасини Огра боғларига келтуриб эктургани»ни алоҳида қайд этади.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, Бобур Мирзо ўзи билган, астойдил шуғулланган ва саналганда бар-

моқлар етмайдиган соҳалар қатори мураккаб меъморчилик бобида ҳам етарли даражада билим ва тасаввурга, юксак дид ва тажрибага эга бўлган. Гувалёрдаги ҳар турли бинолар, иншоотлариин синчиклаб кўздан кечиран экан, уларнинг яхши ва носоз жиҳатлари тўғрисида холис, аммо мутахассисларча мулоҳазалар билдиради. Чунончи, вилоятнинг таникли рожаларидан Мон Синг, унинг ўғли Бакраможит ва бошқалар қурдирган иморатларни шундай муқоясалайди: «Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бекиёсдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зильи шарқ саридир. Бу зильни ўзга зильларга боқа кўпрак такаллуф қилибтур, баландлиғи тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини ганч била окортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур, икки қуйиғи табақаси хили қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур, буларни шамъ билан юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улуғ гунбазларнинг устиға зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши била қошикорлик қилибтурлар. Яшил қоши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар...

Мон Синг ўғли Букраможитнинг иморатлари кўрғоннинг шимоли сари ўртада вокиъ бўлубтур. Ўглининг иморатлари отасининг иморатича эмас, бир улуғ гунбаз қилубтур. Хили қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлик зоҳир бўладур. Бу улуғ гунбазнинг остидаги бир кичикроқ имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук кирмас...»

Бу тарафлардаги одамлар чиндан-да нисбатан саришта ва қиёсан ўзларига тўққа ўхшарди: жуда кўп хонадон олдида сигир-бузоқлар бойлоқлик эди. Бироқ, бу бепоён юртга хос бўлган бир қусур ҳамма ерда мавжуд, яъни бу жойларда ҳам ҳожатхона қуриш расм эмас эди. «Тўлет» (туалет) деган сўзни билишади, сўрасангиз, «Бобурийнома»да ёзилгандай, уйларнинг, дўконларнинг орқасини — боғу далаларни кўрсатишади. Ўзлари ҳам шунақа: одам бор, машина келяпти, демай, бемалол... Уй,

чайлалари сал ичкарироқда бўлса, катта кўчага якин келишиб, ўтган-кетганни томоша қилишиб, томоша бўлишиб... ўтиришади...

*Табиати сеҳрли,
Халқи ювош, меҳрли,
Одамохуну бироқ
Шу «масала» чатоқроқ...*

Мана шу ғайри ҳолу ғалати одатларини ҳеч ақлга сиғдириб бўлмайди. Нега шундай?.. Балки ерлар захкаш, сизот сувлари юзага якин бўлгани учун чуқур қовлаш имкони йўқдур...

Бойларининг уйлари башанг, қашшоқларнинг холи ночор, танг... Хўп аломат юрт экан-да, бу...

Дарвоқе, этнограф И. М. Жабборовнинг «Жаҳон халқлари этнографияси» қўлланмасида Ҳиндистон қишлоқларида уй-жойларнинг каста ва табақаларга хос равишда қурилиши, масалан қамбағалларнинг кулбалари лой ҳамда ёғочдан синч тўқима қилиб тикланиши, уларнинг жиҳозлари бўйра тўшалган супа, бир неча ёғоч ва сопол идиш, хонтахтадан иборат бўлиши, бойларнинг дабдабали ҳовли-жойлари, кўшк-айвонларининг пишиқ ғиштдан бунёд этилиши, қимматбаҳо буюмлар, гиламлар билан безатилиши алоҳида таъкидланган. Албатта, мазкур китоб ёзилганидан буён ўн беш йилдан зиёд вақт ўтди. Бироқ бу борада хали-ҳануз жиддий ўзгариш юз бергани сезилмайди.

Аммо табиатни асраб-авайлашларига (албатта, бу ҳукуматнинг, маъмурий маҳкамалар, табиатни ҳимоя қилиш билан шуғулланувчиларнинг иши бўлса керак) гап йўқ. Йўл ўртасидаги — ажратувчи пуштадаги кўчатлар бетон панжара билан, кўчанинг икки ёнидаги узундан-узок ёш дарахтлар эса икки-уч қатор, бўйрасимон матоҳ билан ихота қилинган.

Калкутгага 150 чақирим қолганда эчкилари майда ва қотма, лекин табиат манзаралари одамни маҳлиё қиладиган Паранга деган жойдан ўтяпмиз. Йўл эса яна айниди.

Тўпон (ҳа, шולי эмас, тўпон!) шопираётган хотинларни кўриб, раҳмимиз келди.

Қишлоқ жойларда кийинишлар деярли бир хил эди: аёллар либоси кўйлак, шалвар, рўмол, эркакларники: калта, тиззадан юқори лунги-лозим (буни «дхоти» дейи-

шади), унинг бир учиними, иккала учиними, оёқлари орасидан орқага ўтказишиб, яна лунги-лозимбоғига қистириб олишадими, ё турмаклаб кўйишадими — билиш кийин. Бунинг устига дхотининг ўша — турмакдан пастки қисмлариғижим, турилган-бурилган ҳолатда шишиб-кўпчиб туради. Шу «хунар»ларига ҳам ҳеч тушунмадим. Қишлоқ эркакларининг аксарият ҳоллардаги асосий уст-боши шу. Айтгандай, бу либоснинг икки хил тури мавжуд бўлиб, олий каста вакиллари, шаҳарликлар узун ва кенг, дехқонлар ва бошқа оддий кишилар калта дхотини ўзларига мансуб деб биладилар. Баъзилар белдан тепасига майкасимон нимча-кўйлак ҳам илиб олишади.

Дхотини асосан катта ёшдаги, кекса эркаклар боғлашади. Лекин назаримда ҳиндларнинг кексалари унча кўп эмасга ўхшарди. Демак, ўрта ёш унча юқори эмас...

Тўпифигача тушадиган узун кўйлак-сарийда юриш қизжувонларга анча ўнғайсизлик туғдирса керак. Лекин, давлат иқтисодий жиҳатдан қанчалик тараққиётга эришган, ядровий куруллар яратишу четга ҳар турли товарлар экспорт қилиш бораларида Оврўпаю Америка мамлакатлари билан баслашиш даражасига етган бўлса-да, ҳинд халқи, хусусан аёлларининг неча-неча асрлардан бери урф бўлиб келаётган миллий кийимларидан воз кечишмаётганларига қойил қолиш, тасаннолар айтиш керакми ё аксинча, энгил-бош борасидаги турғунликка ачишиш лозимми — ҳайронман. Дхоти ва сарийнинг бичимлари, турмаклаш, боғлаш ва ўраш тартиб-қоидалари беш асрлар муқаддам ҳам деярли ҳозиргидай бўлгандурким, Бобур Мирзо буни «Бобурнома»да хўп мукамал ва ғоят равшан таърифлаган: «Раият резапой эли тамом яланғоч юрипдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғлар, ул парча латтани икки бутнинг орасидан олиб, кейин лункутанинг боғидин ўтказиб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар».

Юқоридаги ўйлар менда Ҳиндистоннинг собиқ бош вазири Индра Ганди хонимни телевизор экранларида кўрган чоғимда туғилган эди. Ҳатто юртнинг ҳукмдорлари ҳам халқнинг умумий, миллий урфларига риоя қилишади-я!..

Байт:

*Хаё посбонидир ҳиндлар сарийси,
Ошиқ армонидир ҳиндлар сарийси.
Ҳатто маликалар тарк этмас уни,
Балки имонидир ҳиндлар сарийси...*

Ҳовуз-кўллар бисёр кўп, демак, ер ости сувлари ҳам. Уммон яқин. Ҳовузлардаги ранго-ранг нилуфарлар кўзни олади.

Калкуттага 120 чақирим қолди. Фақат оч қора, йилтирок, зотдор сигирларгина семиз, бошқа мол, ҳайвонлар ориқ эди.

Инглизча ёзув кам, кўрсаткич-лавҳалар ҳам асосан урдуда. Ўқиёлмаймиз, баъзан қайси дарё, қайси шаҳардан ўтаётганимизни ҳам билмаймиз.

Калкутта. Кўнгил очарлар жамияти

Соат иккиларда Хугли дарёсининг таниш кўпригидан ўтдик-да, инглизлар қайта қурган Калкутта шахрига кириб, меҳмонхона излашга тушдик. «Хотел» деган сўзни тушунтириш кийин бўлди. Ошхонани ҳам «хотел» дейишаркан, «тил билмас мусофирларнинг қоринлари очгандир-да», деб ўйлашса керак, нуқул овқатланадиган жойларни кўрсатишади. Ўзимизнинг кадрдон «Акаш Ганга»ни сўраймиз, елка қисишади. Сарсон бўлиб, кўчама-кўча юрибмиз (кейин билсак, шаҳарнинг чеккаларида айланаверган эканмиз). Ҳатто такси ҳайдовчиларни ёллаб ҳам эвини килолмадик. Талабалар ётоғисимон бир бинога олиб боришувди, берк экан, қайтариб, бошлаб кетган жойларига олиб келиб қўйишди. Калкутта биз кўргандагидан янаям гавжумлашган, қатнов тигиз, айникса, одам-рикша кўпайиб кетган, бу ночорлар ортиб бораётганидан далолат эди. Шаҳар ҳам бир оз хароблашгандай эди. Бирок...

*Оқроқ юзли аёллар кўп,
Кўчаларда юрар тўп-тўп.
Жувонлари тўла-тўла,
Қизлари ҳам бўла-бўла...*

Калкутталикларнинг коп-қора эмас, буғдой ранглигига бу ёқларда ҳароратнинг унча баландмаслиги, ерлар-

нинг анча захлиги, иклимнинг мўътадиллиги сабаб бўлса керак.

Ниҳоят, яна бир рикшачи кўмагида Маркус кўчасидаги «Мансук кўноқхонаси»ни топиб, ўша жойдан Зокиржон аканинг таниши, Андижонда бўлган тадбиркор Жамил Манзарга кўнғироқ қилиб гаплашгач, хитой ресторанида овқатландик. Суюқ (угра) ва қуюқ (норин билан қовурма лағмоннинг омухтасига ўхшаган) овқат едик. Анчадан бери тўйиб суюқ овқат ичганимиз йўқ эди, баракаликкина экан, маза қилдик. «Беер» ҳам бўлди...

Меҳмонхона олдига келсак, раҳбарнинг таниши иккита шериги билан кутиб туришган экан. Улар бизни тўқ қизил «ЖИП» машиналарида олиб кетишди. Узок юрдик. Калкутта ҳам катта шаҳар экан. Охири профессор ҳазиллашиб:

— Ишқилиб, бизни яна Дехлига олиб кетмаяпсизларми, у ёқдан ўзимиз беш кун деганда аранг етиб келдик, ҳаммаёғимиз чақа бўлиб... — деди.

Жамил Манзар басавлат, қориндор (ҳиндларда бунақаси кам бўлади, семизлик, харқалай тўқликдан нишона) киши эди, инглизчани яхши билмасди. Шериги — Муҳаммад Довул (муслимман, деди) пастакрок, микти жуссали, кўзойнак таққан, киришимликкина йигит таржимонлик қиларди. Бизнинг сўзлашувчи вакилимиз, табиийки — профессоримиз. У гаплашиб бўлиб, бир қисмини бизга ағдариб бергунча мезбонларнинг оғзиларига қараб, кулишса биз ҳам мийиғимизда жўр бўлиб турармиз.

Манзилга етиб бордик. Ясовуллар турган темир панжарали дарвозадан ресторансимон, гавжум бир бинога олиб киришди. Лекин, ресторан эмас. Одамлар бетартиб кириб-чиқиб юришибди. Биз икки ёни очиқ бурчакка ўрнашдик: юмшоқ оромкурсилар ўртасига чиройли, пастак, думалоқ, ихчам столлар қўйилган эди. Деворларнинг энсиз, лекин кенг тоқчасимон ботиқ жойларига илинган суратлардаги ҳинд гўзаллари бизга қараб «Хуш келибсизлар, Бобур бобо юртидан ташриф буюрган азиз меҳмонлар», дегандай мулойим табассум қилиб туришарди...

Қорнимиз тўқ деганимиз учун, ҳар кимнинг таъбиҳохишига кўра виски, жим (шаробнинг бир тури), пепси ва бошқа чанқовбосди ичимликлар буюришди. Газакка қовурилган ва қизилга бўялган (бу ранг овқат пардози шекилли, Тошкент паловига ишлатиладиган зарчава

сингари) бўлак-бўлак товук гўшти ва ерёнғоқ мағизи (бозорларда бу нарса жуда сероб) беришди.

Залга фойе-дахлиз орқали кириларди. «Зал» деганим — одам бўйидан пастроқ девор билан иккига ажратилган катта хона. Биз ана шу бўлмалардан бирида, девор томондамиз, ёнимиздан кейинги хоналарга кириб-чиқишяпти. Девор-тўсиқ орқасидаги кўшни бўлма орқали кириладиган яна бир хона бор. Хуллас, назаримда жами олтита хона бўлиб, биридан иккинчисига ўтиб, айланиб юраверадиган бир макон эди. Биздан нарироқда — бўлманинг ўнг бурчагидаги столда ҳам уч-тўрт киши (бир оила чамаси) енгил тамадди қилиб ўтиришибди. Бундан ташқари икки эркак ва икки аёл расм осилган токча-ром рафига истикондаги ичимликларини кўйишиб, оёқ узра турганча ўзаро гуруннга машғул эдилар.

Шаҳру қишлоқларда, йўлларда учратмаётган хонимларни мана шу ерда кўрдим: тўла, лорсиллаган жувонлар, дуркун қизлар (катта ёшдагилар ҳам, ўн тўрт-ўн беш ёшлилари ҳам бор)... Уларнинг аксарияти кўчадагилар каби этаги чуваланган узун сарийларга ўралган эмас, аксинча, ғарб ва ҳинд бичимлари омухталашган либосларда эдилар. Масалан тор кофта-юбкали (факат, томоғи ости яйдоқ эмас!), лекин беллари очик аёллар бор. Хоналардан хоналарга ўтиб, дахлиз орқали ташқарига чиқиб-кириб юришган қиз-жувонлар ўз қоматлари ва хусни-малоҳатларини кўз-кўзлашаётганга ўхшарди. Чиндан-да, уларнинг ўзларини «бозорга солса» арзийдиганлари кўп эди: оқ юзли, лоақал буғдой ранг бўлиб, юз тузилишлари бежирим, манглайи ва қошлари ўртасида холи ҳам йўқ. Айримлари сочларини ёзиб, орқаларига ташлаб олишганди. Эркаклар, асосан ўттизининг юқорисидаги анча жиддий, салобатли кишилар эди.

Катта ёшдаги эркагу аёлларнинг ҳам баъзилари бир жойда муқим ўтиришмай, хонама-хона юришар, типпатик мусоҳаба қилишар, ичимликлар ичишарди. Менга негадир суҳбатлашаётганларнинг кўзи шеригидаю, назари, хаёли бошқа жойда...га ўхшаб туюларди. «Қадимги ҳинд ҳикматлари» деган китобдаги тагдор, қочиримли бир гап ёдимга тушиб кетди: «Бир киши билан сўзлашиб ўтирган нозаниннинг қарашмали нигоҳи иккинчи эркада, хаёли эса учинчи бир одамда туради». Албатта бу баҳони ҳамма аёлга нисбат бериш мумкин эмас.

Аёллар орасида тор, оппок (ва ё бошқа рангда) кофтада, вужудларининг эътиборга молик қисмларини намойиш қилиб юрувчилар ҳам бор эди. Менимча, бундай кийинишдан асосий мақсад, дунёнинг ҳамма жойларидаги каби, диққатни жалб этишдан иборат эди. Ҳарқалай, уларнинг, бошқаларнинг ҳам, бу ерга алоҳида яسانيб-тусаниб, ороланиб-зеболаниб келишганини пайқаш қийин эмас эди. (Демак, бу — хотин-қизлар ўзларини эркинрок тутишлари мумкин бўлган маскан!) Бундай зеболар Калкутта ва бошқа шаҳарларнинг кўчаларида ҳам юришса керак, лекин одатий сарийга ўралиб олишгани учун кўзга ярқ этиб ташланишмайди чоғи.

Агар ҳозирги вазиятга Бомбейда дуч келганимда, албатта, бу жувонларнинг аксарияти ҳинд фильмларида чала кийиниб рол ўйнайдиган катта-кичик «юлдузлар» бўлса керак, деб ўйлашим турган гап эди.

Мен беихтиёр яна машҳур кино актриса Фотима Рашид — Наргисни эсладим. У ҳаёли, ифбатли қизлар, вафоли ёр, жабрдийда, аммо миллатга, ватанга садоқатли оналарнинг хотирага абадий муҳрланиб қоладиган образларини яратган бекиёс истеъдодли санъаткор эди. Фотима Рашид мана шу Калкутта заминида унган кино, санъат наргиси эди. Афсуски, бу бетакрор, ҳаётда ягона бўлган гул барвақт сўлди.

Байт:

*Бенгал диёрида унибди Наргис,
Кино қисматига кўнибди Наргис.
Оламга наргислар бўйин таратиб,
Ўзи хоки кулга дўнибди Наргис.*

Ҳа, менинг Наргисга бўлган эҳтиромим баланд эди. У ҳақда гап очдим. Бирок, Муҳаммад Довуднинг кўзларида негадир мен кутган ифода — ифтихор алангаси чакнамади. Хайрон бўлиб, Неъматилло воситасида яна Наргиснинг бизда машҳурлигини писанда қилдим.

— Ҳиндистонда ҳам шуҳрати дуруст, лекин биз унча суймаймиз, — деди Муҳаммад Довуд қўл силтаб.

— Нега? — деб сўрадим таажжубланиб.

— Чунки у номусулмон кишига турмушга чиққан...

Бу гапдан мен хийла мутассир бўлдим.

Демак, Ҳиндистонда исломий ақидлар, шариат ҳукми-

талаблари биз чамалагандан кўра кучлироқ, қатъийроқ экан... Демак, биз фақат санъатга шайдо бўлиб, бошқа жиҳатларни хотирдан фаромуш қилар эканмиз-да... Лекин эътикод шундай нарсаки, у бирдан, бир кунда пайдо бўлмайди ва бирдан сўнмайди. Мен ҳозир барибир мана шу даргоҳга файз киритиб турган соҳибжамол жувонлар киёфасида Наргис сиймосини кўришни жуда-жуда хоҳлардим.

Эркак-аёлларнинг бир жуфт, икки жуфт бўлиб ўтиришган, юришгани ҳам кўп эди. Ҳарқалай, бу одатий ресторан ё қаҳвахона эмас эди. Муҳаммад Довуддан сўрадик. «Дал хаузе институт» («Dal hause institute»), яъни «Кўнгил очарлар жамияти» экан. Бу ерга фақат аъзо бўлганларгина киришаркан. Аъзоликнинг эса анчагина шартлари бор эди.

— Мен ҳам аъзо бўлиб, Андижондан келиб турсам бўладими? — деб сўрадим.

— Йўқ, хорижликлар қабул қилинмайди, — деди Муҳаммад Довуд саволимни чин фаҳмлаб. У ҳам бошқа хиндлар каби инглизчани нос чекиб олгандай талаффуз қиларди.

Бир қарашда шовкин-суронли бесарамжон қовоқхонага ўхшаб кўринадиган бу мулоқотхона одамда ғалати хиссиётлар уйғотар, кўзингни юмиб хаёл сургинг, нималардир ёзгинг келарди. Менинг назаримда жамият аъзолари бир-бирларига яқин, соҳадош, касбдошлардай туюларди — санъаткор-ижодкор каби. Бизда ҳам шундай клублар, жамиятлар тузилса бўлмасмикин, биллиардхона-қиморхоналару тўполонхоналарни қамайтириб... деган фикр ўтди хаёлимдан.

Жалил Манзарнинг чўнтак телефонидан Зокиржон ака Андижонга, Неъматилло Наманганнинг Уйчисига, яъни уйларига кўнғироқ қилишиб, тинчлик-омонликни билишди, кайфиятлар янада кўтарилди.

Ташқарига чиқсак, боя аҳамият бермаган эканман: жамиятнинг кенг, чорсу ҳовли-майдонида ҳам бир неча юз киши столларда тамадди қилишиб, дийдорлашиб ўтиришарди. Асли, шанба, якшанба кунлари одам кўп бўларкану бугун Дивали байрами муносабати билан янада гавжум экан.

Хуллас, жуда ҳавасим келди.

Мезбонлар бизни меҳмонхонамизга олиб келиб қўйишди. Душ қилгач, яхши таассуротлар билан аввал хаёлга, кейин уйқуга чўмдим.

Сув ичида қолган одамлар

29 октябр, якшанба

Соат ўнларда Жалил Манзар билан Муҳаммад Довуд келишди. Виктория музейига бордик. Асосий эшиги ва унинг ёнлари таъмирланаётган экан, ичкарига кирди-гу тез-тез кўз югуртириб чиқдик. Бу ерда бобурийларга дахлдор қурол-аслаҳалардан Аврангзеб номи ёзилган қилич бор эди. Уни Бенгалия навоби Муршид Қулихон совға қилган экан.

Ташқари — музей атрофларидаги қўл ва ям-яшил хиббон-майдонлар ўтган сафаргидан ҳам гўзаллашиб кетган, жуда ҳам сайрбоп эди. Лекин афсуски сайр қилмоққа фурсат тифиз эди.

Жалил Манзарга қарашли тери ошлайдиган корхонага бордик. Ҳовлига киришимиз билан тери ва бўёқларнинг хиди димоғимизга гупиллаб урилди. Шифти баланд, кенг хоналарда ошланган ва хом терилар фарам-фарам қилиб босиб ташланган эди. Фирмада иш юритувчи, бошқа ишчи-хизматчиларнинг ҳам асосий қисми муsulмонлардан иборат экан.

— Ҳиндистон аҳолисининг йигирма беш фоизи муsulмон, — деди Муҳаммад Довуд. — Эрондан, Афғонистондан, сизлардан келиб араллашиб кетган муsulмонлар...

Ҳиндистонда байрам кўплигини мана шу фирма деворига осифлиқ тақвим (календар) ҳам айтиб турарди: октябр ойида ўн икки кун қизил ранг билан белгилаб қўйилган эди.

Соат ўн бирларда Бангладешга жўнадик. Мезбонлар бизни катта йўлгача кузатиб қўйишадиган бўлди. Калкуттанинг ўнг чеккасидан айланиб кетяпмиз. Шаҳар чапда қоляпти. Назрул Ислом (машҳур шоир) шох кўчасидан бир оз юрилгач, асосий йўлдан ўнгга, ичкарироққа кириб, баланд, мухташам бино олдида тўхтадик. Бу ерда нима учун келганимизни ичкарига киргандан кейин билдик. Мезбонларимиз бизни яна меҳмон қилишмоқчи экан. Уч ошёнали бу бино ҳам кечқурунгига ўхшаган клуб, бойлар жамиятига қарашли ресторан экан. Бизни учинчи қаватдаги, афтидан энг мартабали меҳмонларга мўлжалланган залга олиб чиқишди. Ювинадиган ва бошқа... бўлмаларга ҳавасинг келади, «қўл чайиш...га» хижолат бўласиз: гард йўқ, чиннидай тоза, шундоқ ялтил-

лайдики, аксингиз кўринади. «Шунақа жойлар ҳам бўлар экан-ку», деймиз хайрат билан.

Ранго-ранг ичимликлар, турли хилда пиширилган товук гўшлари...

Хизмат қилаётган йигитлар ғоят хушмуомала, назокатли, кийимлари ҳам оҳорли...

Хуллас, Жалил Манзар ва Мухаммад Довуд бизни хўп сийладилар. Мен ўтган сафар бизни Дехли хаво йўлларига қарашли яшил майдонда шундай қуюк меҳмон қилган жаноб Матхурни эсладим. Хиндларда ҳам одамгарчилик, меҳмондўстлик зўр экан. (Ҳар иккисига ҳам Зокиржон ака Андижонда мурувват кўрсатган, бу зиёфатлар, шубҳасиз ана шу мурувватга муносиб жавоб эди).

Катта йўлда олийҳиммат янги кадрдонларни яна Андижонга таклиф қилиб, улар билан қуюк хайрлашдик.

Кўчанинг икки ёни қалин дарахтзор: палманинг жамики тури мавжуд ва бисёр, кўл-ховузлар ҳам бири иккинчисига тутшиб кетган эди.

Йўлнинг қадимийлиги шундан аёнки, икки бетдаги банан ва бошқа дарахтлар танасига уч-тўрт кишининг ҳам қулочи етмайди.

Кўча тор, катнов тигиз, иккита енгил машина рўпара келиб қолса, қисилиб, аранг ўтишади. Шунинг учун шитоб юриб бўлмайди. Соатига йигирма км. тезликда кетяпмиз. Икки тарафдаги кўл — ховузларнинг кўлами кенгайиб-кенгайиб бораверди ва бирдан ҳаммаёқ тенг ховузга айланди. Икки томондаги, кўчага яқин ё ўттиз-қирқ кадам ичкаридаги баланд-паст, катта-кичик, тартибсиз тушган уйларни сув босган, эгалари йўлнинг икки қирғоғига эски-туски матолардан чодир, қапа тикиб олишганди. Сув ичида қолган уйларнинг томида ёки кемага ўхшаб турган кулбаларда ҳам муваққат кун кечиришаётганлар бор эди. Ўша «оролча»ларга ўтиш учун бамбуклардан узун, омонат кўприклар ясаб олишганди. Одам ўтаётганда кўприкларнинг бели эгилиб, сув остига кириб кетарди. Аҳвол жуда аянчли: каттаю кичик, хотинлару болалар йўлнинг сув чиқай-чиқай деб турган қирғоклари бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юришар, ҳамма яшаш, тирикчилик пайида, нимадир юмушлар билан банд эди. Яланг оёқ, калта лунгида, сон ва болдирлари бамбук поясига ўхшаган қотма эркаклар сув, ўтин ё бошқа нарсалар ташишарди.

Минг-минг хонадон уйсиз қолган эди. Эҳ, бояқишлар! Аслида буларнинг «уй» дегани шартли нарса-ку, ҳартугул, макон эди-да (бузилган, ярми кўл ичида ётган кулбаи вайроналарни кўриб шундай тасаввур уйғонади). Уйларнинг аксарияти қизил гиштан ё ингичка ёғочлардан қурилган бўлиб, ниҳоятда эскириб, хароб ҳолатга келиб қолгани билиниб турарди. Айрим жойлардаги икки ошёнаги ё болаҳонаги уйларнинг (улар анча давлатманд кишиларники бўлса керак) эгалари тепа қаватда яшаш-яптими, ҳарқалай куймаланиб юришибди. Ўша уйлар сув ўртасида тебраниб тургандай туюларди. Одамлар яна у ер-бу ерда тўпланиб, гўё бир-бирларига дарду ҳасратларини тўкиб туришар ё уяси бузилган аридай тўзиб, мақсадсиз гимирлашаётганга ўхшарди.

Йўлнинг икки бетидаги улкан дарахтларнинг бўй етадиган жойигача жуда ҳафсала билан, косанинг оғзича — бир хил ҳажмда маҳорат билан таппи-тезак ёпиб ташланган эди. Қатори шунақа текиски, маржондай териб кўйилган, дейиш мумкин эди. Бу ҳудудда ўша тезакдан бошқа ўтин, газ, электр ҳам йўқ эди (тошфонар ишла-тишаркан). Бу яқин атрофда бирон корхона ҳам, ўтлок ҳам, шолিপоя ҳам (булар сув остида қолган бўлиши мумкин) йўқ. Аҳоли нима юмуш билан шуғулланадию, нима билан тирикчилик қиларкин? Мол-эчкиларини қандай боқаркин?

Кийимлар ҳам хароб, сув бўйи, шундай зах ерда оёқ яланг юришгани кўп. Латта чайлалар ичида кўрпа-тўшак ҳам кўринмайди. Денгиз бўлиб чайкалаётган кўллардан салкин шабада уриб турибди. Мабодо яна бир тўлқин келса нима бўлади? Наридан-бери қўнқайтириб кўйилган чодир, капаларнинг ҳоли нима кечади? Шу аҳволда қачонгача яшашади, келгусида уларни қандай қисмат қут-моқдайкин? Эҳ, одамзотнинг исрофи бунча кўп-а...

Ниҳоят, сув босган жойлар ортда қолиб, Петрополга — Ҳиндистоннинг шарқий чегараси ва божхонасига етиб бордик. Чегарада бизни узоқ тутиб туришмади, лекин мана шу озгина фурсат ҳам бизга етиб ортди. Пашша, Тошкент тили билан айтганда чивин шунақа кўпки, чегара-назорат биносининг девор-устунларида, шифтларида пашшасиз қафтдай жой йўқ. Хужжатларга қўл қўйиб чиқиб кетгунча иккала қўлимиз ҳам бир зум тинмади. Хизматчи-ходимлар эса парвосиз, бемалол ўтиришарди. Афтидан, уларнинг қони пашшаларнинг меъдасига урган бўлса керак. Ё ерликлар вужудида пашшаларга қарши

иммунитет ҳосил бўлиб, бу маҳлуқотларнинг найза-наш-
тари таъсир қилмай қолганми... Ё шу жониворлар ҳам
«импортни»й қонга ўч экан шекилли...

Байт:

*Пашшалар, мўр-малах, баттол пашшалар,
Чақиб гурра-гурра қилиб ташларлар.
Девор, устунларда чирмовиқ дейсиз,
Бечора одамлар қандай яшарлар?*

Пашша ташқарида ҳарқалай ичкаридагичалик эмас
эди, лекин машина салонига тўлиб олган экан, кейин
анча йўлгача адабимизни берди.

Неъматиллонинг англизча ҳазиллари бегоналарда
яқинлик ҳиссини уйғотишда (албатта, юмор туйғуси бор-
ларда), гумонларни тарқатишда жуда қўл келяпти. Ҳазил,
кулгунинг нақадар улуғ, ҳаммабоп неъмат, беғараз элчи,
иш битиришда холис воситачи эканлигига яна имон кел-
тиряпман. Чақчакчи профессоримиз баъзан чегарачилар-
ни мактаб, қўлтиғига сув пурқар, ҳазил, мактов билан
удда қилолмаса пўписага ўтарди, яъни, тил укмас «тўнка»-
лар билан ўзларига яраша муомала қиларди.

Алқисса, англизча ҳазиллар шарофати ила божхона-
чилар бизни қаҳва билан меҳмон қилишди. Суҳбат асно-
сида бояги вайрона жойлар Шимолий Бенгалияга қарашли
бўлиб, сентябр ойининг охирида юз берган сув тошқини
оқибатлари эканлигини билдик.

Сўнг божхона раҳбарларидан бири бизни Бангладеш
чегара-назорат ҳудудигача кузатиб қўйди.

Бангладеш

Яшил мамлакат.

Нострадамус башоратидан сақласин

Бу ер Банапол (Ҳиндистон чегара-посёлкаси номи билан уйқашлигини қаранг, бу, мана шу худудларнинг илгари бир юртга қарашли бўлганидан далолат бериб турарди) дейиларкан.

Даккага 312 км. қолибди.

Божхонада чироқ ўчик эди. Раҳбар билан профессорни маҳкаманинг йўлдан ичкарироқдаги тошфонар йилтиллаб турган идораси томонга бошлаб кетишди. Бошқаларимиз кўча кирғоғида у ёқдан бу ёққа юриб турдик. Йўл бўйида баланд дарахтлар бўлиб, ним ёруг-коронғида жуда баҳайбат, ваҳимали кўринарди. Дарахтнинг номини рейнтри («три» — кўшимча шекилли, аввал ҳам дарахт-гул атамаларида эшитувдим, масалан «ашока три») дейишди. Битгасининг шохлари шунақа тарвақайлаганки, ярми Ҳиндистон, ярми Бангладеш худудида бўлиб, қадамлаб чамалаб кўрсак, кўланкасининг умумий айланаси камида саксон метр келарди. «Икки-уч юз ёшли дарахтлар», дейишди шу ерда хизмат қилаётган аскар йигитлар.

Узокиб кетишди. Фала-фовур, тортишувлар қулоғимизга элас-элас эшитилиб турарди. Бир вақт чиқишди-да, кўчанинг нариги бетидаги бинода ўтирадиган божхона бошлиғи олдига боришди. Сал далда бўлайлик, экспедициямиз салобатлироқ кўринсин, деб биз ҳам кўшилиб, кўпайишиб кирдик. Чиндан ҳам далда бўлдикми ё чакчакчи профессоримиз шу ерда услубий маҳоратининг иккинчи қиррасини ишга солишга қарор қилдими, «ҳозир мени молия вазири билан улайсиз, мен шикоят қиламан», деб сиёсат юргизувди, иш тезлашди, лекин унгача вақт кеч — соат тўққиз бўлиб қолди.

Ниҳоят, Бангладеш (Бобур даврида Бангола, кейин Бенгалия деб юритилган) пойтахти Даккага йўл олдик. Афсуски қоронғида атроф-табиат манзараларини яхши кўриб бўлмасди. Лекин йўл анча дуруст, иккала тараф ҳам куюқ дарахтзор ва уларнинг аксарияти палмалар эди. Тез-тез йўлдан анча кўтарилиб қурилган (сув тошиш хавфи борлиги учун) кўприкка рўпара келардик, демак, сой-анҳор кўп.

Қирқинчи километрда, Жесор деган шаҳарда тўхтадик.

30 октябр, душанба.

Ихчамгина Жесордан жўнаб боряпмиз. Кўчалар тозаланиб, ахлатлар машиналарга ортиляпти. Дўконларнинг олдиларини супуришяпти, мол гўштлари илиняпти. (Ҳиндистон ҳудудида ҳеч бир жойда гўшт осифлик қас-собхона ё дўкон кўрилмаган эди). Албатта, бу мусулмонлик аломати эди.

Икки кишига мўлжалланган, асоси уч ғилдиракли велосипеддан иборат капали извош-рикшалар шаҳар ичида такси вазифасини ўтайдиган асосий улов эди. Улар Покистоннинг сандиқ машиналари каби безалган, аксариятининг оёқ қўядиган супачаси орқасига ёпиштирилган плакат-суратда сизга бир нозли малак қиё бокиб, гўё «ортимиздан юраверинг» деган маънода имлаб кетаётганга ўхшарди (ўша пайтларда шундай суратларни енгил машиналарнинг орқа ойнасига орқага қаратиб қўйиб юриш бизда энди урф бўлаётган эди).

Шаҳардан чиқишимиз билан яна қўлмак сувлар ва ёш дарахт қаторли, торроқ йўл бошланди. Бепоён дала-ларда шоли ҳам пишмаган, лекин бир текис бош олган. Ҳосилнинг мўл-кўллиги сезилиб турарди. Шолипояларда ёввойи ўт умуман кўринмасди.

Палмаларнинг асл ватани шу ҳудуд экан. Бирининг япроқлари ханжарсимон, яна бирининг катта аррадай барги четлари текис, худди шундай барглари панжа-панжа палма ҳам бор эди.

Кечаси ёмғир ёғиб ўтган экан, ҳаво очилай-очилай деяпти. Шолилар сув ичида, ётиб олган... Бу ёқда ҳам тупроқ ранги Ҳиндистондагидай одатий рангдаю, гишт-лари ҳам ўша ёқдаги каби жигарранг...

Машина қатнови, одам қалинлашиб бормоқда.

Фатки дарёсидан ўтиб, бир оз юрганимиздан кейин узун, маҳобатли Горай кўприги келди.

Йўлнинг икки томонига раста қилиб экилган манзарали дарахтларга ва хатосиз ўсган ана шу кўчатлар алоҳида файз, ҳусн бағишлаган табиатга ҳавасимиз келди. Бизда ҳам ҳар йили кўкламда ҳашар қилиб кўчат экиладию (масалан арча, каштан), назорат сусайгач (ахир раҳбарларнинг дарахтларни назорат қилишдан бошқа юмушлари ҳам кўп-ку!), ниҳоллар ўз ҳолига ташлаб қўйилади, вақтида суғорилмайди, натижада секин-аста, оралаб-оралаб қурий бошлайди ва кекса одамнинг тишлари каби ҳақкам-дуккам бўлиб қолади. Келаси баҳор яна қайтадан экилаверади.

Аммо, шаҳару қишлоқ йўлларимиз жойида. Покистон ва Эроннинг биз кўрган, жаҳон андозасидаги кўчалари олдида бир оз хижолат бўлиши мумкинку, аксарият мамлакатларнинг йўллари билан бемалол бўй ўлчаша олади, деб ўйлайман.

Табиат тобора гўзаллашиб борарди. Даккага 130 км. қолди. Йўл бўйларида фақат бамбук ёғочи сотиладиган бозорлар бор эди. Бамбукни сувга солиб қўйишаркан. (Бизда қурт тушмасин, деб толхода шундай қилинади).

Аҳолининг айрим тутумлари ҳиндларникига ўхшайди. Булар ҳам дарё, кўлларнинг бўйларида кирни, яъни уст-бошни тахтага уриб ювишаркан. Қизлар узун қўйлақшалварда, сочларининг учларини кифтлари оша орқасига ташлаб олишарди. Аёлларнинг белини очиб юргани жуда кам. Эркакларнинг асосий уст-боши қўйлақ ва лунги-юбка — дхоти. Аммо бангладешликлар хийла саришта эдилар. Ёзувлари ҳиндийдан бир оз фарқ қиладиган бенгал ёзуви ва тили эди.

Йўлдаги шаҳарчаларда ҳам асосий тирикчилик воситалари — велосипед-рикшаю ошхоналар экан.

Балиқ овлаётганлар ҳар қадамда учрайди. Махсус бозорлардаги балиқлар турининг кўплигига қараб, бу жонивор ҳам бангладешликларнинг бойлиги, дехқончилиги экан, дейсиз, лекин тўп-тўп, майда, жудаям ушоқ чавақларга ачинасиз, эсизгина, увол қилишибди, дейсиз.

Сув ҳовуз-ҳовуз бўлиб, кўллаб, қирғоқларга тошай-тошай деб турган жойлар кўп, умуман обихаёт сероблигини кўриб башоратчи Нострадамуснинг Бангладешни келажакда катта сув босиши ҳақидаги гаплари рост бўлмасин-да, ишқилиб, дейсиз, олис Фарангистонда бир неча аср илгари яшаган фаранг фуқароси бу ҳудудларда сув кўпайиб кетишини қаердан билганийкин, деб ҳайрон бўласиз. Асли ўзи сиру синоатдан иборат бўлган одамзот

онги, тасавури ва идрокининг мўъжизалар манбаи эканлигига тан берасиз, мулохазалар, мушоҳадалар уммони-га гарк бўласиз...

Уйчалар (ихчам-ихчам кулбаларни росмана уй де-йиш қийин-да, ахир биз кейинги пайтларда уй деганда кўп хонали, баланд ва ҳатто икки-уч қаватли биноларни тасаввур қиладиган бўлиб боряпмиз-ку) анча маданий: томи, ҳатто деворлари ҳам шиферсимон шаклли ок туну-кадан эди.

Ўтин сотадиган бозорлар учрай бошлади. Қизиқиб, бирида тўхтадик. Катта осма тарозида тортиб беришяп-ти. Қирқ килоси етмиш така¹ экан. Эллик тўрт така — 1 АҚШ долларига тенг эди. (Долларга чакадиган бўлсак, биздаги кўмирнинг 2001 йил январ ойидаги нархига яқин экан).

Паромдаги можаро. Дашном.

Даккага юз км қолганда Пада деган дарё келди. Суви ниҳоятда ёйилиб оқадиган бу мўъжаз уммондан паром орқали ўтиларкан. Ўсмирлар катта-кичик саватларда май-да балиқлар, пишириб қозоғга ўралган балиқ, қисқич-бақа, банан, ҳар хил қандолат махсулотлари, ширин-ликлар, жигарранг қилиб қовурилган ер ёнғоқ мағизи (бодом дейишаркан) сотиб юришибди.

Машина билан паромга чиқаётганимизда ўнг ёнбош-дан бир такси тикилиб келиб (таксичиларнинг феъли ўша ёқларда ҳам шу аҳвол экан, уларнинг тупроғи бир жойдан олинган шекилли-да), урди. Бензин баки ости озгина ичига кириб қолди. Неъматилло таксичи билан «музокара»га киришувди, ҳайдовчининг ўзи ҳам, хайба-ракаллачи-ҳангоматалаблар ҳам: «хе, бу арзимаган нар-са-ку», деб парво қилишмади. Калкутгада ҳам шундай бўлувди. Унда меҳмонхонамиз олдида, йўлдан четда тур-ган машинамизнинг чап ёнидан бир рикша туртиб юбор-ганда меҳмонхона навбатчиси: «қўйинглар, бу бахтсиз ходиса-да, бунинг устига рикшачи қашшоқ» деб уни қўйиб юборган эди. Такси ҳайдовчи билан узоқ можаро қил-дик, лекин ҳеч бир натижа чикмади. Уям: «машина бошқа одамники, мен ғариб бир ижарачиман холос», деб бет-кўзини юлиб тураверди. Нима қиласиз, урасиз-

¹ Така — пул бирлиги.

ми?.. (Охири: «яхши, Даккада сени полицияга берамиз», деган пўписа билан можарога вақтинча чек қўювдик, нариги қирғоққа ўтибоқ биздан олдин яна боягидай сурлик билан ораларга суқилиб, жўнаб юборди).

Паромда узоқ юридик. Дарёни Химолайдан келади ва Бенгал кўрфазига куйилади, дейишди. Ҳамма томонимиз офтоб нурида ялт-юлт қилиб, бир текисда, охиста чай-калаётган нос ранг сувдан иборат, қаёққа қараб кетаётганимизни ҳам фарқлаш қийин эди. Узоқ-узоқлардаги дов-дарахтлар ўт-гиёхлар каби аранг кўзга чалинарди. «Соҳил бўйлаб чопаётган олаиар» қиссасидаги турфа феълли қахрамонларнинг таҳликали ҳолатлари кўз олдимга келди. Қирғоқ-манзилдан ном-нишон йўқ, қуюқ булут ва туман ичида қолган бепоён денгиздаги чорасизлик, умидсизлик даҳшатини ҳис қила бошладим... Ўнг томондаги соҳилга яқинлашганимизда у ерда яшаётган одамларни, уларнинг оқиш, қизғиш сигирларини элас-элас кўриб, енгил энтиқдик. Назаримда биз олис ва ҳалди-худуди чегарасиз бўшлиқда узоқ тентираб, тўтиё тупроққа — қадрдон ва меҳрибон Заминга қайтиб келгандай эдик. Паромнинг «бекати» банд экан, бериқоқда анча туриб қолдик. Порт кишлоқдан чиқиб кетиш ҳам қийин бўлди. Машиналар кўп, тиқин, урхо-ур, у ёққа тур, бу ёққа торт билан икки чақиримча масофада тагин бир соат вақтимиз кетди.

Яна гўзал йўлга тушиб олдик.

Яна икки тарафда сув босган шолиторлар, энди экилган шолиторлар. Баъзида йўл сув ўртасида қолгандай бўлади.

Яна кўприк, яна ортида сув босган шолиторлар кўришиб турган кишлоқча, яна балиқчилар...

Балиқчилик чиндан ҳам каттаю-кичикнинг асосий машғулоти экан, балиқ овлайдиган тўрлар, ҳавозасимон мосламалар, қармоқ солиб ўтирганлар деярли ҳар қадамда учрарди.

Даккага йигирма чақирим қолганда бозордан иккита семиз зоғора балиқ (5 кило, 1 килоси 17 тақадан) сотиб олиб, ошхонада ўзимиз тозалаб, ошпаз билан бирга қовуриб еб, ҳузур қилдик. Фақат балиқ тозалашимиз ва ейишимизни кўришга ишқибоз томошабинлар кўп энсамизни қотиришди. Уларни ҳайдаб, пўписа қилсангиз ҳам сал нарига бориб, кулимсираб тураверишарди.

Даккага ўн беш км. етмай, Сован шаҳарчасидан ўтпимиз. Соат 16.20. Кун қизариб ботмоқда. Йўлнинг чап

кирғоғидан қаторлашиб қизлар келишарди. Аёллар ишлайдиган корхонадан чиқишган бўлса керак.

16.30. Куёш орқамизда — шаҳардаги уйларнинг томларига осилиб қолди. Ўнгда яна бепоён сув — кўл...

Куёш батамом ботди. Унинг акси осмоннинг ўша қисмида, кизғиш доирада анча турди.

Даккага қоронғи тушганда кириб бордик. Бу ерда ҳам қатнов ниҳоятда тигиз эди. Хар доимгидай соатлаб меҳмонхона излаб асабийлашмайлик, дедик-да, бир рикшачи ёрдамида осонгина кўнок топдик.

Дакканинг аввалги оти Жаҳонгирнагар бўлиб, ҳозир ҳам кексалар шу ном билан аташаркан (лекин бу оғзаки гап).

Меҳмонхонамизни «Пайра», шу мавзени эса Сомали дейишаркан.

«Дакка» сўзи ҳосилдорлик маъбудаси номидан олинган. Шаҳар Гангнинг ирмоғи — Бурхиганг дарёси бўйида жойлашган, ўз даврида бобурийлар Ҳиндистони таркибида эди. Дакка Бангладеш (Бенгалия)нинг кўхна шаҳарларидан, XVII аср охири ва XVIII аср бошларида ҳунармандчилик ва савдо бўйича дунёдаги энг йирик марказлар даражасига кўтарилган. Кашта, олтин ва кумушдан ясалган буюмлари кўп мамлакатларда, хусусан Еврўпада машҳур бўлган. Инглизлар истилосидан кейин Ҳиндистонга Англиядан кўплаб газлама ва бошқа товар, маҳсулотлар келтирила бошлагач, маҳаллий ҳунармандчилик ва савдо инкирозга учрайди.

Дакка йигирманчи аср бошларида миллий мустақиллик йўлидаги ғалаёнлар алангасининг ўчоқларидан бири бўлди. 1906 йилда бу ерда мусулмонлар лигаси тузилади. Покистон давлати ташкил топгандан сўнг (1947—71 йиллар) Дакка Шарқий Покистон (Шарқий Бенгалия)нинг маъмурий маркази. 1971 йили Шарқий Бенгалия мустақилликка эришгандан кейин Бангладеш Халқ Республикаси вужудга келади ва Дакка яна пойтахтга айланади.

Дакка ҳозир жаҳондаги, хусусан Шарқдаги энг бесаранжом шаҳарлардан биридай туюлди менга. Меҳмонхонамиз шовқин-сурон билан ишлайдиган корхона ё завод ўртасига тушгандай эди.

Меҳмонхона ёнида телефонхона бор экан, раҳбар топшириғи билан профессор иккаламиз Ўзбекистоннинг Бангладешдаги консулига қўнғироқ қилгани кирдик. Шу ерда узун соқолини ёппа қўйган, мўғул башара, баланд

бўйли, ёши элликлардаги бир киши биз билан кизиқиб қолди. «Ўзбекистонданмиз», десак, «Ҳа, Рашин?» (яъни «Россия») деди. Неъматилло «но Рашин, мустақил Ўзбекистонданмиз, истиқлолга эришганимига ўн йил бўляпти», деган эди, нотаниш кимса «Ёзувчилар кирилми, ахир?» деб сўради яна беписандлик билан. Неъматилло лотин алифбосига ўтаётганимизга айтди. «Буям сизларнинг алифбоингиз эмас-ку», дея яна нозик жойимиздан тутди мўғул башара, яъни «барибир ўз ёзувларинг йўқ-ку» демоқчи бўлди у.

Менга жуда алам қилди. Қим ўзи у мўғул башара? Бизнинг алифбоимиз билан нима иши бор? Бу гапларни нега гапирди — ўзининг билимдонлигини кўрсатиш учунми? Ё бошқа мақсади ҳам бормиди?..

Меҳмонхонада пашша бор экан, жонни анча бесарамжон ва уйқуни пароканда қилди. Соат учларда туриб олдик. Машина қанови қамайган, аммо рикшачиларнинг бақирик-чақириклари бошланган эди.

Тиланчилик ярашмаган мўйсафидлар

31 октябр, сешанба.

Шундай қилиб, миллионер шаҳар Даккадамиз. Уйдан чиққанимизга роппа-роса йигирма кун бўлди.

Бу ерда идоралар барвақт ишга тушаркан. Одатдаги таомларимиз — чепоти ва қуймоқ (Неъматилло топиб келди) билан апил-тапил нонушта қилдик-да, йўлга тушдик. Кечқурун телефонда билиб олган манзил — «Гулшан банаки-1»ни излаб кетдик.

Янги бозор деган йўналишда боряпмиз. Йўл бўйидаги стадионда саҳарлаб футбол ўйнашяпти. Ташкилотларнинг олдилари ям-яшил майдон-чимзор. Ораларда хиёбонлар. Хиёбонларнинг четларида кокос палмалари... Кўчалар анча маданий ва саришта.

Соат олти ярим. Қатнов тигизлаша бошлади.

Ўртасидаги пушталарга кўчатлар экилиб, ёғоч панжаралар билан ихота қилинган йўллар эски Дехли кўчаларини эслатади, лекин озода, кавш қайтариб ётган сигирлар йўқ. Умуман кўчада ҳайвон учрамаяпти.

Аёллар енгил, юпқа, шарфсимон рўмол билан бошини, кўйлак устидан белигача олдию орқаларини ўраб юришарди. Ҳаммаси тўпифигача тушадиган шалварда. Баъ-

зи киз-аёлларнинг рўмол-кўйлак-шалварлари бир хил рангда. Ора-чурада қора чодралилар ҳам учраб туради. (Ҳиндистонда бу ҳаргиз кўрилмаган ҳол). Бошьяланг юрган қизлар ҳам бор, лекин бармоқ билан санарли. Йигитларнинг кўйлак-шим кийгани кўп.

Кекса, оппоқ соқолли кишиларнинг тиланаётганини кўриб, ичингиз оғрийди. Негадир хайр-садақа бераётган одам кўринмайди, тиланчининг ёнидан бепарвогина ўтиб кетишяпти. Мўйсафидлар тинмай илтижо қилишарди. Бир ўрис шоирининг шеъри эсимга тушади:

*Эзгу монастирнинг ёнида турар
Озгин бир бечора, жонсиздай бетоб.
У эгиб бўйинини садақа сўрар,
Очлик, ташналикдан чекиб изтироб...*

Дунёда энг кабиҳ иш — ўғрилик ва энг тубан машғулот — тиланчилик, менимча. Кексалар-ку майли, хайр-эхсон сўраб турган болаларни кўриб ҳам раҳминг, ҳам қахринг келади. Балки улар ҳам бошда, ноилож қолган пайтда фақат бир марта тилаб оламану, кейин минбаъд бу ишга қайта қўл урмайман, деб ўйлашар, иккиланишар, кимлардандир, нималардандир норози бўлишар, ўзларидан нафратланишар (Барча ёмон ишларнинг дастлабкиси қийин, ҳатто қотилликнинг ҳам!). Кейин яна бир марта, сўнг учинчи марта... Қарашса, анча осон иш экан — ортиқча меҳнат талаб қилмайди, фақат юриш, қўлни чўзиш керак. Тилга бир оз оғирлик тушади, холос. Шу тариқа тиланчилик худди ўғирлик каби оддий касбга айланиб бораётганини садақачининг ўзи ҳам пайқамай қолади. Кейин улар ҳатто ўзларини оқлашиб, уларнинг назарида осон пул топаётганларга ғашлари келаётганини ҳам яширмай кўядилар, шу ҳолга тушишгани учун айбни замон елкасига юклашиб, нолийдилар. Аслида, ўша дастлабки кассавурлик ё садақа нонига илашиб вужудига кирган ёвуз қуртлар улардаги ҳамият, орият, гурур деган, кишининг қаддини адл ва ғоз тутиб турадиган бебаҳо бойликларни секин-аста кемириб тугатади. Уларнинг ўрнига ўғрининг дилида ҳадик, кўзида бесарамжонлик, тиланчининг нигоҳида эса ўтинувчи ҳалимлик, мўлтираш, илтижо, хуллас, одамни ночор кўрсатувчи омиллар юзага чиқади.

Дакка кўчаларидаги мўйсафидларга негадир тиланчилик ярашмаётганга ўхшарди, улар истарали, покиза

кийинишган, соколлари оппок, нуроний чоллар эди. Ҳатто бир нарса беришга тортинасиз...

Дакка катта шаҳар экан, консулхонамизни сўраб-сўраб, бир ярим соатда топиб бордик. Гулшан хиёбонида (аслида биз тушунадиган хиёбон эмас-ку, шундай дейишаркан), катта йўл бўйидаги аралаш ташкилотлар, миллий банк жойлашган бинода экан.

Соат етти ярим, бу ерда саккиз ярим. Ҳали ишга келишмаган экан. Покистондаги сандик-жавон машиналар каби безатилган велосипед, скутор, рикшаларни томоша қилиб турдик. (Умуман, покистонликлар билан бангладешликларнинг кийиниши, юриш-туриши, тутумларида анчагина муштараклик бор эди, бу ҳол уларнинг яқин ўтмишда чиндан ҳам бир юрт аҳли бўлишганидан ва бир динга мансубликларидан далолат бериб турарди).

Ўзбекистон ҳаво йўллари Бангладеш агентлиги бошлиги келди. Бўйчан, савлатдор, гўдайганроқ бир йигит экан. Қўллари чўнтақда, бизни кўриб хурсанд бўлмаганга, аксинча, гаши келганга ўхшади. Балки ўскин соколларимизга (рахбар Афғонистонга соколсиз ўтиб бўлмайди, деявергандан кейин, мана бўлмаса, деб сокол-мўйловларни ёппасига қўйиб юборган эдик), дазмолсиз кўйлакшимларимизга, машинамизнинг қорайтирилган орқа ойнасидан чалароқ кўриниб турган ашқол-дашқолларимизга қараб, булар қандай дарвешлар экан, ё чув тушиб, ёрдам сўраб келишган тижоратчилармикин, деб ўйлаган бўлса эҳтимол. Унинг исми Оллоёр экан. Ёрдамчиси Орифжон анча дилкаш, хушмуомала йигит эди. 1998 йили ташкил топган консулхонамиз ҳозирча ҳаво йўллари агентлиги қарамоғида бўлиб, консул Фахриддин яқинда ишга келган экан.

Москвалик келиннинг эри

Даккада анча аввалдан халқаро тайёрагоҳ бор. Ўзбекистон ҳаво йўлларининг ана шундай йирик аэропортлар билан ҳамкорликда дунёнинг йирик мамлакатларига самолёт хизмати кўрсатиши мустақиллигимиз нишонасигина эмас, иқтисодий тараққиёт сари ташланган йирик кадам, халқаро миқёсдаги катта нуфуз аломати ҳам эди.

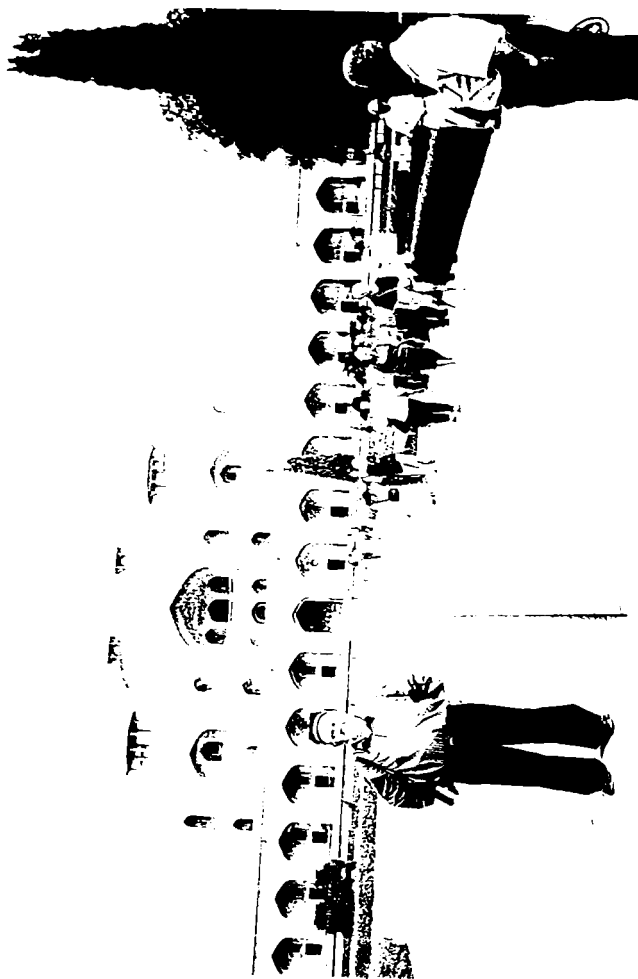
Кейин билсак, Оллоёр (исмидан ҳам тахмин қилиш мумкин эди) хоразмлик экан. Хоразмликлар дангалчи одамлар, табиатларида ортикча хуштавозелик, манзират

Ҳирот, Мусалло майдони. Алишер Навоӣ мақбараси

Агра, Оромбоғдаги Бобур Мирзо яшаган уй

Агра. Акбаршоҳ қишлоғи

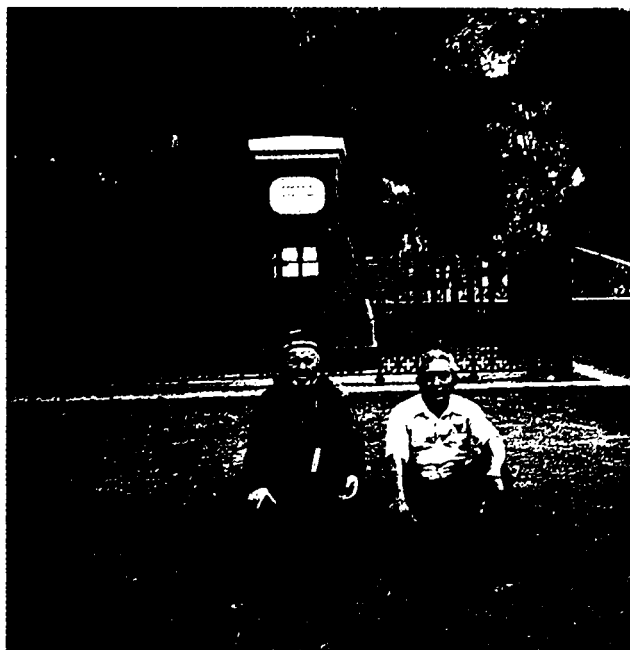
Бирма (Рангун). Баҳодиршоҳ II Зафар мақбараси ичидати қабрғром

Дехли. Қутб Минор

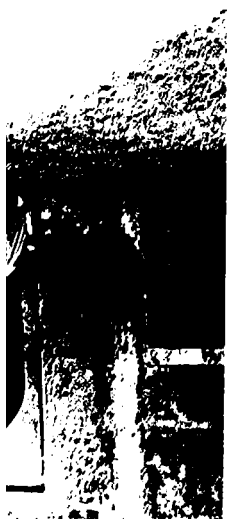
Покитгон манзаралари

Пошнат. Бобур Мирзо Иброҳим Лудийини ситган машҳур
барно қилинган мемориал музей — хисбон

ἄνευ, ἰσοπυρρῶν ἰσῶν, ἰσοπυρρῶν

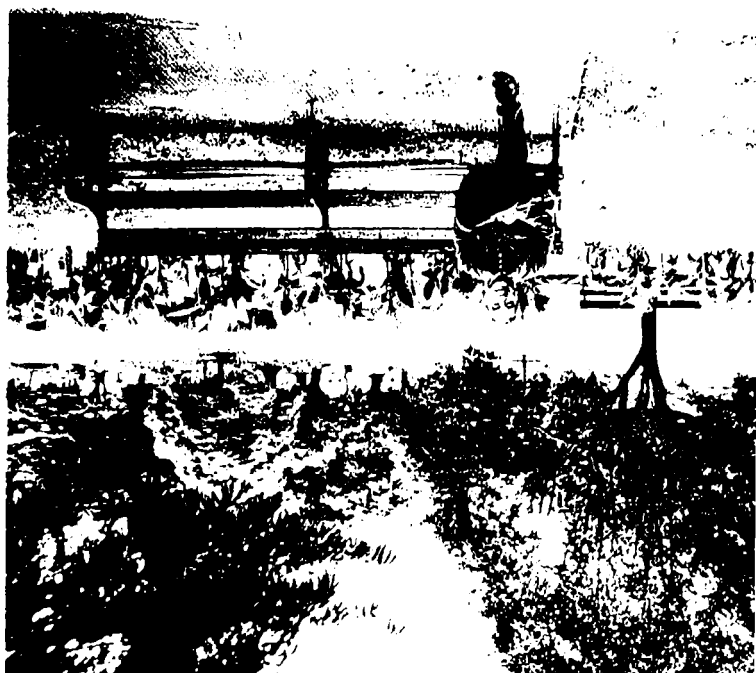

Деҳли. Бобурийлар аяюди Нокиза Султон бегим хонадон

Патна. Худобяҳин кутубхонаси ҳокими ва Кутубхона мудири Ҳабиб Раҳмон Чағани

К. А. АЛЕКСАНДРОВ, кандидат биологических наук

Тоғур, Жаңаурмуш маңбағи

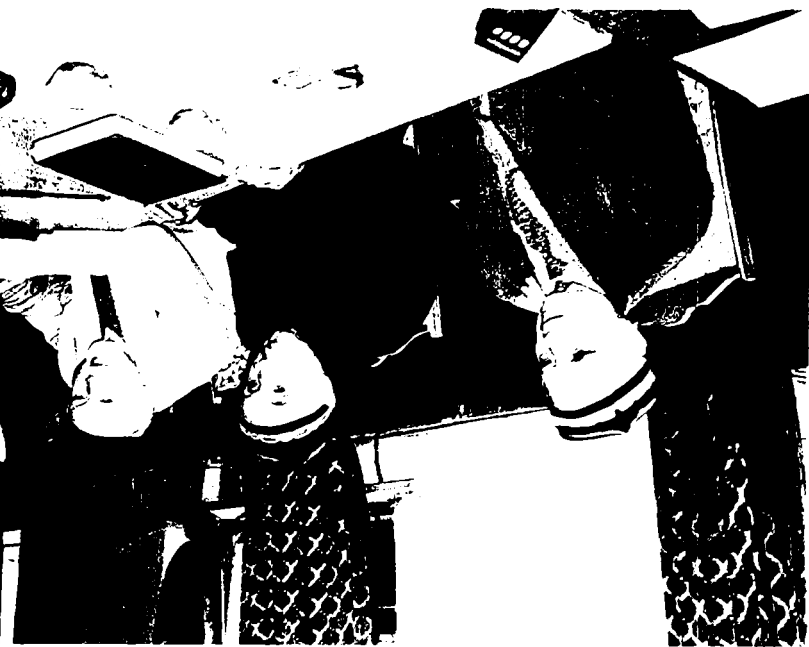
Ҳасан Абдул. Доғларух бегим қабри устига қўйилган тош

Андижон. Бобур миллий боғи

Антарктида, Батыс Мичиган университетинин американы иштеткен
Иштиндеги Контра, Сан-Франциско, Калифорния, Аляска, Аляска, Аляска, Аляска

Анджон. «

Бобурномаънинг янги нашри муҳокамаси. Нашрга тайёрловчи
Саидбек Ҳасан (чапдан иккинчи)

Анджкон. Бобур боғидаги Бобур рамзний қабр — мақбараси.
бобуршунос олим ва шоир Қамар Раис (ўндан иккинчи)

йўқлиги учун сал, дағалроқ туюлишади. Аслида улар жуда меҳмондўст, одамшаванда бўлишади. Барча хоразмликларга хос бўлган хусусиятлар, табиийки, Оллоёрда ҳам мавжуд эди, қолаверса, у рус мактабида ўқиган экан.

Консулхонамиз бинонинг учинчи каватида, бир неча хонадан иборат эди. Деворлардаги Самарқанд, Бухоро, Тошкент шаҳарларининг диққатга сазовор — сайёҳатбон жойлари акс этган манзара-суратлардан Ўзбекистоннинг нафаси келиб тургандай эди.

Хаво йўлларимизнинг Мунир Аҳмад исм-шарифли иш юритувчиси бор экан. У русчани анча яхши биларди. Москвада ўқиб, рус қизига уйланган, бир қизалоқ, бир ўғли бор экан. Бангладеш миллатига мансуб бу йигит кошкўзлари қора, юзи нисбатан оқ, келишгангина эди.

— Болалар кимга ўхшайди? — деб сўрадик.

— Онасига, — жавоб берди Мунир кулиб.

— Демак, каттиқ севилган экан-да.

— Лекин хотиним мусулмон динини қабул қилган, — деди Мунир керилганнамо. — Фақат, намоз ўқимайди.

Тавба, дейман, Дехлида хинд йигитига теккан ўзбек кизи, бу ерда... Қизларга нима бўляпти ўзи? Камёбу лекин барибир ғайри ҳодисалар. Ота-оналар қизини кўшни қишлоқ ё шаҳарга ҳам бергилари келмай, мумкин қадар яқинроққа узатиш пайдан бўладилар. Фарзандлар — қизлар эса бир эр учун узоқ-узоқ мамлакатларга кетишдан ҳам тоймайдилар. Бошқа қариндошлар-ку, майли, ота-онамни, ака-ука, опа-сингилларимни кўргим келса, ё улар мени соғинишса нима қиламиз, қариганимизда-чи?.. деб ўйлашмасмикин?.. Москва қаердаю, Дакка қаёқда?.. Кўнгилга маъкул тушадиган йигит ёки қиз топилмас матоҳ эмас-ку! Ё, «тақдир-насиб» деганимикин бу? Йўғ-э...

Бир оз суҳбатлашганимиздан кейин биз муддао ва режаларимизни айтдик. Оллоёр ва муовинлари Рангунга ўтиш масаласи билан шуғулланадиган бўлишди. Кейин уларнинг тавсияси билан Оллоёрнинг ҳайдовчиси Жайн Аълам ҳамроҳлигида ён кўчадаги меҳмонхонага жойлашиб, ресторанида тушлик қилдик. Сўйгра шаҳарнинг жанубий томонига — Лаълбоғ номли қалъани кўриш учун жўнадик. Дакка дегани чиндан ҳам катта шаҳар экан, тор, тигиз кўчалардан юравериб зерикиб, безиллаб кетдик. Бангладешнинг 130 миллион аҳолиси бору шундан юз миллиондан ортиғи Даккада яшайди, деб бежиз ҳазиллашишмаган шекилли. Бангладешнинг чор атрофи сув бўлгани учун одам истиқомат қиладиган қуруқ жой маса-

ласи мушкул эди. Ҳиндистонда 1 кв. метр ер ҳам ҳисобда бўлса, Бангладешда 1 кв. см. ер ҳам ҳисобда экан. Шунинг учун бу шаҳарда ҳам қатнов қалин эди. Уч гилдиракли велосипед-рикшалар сўзанақ тўзигандай ёйилиб юришар, баъзан кўчанинг бир тарафини бутунлай эгаллаб олишарди. Ҳиндистону Покистон шаҳарларидаги каби Даккада ҳам қатновда «у ўтиб олсин» эмас, «мен ўтволай» деган шиор ҳукмрон эди (бошқа қонданинг тайини ҳам йўқ). Яхшики, «нариги»нинг жахли чиқмай мурасага кўниб, кутиб тураркан. Аксарият, иккинчи даражали йўлдагилар ана шундай «ҳуқуқ» ва «имтиёз»дан фойдаланишга ҳаракат қилишарди. Илҳом-жоннинг ёнида ўтирган Жайн ойнадан бошини чиқариб, хай-хуй, деб, бақириб-чақириб йўл очиб борарди.

Айтиш мумкинки, шаҳар нисбатан озода, ҳа, нисбатан!..

Одамларнинг тўксон фойизи ўрта бўйли ва ихчам жуссали. Оқ юзли аёллар кам. Эркакларда бош кийим деярли йўқ, лекин мўйлов бисёр.

Ёш-ёш, қоп-қора қизлар бола қўлтиқлаб (шундай кўтаришаркан) тиланиб юришибди. Булар ҳақида Жайндан сўрасак, «ҳа, ёш туриб, кўчада фарзанд ўздириб олганлар ҳам бор, бироқ, опаси ё амма-холасининг чақалоғини олиб чиқадиганлар ҳам йўқ эмас», деди. Тадбиркорликни қаранг — болани ҳам ижарага олиб туришаркан-да!

Лаълбоғ. Бобурийлар мозийгоҳи

Ниҳоят, манзилга етдик. Дарвоза ёнидаги ойнаванд лавҳа ва ичкаридаги темир тахтакачларга битилган маълумотларда айтилишича, «Лаъл боғ форт музейи» деб аталувчи бу тарихий ёдгорлик 1678 йили император Аврангзеб ҳазратларининг ўғли Аъзамшоҳ томонидан бошланган, лекин битмай тўхтаб қолган. Бенгалиянинг ўша пайтдаги ҳокими Шойистахон Субадор қурилишни давом этказиб, 1688 йили ниҳоясига етказган.

Қалъа-боққа шимол томондан кириларди. Унинг чорси шаклидаги ҳудуди тўрт тарафдан девор билан ўралган, дарвоза рўпарасидаги тўғри сўкмоқ қўрғонни гўё иккига ажратиб турарди. Дабдурустан кирган кимса у ер-бу ерида эски бинолар қолиб кетган боғ-ҳиёбон экан, деб ўйлаши мумкин эди. Хиёбонда, йўлаклар бўйида бўйи бир-бир ярим метрча келадиган, тўп бўлиб ўсади-

ган қизил, оқ гулларнинг айни барқ уриб очилган чоғи эди. Қизил гулнинг тупи бир хил, гулининг тузилиши икки хил эди — бирининг гулбарглари атиргулникига ўхшайди: юмшоқ, фақат узун-узун. Иккинчиси майда қалампирмунчоқсимон — ғужум-ғужум, умумий ҳажми ўртача атиргулнинг гулича бор. Гулларнинг номларини ақгура, флавер, майшунда дейишади.

Сафардаги мен учун энг қийин иш — бизга нотаниш, ўша жойларга, иқлимга хос гуллар, дарахтлар, ҳар турли ўсимликлар, парранда-даррандалар, ҳайвонот дунёси ва бошқа наботот неъматлари, табиат мўъжизаларининг маҳаллий халқ тилидаги номини аниқлаш эди. Таржимонимизнинг оғзига қараб турадиган бир мен эмас, бошқалар ҳам ниманидир сўрашни мўлжаллаб юришади. Биз қизиққан нарсаларни тилмоч ҳам маҳаллий одамлардан, ўткинчи, йўловчилардан суриштириб, билиб бериши керак. Биздан ташқари таржимоннинг ҳам ўзи қизикадиган соҳалари, мавзулари бор. Яхшики, профессоримиз камтар ва эринмайдиганлардан. Бунинг устига, Андижондаёқ Неъматиллога сафар давомида унинг кулоғини энг кўп қоқадиган мен бўлишлигимни таъкидлаб, шу болада ҳазил-ҳузил билан келишиб олганмиз. Хуллас, кези келиб қолди, профессорга самимий миннатдорчилигимни шу ўринда изҳор қилиб қўйай: ушбу эсдаликларимнинг маълум қисми бевосита унинг ёрдамида, унинг шарофати билан қоғозга тушгандир.

Гулларнинг ораларида арчалар бўлиб, улар ҳам гуллар билан баробар қилиб текис қирқилган эди. Ям-яшил, чим-чатир ажриқ-майсаларни ҳафсала билан ўришмоқда эди.

Қалъа-ҳиёбон ҳудудининг қоқ ўртасида бир қаватли, пастакроқ мақбара мунғайиб турарди. Унинг ички қисмида тўққизта мрамар устун бор эди. Бу ерга Шойистахон Субадорнинг севимли қизи Биби Пари дафн этилган экан. Қабр ва дахмага Бангладешнинг энг ноёб мрамартошларидан ишлатилган, дейишди. Орқа томондаги учтўртта сағана тоши ва қабрларнинг кимларники эканлигини айтиб беришолмади.

Мақбарадан ўннга кетган йўлак охирида (тахминан юз қадамча), ғарбий девор орасида яна бир том (масжид бўлган экан), жанубда, ғарбий бурчақда қандайдир эски иншоотларнинг қолдиқлари, кун чиқиш тарафда эса ҳаммом, икки қаватли, лекин сиртдан кўримсиз яна бир иморат бор эди.

Қальанинг шарқи-жанубий бурчагида минорали дарвоза кўзга ташланади. (Қўрғонга аввал ўша томондан кирилган экан).

Умуман олганда эса, қалъа катта эмас, мўъжазгина курилган экан (у маҳалларда бу ҳудудлар кичикроқ вилоят бўлган бўлса керак). Биноларнинг пештоқлари, деворларида безак, нақшлар кам, борлари ҳам ҳашамдор, маҳобатли эмас эди. Минораларга асосан қизил гишт ишлатилган, бироқ, аксариятининг ранги ўчиб, қурум босган, ола қорайган эди. Шунинг учун қаровсиз, аҳамиятсиз кўхна уйларга ўхшаб кўринарди. Биз ҳам эшикдан кирган пайтимизда «Э, шунча узоқ йўл юриб, шу эски жойларни кўргани келдикми», деб нописандлик билан қараган, бурунлар ҳам бироз жийрилган эди (бунинг учун кейин ўзимизни хўп койидик).

«Туркий усулда курилган ҳаммом» (айнан шундай ёзилган)нинг ҳозирги сауналарга ўхшаб, ўртасида ҳовуз ўрни, алоҳида ечиниш хоналари бор эди.

Кун чиқишдаги икки ошёнали бино музей экан. О, яна қандай музей, денг!..

Биринчи қаватдан кейинги бобурийлар даврида ишлатилган пичоқлар ва уларнинг ёғоч филофлари, чопкилар, маузерлар, темир қалпоқлар, қаттик, ингичка симдан майда занжирсимон қилиб тўкилган кийимлар, ўк ўтмас темир нимча (совут)лар ўрин олган, юқоридаги хоналарда осори-атика, ашёлар янада бойроқ, янада бебахороқ эди: Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн, Жалолиддин Муҳаммад Акбар, Шаҳобиддин Муҳаммад Жаҳонгир, Аврангзеб, Баҳодир шоҳ 1, Муҳаммад Фаррух Сияр, Аҳмад шоҳ, Азизуддин Муҳаммад Оламгир, Муҳаммад шоҳ, Исомиддин Муҳаммад шоҳ Олам, Муаззам шоҳ Олам Баҳодир, Муҳаммад Иброҳим шоҳ, Муизиддин Жаҳонгир шоҳ (исм-шарифлар мозийгоҳ ҳужжатларида қандай ёзилган бўлса, шундай олинди) ва бошқа бобурий ҳукмдорлар замонидаги танга-пуллардан намуналар, Аврангзеб Оламгир, Аъзам шоҳ суратлари, Акбар, шоҳ Олам фармонлари...

Ушбу рўйхат орасидаги ўқувчиларимизга унча маълум ва машҳур бўлмаган номлар ҳақида шуни айтиш керакки, уларнинг аксарияти бобурийлар салтанати инкирозга юз тутган даврларда ҳар томондан сиқув ва ҳужумлар ичида қолган Ҳиндистонга қисқа-қисқа муддатларда ҳукмронлик қилган подшо ва шахзодалардир.

Бу вақтларда асосий жанглар, тож-тахт учун курашлар мамлакатнинг шарқий вилоятлари Калкутта, Бенгалияга кўчган эди.

Музейдаги нодир ёдгорликлардан бири Аврангзебнинг иккинчи ўғли Аъзам шоҳга мана шу қароргохни куриш тўғрисида берган фармони битилган тош эди...

Мен ўтган сафар Аврангбодда кўрганам — Иккинчи Тож Маҳал деб юритилувчи муҳташам обидани эсладим. Уни ҳам Аъзам шоҳ онаси хотирасига барпо қилган эди. Асли амирзодалар ичида волидаи мухтарамасига бу даражада мурувват кўрсатгани кам учрайди. Шунга қарамай, Аъзам шоҳ ҳаётда унча омади чопмаган шахзолардан. Укаси Ком Бахш билан бирга ҳозирги Бангладеш худудига яқин Декан вилоятида ҳоким эди. Отасининг вафот этганини эшитиб, тахт учун курашиш мақсадида Аграга лашкар тортиб боради. Лекин бу пайтда Аграни унинг яна бир укаси Шаҳзода Муаззам (Шоҳ Олам) эгаллаб бўлган эди. Оғанини ўртасидаги омонсиз жангда Аъзам шоҳ ва унинг икки ўғли ҳалок бўлишади. Тож-тахт ишқи ота-ўғил, ака-ука ўртасидаги оқибат, қондошлик ришталарини қирқиб-чийратувчи бир кемирувчидир, инчунун бу ҳавасли ишқ эмас, ғаразли ҳирсдир. Ғаразли ҳиссиётлар олови эса аввало ўзни куйдиргувсидир... Одамзот ўз пушти камаридан бўлган зурёдидан не-не ёмонликлар кўрса-да, ўша падаркуш унинг жонига қасд айласа-да, яна фарзанд, фарзанд, деяверади... Бу ҳолат ҳам ҳаётнинг, тирикликнинг сирли қонуниятларидан бири экан-да... Хайриятки, юқоридагидай кўр эҳтирос васвасалари ва аянчли ходисалар ўтмишда, подшо ва валиаҳд подшозодалар орасида рўй берар эди ва бунинг асосий сабаблари аксарият ҳолларда кўпхотинлик, ўгайлик, ҳасад эди...

Музей бикинида, ярим кўрғон қилинган жойда бир туфакандоз турарди. Унинг ёнига «Мўғуллар (яъни бобурийлар — Қ.Қ.) замбараги» деб ёзилган эди.

Қалъа «Бангладешда мусулмонлар ва ҳиндлар ҳамкорлигида қурилган биринчи тарихий обида» сифатида эътироф этилган эди эскартиш-лавҳада.

Кўрғондаги масжид ва дарвозалар сурати Бангладеш пулига туширилган экан.

Ҳиндистон ва Покистон шаҳарларидаги кўп мозийгоҳларда, жумладан Ҳайдарободдаги машҳур Соларжанг, Лохурдаги миллий музейларда бўлган эдик, лекин Шарқ оламининг олис бир четида фақат ва фақат бобурийлар

ҳаёти, уларнинг подшолик фаолиятига оид ягона, махсус музейни кўрамиз, деб сира ўйламовдик. Мана шундай, бутун дунё мамлакатларидан келиб томоша қилиб, зиёрат айлашга муносиб тарихий мозийгоҳ ҳақида 1972 йили нашр этилган ўзбек энциклопедиясида бир оғиз ҳам маълумот берилмаган. «Дакканинг кўхна қисмида Лаъл Бағҳ қалъаси, унда Биби Пари макбараси бор» деган хабар билан кифояланилган. Менимча, «Бобур» исмини атамаслик учун шундай йўл тutilган!

Алқисса, Лаълбоғдан кўп мамнун бўлиб чикдик. Айникса, Зокиржон ака ҳайрати ва ҳаяжонининг чеки йўк эди.

Байт:

*Дакка чеккасида Лаълбоғ кўрдим,
Лаълбоғ ичинда ҳарам, боғ кўрдим.
Бобурий аждодим қадами етган
Шу олис ўлкада дилим тоғ кўрдим.*

Жони Аълам бизни шаҳарнинг шимолий томонига бошлади.

Жони (уни кўпроқ Жайн дейишаркан) киришимли, сергалгина экану, Бангладешнинг тарихи ва тарихий жойларини унча яхши билмас эди. Масалан, «Дакканинг аввалги оти нима эди? Жаҳонгиробод деган шаҳар бўлганми?» деган саволларимизга «кечқурун отамдан сўраб кўраман», деб жавоб қайтарди. Лаълбоғдаги чиройли гуллар номини сўрасак, «хонаки гуллар-да, аниғини хотинимдан билиб кўяман», дейди. «Дакка» сўзининг маъноси нима? Лоақал шуни айтарсан», десак, «жой номи-да», деб жавоб берувди, Неъматилло:

— Ўзинг ҳам бирон нарсани биласанми, отангдан сўра-чи, тарихдан неччи баҳога ўқувдинг экан? — деб ҳазиллашди.

Жайн самимий, беғараз йигит эди, мириқиб кулди. «Иш кўп, бунақа майда-чуйда нарсалар билан шуғулланишга кўл тегмайди», деди ўзини оқлаб.

Камол Ота Турк хиёбонидан ўтиб, «Тонгги ибодат майдони»га бордик. Мусулмонлар йиғилиб, намоз ўқиб, ибодат қилишиб турадиган кенг яланглик экан.

— Бу ерга бизни нимага олиб келдинг? — деб сўрадик.

— Ўзинглар тарихий, кизиқарли жойларни кўрсат дединглар-ку, — деди Жайн кифт қоқиб.

Андижон гуручи ва... самарқандча палов

Оқшом Фахриддин бизни меҳмонхонадан олиб кетди. Олти қаватли мухташам бинода туришаркан. Ориф-жонникига (3-қават) кирдик.

Дастурхон тузалган: ноз-неъматлар, товук гўшти, ҳар хил салатлар, чунончи мен суядиган майонезли салат...

Бир оз гаплашиб ўтирдик. Оллоёр келгач, дастурхон атрофига ўтдик.

Эрталаб консулхонада Оллоёр (бояқиш ўзбекча сўзларни русча оҳанг ва хоразмча лаҳжада хиёл тугилгандай талаффуз этарди):

— Бугун ош қиламиз, меҳмон бўласизлар, — деб колди. Шунда раҳбар кулимсираб жавоб берди:

— Биз ўзи Бангладешда палов пишириб еймиз, деб ният қилиб кўювдик. Қовурдоғимиз бор, демак, фақат сабзи топишга ёрдам берсаларингиз, ошни биз уюштирсак. Афсуски гуруч олмаган эканмиз. Буларни гуручи унча эмас экану, эплайпмиз.

— Гуруч бизда бор, — деди Оллоёр дадил.

— Хоразмнинг гуручи-я? — сўради раҳбар.

— Андижоннинг гуручи, девзира.

— Ана холос, — деди Зокиржон ака ҳайратини яширмай. У бунақа пайтда ёш боладай суюниб кетар ва қувончи дарҳол юзига чиқарди.

Ўша гап билан йигитлар бизни меҳмон қилишмоқда эди.

Уй зўр қурилган, хоналар кенг, фақат пол яланғоч — оқ майда мрамар қопланган эди.

Ихчамгина рангли телевизор деярли бутун Шарқ мамлакатларидан кўрсатарди. Ҳожибой Тожибой ва бошқаларнинг видео кассеталари бор экан, худди ўз уйимизда ўтиргандай мириқиб томоша қиляпмиз...

Орифон ичкаридан бир литрлик «Андижон» шаробини олиб чиқиб столга кўювди яна беихтиёр «ана холос!» деб юбордик.

— Ҳа, ҳаммаси Андижонники, — деди Фахриддин жилмайиб, — фақат андижонликлар етишмай турувди, мана, сизлар келиб қолдиларингиз...

Кулишдик. Давра, дастурхон, гап-сўзлар, чехралар, кулгилар — ҳаммаси самимий ва юракка яқин эди. Биз чиндан ҳам ўзимизни нақ Ўзбекистонда хис қилардик.

— Андижон билан борди-келди қалин шекилли, — сўрадим.

— Ҳа, андижонликлар келиб туришади бу ерга, — деди Орифжон.

— Демак, Бангладешни — эски Ҳиндистонни энди Бобурнинг савдогар юртдошлари забт этишибди-да, — дея ҳазиллашдик.

— Сизлар ўз ватанимизнинг олисдаги бир бўлагини забт этдинглар, — дея лутф қилди Оллоёр бир оз қийнаиб бўлса ҳам.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари»нинг нуфузи, умуман республикамиз мавқеининг дунёда ошиб бораётгани, бошқа мавзуларда гаплашиб ўтирдик.

Орифжон — Самарқанддан, Фахриддин (унинг консуллик фаолиятини бошлаганига бир ой бўлибди) — Қамаш (Қашқадарё)дан экан. Жуда дилкаш, кўнгли очик йигитлар эди. Улар бизни кўриб хурсанд бўлишганини изҳор этишди.

— Биз ҳам Шарқнинг шу бир четида ўзимизнинг ҳамюртлар билан бир дастурхон атрофида ўтириб ош еймиз, деб ўйламовдик, — деди Зокиржон ака.

Кўк чойимиз Дехлида тугаб қолувди, маза қилдик. Бирам ширин, хуштаъм татиди. (Ҳиндистонда ҳам, Бангладешда ҳам — шундай жазирама мамлакатларда кўк чой деярли ичилмас ва сотувда ҳам ниҳоятда кам бўлар экан. Ҳарқалай, биз дўконлардан топмадик).

Учбурчак сомса ҳам сергўшт ва ниҳоятда мазали эди.

Ниҳоят, ош келди. Гуручи водийники каби қизартириб пиширилган, фақат қизил сабзиси гуруч тепасига босилиб, унинг устига гўшт тўғралган эди.

— Бу — Самарқандча палов, — изох берди Орифжон. — Камчилиги бўлса, маъзур тутасизлар. Албатта, Андижоннинг чойхона паловларига ўхшатиш қийин.

Ош жуда ейишли эди. «Умуман келин пазанда жувон экан», деб Орифжондан унга раҳматимизни етказиб қўйишини сўрадик.

Кейин Орифжон иккита узунчоқ товоқ (лаган)да апелсин, банан, ананасни тўғраб, терилган ҳолда олиб келди.

— Бу — бизнинг паловдан кейин ейдиган қовунтарвузимиз, — деди Фахриддин.

Бош бармоқдай, думалок қора узумнинг кўриниши жуда жозибалигу, мазаси унча эмас эди. Австралиянинг узуми экан. Дарвоқе, кечкурун бир дўконда анор учратувдик — уни Покистондан олиб келишаркан. Қо-

йил-э! Покистондан анор, Австралиядан узум олиб келишса-я!..

Кейин телевизор кўриб ўтирдик. Юлдуз Усмоновнинг Голландиядаги концерти ёзилган видео кассетаси бор экан. Асли мен учун ашулани телевизордан эмас (ҳозирги аксарият ҳофизлару ҳофизачаларнинг маънисиз қилпиллашлари ва бошқа бачкана қилиқларини кўришга сира тоқатим йўк), радиодан тинглаш маъқулу, олис бир юртда ҳамюрт санъаткорларингни кўриш барибир гурурли-да. Мирза Холмедовнинг қизиқчилиги ва масхарабозликлари — (яхшики, унинг тўрт оёқлаб, ит бўлиб акиллашлари йўк экан)ни кўриб, анча ҳузурландик.

Зокиржон ака Оллоёрнинг «уяли» (шуям таржима, шуям гап бўлди-ю!..) телефонида ҳол-ахвол сўрашиб, қисқа ахборот бериб кўйди.

Тушга кирган сув илон

1 ноябр, чоршанба.

Тунда меҳмондорчиликдан қайтиб, соат ўн иккидан ҳам ўтганда ётган бўлишимизга қарамай, барвақт — олтига яқин уйғониб кетдим. Ҳар хил тушлар кўрибман: дўстлар, ғайирлар, илонлар... Анҳор бўйида юрган эмишман, сал қуйроқда ўтирган, менга мудом ғашлик қилиб юрадиган кимса сув орқали мен томонга иккита илонни йўллармиш, «бир фалокат бўлади», деб. Эҳтимол ўша ғайир бирон даврада менинг шаънимга бот-бот ёғдириб турадиган маломат тошларидан яна бир-иккитасини ирғитгандир. Аслида у бундай чағир тошларни, балки уларни арзик тупроқ лойидан махсус тайёрлаб қотирилган кесак дейиш тўғрироқдир, факат мен тарафга отиш билангина чекланмайди. Шунинг учун унга кўпам парво қилавермайман.

Илонлар яқинимдан ўтишаётганда, биттаси сувдан бошини кўтариб менга даф қилармиш, мен уни тепиб яна сувга тушириб юборармишман... Илон — тушда кўрсанг ганч, дейиларди, иншоолло... яхшилик бўлсин...

Ресторанда кадрли чекен суп билан нонушта қилгач, (бу ерда сарёғ ҳам беришяпти), Жайн ва Орифжоннинг хайдовчиси кузатувида машина устасига кетдик. Анча юрдик. Битта тутун чиқаргич тарновни маҳкамлаш учун шунча узоққа борамизми, деб диққатимиз

ошди. Кеча ҳам бир устахонада қаратувдик, қоронғи тушай деб қолувди, чала тузатишган эканми, салдан кейин яна «таргар»ни келган жойидан давом эттириб юборган эди. Бу мамлакатда ҳам «яма» деган нарса деярли бўлмас экан.

«Тойота»мизнинг касали анчагина экан. Тарновнинг бир қулоғи узилиб кетибди, резиналари ишдан чиқибди, орқа «кўприк»да ҳам ишқал бор экан.

Фарруҳ ҳаво йўллари ва консулхонамиздан репортаж олиш учун қолган. Неъматилло Жайн билан китоб дўконларини излаб кетишди. Раҳбар, Илҳомжон — учаламиз бу ерда...

Йўл бўйи, шовкин-сурон. Икки қаватли автобуслар, оғир ва енгил машиналар айниқса, у ёқдан бу ёққа тинмай қатнайдиган чакаги ўткир скутор-таксилар қулоқни қоматга келтиради. Қатор устахоналардаги тарақатуруқни айтинг...

Илҳомжон усталар билан андармон. Раҳбар иккимиз дўкончаларнинг курсиларини олиб ундан-бундан суҳбатлашиб ўтирибмиз.

Гап Илҳомжоннинг хулқи-одоби, интизомлилиги, ижрочилиги, техникага уқуви яхшилиги, лекин шу сафар негадир иши қовушмаётганидан бошланиб, раҳбарнинг феъл-атворига бурилиб кетди. Зокиржон ака кимгадир (масалан ҳайдовчига) танбеҳ берса ё койиса, кейинроқ уни ўз касби ва ишининг пири қомили даражасига олиб чиқиб қўяр, шу билан танқиднинг дами кесилиб, самара қутилгандек бўлмасди. «Нега шундай қиласиз?» деб сўрасам, «Нима қилай, демак, бу мени камчилигим бўлса керак, бировни ранжитсам, ўзим ҳам хафа бўламан, вазиятни юмшатишга, гуноҳимни, демак, ювишга ҳаракат қиламан, чунки отам ёшлигимда ўтиб кетган, ака-укам йўқ, ёлғиз ўғилман», дейди.

Зокиржон ака биқир, бақувват, некбин, яъни ўзига, ўз режаларининг ижобий натижасига ишонадиган, шу билан бирга, ўта пухта, ўта бесарамжон, яъни жонсарақ шахс. Майда масалаларда ҳам (масалан гигиена, овқатланишда, овқатга масаллик харид қилиш ва пиширишда) ўта инжик. Буни ўзи ҳам эътироф этади.

— Мен ҳамма соҳадаги ишларни рисоладагидай бажаришга, масалан қонунни бузмасликка ҳаракат қиламан, қонун бузилган жойда отамниям танимайман (отаси ўтиб кетгани учун бемалол шундай деса керак).

Коса тагидаги нимкосани дарҳол пайкайди ё қандайдир шаъма бор деб ўйлайди. Ўта хушёр, эҳтиёткор ва бошқалардан ҳам шундай бўлишни талаб қилади. Бу бо-радаги шиори: «Доверяй, но проверяй». Ишлари баро-ридан келса, ҳамма қатори дарров чеҳраси очилиб, ҳазил-хузул қила бошлайди, иш юришмай, гов-тўсиқларга дуч келиб қолса, баъзида кайфияти тушиб кетади. Бунақа пайтда ортиқча, ўринсиз ё унга ёкмайдиган гап гапириб кўйишдан сақланган маъкул.

Умумий вазифадан озгина бўлса ҳам чалғиб, ўз юму-шингиз билан машғул бўлишингизни хуш кўрмайди. Ҳазил билан бўлса-да, дарров писанда қилиб қўяди. Ма-салан «шу иш ҳозир қандай кўнглингизга сиғяпти», дей-ди, ёки «ўша тadbир Бобурдан ҳам зарурми?» деб, но-зик жойдан тутади.

Гапда у ҳам муболаға усулидан фойдаланади, фақат бу иборани «вахима» деб аташ тўғрироқ бўлади. Мисол учун, икки-уч кун ҳозирлик кўриш мумкин бўлган тadbир таш-вишини ўн беш-йигирма кун аввалдан бошлайди. Бўртти-риш ҳам унга хос хусусиятлардан. Лекин қийинчиликларни ошкор қилишни, зорланишни ёқтирмайди. Ўзгаларнинг раҳмини эмас, ҳавасини келтиришни хоҳлайди.

Ҳар қандай вазиятда ўзига зарур шароит — мухит яратиб, иззат-ҳурмат қозона олади.

Зокиржон аканинг яна бир фазилати — кечиримли-лик. Эзгу режаларининг самарасига шубҳа ва ё беписанд-лик билан қарашса, йўлига тўғаноқ бўлишга уринишса, оркаворотдан, пана-пастқамдан шаънига баланд-паст гаплар айтишса, албатта, иззат-нафси оғрийди, қаттиқ ран-жийди, нафратланади, лекин ўч оламан деб қилич ялан-ғочлаб юрмайди, ўзининг ҳақлигини эл-юрт эътироф эта-диган ишлари билан исботлашни, ўша кимсаларни тан бер-диришни дилига қаттиқ тугади ва шунга астойдил ҳаракат қилади. Аммо, Бобур Мирзога «қўл кўтарган»ларни, унинг ҳурматини жойига қўймайдиганларни, унинг номи билан боғлиқ мулк, жой, амалларга дахл қилганларни афв эт-моғи қийин. Бу гапларга Зокиржон аканинг кейинги ўн-ўн бир йиллик ҳаётдан кўп мисоллар топиш мумкин.

Хуллас, Зокиржон ака ишбилармон, уддабурон ва лекин кўнгилчан инсон. Аммо кимга қандай муомала қилишни, одамлар қалбига йўл топишни билади. Чега-ра-божхоналардаги (Қирғизистондагилар мустасно, улар ёшлиқ қилишди, қолаверса, ўзимиздан ҳам ўтган бўли-ши мумкин) илиқ муносабатлар, Ҳиндистондаги элчихо-

намиз раҳбар-ходимлари томонидан самимий кутиб олишимиз, кеча-кечқурунги зиёфатлар, шубҳасиз Бобур номидаги халқаро жамғарма ва экспедиция нуфузининг янада ошганидан, унинг раҳбари обрў-эътиборидан, хайрли ишлари эътироф этилаётганидан шохидлик беради. Дастур-йўналишимиздаги мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчилари билан бўлган мулоқотлар ва Хитойдек талаблари бисёр ва қаттиқ давлат элчихонасида ҳам тигиз вақтда рухсатнома (виза) масаласининг ижобий ҳал қилинишига эришиш шу соҳадаги тажрибаларнинг такомиллашганидан далолат эди...

Рангунга ўтиш муаммолари. Даккадаги бедана ғўшти

Бир пайт профессор ҳаяжонланиб келиб қолди. У бир кўчада бепоён китоблар растаси борлигини ва у ердан биз излаётган асарларни топганини айтиб, раҳбарни бошлаб кетди.

Ниҳоят, «муолажа» тугади.

Консулхонамизга қайтдик. Рангунга етиб бориш учун раҳбар ўзининг уч хил режасини айтган эди:

1. Мумкин қадар «Тойота»миз билан ўтишга ижозат олиш, унинг имкони бўлмаса:

2. Чегарагача машинамизда бориб, у ёғига Бирманинг рухсат этилган транспорт воситаларида (масалан, автобусда) кетиш, бунинг ҳам чораси йўқ бўлса:

3. Самолётда (Зокиржон ака йўл-йўлакай лоақал икки-учтами самолётда бўлса ҳам ўтамиз, деб келган эди).

Бирма (ҳозир Мьянма) фуқаролик ҳукумати эмас, балки ҳарбий давлат эди. Ундаги сиёсий вазият тақозоси ва мамлакатнинг айни вақтлардаги ички тартиботларига кўра, тахминимизнинг 1-2-чи бандлари бўйича Бирма худудига ўтиш асло мумкин эмас экан.

3-чи банд: 1. Даккадан Рангунга самолёт бир якшанба учиб, кейинги якшанба қайтар экан. Демак, ўн кундан ортиқ вақт кетади. (Бир одам учун бориб келиш нархи 650 доллар).

2. Читтангодан (Бангладешнинг йирик шаҳарларидан бири) Бангкок (Таиланд пойтахти) орқали Рангунга учадиган самолёт қатнови бор экан. Бунинг эса иложи йўқ, албатта.

Хаммамизнинг тарвузимиз кўлтиғимиздан тушди. Лекин Зокиржон ака заррача умидсизликка берилмай, ўзининг захирадаги режасини эълон қилди:

— Тартиб шунақа бўлса, демак, зоримиз бор, зўримиз йўқ, — деди у. — Рангунни барибир кўрамиз. Эҳтимол, сафардан қайтганимиздан кейин, биронтаси билан Москва орқали самолётда келиб-кетармиз... (Зокиржон ака сўзининг уддасидан чиқди: келаси йили инглиз тилини яхши биладиган набираси Сардор билан Таиланд орқали Рангунга ўтишди. Баҳодиршоҳ-Пнинг қабр-мақбараларини обдон зиёрат қилиб, у ҳақда анча маълумотлар олиб қайтишди).

Мўлжалимизда Непалга ўтиш бор эди, бу масалада ҳам ишқал чиқди. Непалга рухсат олиш муаммо эмас, буни Фахриддинлар ҳал қилишаверади. Аммо Ҳиндистонга фақат икки бора кириб чиқиш ҳуқуқимиз бор эди, холос. Ҳиндистоннинг Даккадаги элчихонасидагилар Тошкент визаларини бекор қилиб, бошқа виза очишимиз мумкин, бироқ, автомобил масаласида кафолат беролмаймиз, дейишибди. Биз ҳозирги ҳолатда Ҳиндистонга яна бир кириб чиқиб кетишимиз, яъни Непалга ўтишимиз мумкин эди, лекин Ҳиндистонга яна қайтиб кирмоғимиз муаммо бўлиб қоларди. (Шуни Тошкентда ҳисобкитоб қилмаган эканмиз). Бангладеш билан Непал чегарадош бўлмагани учун бу томондан Непалга йўл йўқ, фақат Ҳиндистон орқали ўтиларди.

Хуллас, Зокиржон аканинг бу масаланинг ҳам ижобий ҳал этилишига кўзи етмади. Непалга бир амаллаб ўтиб олган тақдиримизда ҳам, Ҳиндистон қайта киришга рухсат бермай қўйса (ҳар қандай шароитда яна Амритсар-Ваага орқали Покистонга чиқиб кетмоғимиз лозим эди), сарсон бўлиб, сарғайиб юрмайлик, деди-да, биз билан бамаслаҳат (шаҳсан менга қолса бутун дунёни айланиб чиқишга рози эдим), энди ҳеч бўлмаса, келган йўлимизга қайтмай, демак, Бангладешнинг шимолий қисмидан юриб, Патна тарафга ўтиб кетсак, деган истакни билдирди. Буни ҳам Ҳиндистон элчихонасидан сўраш керак эди. Мунир (тил билгич ўша-да) шуғулланиб кўрадиган бўлди.

Музокара ва муҳокамалар орасида мен ҳам Орифжоннинг чўнтак телефонидан Андижонга — «Холис»га қўнғирок қилиб, ёрдамчим Дилшодбек билан узук-юлуқ бўлса ҳам гаплашиб, ҳарқалай тинчликни билиб олдим.

Кейин тушлик қилгани кетдик. Салгина наридаги «Самарқанд» деб аталган ресторанга бордик. Номнинг ўзи

бизни бир хаяжонлантирган ва гурурлантирган эди, бинонинг қурилиши, ички безак ва жиҳозлари ҳам замонавий, кўркам экан. (Лохурликлар қуришган, шеф ва бошқа ошпазлар ҳам покистонликлар эди). Овқатлари жуда зўр! Таомил шведча, яъни ўз-ўзига хизмат. Катта това ва каструлкаларда тайёр, ранг-баранг таомлар: кўй, товук бедана гўштлари (хаммаси алоҳида-алоҳида), кабоб, картошка, сабзили ва бошқа хил салат-неъматлар хўрандаларга мунтазир эди. Айланиб юриб, ҳар ким таъби, иштаҳаси ва ошқозонининг ҳажми-имконига қараб солиб олаверади. Табиийки, мен кўпроқ бедана гўшtidан олдим — Қашқарда армон бўлиб қолувди. Аллоҳ шу бандан ожизимнинг орзуси мустажоб бўлса бўла қўйсин, деди шекилли. Етказганига шукур.

Бу қутилмаган воқеа суҳбат мавзуга айланиб кетди.

— Ниятингизнинг холислигини қаранг, — деди кимдир.

— «Холис» газетасининг бош муҳаррири-да, — луфт қилди яна бир шеригимиз.

— Одам бир нарсани астойдил ният қилса, эришаркан-да...

Раҳбар менга ваъда қилган бир жуфт қаптар ҳам қистириб ўтилди ва бу масала барибир кун тартибидан тушмаслиги таъкидланди. Энг муҳими, гуржиларнинг «чехомбили»сини эслатувчи товук гўшти ҳам, бошқа овқатлар ҳам жонга теккан кизил рангга бўялган эмас эди.

Патирсимон юпқароқ нонга эса гап йўқ. Фақат шу ноннинг ўзи билан тушлик қилишга ҳам рози эдик. Бунақа нон Қашқардан бу ёқда кўринмаётган эди: қаттиқ-юмшоқлиги, иссиқ-совуқлиги мўътадил, шакли-шамойили жуда чиройли — Кўқон патирини эслатадию ҳажмаи кичикроқ, таъми еб тўймайдиган... Мана шундай нон ёпганларнинг отасига раҳмат айтиб, йўлга ҳам беш-олти-та олволдик. Фақат шу... баҳоси сал... «нақа»роқ эди: 1 донаси 40 така — 14 такаси кам 1 доллар!..

Ресторандан кайфимиз чоғ чикдигу, кўчада бир муд-хиш ҳолатга дуч келдик, ўта нохуш ўша манзара ҳали-ҳали кўз олдимдан кетмайди. Йўлимиз билан кесишган тор кўчадан ғўласимон бир нарса думалаб чиқиб келди — у оёқлари ҳам, қўллари ҳам ногирон одам эди. Юзи истараликкина, мош-гуруч, қалин соқоли анча ўскин (лекин кузалганлиги билиниб турибди) — бир қарашда «Чангда қолган гул» фильмидаги чангалзорга ташлаб кетилган гўдакни топиб, бокиб олган мўйсафидни эсла-

тади. У думалаш асносида ичида бир неча танга бор сирлик ликобни боши билан жилдириб-жилдириб келарди... Мажруҳ бечоранинг ғамгин кўзлари одамга умид, илинж билан тикиларди. Ҳа, у илтижоли нигоҳлари билан хайр-садақа тиланарди... Мана ҳаёт учун, яшаш учун кураш!..

Беихтиёр ўрис ёзувчиси Куприннинг «Кўр мусиқачи» кассасидаги бир лавҳа ёдимга тушди. Кўзи ожизлигидан сиқилиб, афсус чекиб, ҳаётдан совий бошлаган болани етаклаб, гадолар тўдаси олдида айлантиришганда, у ўзининг аҳволи тиланчиларникидай аянчли эмаслигига ишонч ҳосил этиб, шукр қилади, унда яшашга иштиёқ қайта уйғонади. Ҳозирги кўриниш, афзо эса янада бўлакча — кишини сескантирадиган даражада мискин, тушкун эди!

Ҳа, «бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил» деган қуйма мақолнинг маъзини чақиш учун мана бундай бенаво кимсага, бесафо ҳолга илқис бир назар ташламоқнинг ўзи кифоя, менимча!

Ҳа, тўрт мучанг соғ яралгани учун Тангрига беадад шукроналар келтирсанг, ота-онангни ҳар канча тавоб этсанг, кечаю кундуз меҳнат қилсанг, кам!..

Консулхонамизга кирдик. Ҳинд элчилари Ҳиндистоннинг қаеридан чиқишган бўлса, ўша жойдан, яъни Бенапол — Петрапол чегарасидан киришлари керак, дейишибди. Аммо, тутган жойини қўйиб юбормайдиган раҳбаримиз (аслида у астойдил ҳаракат қилса, Бирмагаям, Непалгаям ўтиш масалаларини ҳал этиш мумкин эди, деган фикр кечди кўнглимдан) «бу ёғини ўзим амаллаيمان, ишимиз юришиб, Шимолий Ҳиндистонга ўтиб кетсак, кетдик, ўтолмасак, ўша ёқдан Бенаполга йўл бор дейишди, қайтаверамиз», деди ва вақтни бой бермай, шу заҳоти жўнашга қарор қилдик.

Даккадаги юртдошларимиз билан куюқ хайрлашиб йўлга тушганимизда соат тўрт (ўн олти)га яқинлашиб қолган эди. Орифжоннинг ҳайдовчиси Нурислом бизни шаҳардан ташқарига — Тангайл йўлигача олиб чиқиб қўйди.

Кун ботишдан кун чиқишга келган эдик, ғарби-шимолга қараб кетяпмиз. Табиат ўша-ўша — ям-яшил — худди рангли суратдагидай. Умуман Бангладешни том маънода яшил мамлакат дейиш мумкин эди.

Ҳар қадамда кўллар, дарё, кўприклар... Санкт-Петербургни, Нева дарёси ва кўприкларини эслатади.

Йўллар ўзи дуруст, яна таъмирлашмоқда, кенгайтиришмоқда. Асфалт тагига шағал ўрнига майдаланган ғишт босиларкан. Аёллар (арзон ишчи кучи!) бутун ғиштларни чакиб, майдалаб ўтиришибди. (Покистонда ишлаётган ожизалар кўрилмас эди, бу ёқда, мусулмон мамлакати бўлса ҳам, кўчада юрган, меҳнат қилаётган хотин-қизлар бор. Дарвоқе, Покистонда тиланчи ҳам жуда кам).

Бу томон Даккага келган йўлимизга қараганда обод-рокка ўхшарди.

Бобур сарсон, Машраб хижолат...

Шундай қилиб, дилда икки армон билан қайтпмиз: Рангун ҳам, Непалга ўтиш ҳам насиб этмади. Айниқса, ер юзидаги энг баланд тоғ чўққиси Эверест — Жомолунг-мани (Хитой билан Непал чегарасида, хиндлар «тоғлар подшоси» деб аташадиган Ҳимолайда) бир кўрсак кўриб кўяйлик, девдик, бўлмади. Лекин Бангладешда жуда катта бойликни қўлга киритдик. Бу бойлик — боя Дакка шахридан сотиб олинган ноёб китоблар — инглиз тарихчиси Вилиям Эрскин ва бошқа бобурийшуносларнинг Бобур Мирзо шахси ва ҳукмдорлик фаолияти, Хумоюн, Жаҳонгир, Аврангзеблар умри солномларини ёритувчи қалин-қалин жилдли, мазмундор асарлар эди. Профессоримиз «Бобурнинг ҳаёти» деган китобни йўл-йўлакай излаб келаётган эди, боши қўкка етгудай хурсанд бўлди.

Дарҳақиқат бу қимматли асарда шахзода ва шоҳ Бобурнинг биз учун ноаён бўлган даврлари, хусусан болалиги ҳақида ҳам янги маълумотлар бўлса ажаб эмас.

Гап шундаки, айрим зиёлилар Бобур Мирзонинг Аҳси (Наманган)да туғилган бўлиб чиқишини жуда хоҳлайдилар. Албатта, хоҳиш бошқа, ҳаёт бошқа.

Аслида бу янглиш фикр Захириддин Бобур ҳаёти ва ижоди яхши ўрганилмаган, яхши ўрганишга даврий ва сиёсий монеликлар кўп бўлган замонларга бориб тақалади. Табаррук инсон, Навоий ва Бобур Мирзодек улуг зотларнинг пири бўлган Хожа Аҳрор валийни қора кучлар тўдасига қўшиб юборганлардан бири В. Зоҳидов «Бобурнома»нинг 1960 йилги нашрига ёзган сўз бошисида бирон манбага асосланмаган, яъни тахминини асосламаган ҳолда, Бобур Аҳсида туғилган, деган гапни эслатма (сноска)да ҳеч бир изохсиз, шунчаки айтиб ўтган, холос.

Бобурийлар изидан «Фарғонадан бошлаб Афғонистон орқали то Ҳиндистоннинг жанубига қадар» саёҳат қилган табиатшунос олим, профессор Ҳ. Ҳасановнинг «Заҳириддин Муҳаммад Бобур (ҳаёти ва географик мероси)» рисоласининг тузатилган ва тўлдирилган иккинчи наشري¹ Бобур Мирзонинг 1483 йил 14 февралда Андижонда туғилганлиги ҳақидаги жумла-маълумот билан бошланган.

Худди шу муаллиф «Бобур сайёҳ ва табиатшунос» рисоласида («Ўзбекистон» нашр., 1983 й.) шундай деб ёзади:

«Заҳириддин Муҳаммад (бўлғувси Бобур) 1483 йил 14 февралда туғилган. Бобур ўзи қаерда туғилганини аниқ айтмайди. Кўпчиликнинг фикрича, у Андижон шаҳрида туғилган. Бироқ «Андижонда туғилганлиги», бир чеккаси, мунозара бўлиб кўринарди. У қароргоҳ пойтахт Ахсикатда (ҳозирги Наманган област Шаханд қишлоқ совети доираси) ёки, ажаб эмас она Ватани Тошкентда туғилиб, кейинчалик Андижонга — вилоятнинг асосий пойтахт шаҳрига келтирилган бўлиши ҳам эҳтимол тутиларди. Ниҳоят, яқиндагина анча ишонарли маълумот айтилди: Ахси асосан ёз ойларидаги қароргоҳ бўлган, куз ва қишда Андижонга кўчиб келинган, Заҳириддин эса қишда, февралда туғилган. Шу далилларни асос тутиб, «Бобур Андижон аркидаги хонадонда туғилганлиги ҳеч шубҳасиздир» деса бўлади².

Дарҳақиқат, айнан В. Зоҳидов таҳрири остида чоп этилган беш жилдлик «Ўзбек адабиёти» хрестоматияси (1959 й.), Бобурнинг кейинги даврларда нашр қилинган деярли барча асарларидаги сўз бошиларда, ҳаёти ва ижодига бағишланган рисоалар ва бошқа тадқиқотларда, қомуслар ва маълумотномаларда унинг Андижонда таваллуд топгани шубҳасиз қайд этилади. Жумладан, ЎзФА мухбир аъзоси, мумтоз адабиётимиз билимдони А. П. Қажумовнинг масъул муҳаррирлигида босилган Бобур девонига³ сўзбоши ёзган таниқли бобуршунос олим, филология фанлари доктори А. Абдуғафуров ҳам Бобур Мирзонинг киндик қони Андижонда тўқилганини алоҳида таъкидлайди.

¹ «Ўзбекистон» нашр, 1966 й.

² Сайфиддин Жалилов. «Фан ва турмуш» журнали, 1982 йил, 8-сон.

³ ЎзФА «Фан» нашр., 1994 й.

Умрини Бобур ва бобурийлар ҳаёти ҳақида рўмонлар ёзишга бағишлаб келаётган, демакки, бу борадаги бор илмий, тарихий манбаларни мумкин қадар ўрганган, бадий асарларни ўқиган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, атоқли адибларимиз, жумладан Бобур ғазалларига гўзал шарҳлар битган Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов, бор шуурию бутун вужуди билан улуғ Бобур тадқиқотчиси ва тарғиботчисига айланган Саидбек Ҳасан, кўйинги, бобуршунос сифатида танилган ва тан олинган олимларимизнинг қарийб барчаси Бобур Мирзога нисбатан «Андижон тупроғининг фарзанди» деган иборани асло иккиланмай қўллайдилар.

Таниқли, ғоят нозиктаъб ёзувчи Хайриддин Султон ўз кундаликларида «Бобурнома»ни ўқиш жараёнида (1974 йил, март) «Бобур Мирзонинг таваллуд тарихи мени кизиқтириб қўйди» деб ёзади ва кейинроқ айнан ана шу тарихий ҳодиса — Захириддин Муҳаммад Бобур таваллуди воқеасига бағишлаб киноҳикоя яратади ва уни «Йўлбарснинг туғилиши» деб номлайди. Асарда бўлажак шоир ва шоҳ туғилган замон ва макон (Андижон) бадий лавҳаларда, аммо жуда ишонарли қилиб ифода-лаб берилган. Киноҳикояда, шунингдек, шахзодага нима учун «Бобур» — «Йўлбарс» дея исм берилгани ҳам ўзига хос тарзда асосланади¹.

Фуқаро сифатида мутлақо холис — паркентлик калам соҳиби «қарийб йигирма йилдирки, қўлимдан келганича ҳазрати Бобурнинг сўнмас ижоди, сирли ҳаёт йўлини ўрганиш билан машғулман» дейди мамнуният ва ички ғурур билан. Ўрганишлар эса албатта беиз кетмайди: «заковат ва машаққатда тенгсиз» Бобур Мирзо мавзуида ҳикоялар, қиссалар, рўмон, илмий-оммабоп китоблар битди ва барчасида юқоридаги фикрни, тўғрироғи маълумотни албатта таъкидлаб ўтади. Жумладан, ўз вақтида оғизга тушган «Ой ботган паллада» сарлавҳали мағзи тўқ ҳикоясида Бобурнинг Самарқандни қўлдан берган чоғдаги руҳий ҳолати, изтироблари шундай тасвирланади: «Мана энди, бугун ўз аҳволига йиғлай деса — кулгулик, кулай деса — йиғлагулик. Андижонга бўла Самарқандни қўлдан берган эди. Хайр, яратганнинг иродаси шундайдир, балким? Аммо Анди-

¹ Х. Султон. «Бобурийнома». Маърифий рўмон. «Шарқ» нашриёти. 1997 йил, 9 — 18-бетлар.

жондан, киндик қони тўкилмиш, ўн икки яшарлигида тахтини тутган Андижондан, тангри омонатини олади- ган кун бахузур узаниб, мангуга кўз юмишни ният қилиб кўйгани Андижондан тирик айрилганига Мирзо (Захириддин Бобур — Қ.К.) сира-сира тоқат қила олмас, хасратга тўлган вужуди шу икки ўт орасида туну кун коврилар эди»¹.

Хайриддин Султон — Захириддин Муҳаммад Бобур- нинг энг кенжа ворисларидан, энг содиқ ва энг оқибатли ихлосмандларидан бири. «Мен уни отамдай, инимдай, фарзандимдай яхши кўриб қолдим... Қарийб йигирма йилдирки, шу мафтункор ишқ билан сармаст яшамоқда- ман», деб ёзади у «Бобурийнома»нинг муқаддимасида. Назаримда меҳрни, ошифталикни бундан-да ишончли- рок, бундан-да таъсирлироқ ифодалаш қийин, бундай изҳори дилни шарҳлашга ҳам ҳожат йўқ деб ўйлайман. Лекин лоақал шуни қўшимча қилиш керакки, Хайрид- дин ўз суюкли қахрамонининг муборак исми-шаърифини зинҳор тоқ ҳолатда қўлламайди, ҳеч бўлмаганда «Ҳаз- рати», «Мирзо» сифатларини қўшиб атайди. Шунчаки «Бобур...» деб ёзиш «башариятнинг даҳо фарзанди», «фа- зилат бобида камлиги йўқ», «олмос истеъдодли беназир» сиймога нисбатан кўрсатилажак иззат-икромнинг лозим даражадаги ифодаси эмасдай туюлади унга. Шунингдек, хусусан «Бобурийнома» рўмонининг деярли ҳар саҳи- фасида муаллифнинг Мирзо Бобурга чин ихлос ва эҳти- роми, самимий муҳаббати балқиб туради. Инчунин, ўша буюк инсоннинг юртдоши сифатида кадрли адибимизга улуг бобомизга бўлган юксак эътиқоди, муҳаббати учун, унга бағишлаб ёзган гўзал асарлари учун андижонлик зиёлилар, ижод аҳли номидан қуллуқ қилишни жоиз деб билишимни айтиб қўйишим фарздир.

Маълумки, Ахсидаги қўрғон ёнидан дарё — Сайхун оқиб ўтган ва табиийки, ундан мудом салқин шабада уриб турган. Қолаверса, «баланд жар устида воқий» бўлган қўрғон атрофи очик-яланг жойлар эди. Бу ҳақда «Маҳаллоти қўрғондин бир шарий² йироқ тушубтур» деб ёзади Бобур Ахси қўрғонига таъриф берар экан ва китобхон бу манзарани янада яхшироқ тасаввур қилиши учун «Дех кужову дарахтон кужо» («Қишлоқ қайдаю дарахтлар қайда?») деган мақолни ҳам келтиради. Умар-

¹ Юқоридаги китоб, 24-бет.

² Х. Ҳасанов ушбу масофани «2—3 чақирим» деб берган.

шайх Мирзодай ҳоким маликасининг (яна энг суюкли, энг эътиборли, яна энг муҳими — ўғил туғиши умид қилинаётган аёлининг қаҳратон қишда, бу ёқда Андижондай пойтахт шаҳар турганда юқоридагидай совук, чор атрофи жарликлардан иборат, маҳалла-қўйсиз, овлоқ бир гўшада кўзи ёримаслигини англаш учун чуқур илмий маълумотнинг ҳам зарурати йўқдай туюлади менга.

Хуллас, бу борада тарихчи олим С. Жалилов мулоҳазалари мантиқан асослидир. Муҳтарам олимимизнинг яна бир бобда куюниши, ҳам ўринли. Яъни, Н. Маллаев, Ғ. Каримов, Ҳ. Исмаатовлар томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигининг олтинчи нашрида (1982 йил) Бобурнинг «Фарғона вилоятининг пойтахти Ахсида туғилган»лиги хусусидаги гап... Бизнингча мазкур «тузатиш» энг кейин қўшилган ҳаммуаллиф «қалам»ига мансуб бўлиши керак. Буни, юмшоқ қилиб, безътиборлик, лоқайдлик ёки «билса ҳазил, билмаса — чин» қабилида иш тутиш оқибати, деб баҳолаш мумкин. Масаланинг бир жиҳати: «Бобурнома»да «Жанубий тарафидаги қасабалар бир Андижондурким, васатта воқиб бўлбтур. *Фарғона вилоятининг пойтахтидур*» деб ёзиб қўйилган. Дарсликнинг ўзинчи нашридан бошлаб «*Бобур Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилган*» деган матннинг тиклаб қўйилиши юқоридаги фикримизнинг далили бўлса ажаб эмас.

Балки «Бобурнома»нинг йўқолган саҳифаларида бу мавзуга узил-кесил ойдинлик киритадиган маълумотлар ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин асарнинг ҳозирги ҳолатида ҳам маълум бир хулосалар чиқаришга асос бор. Чунончи Андижоннинг фахр билан, кенг таърифланиши, шевасининг адабий тилга яқинлиги, ҳатто олис Ҳиротда яшаган улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарлари қозонган шон-шухратнинг асосий сабаби сифатида уларнинг андижонликлар лафзида битилганлигининг алоҳида таъкидланиши бежиз эмас, балки бу — ифтихор туйғуси, айни ватанпарварлик ҳиссиётининг ифодасидир. Бу эса, ҳарқалай, эътиборга лойиқ омилдир. Шунингдек, Наманган «Бобурнома»нинг бир ўрнида, бир марта, шунда ҳам Наманганнинг ўзи эмас, «Ғазнаи Наманган» айтиб ўтилгани ҳолда, Андижоннинг бошқа ерларга, жумладан, Ахсига нисбатан ҳам жуда кўп бора ва меҳр билан тилга олинishi, ат-

рофдаги шахру қасабаларга тавсиф берилганда ҳам ўша жойларнинг масофа ё ўзга жихатлардан Андижонга боғланиши ё қиёсланиши фақат унинг пойтахт бўлгани учунгина эмас, деб ўйлаймиз.

Ҳиндистоннинг атокли ва машҳур давлат арбоби, тарих илмининг билимдони, Бобур ва бобурийлар фаолиятини чуқур ўрганган ҳамда уларга катта, самимий муҳаббат ва мардоналик билан юксак баҳо берган Жавоҳарлаъл Нерунинг Ўзбекистонга ташриф буюрганида (1955 йили) Бобур Мирзо туғилган юрт сифатида Андижонни кўришга иштиёқ билдирганлиги ҳам, албатта, тасодифий эмас эди.

Ўзбекистон ҳукумати Бобурнинг таваллуди билан боғлиқ йирик саналар (475, 500, 510)ни Андижонда нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилиб келади. Зеро, бизнингча, ҳукумат бундай жиддий, муҳим масалада тахминий, кўча гапларига асосланмайди.

Шунга қарамай, Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан уч-тўрт юз йил кейин яшашган, бобурийларни «мўғуллар» деб билишадиган, водийни «Фарғона» деган бир сўз билан аташадиган инглиз ё бошқа шарқшуносларнинг таваккал-фаразлари ва ё шахсий эҳтиросларга эрк бериш натижасидами, гоҳ-гоҳ теурий шоҳ ва шоир қўлини енгичидан Аҳси сари тортишга уриниш сезилиб қолади.

Экспедициянинг янги аъзоси, Бобур Мирзонинг чинакам мухлиси ва унинг тадқиқотчиларидан бири, ғарб олимлари ва муаррихларини кўп ўқиган профессор Н. Отажоновда ҳам ана шу қарашга ботиний майл йўқ эмас, шунинг учун унда, менимча, янги топилаётган ушбу ноёб китобларда шу муаммога аниқлик киритадиган, тўғрироғи, унинг фикрини тасдиқлайдиган далиллар чиқиб қолармикин, деган умид бор эди чоғи. Албатта, бизнинг ҳамсафарлигимиз, экспедициядошлигимиз ва андижонликларда Бобур Мирзонинг Андижонда туғилганлигига шак-шубҳа йўқлиги ўз йўлига, Неъматилло ҳам, биз, шахсан мен ҳам «дўстим азиз, лекин ҳақиқат ундан азиз» (Аристотел) деган холисона, одилона ақида тарафдоримиз. Биз, балки андижонлик бўлганимиз учун юртдошлик туйғуларига ортиқроқ эрк бериб юборармиз. Мабодо бошқа бир ишончли, асосли далил чиқиб қолса, унга тан бермоқдан бошқа илож қолмас. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шуки, аслида Заҳириддин Муҳаммад Бобур, ё у каби бошқа бир улуг зот Андижонда туғилди нима бўлдию, Наманганда туғилди —

нима бўлди? Шу билан Наманганнинг шухрати ортиб, Андижонники камайиб қоладими? Қолаверса, ахир биз тилдош, дилдош, бир миллат, бир қавм, қўшни музофот аҳлларимиз-ку. Улуғ даҳолар шаҳар, вилоятники эмас, миллатники, халқники, башариятники-ку. Мана, Заҳридин Муҳаммад Бобурнинг номи ва шаъни, у қаерда туғилган бўлишидан қатъи назар, Ҳиндистонда, Покистонда, Англияда, Францияда, Голландияда, Бангладешда эъзозланяпти-ку!

Бундай майда тортишув мумтоз шеърятимизнинг яна бир машҳур намояндаси Бобораҳим Машрабнинг туғилган жойи борасида ҳам бор. Тўғри, андижонликлар Машрабнинг этагига жон-жаҳдлари билан ёпишиб олишни ўзларига эп кўрмаяптилар. Аслида бу муаммага Машраб ҳаётлигидаёқ Малехо ва бошқа муаллифлар, қолаверса, бундан қирқ йил аввал академик Фафур Фулом Машрабнинг ўз замондошлари ва суҳбатдошларидан олинган далиллар ва шоирнинг ўз рубоийлари асосида нуқта қўйган эдилар. «Музаккир-ул-асҳоб» асарининг муаллифи, самарқандлик Муҳаммад Бадеъ Малехонинг ёзишича: «Машраб таҳаллуси Раҳимбобойи қаландар аст. Асл аз вилояти Андигон буда дар айёми барахна рўй ба касби фазилат ва фазойил ба вилояти Наманган омада...» (Таржимаси: «Машраб қаландар Раҳимбобонинг таҳаллусидир. Асли Андигон (Андижон — Ғ. Фулом эскартиши — Қ. Қ.) вилоятидан бўлиб, ёшлик чоғларида илм ва фазилатлар касб этиш учун Наманган вилоятига борган...»).

«Муҳаммад Бадеъ Малехо берган маълумотга шунинг учун ҳам ишониш керакки, — дея алоҳида таъкидлаган эди Фафур Фулом, — у Машрабга замондош бўлиши билан бирга, у билан Самарқандда учрашган, уни яхши билган ва ўзининг «Музаккир-ул-асҳоб» асарини ҳам Машраб ҳаёт вақтида, яъни 1688—1991 йилларда ёзган». Бундан бошқа яна қандай исбот, бунданда асослироқ, ишончлироқ қандай манба, маълумот бўлиши керак? Бу масалага қайта-қайта қайтиш озгина ҳам чўғ қолмаганмикин, деган илинжда аллақачон ўчиб бўлган кулни титиш билан баробар, дейиш мумкин, таъбир жоиз бўлса, албатта. Ўзини Машрабнинг замондоши Малеходан ҳам, академик, шарқ илми, маъ-

¹ Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. «Фан» нашриёти, 1971 йил, 84-бет.

рифатининг билимдони Фафур Фуломдан ҳам билимдон-роқман деб ўйлагувчи адабиётшунослардан бирининг мулоҳазасига кўра Андигон — Андижон эмас, балки Наманган яқинидаги бир жой эмиш. Хўп, қани, қаерда ўша жой? Қолаверса, Малехо матнида Андижон ва Наманган ата-маларининг ёнида «вилоят» деган аниқловчи турибди-ку! Наманган вилоятининг ичида яна бир вилоят бўлмагандир?! «Андижон»нинг аввал «Андигон» шаклида қўлланилгани тарихий манбалардан, қомусий адабиётлардан маълум-ку!

Шунингдек, Фафур Фулом Бобораҳим Машрабнинг андижонлик эканини исботлаш учун «Девони Машраб» китобидан яна бир неча далил ва қуйидаги шеърини мисраларни келтирган:

*«Аввал қадами тири мугонро ишқ аст,
Дуввум сару по бараҳнагонро ишқ аст.
Риндони Бухороу бангиёни Кашмир,
Шоҳ — Машраб тарки Андижонро ишқ аст.»*

Сўнги сатр таржимаси: «шоҳ Машрабнинг Андижонни тарк этиши ҳам ишқ туфайлидир».¹

Тўғри, Фафур Фуломнинг ўзи ҳам адашиш мумкинлигини, адашганлигини ошқора, тантилиқ билан эътироф этиб, «Мен ҳам «Момойи гисинабурида» деган бир очеркимда уни (Бобораҳим Машрабни — Қ.К.) чуқур текшириб ўтирмай, наманганлик дея берган эдим. Кейинги текширишлар бу фикрни тасдиқламади», деб ёзади «Икки Машраб» сарлавҳали юқоридаги мақоласида. Шунингдек, у «Мабдаи нур» асарини Бобораҳим Машраб қаламига мансуб эмас, деган қарашни илгари сурган эди, бу масалада баҳс ҳамон давом этмоқда. Самарқандлик машрабшунос Жалолиддин Юсупов мазкур асар айнан Бобораҳим Машрабникидир, деган фикрни исботлашга ҳаракат қилади. Дарвоқе, Бобораҳим Машрабнинг 1990 йил «Ўзбек адабиёти бўstonи» туркумида чоп этилган «Меҳрибоним, қайдасан» номлиғ китоби энг кейинги ва нисбатан тўла, муайян аниқликлар киритилган нашрдир. Унинг тузувчиси, тадқиқотчи Жалолиддин Юсуповнинг Машраб ижодининг чинакам ошуфтаси эканлиги ва ўзигача бўлган машрабшуносларнинг тадқиқотлари, илмий-киёсий кузатишла-

¹ Юқоридаги китоб, ўша саҳифа.

рини чукур ўрганганлиги сезилиб туради. Унинг бу хизматларини китобга сўзбоши ёзишган профессорлар Н. Комилов ва Ф. Саломов ҳам алоҳида таъкидлашиб, «У (Ж. Юсупов — Қ.К.) Машрабнинг ҳақиқий фидойи ошиғи, мана, салкам йигирма йилдирки, Девонаи Машраб асарларини қидириш ва жамлашга ўз умрини сарфлаб келмоқда. Бу изланишларининг натижасида шоир девонининг бир неча нодир қўлёзма нусхаларини қўлга киритди, турли баёзлар, манбалар ичидан бизга маълум бўлмаган шеърларни топиб нашр эттирди... Жалолиддин фидойи тадқиқотчи, классик шеърятнинг нозиктаъб билимдони», дея баҳо берадилар. Мана шундай тадқиқотчи ҳам Бобораҳим Машраб туғилган санани аниқлаштириш борасида кўп қиёсий далиллар келтиради. Машраби Соний — Ҳофиз Рўзибой Охуннинг наманганлик эканлигини қатъий таъкидлайдию, бироқ Бобораҳим Машрабнинг туғилган жойи ҳақида, назаримизда қандайдир истихола, андишалар билан жиддий баҳс юритмайди. Андиша шу қадар кучлики, «Демак, Бобораҳим Машраб 1653 йили туғилган. 7 ёшида муллога ўқишга берилган. 1665 йилда Наманганга келган...» деб ёзади у хулосасида, лекин етти ёшида қаерда ўқишга берилганини, Наманганга қаердан келганини айтмайди. Бу ўринда ўз-ўзидан: «Хўш, Наманганга қаердан келган эди?» деган савол туғилишини аниқ билгани холда, негадир масалага равшанлик киритишдан тийилади. Холбуки, у Машрабнинг ҳаётлигида ва қатлидан кейинги даврларда ёзилган бир неча тазкиралар тўғрисида (демак, ўша манбаларни чукур ўрганган) гапира туриб, «Музаккир-ул-асҳоб» тазкирасининг муаллифи Муҳаммад Бадеъ Малехонинг Машраб билан Самарқандда икки бора учрашганини таъкидлайди, «Тазкираи қаландарон» (Зиёвуддин Исоқ Боғистоний асари — Қ.К.) Бобораҳим Машрабнинг туғилган йилини аниқ кўрсатиб берувчи бирдан-бир ноёб асар ҳамдир» деб ёзади. Хўш, Машрабнинг туғилган йили аниқ кўрсатилган манбаларда унинг туғилган жойи аниқ кўрсатилганига нечук гумон қилинади? Нега энди шоир билан сафарларда бирга бўлишган, издиҳомларда елкама-елка ўтиришган замондош ижодкорларнинг сўзларини шубҳа остига олиб, улардан, бош қахрамондан қарийб тўрт аср кейин яшаётганларнинг тахмин ва чамаларига чалғишимиз керак? Бобур ёки Машрабнинг Наманганда туғилган бўлиши шунчалик зарилмикин?..

Муҳтарам Жалолиддин Юсупов бизни маъзур тутсин ва ранжимасинким, ушбу ўпка-гина, ёзғиришлар зинхор унинг шаънига эмас, зеро, Бобораҳим Машрабнинг оташин фидойиси шоир таржимаи ҳоли ҳақидаги мулоҳазасини сал юқорида шундай баён этган: «Музаккир-ул-асхоб» тазкирасининг муаллифи Малехо Машраб билан икки марта Самарқандда учрашган. Малехонинг ёзишича, Машраб асли Андигон (Андижон — Ғ. Ғулом эскартиши) вилоятдан бўлиб, ўсмирлик йилларида илм ва фазилатлар касб этиш мақсадида Наманганга борган. У ерда зўр ҳавас билан ўқиши натижасида тезда камолот касб этган. Балоятга эришгач, Самарқандга келган. Яна Наманганга қайтиб, у ердан Қашқар ва Бадахшон сафарига жўнаган. Иккинчи марта Самарқандга қаландар жомасида кириб келган».

Демакки, Ж. Юсупов бу борада Малехо ва Ғафур Ғуломлар билан ҳамфикрдир.

Дарвоқе, Машраб таваллудини Наманган билан боғловчилар:

*На малакман, на фаришта, мен ҳам одам наслдан,
Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман...*

каби сатрларга (хусусан иккинчи қатордаги Бобораҳим Машрабга ноҳос бўлган ғализлик ва «ўшал» каби ортиқча тафсилотларга бир эътибор беринг) суянадилар. Лекин бу суянчиқлари мустаҳкам пойдеворга эгамикин? У холда, айни ана шу мисралардан тепадаги:

*Ҳеч киши билмас мени қайдин бу ерга келганим,
Асли зотимни сўрасанг, мен ўзум Хўқониман,*

— деган байтни қандай изоҳлаш мумкин? Унда масала янада чуқурлашиб, калава баттар чигаллашиб кетади-ку. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони — мазкур байтлар ё ғазалларнинг айнан Бобораҳим Машраб қаламига мансублигига (Машраблар ижоди ҳали сўнгги нуқта қўядиган даражада ўрганилгани йўқ-ку!), уларнинг котиблар, хаттотлар ё баёз, тазкира тузувчилар томонидан чалкаштириб юборилмаганига ким кафолат беради? Ахир, адабиётимиз тарихида бундай саҳву хатолар кўп-ку!..

Хуллас, шунақа гаплар... Ҳамроҳимиз Неъматилло билан ўртамизда гоҳо ана шу мавзу атрофида гап очилиб

колардию, бироқ, масалага чуқурроқ киришдан у ҳам, биз ҳам ўзимизни тиярдик. Профессор Бобур Мирзонинг ҳақиқий ошиғи эди, бир гал ҳазил аралаш: «Машрабнинг қаерда туғилгани ҳақидаги мунозараларга нима дейсиз?», деб сўраган эдим, у фикр айтгиси келмадими, «Машраб билан ишим йўқ», деди бир оз тажанг ҳолда. Бу қисқа жавобдан «Мен бобуршуносман, Машраб — машрабшуносларнинг муаммоси», деган маънони ҳам уқиш мумкин эди.

Лекин назаримда Неъматилло айни дамда ўз қувончини, ҳаяжонини ичида сақлашга ҳаракат қилаётгандай эди. «Бобурнинг ҳаёти» китоби ва унинг муаллифини босиқлик билан таърифлар эди. Ҳатто у билан ана шу асарнинг зарур бобларини ўзбекчага ўгирамиз, деб, ҳамроҳларга эшиттириб маслаҳат қилдик. Бироқ шеф бу гапга муносабат билдирмади, зеро, бундай ишларга раҳбар билан кенгашмасдан, унинг амри ё ижозатисиз саъй-ҳаракат қилмоқ ноҳайит эди.

Тангайл шаҳрига соат еттиларда етиб бориб, «Шангар» меҳмонхонасига жойлашдик. Рикшалари безакдор, дўконлари анча маданий ва озода, одамлари нисбатан ок юзли, аёллари бўлароқ эди. Эркаклар ҳам анча пўрим, замонавий, масалан, дхоти боғлаган ё «юбка» кийгани жуда кам, бари ғарбона шимда...

Чанг ҳам оз, шунинг учун осмон анча тиник, юлдузларни бемалол санаш мумкиндай туюларди.

Меҳмонхонада пашша (чивин) кўплигидан каравотлар атрофига махсус темир сўкичак ўрнатилиб, пашшахона билан ўралган — ўринлар шоҳона эди.

Энг узун кўприк

2 ноябр, пайшанба.

Муаззин овозидан уйғониб кетдим. Зокиржон ака ҳам. Анчадан бери азон товушини эшитмаган эдик. Соат тўртдан ўн беш дақиқа ўтган экан (бу ерда бешдан шунча ўтган эди).

Уйқу дуруст бўлди. Пашшахона пухта экан. Кечаси пашша бояқишлар пашшахона атрофида айланишиб, тирқишлардан сукилиб киришга уриниб, анча зорланишди. Лекин ким бешафқат, қонхўр махлукларга раҳм еб, ўзини тутиб берарди. Фақат қонни сўрса майлику-я, оромни

хам олади-да баччағарлар. Аммо, харқалай, бу жойнинг пашшалари ўта баттол ва сур эмас экан шекилли, ё хафсалалари пир бўлдими, фингиллаб-фингиллаб, жимиб кетишди.

Беш ярим бўлмайд йўлга тушдик. Қуёш ўнг тарафимизда, охиста кўтарилиб келяпти. Икки томон гўзал далалар, сув, яна бепоён экин майдонлари, гавжум дарахтлар. Бу йўл ҳам янги чоғи, дарахтлари ёш. Дала-тузларни қировдай шудринг қоплаган, аста сийрак ховурга айланмоқда. Бу энди чанг қўшилмаган, беғубор ховур эди.

Йўл гоят соз. Кўл-ховузларда балиқ овлашга мўлжалланган турли-туман мосламалар — хавозасимон, босма қурилмалар, улар атрофида гимирилаб юрган катта-кичик эркаклар кўп.

Жамна дарёсига қурилган Бангладеш кўпригига кираверишда назорат маскани бор экан, тўрт юз така бера-сизлар, дейишди. Транспорт-уловнинг турига қараб (мотоциклдан катта юк машинасигача) нарх ёзиб қўйилибди: 30 такадан 1250 такагача. Кўп жойларда иш бераётган хатларимиз бу ерда ўтмади. Тўладик. Кўприк ҳайратангиз: катнов икки томонлама, ўртада бетон ғов, икки чеккада яна бетон тўсиқ...

Дарёда қайиқлар сузиб юрибди. Сув тиник.

— Менимча дунёдаги энг катта кўприк шу бўлса керак, — деди Зокиржон ака.

Дарҳақиқат, кўприкнинг узунлиги 5 километру 400 метр экан — Илҳомжон айтди.

Кўприқдан кейин йўлнинг икки ёни анча масофагача сунъий майсазор эди.

Ҳавасга юрадиган йўл — чиннидай тоза! Исломобод — Лохур шоҳ кўчасидай. Агар шу йўлни кўрмаганимизда Бангладеш ҳақидаги тасаввуримиз чалароқ, хирароқ, нохушроқ бўлиб қоларкан. Машинамиз ҳам хузур қияпти. Демак, биз Даккага «сўқмоқ»дан келган эканмиз.

Кўча баланд, икки ёни суйри ёнбағирлик бўлиб, бир неча қатор дарахтзор эди.

Махсус экилган палмазорлар, бананзорлар, бамбукзорлар алмашилиб турибди. Тўп-тўп бамбуклар тол кўчатларига ўхшарди, барглари ҳам: узунчоқ ва майда-майда...

Оқ пушти, майда гулли ёввойи нилуфарзорлар ёнидан ўтяпмиз. Очик ерлар факат шолизор, бошқа экин битмайди чоғи.

Қишлоқлар анча батартиб.

Ҳўкиз тортаётган ёғоч омовларда ер ҳайдашяпти. Ер захлиги учун трактор киролмаса керак. Умуман йирикрок техника воситалари кўринмайди.

Бозорлар, дўконларда банан жуда кўп, кокос ҳам анча сероб, апелсин, мандарин кам, ананасни кўрмайпмиз.

Богра шахридан чиқиб, Рангпур шахрига қараб кетяпмиз. Экинлар ўзгариб боряпти: карам, бақлажон, помидорлар селкиллайти.

Чиндан ҳўкиз омов урф шекилли, кўп.

Боғлар, шакарқамишзор, бананзорлар жуда сероб.

Банан бозоридан ўтяпмиз. Банан еру кўкка сифмайди. Кўчанинг икки бетида кўм-кўк мева фарам-фарам қилиб босиб қўйилган. Улгуржи бозор шекилли. Бизда олти-арикликлар асосан бодринг, гуркировликлар асосан анор экишгандай, бу ерда фақат бананчилик билан шуғулланишаркан.

Кейин ўнгда ҳам, чапда ҳам шакарқамиш плантациялари бошланди, узилиб-узилиб, яна давом этаверарди. Орада яна бананзор: ғоят латиф, ғоят фусункор манзаралар...

Бананнинг ғужум-ғужум бўлиб осилиб турган бодрингсимон меваси ҳамма ерда кўм-кўк эди. Бир жойда тўхтаб, оралаб узиб кўрдик: чиндан ҳам пишмаган, ғўр эди. Биз томонда помидорнинг хомини олиб Россияга босишгандай, булар ҳам шундай қилишади чамаси. Хулоса шуки, банан дарахти унча баланд бўлмас, мевасига бемалол бўй етур, кокос эса баланд бўлур...

Гобиндажон қишлоғида яна поёнсиз банан бозорига дуч келдик. Ҳиндлар, бенгаллар нони бўлган шу мева иштаҳани қитиқладими, Неъматилло хиргойи қилиб колди:

*Анча йўлни босиб қўйдик биз,
Нонуштадан дарак йўқ ҳамон...*

Бу ёқларда сигир, жайдари ўрдак боқишаркан.

Бепоён шолиторларда ёввойи ўт кўринмас, шифил донли бошоқлар суялиб қолган... Қангил йигитлар елкасида илмоқ билан шоли боғларини ташишяпти.

Бир далада ғўза кўрдик! Ўскинрок, сербарг, сершоҳроқ, барглари йирик, лекин майинроққа ўхшади. Бирок пахтаси кўзга чалинмади.

Далада одам, яъни ишлаётганлар кўп. Бангладешликлар меҳнатқаш, тадбиркор халқ экан, деган тасаввур уйғонди менда.

Профессор-чақчақчимизнинг хиргойилари ниҳоят ўз таъсир кучини кўрсатди. Соат ўнларда Рангпурга етиб тўхтадик.

Қиз-жувонлар ўша-ўша...

Нонуштадан кейин айланма йўл қолиб, шаҳарнинг ичига юрибмиз. Ҳаммаёқ бозор эди. Бу кўчаларда фақат киракаш велосипед-извош (рикша) юраркан. Катта йўлга чикиб олиш кўп машаққат бўлди. Йўл назоратчилари — полисменларнинг бири у ёққа дейди, бири бу ёққа (Яхшики, жарима талаб қилишмасди, бизда бунақа қоидабузарларни шилиб олишади). Хуллас, адашиб Саидпурига (бутунлай бошқа йўналиш) кетиб қолибмиз. Шаҳарчалар ва қишлоқлардан ўтяпмиз, сўраб-сўраб айланиб юрибмиз. Маҳаллий халқ инглизчани билмас эди, тушунтириш ҳам, тушуниш ҳам қийин.

Қишлоқлар яхши: озода, саришта, одамларнинг кўри-нишлари, моддий аҳволи ҳам анча дуруст-ов. Ҳовли-уйлар кўрғонли, батартиб. Ўзимизнинг қишлоқларга ўхшайди. Хусусан, Нилпамари. Айланароқ, торроқ кўчаларнинг бир томони уйлар, у ёғи шолизор. Фақат дарахтлари бошқачароқ. Бу тарафларда унча йўғон бўлиб кетмайдиган, танаси баланд — новча палмалар (майда мевали хурмо) учраяпти. Йўл четидаги ажриқзорларга қизғиш қора сигирлар, эчкилар боғлаб қўйилган.

Қиз-жувонлар эса ўша-ўша:

*Пешонаси қизил холи,
Елка-боши шарф-рўмолли...*

Сарий ва шарф менда ҳаё ёпинчиқлари экан, деган таассурот қолдирди. Бу ҳарир матолар хотин-қизларнинг Оврўпа аёллари мумкин қадар кўз-кўзлашга ҳаракат қиладиган аврат жойлари — томоқлар остини, болдирларини бад назарлардан сақлар экан. Демак, булар шарфни фақат зийнат учун тутишмас экан.

Байт:

*Шарқ элин ҳар дарахт, ҳар гиёсидан
Завқ олдим бугдой ранг, кўз шахлосидан.
Хусну кўрк бобида тоқ эмасдир, лек
Шарфга ўралган тан ҳаёсидан.*

Бу ёқда ҳам кўчада қизлар, аёллар кам, бели очиклари асосан катта ёшдаги хотинлар, кампирлар эди.

Булар ҳам болани ёнбошга олиб (бизда, «кўзи бола» қилгандай) кўтаришарди.

Шолизор шунчалар кўп, шунчалар бепоёнки, қандай қилиб йиғиштириб олишаркин, деб ҳайрон бўламан (Бу мамлакатларда талабаларни далага ишлаб чиқариш амалиётига олиб чиқиш расми йўқ). Эҳтимол булар ҳам биздаги пахтазорларни кўришса шундай мулоҳаза қилишлари мумкин.

Кўл-ҳовузлар, анҳорларда калта иштон кийган қопқора болақайлар бир-бирларига сув сачратишиб, маза қилиб чўмилишарди. Болалар ҳамма жойда, ҳамма юрда бир хил чўмилишади, бир хил қувонишади-да.

Ҳолат бир оз ўзгарди: бойларга хос уйлар кўринмайди, деворлари бўйрали хужра-уйчалар, атрофлари бўйра билан жипс ўралган ошхоналар, савдо дўкончалари, омборхона ва бошқа майда-чуйда кулбалар учрай бошлади. Фақат томлари шифер, тунукали эди.

Велосипед-извошларнинг орқа томонига қўйилган суратларда таниқли актёрлар, соҳибжамол аёлларнинг хаёлий қиёфалари акс этган бўлиб, аксарияти ўнгиб, титилиб кетган эди.

Ғалатки, Бангладеш худудида биронта ҳам қабристон кўрмаймиз.

Мамлакат текисликда жойлашган экан, ҳаммаёқ ўтлоқдан иборатга ўхшайди, мол-қўйлар маза қилиб ўтляпти, лекин негадир сигирлар ихчам-ихчам, захдаги ўтўланнинг қуввати йўқ-да.

Йўл ҳамон яхшию фақат анча торайиб кетди. Ҳар қадамда учрайдиган извош ёнидан ўтиб кетиш, рўпарадан юк машина келса йўл бўшатиш, секинлаш ёки чеккага чиқиб туриш керак. Айлана, бурилишлар кўп. Йўл унмайди. Бунинг устига адашганлигимиз аниқ эди. Ҳар муюлиш ё чорраҳада тўхтаб, борар манзилимизни суриштирамиз, баъзан сўрашга одам топилмай ҳам анча-анча юрамиз.

Илгари яшилликни, яшил майдонни, яшил баргли дарахтлари сероб шаҳарни кўрсам дилим яйрарди. Бугун мана шундай йўл ҳам зерикарли туюла бошлади. Аслида, биз кетаётган чегара-назорат бўлиmidан ўтишга рухсат беришармикин, ишқилиб шунча масофадан яна орқага қайтмаймизмикин, деган хавотир бор эди, бу-

нинг устига адашиб кетганимиз ҳам кўнгилларга гашлик солиб турарди.

Ниҳоят, соат 16 (бу ерда 15)га яқин Банапурига — чегарага етдик.

Бангладеш назорат маскани ва божхонасидан нисбатан осон ўтдик. Аввалига улар ҳам «мамлакатимиз худудига қаердан кирган бўлсанглар, ўша жойдан чиқиб кетишларинг керак, ҳукуматимизнинг қонун-қоида-си шундай», деб туришдию, ҳарқалай тез муросага келишди.

Бангладеш божхонаси билан ҳинд чегараси оралиғи бир чақиримча бўлиб, асфалтсиз, ўйдим-чуқур йўл чангиб ётибди.

Яна Ҳиндистон

Байрамларингдан...

Ҳиндистон божхонасида анча тутиб туришди. Яна машина муаммоси кўндаланг бўлди. Раҳбар ва таржимон ўшалар билан тортишиб-сўкишиб (профессор тутакит кетганда наманганчасига нима деса дерди) юришибди. Биз кўтарма ровнинг бу тарафида, машинадамыз. Хабарлашиб турибмыз. Фаррух кеча шамоллаб қолган эди, бугун штурман (йўл бошқарувчи)ликни топшириб (бу сафар у доимий штурманликка махсус буйруксиз тайинланган эди), орқага ўтиб олган, ётибди. Илҳомжон иккаламиз пастга тушиб, машина атрофида у ёқдан буёққа босиб, ўзимизни овутиб, совутяпмыз. Қоронғи аллақачон тушиб бўлган. Ўнг томондаги баланд-паст ерларда бирдан ёнар капалаклар йилт-йилт қила бошлади, бир зумда улар жуда кўпайиб кетди. Бизга яхши эрмак бўлди. Шундан бўлак файзли жихати ҳам йўк, хароб бир жойлар эди.

Хайриятки, икки соатларда Ҳиндистон ҳудудига ўтдик ва нотекис кўчадан Шригури деган шаҳар томон жўнадик. Йўл бир оздан кейин яхшиланди. Атроф табиати ҳам гўзалга ўхшардию, афсуски, қоронғуда яхши кўринмасди.

Бесамар юриш, адашишлар ва чегара-божхоналардаги хавотир, диққатчиликлар чарчатиб, Илҳомжондан бошқамиз мудраб кетяпмыз. Меҳмонхона топиш қийин бўлди. Дурустроқ кўнокхона учрамасди. Бирида пашша кўп, иккинчисининг шароити яхши эмас эди.

Шригури (биз уни «Ширингуруч» деб атардик) шаҳрига етиб келганимизда соат кечки ўн яримлар эди. Хийла маъкул меҳмонхонага жойлашдик.

Қандайдир портлашсимон товуш ва тушуниксиз гапираётган одамнинг йўғон овозидан уйғониб кетдим. Соат тўрт бўлган экан. Ташқари жуда бесарамжон: шовқин, мушак отилаётгандай, нимадир портлаётгандай қасиркусур қилар, биров радиокарнай орқали тўхталиб-тўхталиб, нималардир дер — назаримда ё тушунтирар ё давват этарди. Унинг овози ниҳоятда баланд эди (Одатда темирйўл бекатларида паровозларни жойлаштиришда шундай услубда гапиришади). Машиналар тўхтовсиз сигнал чаларди. Бу сигналлар ранг-баранг, гўё оркестр эди.

Деразадан қарасам (учинчи қаватда эдик) — кўча тўла халойик. Хаммаси кун ботишга қараб тўп-тўп бўлиб боришяпти. (Кечқурун меҳмонхонага келганимизда қандайдир байрамга тайёргарлик бўлаётгани ҳақидаги гап кулоғимизга чалинувдию, аҳамият бермаган, тўғриси, аҳамият берадиган ҳолатда эмас эдик).

Эркагу аёл, каттаю кичиклар оқими шу қадар кўп ва шитоб эдики, шунча эл бир йўналишга юраверса, Насриддин Афанди айтгандай, ер оғиб кетмайдимикин, деб ўйлайдиган даражада эди. Кишилар орасида автомобил каму, мотоцикл, велосипед-рикшалар кўп ва ўшалар тинмай сигналларини чинкиртиришиб, олдинда, пиёда кетаётганлардан йўл бўшатишни талаб этишарди. Радиокарнайдаги гаплар оҳангидан шу яқин-атрофда тўпланиш ё қандайдир маросим бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин эди.

Дўконлар ҳам очик, ишлаяпти — сахарда-я!..

Ёпирай! Оломон оқими тобора қалинлашиб, зичлашиб борарди. Аҳоли ёппасига кўчиб кетаётганга ўхшарди! Бу энди қанақа байрам бўлдийкин?

Транспорт-улов қатнови бутунлай тўхтатилди шекилли, кўчада фақат бир-иккита полисменлар машинаси ва «тез ёрдам» қолган, улар ҳам тошбақа юриш қилиб боришарди...

Эрталаб жўнаётиб қарасак, халқ тўпланаётган жой катта кўприк ва унинг остидан ўтган дарёнинг икки қирғоғидаги қумлоқ ўзанда байрам нишонланибди.

Шундай қилиб, Ҳиндистоннинг марказига мамлакатнинг шарқий бурчагидан, Ҳимолай тизмалари томондан кириб келяпмиз. Табиат гўзал. Яна яшиллик кўзимизга жозибали кўрина бошлади. Яшил, ҳарқалай, одамнинг меъдасига, асабига тегмайдиган ранглардан бири.

Йўлнинг икки тарафида Гунгарам чой плантациялари бошланди: бепоён, бўйи 60—70 см., тепаси қирқилган бута-девордай текис ва чим-чатирки, узокрокдан майсазор майдонга ўхшаб кўринади. Этак боғлаб чой тераётган аёлларнинг қандай сиғиб оралаб юришганига ҳайрон бўласиз. Терим мавсуми экан. Жараён биздаги ғўза чеканкасини эслатади. Хотин-қизлар етилган чой барглари чирт-чирт узишиб, этакларига солишарди.

Чой ўсимлиги салқинни, ола кўланкани хоҳлайди шекилли, пайкалларга дарахтлар махсус сийрак экилгани сезилиб турарди.

Дарё, анҳорларнинг қирғоғидаги қумликка сукилган палмаларнинг шоҳлари сўлий бошлаган, яшил, қизил матолардан ясалган капалар сўппайиб, қийшайиб турарди. Булар — байрам асоратлари экан — одамлар сув бўйларида туни билан ҳар турли ўйин-кулги қилиб чиқишаркан...

Шоли ўрими қизғин эди...

«Ҳе, шунақа қилиб ош егани...»

Яна тамаддибоп жой топиш муаммоси бошланди. Одатдагидай, чойхона-ошхоналарнинг олди, атрофи умуман сурпурги кўрмаган (маҳаллий халқ бу ҳолатга кўниқиб кетган чоғи). Бунинг устига, бекорчилар тахта ўтирғичларга чордона қуриб ёки бир оёғини аёлчасига тиззадан буқиб (бошқаларнинг одатлари ҳақида бундай дейиш ноҳайит албатта, бизда бундай қилиқ йўқлиги учун ғайри кўринмоқда) ўтириб олишган. Ўнгсиз лунги коп-қора сонларнинг бир қисмини тўсади холос. Умрида пайпоқ кўрмаган, пойафзални ҳам кам кийган, тарвақайлаган оёқ панжалари ёнида ўтириб таом емоққа томоқдан хавотирланасиз.

Бизнинг шим, пайпоқ, туфлилар ва бошқа кийимларга ўраниб, ўралиб юришимиз уларга ҳам эриш туюлишидан хижолат бўламиз. Назаримда ҳамма бизга қараётгандай. Баъзан чиндан-да маймун ўйнатаётгандай ўн-ўн бештаси ўраб олишади. Қайси қорли ўлкадан келишдийкин, деб ҳайрон бўлишса керак, чунки ўзларида (аксарият қишлоқ эркаларида) лунги — дхотидан бошқа кийим йўқ эди.

Кўнгилдагидай ошхона топилмагач, яна фикрлар, таъблар, хоҳишлар хилма-хиллиги, илмий ибора билан айтганда анархизм майдонга чиқади.

— Экспедицияга хом чиқаркансизлар, примус, қозон-товоқ олганимизда ўзимиз пишириб-қуйдириб еб кетаверардик, — дейди Неъматилло куюниб. У хатто полякларнинг йиғма каравотидан олволганимизда мехмонхона ҳам қидирмай, майсазорда мацца қилиб ухлашимиз мумкинлигини қайта-қайта, никтаб-никтаб таъкидлар ва ўзларининг бир сафарда ана шундай қилишганини айтиб, бизнинг ҳавасимизни келтирмоқчи бўларди.

— Биз ҳам бошда шундай қилиб кўрганмиз, — деди раҳбар унга жавобан, — хатто бир машинага фақат ўша сиз айтган асбоб-анжомлару кўрпа-тўшақларни ҳам юклаб чиққанмиз сафарга. Демак, бир марта қиласиз, икки марта... Бунинг устига, ҳамма тенгдан ёпишавермайди. Мен фалончи бўлсам, деб қўлини чўнтакка солиб тураверадиғанлар бўлади.

— Ўшанақа, ёпишавермайдиғанларни олиш керакмас. Масалан, бизга ҳамма ўзининг илмий даражасию унволларини қолдириб, фақат экспедиция аъзоси бўлиб кетади, дедингиз, хўп дедиг-у, қиялпмиз-у... Бошқаларгаям шундай шарт қўйиш мумкин, — дейди бир оз асабийлашаётганини сезган профессор овозини пасайтиришга, сўзлаш оҳангини юмшатишга ҳаракат қилиб.

— Кейин, демак, овқат пишириш ҳамманиям қўлидан келавермайди, — изоҳ беришда давом этади раҳбар.

— Истаса ўрганиш мумкин, овқат пишириш қийин иш эмас, бўлмаса, биладиганлар топилади.

Умуман олганда, профессорнинг куюнишларида жон бор эди. Вақт бемалол, ташвиш кам бўлса, ҳамма хоҳласа, майсазорда ёнбошлаб, димламаю паловлар билан маишат қилишнинг гаштига, роҳатига нима етсин! Лекин, кўчада, сафарда, чойхонада тўпланиб, халфана ё бошқа шаклда овқат пишириб ейишнинг ҳам ёзилмаган қонунқоидалари, ички тартиботлари, нозу адолари бор. Бу ҳам бир санъат, бир синов... Ҳеч эсимдан чиқмайди: Тошкентда ишлаб юрган пайтимда халфана ошимиз бўларди. Раҳматли Ёқуб ака Яқвалхўжаев бағоят шинаванда ва паловнинг устаси эди. Ўзи барваста бўлса ҳам қозон атрофида гўё ихчам тортиб, жуда эпчил ва чакқон бўлиб кетарди. Мен ҳам сал-пал ош қилиб турардим. Қисқаси, паловни бир гал Ёқуб ака, бир гал мен пиширардик. Сабзи, гўшт-ёғни ҳам ўзимиз тўғрардик (Ош қиладиған одам ўз таъбига қараб тўғрайди-да). Бир-иккита жўрамиз бор эди — қозонга, ўчокка яқин йўлашмасди. Бир сафар нима бўлдию ўшалардан бири менга ёрдамчи ва

ўт ёқувчи бўлиб қолди. Бошда майкачан бўлиб, енг шимариб ишга тушувди. Ош пишиб, дамлашга келганда бошқалар шахматга берилиб кетишган экан, чойхонадан майкачан ҳолатда дам товоқ олиб келишга мажбур бўлди, ва... «хе, шунақа қилиб ош еганни...» деб ғудранса («қарганса» дегани тил бормайди) бўладими... Ҳа, шундайлар ҳам бор-да. Зокиржон ака ҳамманинг феъл-атвори канакалигини қаердан билсин. Қолаверса, раҳбар экспедицияга аъзо, сафарга ҳамроҳ танлашда биринчи галда ҳар кимнинг бажарадиган ижтимоий вазифасини кўзда тутди. Масалан, Фаррух видеочи — у шунга мутахассис, асосий ташвишию машғулоти ўз касби-ҳунари билан боғлиқ бўлади. Ёки ҳайдовчи. У рўлда узлуксиз, узок юриб чарчайди, эзилади, яна унга капирни ё болтани ушлатиб қўйиш, харкалай адолатдан эмас. Ёки, бошлик қозон қовлаб турса, ҳайдовчи ёнбошлаб ётгани хижолат бўлади ва ноилож қарашади, чунки у барчадан ёш... Хўш, ҳар гал овқат олдидан ва кейин қозон-чўмич, идиш-товоқларни ювишлар-чи?... Ростдан ҳам, ҳамма кечаси уйкуга тўйиб-тўймай (масалан мен кечкурун кеч ётиб ё эрта туриб кўрган-эшитганларимни қоғозга туширишим керак), куни бўйи машинада эзилиб юрса... Овқат тайёрлаш ва бошқа қўшимча юмуш бир марта малол келмас, иккинчи марта ҳам қилар... Кейин... ошхонада йигирма дақиқа, узоғи билан ярим соатда тушлик қилиш мумкин. Ўзимиз пишириб-қуйдирадиган бўлсак, картошка-пиёз арчишдан тортиб, дастурхон қоқишгача бўлган оворагарчиликларга камида икки соат кетар. Юртимизда эса бизни кун санаб, сабрсизлик билан кутишади...

Авалига Неъматилло бизнинг шу борадаги мулоҳазаларимиз билан келишолмай, ўзиникини маъқуллаб юрдию, кейин-кейин кўникиб, гапирмай қўйди. Лекин яна бир қаттиқ тутоқди, бу ҳақида кейинрок...

Ислонпур шаҳарчасида ананасхўрлик қилдик. Мазаси қирқма қовун билан нокнинг омухта таъмига ўхшайди. Сувликкина. Мен ананас ҳам банан, кокосларга ўхшаб дарахтада ўсади, деб ўйларканман. Турп, лавлаги каби ерда бигаркан, фақат пўсти иўрсилдоқ, тикан-тикан меваси бутунлай тупрок бетида бўларкан. Барглари қиёқсимон, бир-бир ярим қарич, қарам рангида, меваси кўкиш, носрангсимон...

Одамлар энди чинакамига ернинг қадрига ета бошлашибди: нилуфарзор ботқоқликларнинг ҳам сувини қочириб, шולי экишга ҳозирлашяпти. Қалта сопли кетмонларда ер чопишяпти.

Увол бўлган балиқлар

Ғарбий Бенгалия худудидан чикиб боряпмиз. Йўл айниди. Юк машиналари кўпайди.

Бананнинг «дода»лари шу томонда экан.

Жайдари мол кўп, корни икки ёнга чикиб кетгану, лекин ориқ. Захкаш ерлар-да, фақат сув ўт еб, ем емасдан, совуғи ошиб кетган чоғи.

Бўйра девор, хашак томли уйчалар сероб.

Бугун Ҳиндистонда балиқ куни шекилли, қайдаки кўл, нилуфарзор ботқоқлик бўлса, болалар, ўсмирлар кичкина тўр билан балиқ овлашарди.

Яна сув босган бепоён далалар, шолиси ўриб олиниб, сув бостириб кўйилган шолিপояларда оппоқ лойхўрақлар хўрақ излаб юришибди.

Сув бўйларида, бананнинг маккажўхорисимон, лекин йўғон танасини ерга кўмиб, устун қилиб, уларга ола байроқлар тикилган ерларда энди моллар ўтлаб, байрам қолдиқлари — бананнинг катта аррадай баргларини хузур қилиб чайнашарди.

Биз эсак, энди тушлик боп жой кидирардик. Қидириш жараёни шундайки, одатдагидай, кўча бўйларидаги емакхоналарга қараб кетаверамиз, дидимизга сал тўғри келиб қолса, тўхтаб, муҳокама қиламиз, гоҳо «шу ер бўлавереди», деб қоламиз, гоҳо «яна озроқ юрайликчи», деб йўлда давом этамиз. Лекин кўпинча ичимиз чиқмайроқ овқатланиб, жўнаганимиздан кейин озгина юришимиз билан хийла яхши ошхоналар рўпара келади. «Эҳ, аттанг», деб бош чайқаймиз.

— Мен айтдим-а сизларга озроқ сабр қилинглар, деб, — дейди раҳбар.

Эрталаб нонуштага тўхтаган еримизда кичкина пиёланнинг оғзидай чепоти нон олиб, шуюм иш бўлдию, деб ажабланган эдик. Энди ўшаниям тополмай қолдик. Ошхона кўп, лекин ҳаммасида қандолатли пишириқлар ва биз умримизда кўрмаган таомлар. Ошхоначиларга («ошпаз» деган сўз негадир ёпишмайдигандай туюлади) гап уқтиролмаймиз. Улар ҳам хуноб, биз ҳам диккат.

— Нима, қанақа овқат бу? — деб сўрайди Неъматилло инглизчалаб.

Ҳиндлар елка қисишади. Саволни Фарруҳ форс тилида такрорлайди. Ҳиндлар яна кифт қоқишади ё «еб кўр» дегандай қошиқда каттакон каструлкадаги

жигарранг бўтқадан олиб узатишади. Егимиз келмайди.

Ҳиндистонда тўйиб овқат емаслик, «А» витамини етишмаслиги оқибатида ҳар йили минг-минглаб болаларнинг кўзи ожиз бўлиб қолиши ҳақида ёзишади. Қовуриб «сумалак»ка айлантириб юборилган шунақа таомларда витамин қоладими?

— Нон, чепоти борми? — деб сўраймиз.

Бўтқачилар яна елка қисишади ё «ҳа» дейишадию, биз ҳам имо билан «қани?» деб сўрасак, бутунлай бошқа нарсани кўрсатишади. Баттар тажанглашамиз. Ҳиндистону ва яна кўп шарқ юртларида халқаро атама бўлиб қолган «чепоти»ни тушунишмасая?!.. Айниқса профессор шунча ҳаракат ва гапларининг зое кетаётганидан, энг оммавий ва нуфузли инглиз тилисининг ҳам иш бермаётганидан қаттиқ ранжиб, асабийлашарди. Чамаси мамлакатнинг энг олис, энг овлоқ кишлоқлари эди бу жойлар.

Аслида ўзимиз ҳам аксмиз-да. Ҳар қадамда тўхтаб, чепоти сўраб вақт ўтказгандан кўра, қиркиб қотириб қўйилган халта-халта оппок патир нонларимизни тановул қилиб кетаверсак бўладию, лекин аксига олиб, термосдаги чойимиз худди ана шунақа пайтга келиб тугаб қолган бўларди. Қолаверса, юкорида айтилгандай, таъблар ранг-баранглиги масаланинг тез ва ижобий ҳал этилишига монелик қиларди. Биримиз «дурустроқ овқат есак бўларди-да», десак, иккинчимиз анчадан бери суюқ овқат ичмаётганимиздан зорланамиз, учинчимиз «чевати бўлсаям, ҳарқалай, янги, юмшоқ ноннинг ўрни бўлак-да», дея лукма ташлаймиз.

Ўчакишгандай, бу томонларда тухум ҳам йўқ эди.

Охири бир жойда раҳбар машинадан ҳам тушмай, икки килоча оқиш, юмшоқ балиқ олди, уни дуч келган биринчи ошхонада қовуртириб емоқчи бўлди. Покистон довоидаги армонимиз ушаладиган бўлди, деб суюндик. Икки-учта ошхонадагилар фикримизни англашмадими, ҳарнечук, «йўқ, бўлмайди», деган ишора қилишди. Яна кетдик. Икки тараф сув, балиқ овлашаётганлар кўп. Йўл бўйларида кичкина, паст айвон (асли уларни «бостирма» деган сўз яхшироқ ифодалайди) — таомхоналар сероб. Бирида икки ўспирин бор экан, машина ойнасида чизим балиқни кўрсатиб, имо билан «пишириб берасизларми?» десак, «хе» дейишди. Хурсанд бўлиб ерга тушдик. Қозон кўринмасди. Неъматилло инглазчалаб «қозон бор-

ми?» деб сўради, «хе» дейишди. Неъматилло ўсимлик ёғи, чепоти сўради. Ўспиринлар ҳамма саволга тўти каби фақат бир сўз билан — «хе» деб жавоб беришарди. Шундан кейин уларнинг ҳам инглизчани тушунишмаётганига амин бўлдик ва ҳаммамиз қўл ҳаракатлари билан «гапириш»га тушдик. Ўсмирлардан бири велосипед миниб қаёққадир жўнади ва ўн дақиқаларда қозон билан балиқ тозалайдиган ярим ойсимон ўрок-пичоқ олиб келди. Балиқ тозалашга уннадик. Ўрок-пичоқ ўтмас, бунинг устига балиқнинг тангалари ҳам биз билган балиқларникига нисбатан анча қалин ва каттик эди. Ўзимизнинг пичоқларимизни ишга солдик. Балиқ тагига кўйгани тахта ё шунга ўхшаган нарса йўқ, кўп мушкул бўлди. Кеч кириб боряпти. Шошяпмиз. «Примусингни ёқ» дедик (Ҳаммамиз ҳамон ҳар томондан фикр-мақсадимизни имошора тилида англатишга уринамиз). Қозон қизиди. «Энди ёғ куй», десак, бизга анграйиб қарашади ва фақат «хе», «хе» дейишади. Яна инглизча, форсча, ўзбекча лаҳжалар ишга тушди. Зора биронтасини илғаб қолишса, деймиз-да. Ниҳоят фаҳму фаросатларига етиб борди шекилли, ёғ йўқлигини билдиришди. Хе, каллаварамлар, ёғ бўлмаса балиқни нимада қовурасану, нон, чепоти бўлмаса биз балиқни нима билан еймиз?.. Афтидан улар бизга балиқ кўрва пишириб беришмоқчи эди шекилли. Қайтадан бутун имконият ва воситаларни ишга солиб, ёғ, нон зарурлигини уқтирдик. Зокиржон ака пул берди. Ўсмирлардан бири яна велосипедда физиллади ва тагин боягича ҳаяллаб, қаппайган бир халта кўтариб келди. Бу нима топиб келдйкин, деб апил-тапил халтани очсак... — ун, яна буғдойникияммас, бошқа бир доннинг уни!..

— Энди бўлмади, кетдик, балиқ ҳам қолаверсин, хайрсадақа, — деди Зокиржон ака асабий қўл силтаб.

Балиқни эзғилашга шай бўлиб, оғзини очаётган ошқозонларимиз ноласини аниқ-тиниқ эшитиб турардик.

Шу ерда плюрализм — фикрлар хилма-хиллиги яна бир карра анча жиддий тарзда ўзлигини намоён қилди. Ҳа, Неъматилло ҳам шу ерда тагин бир бор тутоқди, боз ўзимиз қозон-товоқ, примус ва бошқа ашқол-дашқоллар олмаганимизни таъкидлаб куюнди, ёнди.

Баъзиларимиз ёғ пулига келган ун қолсаям, балиқни олволайлик, бошқа ерда қовуриб еймиз, дедик, лекин раҳбаримиз «йўқ, ҳеч нарсани олмаймиз», деди қатъий.

Чала тозаланган, бизга насиб этмаган икки кило ба-лик майсазорда сочилган бўйи қолди.

Аслида, ҳадеб емиш ташвишини чекавериш ҳам галат ва ўнғайсиз-ку-я, илло, биринчидан автомобилда узоқ силкиниб юриш оқибатида палов, димламаю лағмонларга ўрганган ошқозонлар чекен супу, аччик, суюк қайлаларни ҳазилакамига тилка-пора қилиб ташлар, инчунин, зерикарли туюла бошлаган олис масофада тамадди ҳам вақт ўтказиш, чалғиш йўлида бир эрмак, янгиланиб, кайфият торларини қайта созлаб олмоқ учун баҳона-сабаб эди. Нечукким, бошқа маҳалда шунчаки дам олиш ё ўзга кўнгилочар амаллар билан андармон бўлиш раҳбар тузган хос дастурда кўзда тutilмаган эди.

Ҳадемай қоронғи тушди. Йўлда биринчи дуч келган кўнокхонага кирувдик, пашша кўп экан, қайтиб чиқдик.

Бегисарой деган жойда, дурустгина меҳмонхонада тўхтадик ва ресторанида тотли ҳинд мевалари билан кундузги хунобгарчиликлар ҳиссасини чиқардик.

Бут-санамлар ўчоғи

4 ноябр, шанба.

Кечаси айлана йўллардан юриб келганимиз учун шарқ қайдаю ғарб қайда — билмадим. Одатда қиблани кечкурун аниқлаб кўярдим, оқшом фаромушлик бўлибди. Азонда ташқарига чиқсам, сўрагани ҳеч ким йўқ. Қарасам, ўнг томонда уфқ қизариб келяпти, демак, куёш шу ёқдан чиқяпти, демак, қибла чапда, деган хулосага келдим. Бомдодни ўқидиму, иккиланиб яна пастга тушдим. Одамлар пайдо бўлиб қолган, лекин ўнг уфқдаги қизиллик ҳамон бирдай турарди. Бир неча кишидан «қибла?..» деб сўрадим, «Маккаи Мадина...?» дедим, қулоқ қоқиб, намоз ўқигандай энгашиб, кўрсатдим. Бутунлай бошқа нарсалар деб бидирлашади. Наҳотки биронта мусулмон бўлмаса, дейман.

Соат 5, асосий халқ ҳали уйқуда эди. Аммо томига карнай ўрнатган автомобиллар ҳиндча ашулани қийқиртириб ўтишяпти. Чиндан ҳам бу ҳайдовчиларда «бировга ҳалал беряпман, одамларнинг ороми, тинчи бузилиши мумкин», деган тушунча йўқлигига ишончим ортиб борарди. Машина сигналларининг уни ҳам ранг-баранг ва

жуда ўткир экан. Улар ичида шер ўкиригини эслатадиган товушлар ҳам бор эди.

Патнага жўнадик. Чўчкалар кўп учраяпти, демак, бу тарафларда ҳақиқатан ҳам мусулмон кам. Йигирма чакиримдан кейин Ганг дарёси келди. Узун темир кўприкдан ўтяпмиз. Дарёнинг кенг қумлоқ-тошлоқ ўзанидаги сувсиз жойларида — чайла-чодирларда одамлар яшаш-япти — лўлилар бўлса керак.

Экин экишга тайёрлаб қўйилган далалар бепоён, кўчанинг икки томонида одатдагидай кўлмак ҳовузлар, суратдагидай котиб туришган оппоқ лойхўрақлар беҳисоб. Боткоқликларда кўрпа-кўрпа бўлиб ўсиб ётган пушти гуллар нилуфарга ўхшайди, бегона, табиий гул бўлса керак.

Ўрдак, чуррак кўп, от умуман Ҳиндистону Бангладешда кам кўринади, шу йўлда хачирсимон майда отларга қараб: буларнинг отлари ҳам ўзларига ўхшаб, ихчам, кангил экан-да, деб ўйлайман.

Баланд (10—15 метр), столбасимон палмаларнинг бадани тарам-тарам, худди нақш солингандай. Умуман палма деганиниям тури сероб экан.

Тапичилар кишлоғидан ўтяпмиз. Уйларининг деворларига, палмаларнинг бўй етадиган жойигача жуда ҳафсала билан тезак ёпиб ташлашган. Қуриганларини ўтин саржинидай батартиб тахлаб, гарам қилиб қўйишаркан.

Сигирлар кўп ва ранг-баранг: қора, симобранг, ола, ок, сарғиш, қизғиш, кулранг... Ҳаммаси семиз. Бу ҳудуд ерлари қақсовроқ бўлгани учун ўтларининг шираси бор шекилли.

Уйлар айвонсиз эди, шундоқ одамлар яшаётан кулба деворининг олдида, яъни айвон ўрнида чорва ҳайвонлари (асосан сигир-бузук) турарди.

— Бу одамларни моли боқаркан-да — сути, ёғи, тезаги билан, — деймиз.

Қамиш сероблигиданми, чорасизликданми, деворлари қамишдан тикланган уйлар, дўкончалар, хатто ошхоналар ҳам бор эди.

Бир қишлоқ хонадонларининг ёнлари, атрофидаги (бу ёқларда ҳам томорқани кўрғон қилиш одати йўқ экан) очик ерларга ёппасига кўк қалампир экиб ташланган эди. Андижон биқинидаги аҳли қалампир етиштириб сотиш билан тирикчилик қиладиган Миробод қишлоғини эсладик.

Кейинги овул, маҳаллаларда гуркираб ўсаётган карам ё баклажон, бодринг ёки маккажўхори, помидор ёки патиссонсимон узунчоқ бир нарсаларга дуч келдик.

Хуллас, ҳар жойнинг ўзига хос мевалари, дарахтлари, полизу сабзавот экинлари бор эди.

Буддизмнинг ўчоғи шу ёқда қолган шекилли, бутсанам кўп. Катта йўлнинг ҳар жой-ҳар жойига махсус қурилган хужралар (улар узоқдан биздаги бекатларга ўхшарди) ичидаги турли кўриниш, турли қиёфада ифодаланган санамлар эғнига сарий ё бошқа либослар кийдириб қўйилган эди. Бут-ҳайкалларга асосан қизил бўёк ишлатилган, аксарият сиймолар ёш ва гўзал — бир қарашда уларнинг қиз ё йигитлигини ҳам ажратиш кийин эди. Лекин ажинасифат, девсимонлари ҳам бор. Шундайларини Калкуттадаги меҳмонхонамиз яқинида, шундоқ гавжум муюлишларда ҳам кўриб эдик. Улар одам хайиқадиған даражада хунук важоҳатли: кўзлари олақула, елкасига тушадиган сочлари тўзиган эди.

Бир жойда бутхона деворларига илон тасвири туширилибди. Шу газандани муқаддас билувчилар тоифасига мансубларнинг иши бўлса керак.

Аслида «Ҳиндистон — буддизмнинг ватани. У эра-миздан аввалги VI асрда (бошқа манбаларда III асрда дейишади — Қ.К.) қулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган. ... Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узоқ давр мобайнида уларнинг диний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан аралашиб, индуизмни юзага келтирган эди».¹ Умумий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқарган бу таълимот — индуизм мамлакатда жуда тез ва кенг тарқалади. Ҳозир Ҳиндистонда аҳолининг тахминан саксон фойизи ана шу динга (қолгани мусулмонлар, носаролар, сикхлар, буддийлар ва жайнизм тарафдорлари) эътиқод қилади. Бойлар билан кашшоқлар ўртасидаги кескин фарқ, камбағалларнинг гўё тақдирга тан бериб, саводхонликка, бой бўлишга ҳаракат қилмасликлари, бизнингча, каста тузумини «абадул-абад» яратилган деб, мана шу қарашни илоҳийлаштириш оқибатидир.

¹ И. Жабборов. «Жаҳон халқлари этнографияси». Тошкент, «Ўқитувчи» нашр. 1985 йил, 112-бет.

Зеро, Хиндистонда мавжуд бўлган Карма ақидаларига кўра, инсон ўз тақдирини ўзгартиролмайди. Киши ҳаётида рўй берган ижобий ва салбий воқеа-ҳодисалар унинг «аввалги туғилиши»да қилган эзгу ишларига ажр ё ёмон қилмишларига жазо, деб тушунилади.

Ҳабиб Раҳмон ҳам ўзимиздан экан... Бечора ошиқу маъшуқалар

Соат ўнларда Патна (қадимда Паталипутра номи билан Магадха давлатининг пойтахти бўлган)га кириб келдик. Узоқроқ, айланиш бўлса ҳам, Патна йўналишини танлашдан муддаоимиз — Худобахш кутубхонасини кўрмоқ ва ундан керакли манбаларни суриштирмоқ эди. Бу бой ва машҳур жавохирлар хазинаси бизга аввалдан маълум эдию, лекин ўтган сафар бу томондан юрмаганимиз учун унга етиб келолмаган эдик. Аллоҳ насиби рўзи айлаб ана шу табаррук даргоҳ остонасига қадам қўйганимиздан мамнун эдик, айниқса, раҳбар. Чунки экспедиция сафарлари дастурини ҳар гал Зокиржон аканинг ўзи тузар, уни тайёрлашдан аввал йўлимиз тушадиган ва махсус борадиган мамлакатларимиз худудидаги маданий-маърифий марказларни — кутубхона ва музейларни, тарихий ёдгорликлар, олий ўқув юртлари, умуман бобурийларга оид бирон гап, маълумот топилиб қолиши мумкин бўлган нуқталарни батафсил ўрганиб чиқарди. Аввалги сафаримиз режасида ҳам «Худобахш кутубхонасига ташриф» деган банд бор эди, шуни эътироф этишим керакки, мен Хиндистоннинг шарқий қисмидаги олис Патна деган шаҳрида шундоқ бой зиёхона мавжудлигини ўша йўриқ билан танишиб билганман.

Кутубхона директори — ўрта бўйли, буғдой ранг юзли, қош-кўзлари қора, қалин мош-гуруч соқоли юзининг ярмидан кўпроғини коплаган, лекин ўзига жуда ярашиб турган Ҳабиб Раҳмон бизни хуштавозе билан қарши олди. Хонасига олиб кириб чой билан меҳмон қилди. Танишдик, Зокиржон ака мақсадимизни айтди. Ҳабиб Раҳмон ташрифимиздан мамнунлигини изҳор этди ва кутубхона тарихи, унинг ҳозирги ҳолати, ноёб қўлёзмалар ҳақида сўзлаб берди.

Зиёхонани 1891 йили Мавлавий Худобахш деган ҳуқуқшунос-адвокат ташкил этган экан. Мавлавий Кал-

кутга Маданият вазири лавозимида ҳам хизмат қилган экан. Қимматли бойлик аслида унга отаси Муҳаммад Худобахшдан қолган. Ўша пайтда бу маънавий хазинаси жовонларида тўрт мингта қўлёзма, 25 мингдан ортик чоп этилган китоблар бўлган экан. Ҳозир йигирма мингдан зиёд қўлёзма мавжуд. Форс, араб, туркий, пуштун, урду ва бошқа тиллардаги бу бебаҳо асарлар энг машхур хаттотлар томонидан кўчирилган. Уларнинг аксарияти кейинги ўн саккиз йил давомидаги тинимсиз излашишлар, бошқа кутубхоналар билан ўзаро ҳамкорликлар натижасида Миср Араб Республикаси, Сурия ва бошқа мамлакатлардан топиб, олиб келинган. Турли даврда, ҳар хил тилларда нашр этилган китобларнинг умумий сони эса икки юз минг нусхадан кўп. Шулардан ўттиз мингдан ошиқроғини араб, йигирма уч минг донасини форс тилидаги асарлар ташкил қилади.

— Жаҳондаги энг йирик кутубхоналар билан бордикелди қилиб турамыз. Бизда шундай нодир қўлёзмалар борки, улар дунёдаги машхур кутубхоналардаям йўқ, — деди Ҳабиб Раҳмон ғурур билан. — Бугундан эътиборан сизлар орқали Ўзбекистон билан ҳам алоқа ўрнатилди, деб ҳисобласак бўлади. Сизларнинг пойқадамингиз ва ўзаро келишувларимиз Ҳиндистон билан Ўзбекистон маданий муносабатларини ривожлантиришга хизмат қилади, деб ўйлайман.

Ҳабиб Раҳмон кутубхонада бобурийларга оид китоблар, қўлёзмалар ҳам кўплигини алоҳида таъкидлади ва бизни илмий ходимлар илм билан жиддий машғул бўлиб ўтиришган хонага бошлаб кирди. «Воқеоти Бобурий», Жавҳарнинг ҳижрий 1082 йилда кўчирилган «Тазкиратул воқеот», шунингдек, «Тарихи хонадони Темурия» асарлари қўлёзмаларининг кўз қорачиғидек асралаётганлигига гувоҳ бўлдик.

Дастлабки саҳифалари зарҳал ҳарфлар билан битилган «Воқеоти Бобурий»ни очиб кўраётганимизда Ҳабиб Раҳмон «эҳтиёт бўлиб варақланглар» дея огоҳлантирди. Бу гап бизга малол келиши мумкин эди. Лекин Ҳабиб Раҳмоннинг жуда маданиятли инсон эканлиги сезилиб турарди. У азбаройи Бобур Мирзога ва унинг мўътабар асарига ҳурмати ва эътиқоди юксаклигидан китобни асраб-авайлаш бурчини назокат қонун-қоидаларидан ҳам устун кўярди. Агар шундай эҳтиёт чоралари кўрилмаса, бу дурдона қўлёзма бир неча юз йилдан бери шундай оҳорли сақланармиди...

«Тарихи хонадони Темурия» асарини Амир Темур ва Захириддин Муҳаммад Бобур авлодлари акс эттирилган 130 дан ортиқ миниатюра суратлари бебаб турар, уларнинг жуда кўпи ҳали бизга маълум бўлмаган ноёб расмлар эди. Кутубхона ана шу суратлардан йигирмага яқинини танлаб олиб, «Темурнома миниатюраларидан намуналар» сарлавҳаси остида нашр этган экан, Ҳабиб Раҳмон бизга мамнуният билан бир нусха ҳадя қилди.

Ҳабиб Раҳмон дилкаш ва серзавқ киши эди. Айна вақтда бизга гўё ўз бойлигини, худди шахсий кутубхонасини намоёниш қилаётгандек мароқ билан гапирарди.

— Мен ҳам асли чағаниёниларданман, — деди у бобурийлар ҳақида сўз кетганда мағрурона бир оҳангда.

Дарҳақиқат, ўша даврда Ҳисор ҳукмдори Хусравшоҳнинг иниси, Термиз, Шаҳрисафо ва Чағаниёнинг ҳукмдори Боқи Чағаниёнийнинг Бобур Мирзога анча яқинлиги бор эди. «Бобурнома»да бир неча бор илиқлик билан тилга олинган бу шахс «гоҳо ўз кўшини ва кўч-кўрони билан келиб, Бобур Мирзога мулозимат қилиб турарди...» Уилям Эрскин Бобур Мирзо билан Чағаниёний муносабатларини анча батафсил шарҳлайди. «Боқи Чағаниёний Бобурга қўшилгандан буён унга вазир ва маслаҳатчи бўлиб қолган эди», деб ёзади у. Бирок, «Кейинги пайтларда, — давом этади у сал қуйида, — Боқи билан Бобур ўрталарига анча совуқлик тушди. Бобур бугунги кунги шухратига кўпроқ Боқининг хизмати кўшини туфайли эришгани учун миннатдор бўлиб, уни ўзига вазир қилиб олган эди. Ношукур ва очкўз Боқи энди шохни ҳам назарписанд қилмай қўйган ва Жаҳонгир (Бобур Мирзонинг ўғай онаси Фотима Султондан туғилган укаси - Қ.К.) билан тил бириктириб, Бобурни ўртадан олиб ташлаш пайида юрар эди. Лекин тақдир ҳар иккаласининг ҳам ниятига яраша насибасини берди. Боқи Чағаниёний катта бойликлари ва оиласи билан Ҳиндистонга кетаётган пайтда йўлда Ёр Ҳусайнга қарашли қароқчилар қўлига тушиб ўлдирилди, моли талонда қолди. одамлари эса ҳар қаёққа тиркираб кетди».¹

Бу тарих «Бобурнома»да шундай баён этилган: «Боқи Чағаниёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшилғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса,

¹ У. Эрскин. «Бобур Ҳиндистонда» («Бобур ҳукмдорлиги даврида Ҳиндистон тарихи»). Тошкент, «Чўлпон» нашриёти, 1995 йил. (Ғ. Сатимов таржимаси). 39-, 44-бетлар.

хар иш қилса, сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлмай ва инсония-тиким бойиста бўлмай, ҳаргиз зуҳурға келмади, балки анвои беадабликлар ва ямонликлар андин воқе бўлди...»¹

Демак, Ҳабиб Раҳмон ана шу Чағаниёний авлодидан, демак, у ҳам ҳарқалай ўзимиздан экан...²

Ҳабиб Раҳмон, шунингдек, Покиза бегимни ҳам яхши танир эди.

— Чағаниёний десангиз, у ҳам мени эслайди. Биз у билан деярли бир вақтда ўқиганмиз. Покиза Султон бегим Баҳодиршоҳ-II га, яъни Бобурийларга бошқалардан кўра яқинроқлигига имоним комил. Ундан ташқари, Дехлида яшайдиган Мирзо Мухтарам Бахт (Урф Алижа) деган одам ҳам бору, унинг бобурийларга дахли қанча ва қандайлиги ҳақида аниқ бир нарса деёлмайман. Мабодо қизиксангизлар, телефони: 326-08-60...

Кутубхонанинг каттагина ўқув хонасида биронта ҳам бўш ўрин йўқ эди: китоб, илм билан машғул бўлмаганлар лоақал газета ўқиб ўтиришарди.

Ҳабиб Раҳмон хонаси билан ўқув зали ўртасидаги чоғроққина майдончада бир неча қабртош бор эди — улар Худобахш, унинг оиласи Жамила Худобахш, ўғли Шаҳобиддин ва бошқа фарзандлариники эди.

Ҳабиб Раҳмон Чағаниёний юртимизга биз сўраган, Бобурийларга тегишли қўлёзмаларнинг нусхаларини микрофильм ё бошқа шаклда юбориб туришга ваъда берди. Зокиржон ака Чағаниёнийни Бобур Мирзонинг таваллуд кунлари муносабати билан Андижонда, феврал ойида ўтадиган анъанавий анжуманга таклиф қилажагини билдирди. Олтмиш учга — пайғамбар ёшига қадам қўйган ва 2001 йилнинг бошидан нафақага чиқишни мўлжаллаб

¹ «Бобурнома». Тошкент. «Юлдузча» нашр. 1989 й.

² Чағаниён — Ўрта асрлардаги вилоят ва шаҳар (милоддан аввалги 16-асрдан милоднинг 16-асригача). Ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шўрчи, Денов, Сарисиё, қисман Жарқўрғон туманлари ҳудуди-га тўғри келади. «Чағаниён» иборасининг келиб чиқиши номаълум. Инглиз олими И. Марквартнинг фикрича, мўғулча «цаган — ок» сўзидан олинган, дейилади китобларда. Балки «оксуяк» маъносида-дир. Мазкур вилоят аввалига анча ривожланган, аҳли иқтисодий жиҳатдан бой яшаган. Мўғуллар истилоси даврида инкирозга учраган. Кушон подшолиги, Эфталитлар, турклар, араблар, Сомонийлар, Ҳазнавийлару Салжукийлар, Бомиён (Афғонистон) Ғурийлари ихтиёрида бўлган. Хуллас, кўп асрлар қўлдан-қўлга ўтиб, 13-аср ўрталаридан Чиғатой улуси таркибига кирган. Чағаниёнийлар тақдири шахсан менга номаълум эди, демак, улар ҳам тиркираб кетишган.

турган Ҳабиб Раҳмон Аллоҳ насиб этса боболари ватани Ўзбекистонга, бобурийларнинг ота юрти Андижонга ўзи билан бирга «Воқеоти Бобурий» ва «Тарихи хонадони Темурия» асарлари қўлёзмасидан совға сифатида олиб боришга ҳаракат қилишини айтди.

Суҳбат ниҳоясида Ҳиндистондаги байрамларнинг кўплиги ҳақида гап очилди.

— Бизда кун ора байрам, — деди Чаганиёний кулиб. — Халқимиз мана шу байрамлар, турли маросимлар билан ўзини овутиб юради, бўлмаса, аҳвол кийин, яшаш оғир, кашшок кўп...

Индуистлар байрами Дивали олти кун давом этиб, одамлар қуёш ботгандан эртасига қуёш чиққунча дарё-анҳорларда чўмилишиб, соҳилларда ўйин-кулги қилишаркан. Шу кунларда «Олтин ҳафталик» байрами бўлиб ўтиши керак экан...

Ҳиндларнинг Кали тангриси шарафига сентябрнинг охири, октябрнинг бошларида ўтказиладиган энг катта диний байрами Пужа эса ўн кун давом этади, ана шу муддатда мактабларда дарс, идораларда иш тўхта-тилади.

Балки, кашшокликнинг авж олишига аслида мана шундай байрамлар сабабдир, дейман, ахир ора кунда дарё-анҳорларнинг бўйларига қапа тикиб ўтираверишса... Қорни оч одамнинг кўнглига ўйин-кулги қандай сиғаркин...

Кейин биз шаҳардаги катта бир майдонда Махатма Гандининг пурвиқор ҳайкалини кўрганимизни айтиб, бу ҳиндлар дохийсининг Патнага нечоғлик алоқадорлигини сўрадик.

— Махатма Ганди озодлик ҳаракатларини ривожлан-тириш учун Патнага махсус сафар қилган, — деб жавоб берди Ҳабиб Раҳмон.

Патна ҳам тозалик борасида хийла дуруст-ку, лекин суворий спортчилар машқ қилаётган Ганди номидаги катта, майсалари қалин ва ўскин майдоннинг ивирсиқлигини кўриб, барибир таъбимиз андак хира бўлди.

Патнанинг хотин-қизлари ичида ўнгликкина, оққина-лари бор эди (демак, қишлоққа нисбатан шаҳар аёлларининг кўркамроқ, хусндорроқ бўлиши дунё миқёсида ҳам табиий ҳол экан).

— Ўғилларга Патнадан келин танласак бўлар экан, — дейди профессор.

Катта ёшдаги аёлларнинг аксарияти сочини орқасига турмак-лаб олишаркан.

Аслида, Худобахш кутубхонасидан чикқач раҳбар даъвати билан жўнавормоқчи эдик, Илҳомжон ва бошқалар «кечаси, Бегисаройдаги меҳмонхонада пашша ухлатмади, бугун сал дам олволсак», дейишди.

Ҳабиб Раҳмоннинг мулозимларидан бири телефонда меҳмонхона суриштириб-топишга ёрдам берди. Шу кўчанинг ўзида ўртаҳол кўноқхона бор экан, жойлашгач, сал наридаги хитой ресторанига кириб, тушлик билан кечликни омухталадик.

Ресторан ним ёруғ, пастак аммо кенг хонанинг бир чеккаси гулдор темир панжара билан ихоталанган эди... Ана шу хос жойда бир эркак ва жувон — ошиқ ва маъшуқа ўтиришарди. Уларнинг бир-биридан кўз узмай, мудом табассум билан, бир-бирларига энгашган кўйи, паст овозда гаплашишларидан ва ҳар замон-ҳар замонда биз томонга ҳадикли, хижолатомуз назар ташлаб кўйишларидан шундай тахмин қилдик. Фақат улар биздагидай бурунма-бурун эмас, балки ёнма-ён, тиззаларини, нафақат тиззаларини, балки ёнларини — елкадан то тўпигларигача бир-бирига тирашиб ўтиришар ва кўринишларидан улар ҳаётидаги энг бахтли, энг фароғатли дамларни бошдан кечиришмоқда эди. Ошиқ бесўнақайроқ, ёши ҳам анча катта эди. Маъшуқа эса, аксинча, ёш ва кўғирчоқдай, киноактрисаларга ўхшарди. Шу жойда бу борадаги, яъни сиртки номутаносибликнинг анча ғалат ва ғайри кўринишига, «гулни гулга кўшиш керак» деган ибора шунчаки тўқилган гап эмас, балки ҳикмат эканлигига ишондик.

Ва, Маҳфиратнинг гаплари ёдимга тушди. Демак, ошиқ-маъшуқлар кўча ва хиёбонларда ошқора юришолмайди, мана шундай пана-пастқам, хилват гўшаларда хуркиб-писиб дийдорлашадилар ва висол мавридию масканларини келишиб оладилар...

«Дийдор» ресторанидан чикқач, раҳбар билан китоб дўконлари бўйлаб сайр қилдик ва бобурийларга оид катта бир асар («Ҳиндистон тарихи» рукнида), бобурийлар ҳаёти болаларбоп ҳикоя қилиб берилган иккита алманах-насрий баёз топдик.

Ўзида йўқ суюниб кетган Зокиржон ака чўнтагидан бир даста пул чиқариб, китобларнинг нархини ҳам сўрамай, сотувчига узатди ва менга караб «профессорнинг бир кўзини куйдирайлик», деди.

Худди шу пайтда кўчада яна тарақа-туруқ, ноғора товуши эшитилиб қолди. Қарасак, йўлнинг кун чиқиш

тарафидан бир тўп одам келяпти (машина ва бошқа уловлар халойиқ ортидан аста юрарди), ўртада, бир соябон аравада беш-олти йигит бўлиб, биттаси микрофон ёнида ашула айтапти. Аравага радио карнай ҳам ўрнатилган. Ерда ўн-ўн беш чоғли ёш-яланглар ўйинга тушиб келишарди. (Бу ҳолат биздаги «куёвчакирди»ни эслатарди). Орқадаги яна бир усти очик аравада катта бут-санам ётқизиб иккинчи бир баҳайбат, девсимон бут тик қилиб қўйилган. Бут атрофида турганлардан бири аллақандай идишдан кизил рангли кукунни ҳовучлаб олиб, атрофга сочиб кетяпти...

Боя Чағаниёний айтган байрамлардан яна бири эди бу.

Габрово латифаси

5 ноябр, якшанба

Барвақт — соат олтиларда жўнамокчи эдик. Буюм-жомадонларни «Тойота»га ташиш жараёнида Фарруҳ калитни машина ичида қолдириб қулфлаб қўйиб, бир соатча уринишди. Хиндистонда нима кўп — бекорчи кўп. Худди хинд киноларидагидай бир зумда атрофимизни ўраб олишди. Мен очаман, деб, ҳали униси уриниб кўради, ҳали буниси. Раҳбару ҳамма тажанг. Илҳомжон боякиш терлаб-пишиб кетди. Фарруҳ хижолатда: ҳали Зокиржон аканинг кўзига мўлтирайди, ҳали Илҳомжоннинг, ҳали сим қидириб кетади, ҳали машина атрофини гир айланиб чора излайди...

Раҳбар «калитни ҳеч кимга бермаслик керак», деб, «қизим сенга айтаман...» қабилида ҳайдовчига танбех беради.

Яхшики, бошқа бир машина калити тушиб қолди, бўлмаса...

Варанаси-Лакнов йўналиши бўйлаб жўнадик.

Шаҳар ичи ва ташқарисида ит кўп, лекин негадир бари майда — каттароқ кучукдай.

Патнадан беш-олти чақирим юрилгач, икки тарафда яна ботқоқ қўллар бошланди. Кўча бўйида шаҳардан ташиб чиқилган ахлатлар уюм-уюм, том-том бўлиб ётибди (лекин, ахлатнинг шаҳардан ташқарига олиб чиқилганини биринчи кўришимиз). Қўл-ҳовузларнинг нарёғи эски, кўримсиз уй-жойлар. Мана шу ботқоқлик-

ларда оппоқ чиройли нилуфарларнинг ўсгани ғалати ва хайф..

Тезакчилик билан «шуғулланадиган» хароб овуллар бошланди. Янгилик — баъзи ерларда, шундоқ йўл бўйларида ҳожатхоналар қуриляпти, лекин олди томони очиқ — эшиксиз... Одамлар эса эрта сахарларда, уйлари ёнида қандайдир дарахтдан кесиб олинган новда-мисвокда ҳафсала билан тишларини тозалаб туришади. Уларни кўриб, қайси бир шаҳарда кўзим тушган «Тишингизни асрасангиз, кулгингизни асрайсиз» деган реклама хотирамга келади. Яхши гап.

«Тойота» мизнинг сигнали ўлди (тўхтовсиз чалиб юришга тўғри келяпти-да). Йўл-йўлакай излаб боряпмиз. Мен топилмаганига хурсандман. Чунки батангга келган кулоқлар анча ором олиб колди.

Ажабки, йўл бўйларида катта спорт майдонлари ва уларда югураётганлар, бошқа машғулотлар билан шуғулланаётганлар кўп (бу ҳам бошқа жойларда кўрилмаётган ноёб ҳодисалардан эди).

Манер деган жойда тухумхўрлик билан нонушта қиладиган бўлдик (харқалай сувда қайнатилади, пўчоғи арчиб ташланади). Ҳиндлар жуда камтомоқ, тухумниям, нари борса, битта ейишади. Бизнинг бир уюм тухумни олдимизга қўйиб олганимизни кўриб ҳайратланишганини сезиб қоламиз. Габрово латифасини эслайман: габроволик беваникига меҳмон келган экан, бека бир дона тухумни пишириб унинг олдига қўйибди-да, суҳбатлашиб ўтирибди. Шу пайт аёл ёнидаги ўғилчасининг дастурхондаги тухумга кўзини лўқ қилиб тикилаётганини кўриб, унга танбех берибди:

— Нафсингни бирпас тийиб ўтир, болам, меҳмон амакинг ҳўкизмас-ку, битта тухумнинг ҳаммасини еб қўймас, сенгайм колдирар...

Атрофимизда кузатиб турганларга қарасам, кўзимга ана шу габроволик болакай кўриниб кетади. Дарҳақиқат, «Одатда қишлоқ аҳолиси кам — кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Гуручдан тайёрланадиган овқатлар энг севимли ва кенг тарқалган таомлар ҳисобланади, аммо камбағал оилалар уни ҳам кам, асосан байрамларда истеъмол қилади. Қанд ёки шинни ва ёнғоқ қўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқ таомдир», деб ёзади ҳиндшунослар. Умуман гуруч ҳиндларда табаррук неъматлардан ҳисобланади. Ҳатто эмизикли болага

биринчи марта гуруч пишириб бериладиган кун ҳам алоҳида маросим сифатида, яқин қариндошлар иштирокида ўтказилади ва у аннапашан кунни деб аталади.

Кўк чойимиз йўқ, ўн кунчадан бери хумори эдик, шу ерда бор экан. Яхши нав эмас-у, ҳаркалай, гул йўқ жойда тикон ҳам гул, дейишади-ку.

Бирдан ноғоранинг пала-партиш овози чиқиб қолди. Қарасак, сал наримизда, шундоқ кўча билан устахоналар ўртасидаги майдонда ҳинди эркак ва аёл — эр-хотин бўлишса керак, иккаласи ҳам бир-биридан ориқ — кичкина ҳинд ноғораси ва патнисга ўхшаган нарсани ерга тўнтариб олиб чалишарди. Бир яшарча боласини ёнларига — чипта четига ётқизиб қўйишибди. Бўйи етаётганлик аломатлари сезилиб қолган қиз чиптанинг ўртасида енгил атлетика машқларини ижро этиб, яна бошқа хунарлар кўрсатишга киришди. Унинг ёнида беш-олти ёшлар чамасидаги яна бир қора қизалоқ опасига (шундай бўлса керак-да) таклид қилиб ўйнар эди.

Ўсмир қиз бошини орқага энгаштириб, пешонасига сув тўлдирилган шишани қўйиб, ўтирди, чалқанчасига ётди ва шу ётган қўйи ерда илондай тўлғониб, шишани гавда ҳаракати ёрдамида пешонасидан дам чап, дам ўнг чаккасига ўтказиб, яна ўрнидан тура бошлади. Бир зумда томошаўрлар тўпланишди. Ўйин кўрсатувчилар ҳаваскор, сайёр циркчилар эди — биздаги тўй ҳидини сезиб кириб боришаверадиган ноғорачи, ёғочоёқчилар каби — сабаби тирикчилик албатта...

Томошаўйлар давраси кенгайиб, зичлашиб борар, лекин негадир ҳеч ким пул ташлай демасди. Эр-хотин эса ноғораю мистовокни тобора зарб билан уришарди. Ҳаваскор сеҳргар қиз ҳамон эшилиб-бураларди... Уларга пул керак эди...

Шон дарёсининг Коилвар деган кўпригидан ўтяпмиз. Узунлиги 2 км. экан. Кўприкка кетган металга ақл озади (Ҳиндистонда металлургия саноати ривожланган, темир, кўмир конлари кўп). Дарёда кемаларда балиқ овлаётганлар, ўртадаги оролчалардан қайиқларда қум ташиётганлар беҳисоб эди.

Байт:

*Нақадар ҳузурли ватанга қайтмоқ,
Энг гўзал, тўғери йўл — Ватан йўлидир...*

Юртга қайтиш иштиёки кучайди чоғи, хаёлдан ана шу сатрлар кечди.

«Кимдир ҳаётнинг, одамларнинг фазилатларини яхшироқ кўради, кимдир салбий жиҳатларини, камчиликларини...» Ён дафтаримдаги бу гапларнинг нима муносабат билан битилганини эслолмадим, Зокиржон ака йўл-йўлакай Покиза бегим билан бўлган мулоқотларимизни, Лаълбоғдаги музейни, Худобахш кутубхонасини, Ҳабиб Раҳмонни ҳаяжон билан, такрор-такрор ёдга олар, уларни алқарди..., шунинг учун бўлса керак... Ҳа, Зокиржон ака инсонлардаги ижобий хусусиятларни кўра билар, улар томонидан амалга оширилган эзгу ишларни сидқидилдан эътироф этар, улар ҳақида ҳавас билан, завқ билан гапирарди.

Ҳиндистоннинг бу томонларида шоли камрок, дук-какли, полиз, сабзавот экинлари кўпроқ эди. Айниқса, гулқарам бисёр — у бозорларда ҳам гул каби энг аввал кўзга ташланарди.

Йўл гоҳ созлашиб, гоҳ айнийди.

Одамлари «ғарибингман...» ашуласини кўпроқ айтиб юришади чоғи. Лекин, моли бор, тезаги кўп. Ўтин қиммат, шунинг учун асосий ёқилғи бўлган таппи — тезак фарам-фарам қилиб тахлаб қўйилган эди.

Хулоса: деҳқончилик, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи барча жойларда, яъни қишлоқларда нознеъмат яратувчиларнинг моддий-у маданий ҳолатлари яхши эмас, шаҳарларда эса, нисбатан, ё умуман хийла яхшилигига гувоҳ бўлдик. Яна бир нарсага — бойларнинг камбағал-бечоралар билан ишлари йўқлигига, уларга қайишмаслигига амин бўлдик.

Дийдаси қаттиқ жувонлар

Маймунчалар галасига дуч келдик. Ўртача ит катталигидаги бу махлуқотлар биздан ҳадиксирагандай яқин келишмасди. Лекин улардан бири машинадан тушаётган профессорнинг кўлидаги апелсинни қандай олиб кетганини ҳатто Неъматиллонинг ўзи ҳам пайқамай қолди — назаримда учиб келдиёв... ва яна шундай тезликда биздан узоклашди. Жудаям чакқон-а...

Видеокамера Фаррухдан ташқари Зокиржон аканинг ўзида ва Илҳомжонда ҳам бор эди. Маймунчаларнинг орқасидан юришиб, армонсиз тасвирга олишди. Жони-

ворлар камералар таъкибидан дарахтларнинг баланд шохларига чиқиб, қалин барглар орасига яшириниб қутулишди.

Устахоналару дўконларда магнитофонлардан таралаётган ашула садолари оламни бузаман, дейди. Ҳай, секинроқ кўй, дейдиган одам йўқ шекилли.

Кечаси соат ўн яримгача йўл юрдик. Варанаси — Лакнов йўли текис ва соз эди.

Султонпур шаҳрида излаб-излаб, қадрдон меҳмонхонамиз «Вижа Де Люкс»ни топдик. Мен уни аввалги сафарномада «Дилекс» шаклида ёзиб эдим.

Инглиз тили грамматикаси ва қонун-қондаларини билмаганим панд берар ва хуноб бўлардим: ажаб! Сўзнинг ёзилиши бошқачаю, ўқилиши бутунлай бўлакча-я! Масалан «интернационал» шаклида ёзилган сўз «интернейшнл» деб талаффуз қилинса!.. Баъзи сўзларнинг олди ва охиридаги Н (хаш) ҳарфи ўқилмаслиги керак. Ўқилмайдиган бўлса, уни ёзишнинг нима кераги бор — ахир, бу қоида одамни чалғитиб, ўша тилни ўрганишни қийинлаштиради-ку, ҳе, тилингиздан ўргилдим, буни ислох қилиш керак, дейман профессорга.

— Бу масала кўтарилган, — дейди Неъматилло, — лекин бошда шундай қабул қилингани туфайли ёзув икки хил бўлиб қолади, унда аввалги китоблар, манбалар ва бошқа ҳужжатларни ёшлар ўқиёлмай, ислоҳдаги ёзувни эса катталар ўзлаштиролмай қийналишади, дейишиб, бу фикрдан қайтишган.

Ўйлаб кўрсам, инглиз тилшунослари ҳақ ва ақлли экан.

Ўтмишдаги йирик сиёсатдонлардан бири араб тилини ўрганишга ўша алифбодаги зеру забарлар монелик қилишдан қуюниб ёзган эди. Мен ҳам инглиз тилини ўргансам яхши бўларди дейману лекин ёзув билан ўқишдаги номутаносиблик, менинг наздимда кераксиз туюлган «хаш»-пашлар шаштимдан қайтарарди...

Меҳмонхона ёнида катта тўй бўлаётган эди. Шундоққина йўл бўйидаги майдонда — рангин матолар, зарли иплар билан катта хоналар, йўлаклар ясалган (Демак, биздаги бойлар, тўралар кўчага тўйхона қуришни мана шу томонлардан ўрганиб кетишаркан-да). Пўрим хонимлар, пўрим жаноблар у ёқдан бу ёққа кириб-чиқиб туришибди.

Меҳмонхона фойесида эса йигирмадан зиёд эркагу аёл, аксарияти ёшлар, келишган бир йигитни ясантиришиб, унга салла ўратишарди. Демак, у — куёв. Барчаси

оқ юзли, яхши кийинишган эди — аслзодалар, яъни олий кастага мансуб бўлишса керак.

Биз оқ юзли ва кўркам қиз-жувонларга, тўғриси, шу нақалари ҳам бор экан-ку, деган мазмунда, гўё уларнинг маросимларини хорижликлар сифатида шунчаки қизиқиш билан кузатаётган бўлиб анчагача қараб турдик. Одатда аёл зоти ўзларига синчков ва ишқивозлик билан йўналган нигоҳларни безътибор қолдиришмайди. Бу ердагилар эса бизнинг ҳайратимизга ҳам, эҳтиросли қарашларимизга ҳам парво қилишмасди, улар гўёки бизни кўришмасди, пайқашмасди ҳам...

— Дийдалари қаттиқ экан, булардан келин ҳам, бошқасини... ҳам танлаб бўлмайди, — деб бир-биримизга тасалли берамиз профессор билан.

Ниҳоят, куёвни ясантириб бўлишгач, уни ўртага олиб, тўйхонага чиқиб кетишди. Тошкентдаги бир тўй ёдимга тушди. Талабалар шаҳарчаси билан ёндош маҳалладаги хонадонлардан бирида ясантирилган, салла ўратилган куёв билан харир либосли келинни олов атрофида айлантиришган эди. Ўшанда мен хинд киноларини эслагандим. Демак, бу ҳам шарқ халқлари урф-одатларидаги муштарак жиҳатлардан бири.

Дўстларим менинг омадим

6 ноябр, душанба.

Эрталаб эшигимиз тагига, останага «Ҳиндистон таймс» газетининг янги сонини ташлаб кетишибди. Шу одатлари яхши экан. Газета одатий икки варақли, лекин биринчи ва тўртинчи саҳифалари рангли суратлар билан безатилган, қоғози олий навли, ҳарфлари (инглизча) ниҳоятда тиниқ эди.

Султонпур — Лакнов 135 км. эди.

Йўл яхши, гўзал табиат, жунгли сифат қалин дарахтзорлар, гала-гала маймунчалар учраб турибди. Орада яна «обод-обод» (дарвоқе, ивирсиқ жойларга ана шундай от қўйиб олганмиз) кишлоқлар чиқиб қолади, лекин чидаса бўлади.

Баъзан, гўзал табиатли соз йўллар ҳам узоқиб кетса, зерикарли туюла бошлайди. Табиат манзараларидаги ўхшашлик, бир хиллик кўзни толдиради, одамни мудроқ босади.

Айникса, мен каби табиатан камсуханларга қийин. Кўнглимда бир гап, фикр туғилса, шу мулоҳаза, шу гап ёнимдагиларга янгилик берадими ё қизиқ туюладими, деб ўйлайман. Йўқ, деган хаёлга бораману, дилимдаги тилимнинг учига чиқолмай, бўғзимда қолади. Бу эса менинг феъл-атворимга айланиб кетган. Кейин оғзаки нутққа жуда эринчоқман: бирон ҳодисани сўзлаб беришни мўлжалласам, хўх-хў, шунча воқеани қачон айтиб бўламан, деган ваҳима пайдо бўлади онгимда ва ахдимдан қайтаман ёки қисқартириб, наридан-бери ҳикоя қилиб кўя қоламан. Бошқалардай, кўрган-эшитганларимни тафсилотлари билан ҳикоя қилишга тоқатим етмайди. Иннайки, даврадагилардан биронтаси от солдириб, яъни менинг сўзимни бўлиб, ўзиникини бошлаб юборса ё кулок осмай, аланг-жалаңг қилиб ўтиришганини пайқасам, ғиппа бўғиламан, кейин гапни давом эттиришга умуман рағбатим бўлмайди. Баъзилар сийқаси чиқиб кетган «афанди»ни ҳам худди ҳозиргина ўзи тўқигандай завқ-шавқ билан айтаверади, мен бўлсам, янгидай туюлган латифани айтишга чоғлансам ҳам, эҳтимол буни эшитишгандир деган андиша тилимни боғлаб кўяди. Қисқаси, гапиришдан кўра тинглашни афзал биламан. Менимча, сўзамол кишилар гапдон шерикдан кўра соме ҳамсуҳбатни маъкулроқ кўришса керак. Ҳарқалай, ўзимни зерикарли ҳамроҳ, камсукум суҳбатдошлар тоифасига мансуб одам ҳисоблайман. Лекин шунга қарамай дўсту ёрларим ва хайрихоҳларим кўплигига минг-минг шукрлар қиламан. Яна Оллоҳга беадад ҳамду санолар айтишим вожибки, менга нукул одамшаванда, дилкаш, суҳбати жонон, қизиқ-чисифат ҳамдам ва оғайнилари рўбарў қилади. Ана шундайлар болалик ошноларим орасида ҳам (Баҳром, Ҳасанбой, Абдуллажон каби) бор. Тошкент университетида ўқиётганимда эса Аллоҳнинг инояти билан яна бир хушчакчак, садокатли дўстни — Шодмон Отабекни топдим! Дорилфунунни битиргач қалби дарё, улуғ инсон Ёкуббек Яқвалхўжаев билан ўн йил бир хонада ўтириб ишлаш насиб этди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимидининг раҳбари сифатида — Андижонда иш бошлаган кунимдан ёнимда ниҳоят даражада тўғри сўз ва ҳалол одам, ҳикмат ва ҳазилга бой, гурунгларига дил асло тўймайдиган шоир Фозил Эмин пайдо бўлди ва биз у билан қарийб ўн олти йил энг аҳил ака-укадай бўлиб юрдик. Янаям тўғрироғи, ёшимиздаги каттагина фарққа қарамай, оқибатли, бир-биримизга содиқ дўст эдик. Раҳ-

матли, 2001 йил январ ойининг бошларида уйқусизлик, юрак хасталигидан казо қилди. Илоҳо, охирати обод бўлсин.

Экспедициянинг ўтган галги сафарида таниқли кино-оператор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Тўлқин Рўзиев билан бир ўриндикда ёнма-ён ўтириб, икки ойлик муҳлатнинг қандай ўтиб кетганини ҳам билмай қолган эдим. Тўлқин ака ўта камтар, ўта хокисор ва лекин жуда хушчақчақ, жуда улфатнишин, мияси латифа комбинати эди. Бу инсон ҳақида «Хинд сорига» китобимда ёзганимдай, кўп чекиш ва шароб ичишга мойилликдан бошқа камчилиги бўлмаса керак, деган хулосага келган эдим. Одамларга, хусусан ҳамқаламларига ҳамиша яхшилик қилишга буюрилган Тўлан Низом, камтарлик ва донишлик юкини пинҳона ва мардона кўтариб юрадиган Тоҳир Маликлар билан кадрдонлигимиз алоҳида мавзу.

Кези келиб қолди: атоқли адиблар Миртемир, Назир Сафаров, Сарвар Азимов (жойлари жаннатда бўлсин), Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов, таниқли ёзувчилар Носир Фозилов, Шукур Холмирзаев каби устоз ва устоз мақомидаги улуғлар меҳри-эътиборидан баҳраманд бўлмоғим, маънавият, Бобур Мирзо фидойиси Зокиржон Машрабов билан феълү фикру дунёкарашларимизнинг хил келиб қолиши, «Холис» савдо-саноат бирлашмасининг бош директори, янги давр тадбиркори Шокиржон Иброҳимов билан ҳамкорлигимиз («Холис» газетаси) — бу имкони саодатларни ҳам аввало меҳрибон Аллоҳ ўз инояти билан менинг ишиму қилмишимни, юзиму сўзимни ул зоти шарифларга илиқ кўрсатгани шарофатидан деб биламан. Илло, ўша касбу ижод пири-моҳирлари назарига тушмаганимда бугунги камтарона мартабаларга эришмоғим, Бобур номидаги халқаро экспедицияга аъзо этилмоғим ва ушбу китобларнинг битилмоғи гумон эди...

Бу гал сафимизда Тўлқин ака йўқ, озчилик — борйўғи беш кишимиз, сафар хийла зерикарли бўлса керак, деган ташвишда эдим. Неъматилло Отажонов мен умид қилган йўлдош — лутфгўй-латифагўй, улфат чиқиб қолди. Мана, у билан бир ўриндикда ёнма-ён ўтирибмиз. Ўзим тавсиф этган ҳол: у кўпроқ гапиради, мен кўпроқ эшитаман. У кўпроқ кулдиради, мен кўпроқ куламан. Яна бир муҳим сифати: Неъматилло таржимон, инглиз

тили мутахассиси, бу жихатдан у ҳамамизнинг ишонганимиз, суянганимиз. Ўзиям, англизчага шунчалик киришиб, берилиб кетганки, ўз фикрини асослаш учун бир мақол ё хикмат гап келтириш зарур бўлиб қолса «бизда... (яъни англизларда, демокчи) бундай дейилади», деб бошлайди. Масалан, «Шаркми, ғарбми — ўз уйинг яхши»... Бу мазмунан ва мантиқан «ўз уйинг — ўлан тўшагинг» деган ўзбек мақолига тўғри келади. Лекин кўпинча профессор айти ўзбек мақолини ҳам, ҳазилми, чинми — «инглизларнинг мана бу мақоли...» деб юбора-верарди. Шундай пайтда унинг ҳарқалай ўзбеклигини эслатишга тўғри келади, ўртамизда ҳажвиёна, ҳазилона баҳс-мунозара бошланади. Яхшики, профессор «айтганимни ҳимоя қилмасам узангидан тушиб қоламан», дейдиганлар хилдан эмас. Ҳар нечук, битимга, мурасага тез келамиз ва шунинг учун ҳам бир-биримиздан зерикмаймиз. Кейин-кейин унинг англизча «кистирма»ларига шунчалик кўникиб кетдикки, бирон мавзуда гап очилиб, баҳсга айлангудай бўлса, «бу борада англизларнинг фикри қандай?» деб савол берамиз ҳазиллашиб.

— «Сен менинг орқамни қашлаб қўйсанг, мен сенинг орқангни қашлаб қўяман», дейишади, — дейди Неъматилло жилмайиб.

Соқолга ҳам чидаш керак... Беозор йигитнинг «қилгулик»лари

Йўлда «Тойота»миз яхши тортмай қолиб, Илҳомжон яна кавлашга мажбур бўлди.

— Машина тузатишга кўп устаси фарангу, фақат боғнинг директорлиги эсига тушиб кетяпти, холос, — дейди раҳбар кулиб. — Бу одам билан, демак, чўлу биёбонда ҳам доғ қолмайсиз, ишонинг.

Соқолга ўрганиш қийин бўляпти. Илҳомжон бошда-ноқ ёппасига қўйворган. Фаррух анчагача тархашлик қилиб юрди. Каттанинг «қизим сенга айтаман, келиним, сен эшит...» қабилдаги одатий қакитма-сўқитмаларидан кейин шашти пасайди. Неъматилло иккимизнинг ҳам соқол қўйгимиз йўқ эди. Бир ҳисобда ҳар куни эрталаб-ки битта ташвишдан хориж бўлиш яхшию аммо кунда соқол олиб юрган одамга жуда хунугинг чиқиб кетгандай туюлар, яна қичишиб диққат қилар, қолаверса, суратга, видеога Робинзон Крузога ўхшаб тушамизми,

кўрганлар нима деб ўйлайди, деган хаёл бизни ижиргантирарди.

Афғонистонга ўтиш экспедициянинг бу галги сафари дастурида йўқ эди. Лекин «вазиятга қараймиз, иложи борича киришга ҳаракат қиламиз», деган эди раҳбар ва хусусан Неъматилло иккимизга Кобулдаги Бобур Мирзо қабр-мақбараси, бобурийларнинг асосий муқим қароргоҳи ва хонадони бўлган Болон Хисор қалъаси, у яратган Боғи Бобур, Қандахордаги Хумоюн отаси хотирасига барпо қилдирган Чилзина минори, «Бобурнома»да ҳайратланиб тасвирланган Исталиф шаҳри, Боғи Калондаги Бобур Мирзо қўллари теккан чинорлар ҳақида ҳаяжон ва маҳобат билан гапириб, бизнинг қизиқишимизни орттирарди (бундай пайтларда соқол қўйишдан оғирроқ шартларга ҳам кўнмоққа тэйёр бўлур эдик).

— Мен Афғонистонга беш марта кириб-чиққанман. Демак, масалан биз кирадиган Кобул атрофларида уруш бўлаётгани йўқ...

Аслида Зокиржон ака таърифласа-таърифламаса Бобур подшоҳ умрининг учдан бир қисмидан зиёдроғини ўтказган ва кўпинча хушқайфият билан қаламга олган Афғонистонни, хусусан машҳури жаҳон Кобулни кўрмак менинг ушбу сафарлардан кўзланган асосий мақсад ва орзуларимдан биридир. Профессор Неъматилло ҳам шундай фикрда-ю, фақат бизга соқол қўйиш эриш ва гайри одат эди.

Бу масала йўл-йўлакай бот-бот муҳокама бўлиб турарди.

— Афғонистонда эркакларнинг соқол қўймаслигини, умуман, ислом қонун-қоидалари тартибларига риоя қилмасликни ёмон олишади, — дейди Зокиржон ака ўз даъватининг сабабларига изоҳ бериб.

Илҳомжон билан Фаррухнинг эса «Афғонистон» номи эшитишга ҳам хушлари йўқ эди. Улар бу жанггоҳ мамлакатнинг бомба, миналардан хароб бўлган йўллари-дану раҳбаримиз айтган ўта қаттиқ тартиботларидан безиллашарди. Иккалови ҳам аввалги сафарларда Афғонистонда бўлишган ва айтишларича хийла ранжу машаққатлар чекишган эди. Ана шу ранжу машаққатларни, табиийки, Зокиржон ака ҳам бирга чекишган, балки бошлиқ сифатида кўпроқ чеккан, лекин шундай бўлса ҳам унинг бу ранжу машаққатларни яна чекишдан чўчимаётганига, қайтмаётганига ажабланардик биз. У Бобур Мирзо ва бобурийларнинг муборак пойқадамлари

теккан йўлларда қайта-қайта юрмоқдан эринмас, ўзи кучли эътикод қўйган бу мухтарам зотлар номи билан боғлиқ шаҳару кентларни, тарихий ёдгорликларни, меъморий обидаларни, боғ-роғларни такрор-такрор кўрмоқ, тамошо қилмоқдан асло зерикмасди. Унинг мана шу эътиқоди, жаҳди ва журъати бизга куч берар ва Кобулни кўриш истагимизни барқарорлаштиради. Афғонистонга ўтиш илинжида биз ҳам сокол билан боғлиқ азиятларни чемоқликни гарданга олиб эдик...

Сокол муаммоси ва бошқа жамики ташвишлардан бизни яна гўзал табиат чалғитади, узун тумшукларини ва бутун жуссасини адл тутишиб, бир томонга қараб, хаёл сураётгандай қарахт бўлиб туришган оппоқ лойхўрақлар ўзига ром этади.

Албатта, Ҳиндистоннинг гўзал табиати манзараларини, ҳайвонот ва паррандалар дунёсини, рангин гулларини томоша қилиш завқли, марокли эди, лекин биз учун бобурийлар қадами етган жойларни зиёрат айлаш, уларнинг тарихий, бадий асарларини, улар ҳақида ёзилган китобларни излаб-топиш, ўқиб-ўрганиш янада қизиқроқ ва муҳимроқ эди. Чунки бундай ноёб маданий-маърифий бойликларнинг кўп қисми бобурийларнинг ота-она юртида номаълум ёки маълум бўлса-да, етиб келмаган. Зеро, экспедициямиз дастурининг асосий бандларини мана шу қутлуғ вазифалар ташкил этарди. Шунинг учун ҳам биз энди қанча шаҳару қишлоқларни ортда қолдириб, Лакнов сари ошиқардик. «Бобурнома»да бир неча бора зикр этилган бу қадимий шаҳарда ҳам бой кутубхоналар бор деб эшитганмиз.

Бирок, Лакновга етиб бориш ҳам осон бўлмади...

Илҳомжон жуда беозор йигит, сигнал чалавери (янги сотиб олиб қўйганмиз) зада қилаётганини ҳисобга олмаса, бошқа айби, камчилиги ҳам йўғ-ов. Хусусан менинг қулоқларим жуда безиллади. Энг алам қиладиган жойи — велосипедчилар ё пиёдалар (шаҳардан ташқари, қишлоқ йўлларида) сигналимизга пашша қўнганчалик ҳам парво қилишмасди. Чунки улар йўл четидан юришар ва орқадан тўхтовсиз равишда ҳар турли улов воситалари келишини яхши билишарди. Илҳомжон албатта, боласига кўзани синдириб қўймагин, деб аввалдан тарсаки туширган афандидай, эҳтиёт чораси сифатида сигнал чаларди, лекин хинд ҳайдовчилари билан баслашаётгандай, ўта ортиқча кўп чаларди, улаб-улаб, паровоз қилиб юборарди. Бу борада борган сари унинг «маҳорати» ошиб борарди...

Лакновга ўтгиз чақирим қолганда машинамиз тўхтади. Боя тарновдан куюқ тутун чиқиб кетган эди. Орқа капотнинг эшик-ойналарига афтол сачратиб юборибди.

— «Кўлса» пишибди шекилли, — деди Илҳомжон.

Бу яқин орада устахона йўқлигини аниқладик ва ҳиндларнинг бир «ЖИП» машинасини 500 рупийга кира килиб, судратиб Лакновга жўнадик. Зокиржон ака асабийлашиш, куюниш ўрнига ушбу ҳолатни хотиржамлик билан видеотасвирга олди.

— Инсон ҳамма нарсага тайёр туриши керак, айниқса, сафарда, — деди у. — Узоқ йўлда ҳамма нарса юз бериши эҳтимол. Шундай бўлиши мумкинлиги хаёлимда бор эди...

ЛАКНОВ

Рикшачига осон тутманг

Яна бир бесарамжон шаҳарга кириб боряпмиз. Деворларда кафтдай бўш жой йўқ — ҳаммаёқ реклама, ёзувлар. Бўёқ текинмикин, дейсиз (Кинотеатрлар пештоқидаги улкан суратлар одам (аксарият кино актёрлари ва актрисалари)нинг ўзидан ҳам катта.

Сартарошлар худди Қашқардагидай кўча бўйларига кўчма дўкон тикиб, шахдамлик билан соч-соқол қиртиш-лашяпти.

Лакновда ҳам, бошқа шаҳарлардаги каби мопед типидagi мотоцикл минган қизлар кўп эди.

«Тойота» устахонасини топиш қийин бўлди. Серқатов шаҳар ичида тирковда юришнинг машаққатини айтинг. Яхшики ҳар қадамда тўхтатиб эговлайдиган «ДАН»-чилар йўқ эди.

Бу ерда одамгарчилик яхши экан. Киракаш йигитлар аввал бир устахонага олиб боришган эди, у ердагилар бошқа манзилга йўллашди. Бу жой «Тойота» фирмаси бўлиб, устахонаси йигирма беш чақиримча нарида, қўналга (аэропорт) томонда экан. Бир йигитни кўшиб беришди. Сервис-устахона директори бизни жуда яхши кутиб олди. «Қидирув-текширув» ишлари бошлангач, Илҳомжонни қолдириб (бояқиш бунақа «қолдириб» кетишларга кўникиб кетган экан), бошқаларимиз тушликка жўнадик. Сервис машиналаридан бирида ресторанга олиб бо-

риб кўйишди. Қайтишда иккитадан бўлиб рикшага ўтирдик. Ташқаридан караганда рикша ҳайдаш осонга ўхшаб кўринарди. Рикша — уч гилдиракли велосипед устига ўрнатилган, орқасида суянчиғи бор арава — извош. Раҳбар иккимиз ўтирган рикшанинг ҳайдовчиси ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги ўспирин эди, унинг кучаниб педал тепишини кўриб (икковимиз салкам икки центнер бўлсак керак), унга, умуман рикшачиларга нақадар қийин эканлигини ҳис қилдик. (Велосипедда иккита оғир одамни учкаштириб олган ўсмирни тасаввур қилиб кўринг!) Аксига олиб, йўлнинг биз бораётган томони баландлик эди, болақай ҳар замонда, текисроқ жойда бирпас эгарга ўтирарди-да, кейин яна оғирлигини, бор кучини дам ўнг оёғига, дам чап оёғига ташлаб, бутун вужуди билан икки тарафга эгилиб-букилиб ҳайдарди. Жуда хижолат бўлди, суяги қотмаган шу норасиданинг аравасига чиққанимизга афсусландик. Бунинг устига йўл қирғоқидаги дўкон ва устахоналарда ўтирганлар, йўловчилар биздан ўқинишаётгандай, бола бояқишга раҳмлари келаётгандай туюларди бизга.

Рикшачилар бор-йўғи 10 рупийдан олишди. 1 литр солярка — 17,5 рупий. Борган масофамиз уч чақиримдан кам эмас эди — ҳисоблаб кўраверинг!..

Моторни оча бошлашибди. Иш анча жиддийга ўхшайди. Тахминларича гилза-пўршин чатоқ эмиш. Фожеа шундаки, сервиснинг ўзида эҳтиёт қисмлар бўлмас экан. (Бу устахона бояги фирманинг филиали бўлиб, асосан «Тойота», «ЖИП» русумидаги автомобилларни олиб, анча-мунча безак бериб, мойлаб-нетиб сотиш билан шуғулланаркан). Масалан, бизнинг машинага керакли гилза-пўршин учун Дакка (Бангладеш)га буюртма беришаркан. У ердан махсус одамлар самолётда бериб юборишаркан. Хуллас, эртага кечгача эҳтиёт қисмлар етиб келса, индинга кечки пайтлар машина тайёр бўлиши мумкин, дейишди.

Шундан кейин сервис бошлигининг ёрдамчиси бизни яна бир «ЖИП»да олиб бориб, шаҳарни чекалаб ўтган Оламбоғ кўчасидаги «Адашила» меҳмонхонасига жойлаштирди. Яхши: совутгич, елпаррак бор, телевизор юзга яқин каналдан кўрсатяпти. Бир неча каналда ҳинд фильмларининг кўшиқ айтилган лавҳаларини қайта-қайта намоёйиш қилишавераркан. Зокиржон аканинг бунақа «концерт»ларга унча ҳуши йўқ.

О, бу тўтиё китоблар... «Ўн олтинчи аср бунёдкори»

7 ноябр, сешанба.

Нонуштадан кейин яна Илҳомжонни сервисда қолдириб, таксида Лакнов университетига кетдик. 55 минутда етдик. Қатнов тифизлигидан, тез юриб бўлмасди. Бунинг устига, икки ёни очик скуторнинг мотори тракторники эканми, тариллаб қулоқларни коматга келтириб юборди.

Университет қошидаги Робиндранат Тхакур (Тагор) номли кутубхонага кирдик. Бизни директорнинг «Қундуз амақи»га ўхшаброқ кетадиган муовини бепарвогина кутиб олди, лекин яхши илтифот кўрсатди.

Кутубхонада урду, форс, араб тилларидаги 1200 дан зиёд қўлёзма мавжуд бўлса-да, биз қидираётган асарларнинг қўлёзмалари йўқ эди. Бирок, инглиз тилидаги «Бобурнома», Виям Эрскиннинг «Ҳиндистон тарихи. Темуррийлар, бобурийлар даври», «Бобур ва Ҳумоюн» ва бошқа нодир китоблар бор эди. Булар Эрскиннинг бобурийлар тўғрисидаги асарларининг атиги бир қисми эди. Олис Англияда туриб, бизнинг улуғ ватандош-аждодаларимиз ҳақида шу қадар кўп ва хўп китоблар битган ва уларда бизнинг бобокалонларимизга чуқур ва самимий ҳурмати, муҳаббати яққол сезилиб турадиган бу олим-ижодкорнинг сермахсуллигига, маҳоратига, қувваи хофизасига, манба ва маълумотларга бойлигига қойил қолмасликнинг, ҳавас қилмасликнинг, унга ташаккур бидирмасликнинг сира иложи йўқ! Бу манбалар унинг қўлига қандай тушиб қолганидан қатъий назар, уларни ўқиб, ўрганиб, изланиб, ўз тасаввурлари ва мулоҳазалари билан бойитиб, кўпчилик эътиборига ҳавола қилган экан, биз ундан фақат ибрат олишимиз, заҳматларини қадрламоғимиз, кези келганда айтиш керакки, инглиз тилидаги бу ва бошқа қимматли асарларни мумкин қадар тезроқ ўзбек ўқувчиларига, халқимизга етказиш чораларини кўрмоғимиз лозим, деб ҳисоблайман. Бу жуда муҳим ва зарур ишга, албатта таниқли, атоқли адабиётшунос, бобуршуносларимиз, адибларимиз астойдил бош қўшадилар, деб умид қиламиз, деган фикрлар кечди хаёлимдан.

Эрскин Бобур Мирзо келтирган «дўстлар билан ўлмоқ тўйдир» мақолини шарҳлаб, «йиғласанг бир ўзинг йиғла, кулсанг, бутун олам сен билан кулсин», деган инглиз мақолини келтирган экан. Бу бежиз эмас. Зеро, «Бобур-

нома»да шундай воқеа баён этилади: Бобур Мирзо ўз мулозимлари ва аскарлари билан қирчиллама қишда тоғ оралаб Қобулга жўнайди. Қор ёғётган бир палла. Бу киш тугул, ёзда ҳам юриш машаққатли бўлган доvon эди. Уларни бошлаб бораётган, ўша ҳудудни яхши биладиган кимса ҳам йўлни йўқотиб қўяди. Бир ҳафта давомида нотаниш, ноаниқ сўқмоқда мислсиз қийинчиликларга дуч келишади. Бобур Мирзо подшолигини ҳам унутиб, ҳамма қатори отдан тушиб, қалин қорни гавдаси билан суриб, йўл очиб боради. Шу қўйи улар бир неча кун қолиб кетишади. Ниҳоят, бир ғорга дуч келадилар. Мулозимлар Бобур Мирзони ғорда дам олишга даъват этадилар. Шунда Бобур Мирзо бу таклифни рад этади. Яъни: «Ҳар неча дедиларки, хаволга боринг, бормадим. Қўнгилга кечтиким, барча эл қорда ва чопкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда, барча улус ташвиш била машаққатда, мен мунда уйқу била фароғатда. Мурувватин йироқ ва ҳамжихатликдин кироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса қўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса тураин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сураст»¹. Ушандоқ чопкунда қазғон, ясағон чуқурда ўлтурдим, номози хуфтонғача қор анча чопкулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуриб эдим, орқамга, бошимга ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди»².

Бинобарин, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг ана шундай олижаноблиги, мардлиги, тантилиги, камтарлиги ва бошқа қатор инсоний фазилатлари ғарб адиблари ва шарқшунос-муаррихларини қойил қолдирган-да!

Профессор Отажонов роппа-роса ўттиз йилдан бери Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига оид илмий тадқиқотлар қилар, шу мавзуда бир неча рисоалар битган эди. У инглиз олимларининг ҳалоллиги, тўғри сўзлиги, Бобур ва бобурийларга ҳурматининг ниҳоятда юксаклигини ҳар вақт эслаб, бизга ҳам уқдириб турарди, ўзи ҳам китобга ниҳоятда ўч — офарин айтмоқ жойиз. Шу, факат... андак тажангрок, андак шитоброк эди...

«Бобурнома»га ишланган миниатюра суратлардан иборат албом-рисола ҳам диққатимизни тортди. Ҳинд тарихчиси М. С. Рандхава тузиб чоп эттирган мазкур китобдан жуда ноёб расмлар ўрин олган эди. Чунончи:

¹ Дўстлар билан бирга ўлмоқ тўйдир.

² «Бобурнома». Юкоридаги нашр. 175-бет.

1. Шахзода Бобур Мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо вафоти муносабати билан Андижон қалъасидан Ахсига қараб отда, маънос ҳолда йўлга чиқаётгани.

2. Бобур Мирзонинг Андижонда ўзбек султонларини қабул қилаётган чоғи.

3. Бобур Мирзо Андижондаги чорбоғда.

4. Бобур Мирзонинг аскарлари билан Қашқардаги Абу Бакр қалъасига ҳужум қилаётган пайти. (Мана шу суратни — ўзимиз қидираётган тарихий далилни кўриб, Бобур Мирзонинг чиндан ҳам Шарқий Туркистонда бўлганлигига, таниқли бобуршунос олима Анна Мария Шиммел қайд этган айрим шеърларини Қашқарда ёзганлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилдик.

Албом рассоми таниқли ҳинд мусаввири Фаррух Шейер бўлиб, уни Деҳли Миллий музейи 1983 йили, демак, Бобур Мирзо таваллудининг 500 йиллигига нашр қилган экан.

Таниқли инглиз олими Рашбрук Уильямснинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» китобининг номи бизни хайратга солди. Сарлавҳа Бобур Мирзога берилган зўр таъриф эди. Асар дастлаб 1918 йили Лондонда, кейин Бомбей, Калкутта, Мадрас ва бошқа шаҳарларда қайта босилган эди. Ички муқовадаги Бобур Мирзонинг ўрта ёшлардаги отлик суратини шахсан мен бирон жойда учратмаган эдим. «Бобур Эсондават бегим чорбоғида...» ва бошқа расмлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг турли даврларидан ҳикоя қилар эди.

Афсуски, бу китоблар Бобур Мирзо туғилиб ўсган Андижонда йўқ.

Ўтган сафар учрашув-мулоқот чоғида Калкутта университети муаллимлари олий ўқув юртлари дастурида бобурийлар даврига жуда оз соат ажратилган, дейишган эди. Бу гап ҳақиқатга қанчалик тўғри келади, билмадим, аммо Ҳиндистон тарихи ҳақидаги китоб, рисоаларнинг асосий қисмини бобурийлар тўғрисидаги боблар ташкил этар экан.

Кутубхона директори муовини кўшиб берган бир талаба ёрдамида Ислом университети қошидаги Надват-ул уламо (надват — мажлис, кенгаш дегани) деб номланган мадрасанинг шарқшунослик кутубхонасига ўтдик (пиёда анча юришга тўғри келди). Соат 1 (13)га яқинлашиб қолувди. Бу ерда асосан мусулмонлар ишлар экан, пешин намози вақти бўлиб қолди, шу бўйича асрдан кейин қайтишади, деб, ичкарига қўйишмади.

Байт:

*Лакнов деган жойга бордик,
Кутубхона излаб ҳордик.
Одамлари анча култур,
Мусулмони хийла кўндур.
Аёллари салобатли,
Қизлари соз, гоҳ қоматли.*

Рикшаларга ўтириб китоб магазинларини изладик. Шаҳардаги марказий дўконга кириб, хайратдан ёқа ушладик. Икки қаватли бинода гўзал муқовали олам-олам китоблар ниҳоятда дид билан тахта тоқчаларга терилган, харидор, китобхонлар билан гавжум эди. Аҳолининг ялпи саводлилиги олтмиш фойизга ҳам етмайдиган мамлакат аҳлида китобга қизиқиш, иштиёқнинг шу қадар катталиги биз учун қутилмаган ҳодиса эди. (Лакнов — Ҳиндистоннинг энг катта — Уттар Прадеш штати пойтахтидир. Штатда 160 милёндан ортиқ аҳоли бор. Давлат тиллари — ҳиндий ва урду. Саводхонлик 56 фоиз. Умуман Ҳиндистонда бу кўрсаткич 52 фоизни ташкил этади (бу рақамлар маълумотнома-рисоладан олинди). Аслида китоблар нархи бизга нисбатан жуда қиммат эди. Масалан, ҳажман «Бобурнома» билан баробар «Жаҳонгирнома»нинг Лондонда, инглиз тилида чоп этилган нусхаси бир ярим минг рупий, «Ҳиндистоннинг бобурийлар давридаги ҳайвонот дунёси» деган суратли китоб 1900 рупий эди. 1 АҚШ доллари — 45,9 рупий, демак, юқоридаги китоблар 35—40 доллар атрофида!

Ҳиндистоннинг бобурийлар билан боғлиқ тақдири ҳақидаги, шунингдек, «Бобурийларнинг суратлари» деган асарларни кўриб яна хайратландик ва яна ғурурландик ва яна кўп афсусландик ва яна кўп хижолат чекдик...

Биз Лейн Поулнинг «Ҳиндистон тарихи» туркумига кирувчи «Бобур», худди шу туркумдан Акбаршоҳ тўғрисидаги китобларни сотиб олдик.

Бошқа китоб магазинларини қидириб борсак, берк экан. Атрофдаги дўконларнинг (дўкон дегани кўчанинг икки бетида бир-бирига уланиб кетаверади) ҳам аксарияти қулфлоглиқ эди. Ўша маҳал ёнларига турли шиорлар ёзилган матолар боғланган машиналарда одамлар радио карнайлардан қийқириб бир нарсалар деб ўтишган эди. Биз депутатликка номзодлар ва уларнинг та-

рафдорлари «бизни сайланг!» деб юришган бўлса керак, дея фараз қилувдик. Кейин билсак, улар дўконларга солинган солиқ-тўловларга норозилик билдириб чиқишган дўкондорлар экан.

Бир йигит ёрдамида (асли олийҳиммат одамлар кўпми, ҳарқалай бизга нуқул шундайлар учрарди) меҳмонхонамизга келиб олдик.

Сервисга кўнғироқ қилиб, аҳвол биз ўйлагандан ҳам мушкулроқлигини билдик. Бангладешда юқорида айтилган эҳтиёт қисмлар йўқ экан. Дехлига буюртма беришибди. Эртага кечки пайт етиб келади, дейишди.

Раҳбарнинг кайфияти анча тушди. «Демак, бу хийла жиддий муаммо. Дехлида ҳам бизга керакли қисмлар бўлмаслиги мумкин. Чунки, Ҳиндистонда «Тойота» машинаси чиқмайди, устахоналари ҳам, эҳтиёт қисмлари ҳам кам бўлади», деди у. «Тошкентга кўнғироқ қилиб, танишларга айтсам, эҳтиёт қисмларни Тошкент — Дехли самолётида биронтасидан бериб юборишса... Унгача бу ерда бирор ҳафта ётишга тўғри келади», деган мулоҳазаларга ҳам борди.

«Би-би-си» тарқатган шум хабар

Оқшом Зокиржон акадан бошқаларимиз кўчаларни, яқиндаги бозорларни айланиб келдик. Мол-дунёнинг кўплиги, тикилинчлиги жиҳатдан Андижондаги жаҳон бозори ҳолва экан.

Кеч соат ўнларда раҳбар иккимиз меҳмонхонамиздан юз қадамча наридаги телефонхонадан юртга — кўнгил яқинларга кўнғироқ қилдик...

Оллоҳниям айт, тавбаниям, деганларидек, Ҳиндистонда телефон алоқаси хизматининг яхшилигини эътироф этиш керак. Оддий бир посёлкасида, йўғонроқ икки одам аранг сизадиган хонада рақамларни шундоқ териб, кўшненикига тушгандай, бошқа бир мамлакат билан бемалол гаплашаверасиз, таажжубки, деярли қайта теришга ҳам тўғри келмайди. Бизда вилоятдан бирон туман билан боғланиш учун телефон чамбарагини айлантиравериб, бармоқларингиз безиллаб, охири, боре, дейсиз.

Зокиржон ака уйдагилар ва Хайриддин Султон билан сўзлашди. Шу кунларда «Би-би-си» «Непалда олти-та курулланган ўзбек қўлга олинди», деган хабарни тарқатиб, анча ваҳима бўлган (албатта бизни билганлар, орасида), Хайриддин ҳам бугунча кутайлик, бирон да-

рак бўлмаса, эртага республика Ташки ишлар вазирлигидан аниқлашга ҳаракат қиламиз, деб турган экан. Яхшиям сим қоққанимиз, акс ҳолда бу таҳликали нохуш ахборот хийла кўнгилсизликларга сабаб бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас эди! Раҳбарнинг хонадонидагилар жуда хавотирланишаётган экан. Чунки бир-икки танишлар уларникига кўнғироқ қилиб, тинчликми, сафарга кетганлардан дарак борми, деб ҳол сўрашган ва ташвишланаётганини айтишган экан.

Хонада Зокиржон ака иккимиз анчагача Непал воқеасини муҳокама қилиб ўтирдик. Олти нафар қуроли ўзбек ким бўлдийкин? Улар Непалда нима қилиб юришибдийкин?.. Албатта Афғонистондан ё бошқа бир жойдан қочишган, ватандан мосувою халқига оқ бўлишган кимсалардир-да...

8 ноябр, чоршанба.

Эрталаб автобусда «Тойота»га жўнадик. Кўча қандай тўполон, бесарамжон бўлса, автобуснинг ичи ҳам шундай эди. Йўловчилар бақириб-чақириб гаплашишарди. Тавба, бу одамзотлар шунча шовқин-сурон, машиналарнинг бетўхтов сигналларига қандай чидаб яшаркин?

Автоулов воситаларининг ҳаддан ташқари шарақлаб, ёқимсиз овоз чиқариб юришининг асосий сабаблари — кузовларининг ҳам (аксарияти) темирданлиги, эскилиги ва моторининг соляркага мосланганлиги эди.

Бир ибратли жиҳат — қиз-аёллар биринчи эшикдан чиқиб-тушишар, уларга автобуснинг олди қисмидан алоҳида жой ажратиб қўйилган эди. Бу удум мен кўрган ислом мамлакатлари — Покистон, Эрон, Афғонистонларда мавжуд эди.

Сервис бошлиги (менежер дейиларкан) жаноб Найак «ЖИП» русумли хизмат машинасини берди. Кечаги Ислом университетига бордик. Кутубхонага олиб киришди.

Дорилфунуннинг ташкил топганига 100 йилдан ошибди, икки ярим минг талаба ўқитиларкан. Асосан Ҳиндистон ва бошқа Шарқ мамлакатларидан қабул қилинаркан. Ўқиш муддати ўн тўрт йил, дейишади. Асосий дарслар Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар бўлиб, бизнинг улғу ватандошларимиз, Ислом биносининг бузург устунлари — Ал-Бухорий, Ат-Термизийлар, уларнинг диний илм, Муҳаммад пайғамбаримиз ҳаёти, ахлоқ мавзуидаги маърифий мерослари ўқитиларкан.

Биз муддаомизни, яъни бобурийларга оид китоб ва кўлёмалар билан кизиқиб юрганимизни изҳор этдик.

— Биз Бобурни «Бобур шер» деб атаймиз, — де-йишди университет раҳбарлари.

Кутубхонада қуйидаги ноёб асарлар бор эди:

1. Стейн Лейн Поул (инглиз шарқшунос олими): «Император Бобур». Дастлаб 1899 йили Дублин (Ирландия)-да нашр қилинган, 1987 йили Деҳлида қайта чоп этилган.

2. Фридрих Аугустус (австриялик шарқшунос): «Император Акбар» (инглиз тилига Анетта Бевериж хоним таржимаси, 1-жилд), 1890 й.

3. Муни Лаъл (таниқли ҳинд адиби, Бобур Мирзо, Ҳумоюн Мирзо, Акбаршоҳ, Жаҳонгир тўғрисидаги асарлар муаллифи): «Шоҳ Жаҳон» — йирик ҳажмдаги рўмон-эссе.

4. Маҳди Хусайн «Баҳодиршоҳ-II».

Умуман бобурийларга бағишланган китобларни таърифлашга «тўм-тўм» деган сўз ожиз, балки «том-том» ибораси мосроқ эди.

Ҳақат, кўнгилни ғаш қиладиган бир жиҳати — ана шу том-том китобларнинг барчасида Бобур ва унинг авлодлари «мўғуллар» деб юритилади. Бу хато атама шу қадар оммалашиб кетган эдики, ҳатто бобурийлар бунёд этишган барча тарихий обидалар, боғ-роғларнинг маълумотнома-рисолаларида ҳам ўша ибора қўлланади. («Мўғул» сўзи хиндларнинг ҳам қон-қонига шу қадар сингиб кетганлиги яна шундан ҳам аёнки, «Мўғул таомлари» деган ошхоналар бор, ресторан ва емакхоналарнинг пештоқларига «ҳинд, мўғул, хитой таомлари» деб ёзиб қўйишади). Тўғри, Бобур она тарафдан Чингизхонга ўн иккинчи авлод сифатида бориб тақалади, лекин ота томондан Темурзода Мироншоҳнинг авлоди-ку. Ахир насл-насаб отага қараб белгиланади-ку! Ахир мўғуллардан кўп жабру жафо чеккан Бобур Мирзо ҳам ўзини турк деб атаган-ку!

«Асос»ни қарангки, бир афсонада айтилишича «мўғуллар қабиласи бошлиғи бўлган бир оилада Аланқува исмли киз фазодан тушган осмоний мавжудот билан бўлган алоқадан бирданига учта ўғил кўрган. Ўша ўғиллардан бирининг тўққизинчи авлодидан Чингизхон туғилган. Иккинчисининг ўн тўртинчи авлодидан эса Амир Темур ёки Темурланг туғилган»¹ эмиш! Аввало бундай ривоятлар қадимги римликлар ва грекларга хос, қолаверса,

¹ У. Эрскин. Юқоридаги китоб. 7-бет.

нега энди минг йиллар илгари тўқилган, илмий жиҳатдан мантиқсиз афсонага ишониш, суяниш керак?!

Дарвоқе, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича мўғулларнинг ўзлари анча кеч пайдо бўлган, уларнинг келиб чиқиши ҳам аслида бошқа номлардаги (хунн, сяньбий) қабилаларга бориб туташади. Мўғул деган халққа эса дарҳақиқат Чингизхон томонидан XIII асрда асос солинади. Чингизхоннинг оламшумул обрўси эса ана шу даврларда турли элатлар, қабилалар орасида мўғулпарастлик «касали»нинг келиб чиқишига сабаб бўлади. «Жомеаттаворих» асарининг муаллифи, XIV асрда яшаган тарихчи Рашидиддин Фазлуллоҳ Қазвинийнинг айрим уруғларнинг наслу насаби обрў-эътиборини кўтариш мақсадида ўзларини Чингизхонга, унинг қавми — мўғулларга тақашга интилганликларини алоҳида писанда қилиб: «Жалойир, татар, уйрот, унгут, керайт, найман, гангут каби қабилалар ҳам қадимги вақтда мўғулларни тан олмаганлигига қарамасдан энди мақтаниб, ўзларини мўғулларга қўшиб кўрсатадилар. Уларнинг ҳозирги авлодлари ўзларини қадимги вақтлардан бери мўғулларга қўшилиб келган деб ҳаёл қиладилар. Ҳолбуки, қадимги вақтда мўғулларнинг ўзлари ҳам чўлларда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган, холос» деб ёзади.

Йигирманчи аср тарихчилари ва бошқа мутахассисларимиз юқоридаги атама-иборанинг хатолиги борасида у ёки бу даражада ўз муносабатларини билдиришган. Масалан, ўзбек Қомусининг 1972 йилги нашрида Амир Темурнинг машҳур барлос уруғидан эканлиги, «революциядан олдинги ва Совет давридаги кўпгина тарихий — илмий адабиётларда барлослар турклашган мўғул уруғи, деб нотўғри кўрсатилган»лиги таъкидланади.

Академик Иброҳим Мўминов эса ўзининг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» асарида улуғ Соҳибқироннинг мўғул ҳукмронлари ҳамда истилочиларига қарши курашганлиги ҳам барлослар уруғининг (демакки, Амир Темурнинг — Қ. Қ.) туркий халқларга мансуб эканлигини кўрсатувчи далиллардан биридир, деган эди.

«Бобур ўзини, мағрур, турк деб билди ва ўз она тили — туркийда сўзлади, куйлади. Ҳиндистонда туркий салтанатга асос солди, бебаҳо ислоний мерос қолдирди», — деб ёзадилар профессорлар Файбуллоҳ ас-Салом ва Нейматуллоҳ Отажоновлар «Жаҳонгашта «Бобурнома» номлиг китобларида.

Ҳа, темурийлар, яъни бобурийларнинг асил келиб чиқишини илмий асослашга уринишлар бўлган, бор¹, бобуршунослар, таржимонларимиз «мўғуллар» ўрнига «бобурийлар» иборасини қўллашмоқда, бироқ, бу чиқишлар ўз «қобимиз»да бўлаётгани учун, таъсир доираси кенг эмаслиги боис, нишонга етиб бормаяпти. Хато эса тобора чуқурроқ илдиз отиб, «мустаҳкамланиб» бормоқда. Балки, ҳозир ҳам кеч эмасдир. Ҳа, ҳали бу борада келажак авлод ҳам чалғиши мумкин. Бизнингча, бу тарихий ҳақиқатни бобурийлар ҳақида кўп ва хўб китоблар битган инглиз, ҳинд ва бошқа адиблар, тарихчилар, сайёҳлар онги, шуурига етказиш йўлларини излаш, топиш, керак бўлса, ушбу масалага дахлдор нуфузли халқаро ташкилотлар кўмагида ҳаракат қилиш зарур. Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги, Бобур Мирзога бўлган қарашнинг мусаффолашгани шундай саъй-ҳаракатга тўла асос бўлади, деб ўйлайман. Ахир, ҳақиқат қачондир ўз жойида қарор топиши, тарихий шахсларнинг келиб чиқишлари имкон қадар ҳаққоний, аслига тўғри бўлиши лозим. Ер остидан, тупроқ қатламлари ичидан топилган, сири кўчиб, ўнгиб кетган сопол буюм, матога қараб шахарларнинг бир неча минг йиллик ёшини белгилаш мумкину, нега энди дунёни сўраган, оламаро довруқ қозongan улуғ зотларнинг лоақал шахси тарихини аниқ белгилаш мумкин эмас?..

Ислом дорилфунунидан чиқиб яна Лакнов университетига бордик. Кеча Рандхава томонидан чоп этилган «Бобурнома»га оид миниатюралар» китоби (унда 150 га яқин сурат бор эди), Муни Лаълнинг «Бобур», Рашбрук Вилямснинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» асарларининг ксеронусҳасини илтимос қилган эдик, тайёрлаб қўйишган экан, 198 рупий (қоқи баҳоси!) тўлаб олдик.

Раҳбар икки юз рупий берувди, Қундуз амакига ўхшаган муовин 2 рупий (танга) қайтариб берди.

Кунимизнинг самарасидан мамнун бўлиб меҳмонхонага қайтдик. Лекин, энди олдинда бизни тушлик муаммоси кутарди. Ҳиндистоннинг овқатларига ўрганиш ҳамон қийин бўляпти. Қаерда нима есак экан, деб бошимиз қотади. Қаерга борсангиз, бари сабзи ё бақлажон ё помидор эзилтириб пиширилган аччиқ қайла ё оппоқ гу-

¹ Қ а р а н г: Х. Ҳасанов. Захириддин Муҳаммад Бобур (ҳаёти ва географик мероси). «Ўзбекистон» нашр., 1966 й. А. Иброҳимов, «Бобурнома» — буюк асар», Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. Тошкент, 2000 йил.

ручдан иборат «палов»... Эҳтимол, биз боп овқатлар ҳам бордиру билмаётгандирмиз. (Бизга негадир китобларда мақтов и келтирилган ҳинд таомлари — ҳар турли кабоблар, ёнғоқ, майиз қўшиб пиширилган бирёни (шавла)лар учрамасди). Кеча ресторанда иккинчига нима овқат танлашни билмай, икки ҳиссадан товук гўшти суюк вермишел ичган эдик. Сервис бошлиғи жаноб Найак меҳмонхонага қўнғироқ қилиб, меҳмонларимиз яхши туришибдими, деб сўраган экан, таомга қийналишяпти шекилли, фақат нудр суп ичишяпти, деб жавоб беришибди. Кечки пайт Неъматилло сервисга борган эди, жаноб Найак уйга овқат буюрайми, дебди. Одамгарчилигини қаранг!

Бу ёқда эса машинамиз масаласи ҳамон ечилмай турарди. Бугун яна бошқа гап бўлди: сервиснинг бир устаси эҳтиёт қисмларни ўзи қўриб олиб келиш учун самолётда Даккага учиб кетибди. Кечаси етиб келса, эртага созлашармиш...

Ҳиндларнинг кинога олғони ёлгон. Майит нега ёқиб юборилади?

9 ноябр, пайшанба.

Ўтган сафар Хиндистоннинг бир қисминигина қўриб, бу миллиардвой мамлакат халқларининг ҳаёти, турмуш тарзлари, анъаналари борасида чала тасаввур билан қайтган эдим. Ўн беш-йигирма кун, шундоқ йўл-йўлақай «Тойота»да юриб кетаётиб ўрганган, олган билимларимиз бир халқ ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди, албатта. Қолаверса, бундоқ сафарга автомобилда илк бор чиқишим эди, тажриба йўқ, бунинг устига, машинада ўтириб ёзиб кетиш қийин ва ўрганилмаган, кўп вақтим ҳайратланиш, ажабланиш, ачиниш билан, табиат манзараларига маҳлиё бўлиш билан ўтган, жойларда маҳаллий халқ вакилларини суҳбатга тортишга фурсат бўлмас эди. Бу сафар ана шу сабоқлардан хулоса чиқарган ҳолда хушёрликни ошириб, атрофга тетик назар билан қараб, имкон қадар мўлроқ маълумот олиш пайдан бўлмоқдаман, халқнинг урф-одатлари, расм-русумларини яна йўл-йўлақай бўлса-да, дурустроқ ўрганишга, одамлар билан кўпроқ гаплашишга (албатта профессор таржимонимиз ёрдамида) ҳаракат қилмоқдаман. Раҳбар ташаббуси билан олимлар, зиёлилар, кутубхона-

ларнинг мудирлари ва ходимлари, Покиза Султон бегим, Ҳабиб Раҳмон ва бошқа эътиборли шахслар билан анча жиддий учрашувлар, мулоқотлар ҳам бўлди.

Янги кузатувларим, чоғиштириш асносида таассуротларим хийла бойиди, кенгайди, шошилинича олган айрим хулоса ва мулоҳазаларим ўзгарди.

Ҳиндистонда миллат сероб, элат бисёр, динлар турфа, шунинг учун таомиллар, одатлар хилма-хил. Либослар шунга мос.

Ўтган йиллар ичида анча янгиликлар юз бергандай кўриняпти. Хусусан деҳқончиликда олға силжиш сезиларли даражада эди. Аммо бу силжиш натижалари асосан ер эгалари, бой деҳқонлар тегирмонини янада яхшироқ юргизишга хизмат қилаётганини ҳам чамалаш мумкин.

Шахар ахлининг юриш-туриши, кийинишларида маданийлашув, ғарбга интилиш (аёлларда ҳам, эркакларда ҳам) кўпроқ кузатилади.

Меҳмонхонанинг техник шарт-шароитини назорат қилиб юрадиган (яъни сантехник) ёши ўтганроқ, бўйчан, қотма бир ходими биз билан, тўғрироғи, Неъматилло билан чиқишиб қолди. У анча сергап, бироқ сўзи кесадиган, серхаракат киши эди. Ошхонада ўтириб анча суҳбатлашдик. Отаси инглиз, онаси хинд экан. Одатда мулатлар келишган одамлар бўлишарди, бу «жаноб» эса аксарият оврўполиклар каби оқ-сарик, қошлари сийрак ва шаклсиз, бурни бесўнақайроқ, умуман юз тузилишида истара деган нарса анча танқис эди. Лекин, ўзининг айтишича анча ишбилармон — машина тузатадиган хусусий устахонаси бор экан.

— Бу ерда топган пул билан, умуман ойлик маош билан ҳаёт кечириб бўлмайди, — дейди у.

Унинг хинд урф-одатлари, аёлларга муносабат бора-сидаги фикрлари билан қизикдик.

— Бундан олти-етти йил бурун қизини ошхона ё бошқа жойда бегона йигит билан кўриб қолган ота уни ўлди-рарди, — деди у.

Робиндранат Тхакурнинг Ҳиндистондаги ҳар турли динлар ва мазҳабларга мансуб феълу тутумлар, қонун-қоидалар ва уларнинг сеувчи ва севилувчи ёшларнинг бир-бирларига етишмоқлари йўлида ўтиш мушкул бўлган ғовга айланиши тўғрисидаги «Гоурмахон» рўмони ёдимга тушди. Ўша асарда йигит билан қизнинг пароходда бирга келиши ҳақида тарқалган миш-мишнинг суръати похолга ўт кетишига қиёсланган эди.

— Ёшлар ўртасидаги ишқ-муҳаббат масалалари қандок бўлади? Кинолардаги асосий мавзу ўлдим-қуйдим-ку? — савол бераман.

— Ҳе-э.., — қўл силтайди дурагай «жаноб».

Демак, кинолардаги воқеалар мана шу соҳа бизнесменларининг уйдирмалари, халқ эришолмаётган орзумидлар ифодаси...

Байт:

*Ҳиндларнинг кинога олғони ёлгон,
Қизларнинг қийшанглаб юргони ёлгон.
Қўшиғу рақсга моҳирлиги рост,
Ибо, вафоси чин, қолғони ёлгон.*

Ҳаётда йигитларга 21 ёшдан, қизларга 18 ёшдан турмуш қуришга руҳсат этиларкан. Лекин қонунга ҳар доим ҳам амал қилинавермас экан. (Бепоен мамлакатдаги ҳисобсиз аҳолини назорат қилиб улгуриш ҳам қийин-да.

Авваллари Ҳиндистонда куёв-келинни ҳатто 8—10 ёшидаёқ никоҳлаб қўйиш расм бўлган. Худо кўп деган ақида ҳукмрон бу юртда никоҳ тангриси (Пражанати) ҳам бор деб ишонадилар, шунинг учун никоҳ, оила жуда муқаддас тугилади, ажралиш энг оғир, мудҳиш фожеа ҳисобланади. Яқин-яқинларгача аксарият куёв-келинлар биринчи марта чимилдикда дийдор қўришардилар. Бу ҳолат «юз қўриш», «назари бахайр» деб аталади. Ҳиндларда, шунингдек, эр бирон бахтсизликка учрамаслиги учун хотин унинг номини атамаслиги лозим, деган тушунча ҳам бор. Бу одат бизда ҳам бўлган. Сабаблари шарҳланмаган тарзда эр-хотин бир-бирларига тўнғич фарзандларининг исми билан мурожаат қилишарди, ҳозир ҳам бу удум кишлокларда, кексалар орасида сақланиб қолган. Бошқа кўпчилик ўзаро муносабатда «дадаси», «аяси» деган шаклга ўтиб кетишди).

Мусулмон билан бошқа диндагилар ўртасида ҳам қиз олди-бердига ижозат йўқ, аммо бу борада ҳам қонундан чекинишлар бўлиб тураркан.

— Ҳозир фарб маданияти аста-секин кириб келяпти, урф-ахлоқ тўғрисидаги қонунлар, ҳаё сақлаш борасидаги қарашлар юмшаб боряпти, — дейди суҳбатдошимиз.

Бундан чиқадики, ҳинд кинофильмларидаги нимяланг жилпанглаб юришлар, қиз-йигитлар ўртасидаги авваллари мутлақо йўл қўйилмаган ножоиз ҳатти-ҳаракатларнинг авж олиши эркинлик орзуси, ана шу юмшашлар оқибати экан-да. Яъни, кинолардаги ҳолатлар бундан

буён баттарлашиб бораверади... Ё балки, аксинча, йигит-қизлар муносабатида бошланган эркинлик кинофильмларнинг таъсиридир. (Демак, бизда севги-мухаббат тўғрисидаги бир-бирини такрорлайдиган енгил, бачкана, эхтироссиз кўшиқларнинг баҳор ёмғиридан кейинги кўзикориндай болалаб, урчиб кетганлиги ҳам ёшларимизнинг қизиқиш-хаёллари ифодасидир. Бинобарин, чин мухаббат кам — одамзот орзу-умидларига мос гап, ҳикояни ҳаяжон ва иштиёқ билан тинглайди, ўзида йўқ нарса ҳақида кўп сўзлайди, ўшанга эришишга интилади).

Дарвоқе, телевизорда ҳам жиддий дастурлар кам, ҳар соҳадан бир шингил лавҳа, хабарлар кўп. Баъзи каналлардаги кўрсатувларнинг олтмиш-етмиш фойизи кинофильмлардан парчалар — бир ошиқ билан (махбуб жонивор баъзан қирк-эллик ёшлар ўртасида бўлади) маъшуқа кизнинг югуришиб, бир-бирини қувалашиб, ҳар турли муқом ва ҳаёсиз қилиқлар қилишиб, ашула айтиб, беркинмачоклар ўйнашларидан тузилган концертлардан иборат.

Лекин ҳаётда — кўчада, хиёбонларда қўлтиқлашиб юрган «Лайли-Мажнунлар» мутлақо учрамайди, умуман киз-аёлларнинг эркакларга ноз-карашмали қарашлари, эркакларнинг ҳам аёлларга сукли назар ташлашлари сезилмайди... Улар асосан тирикчилик ташвишлари билан банду овора... Аёлларнинг кўкрагини сарий ё шарф билан ўраб беркитиб юришлари кинолардаги ҳолатларга бутунлай зид, «Бобби» каби фильмлардаги қизларнинг калта иштон — шўртик кийишлари эса назаримда ҳаётнинг акси эди. Бизда кўпинча аксарият ота-онасиз, эрсиз киз-жувонлар хоҳлаган ҳолатда, кўнглига тутган бичимдаги либосни танлайверишади, бу ёқларда ана шу тоифадагилар ҳам кийиниш, ўзига оро бериш борасидаги умумий удум, урфларга қатъий риоя қилишаркан. Уларнинг соч кестиргани ҳам йўқ. Йирик шаҳарларда битта-яримта учраб қолади холос.

Меҳмонхона ва рестораннынг пул олувчилари ёш-ёш қизлар бўлиб, иккаласи ҳам шўх-шаддодгина эди, лекин, биз атайлаб кузатдик: уларнинг мижозлар билан кийишанглаб ё сузилиб гаплашганини кўрмадик. Муомалалари шунчалик самимий, ўзларини тутишлари шунчалик табиий эдики, улар ҳақида асло ножоиз хаёлга боргингиз келмайди. Қўноқ ва хўрандаларнинг ҳам бу қоратўри, аммо истарали ойимқизларга шилқимона сўз ташлашларини зинҳор пайқамадик.

Байт:

*Эркалари қиздай майин,
Шимар қизил пон' тинмайин.
Йигитлари эмас суюқ,
Нафслари жуда тийиқ.
Қиз-жувонлар хўп боибо,
Бегонага боқмас қиё...*

— Бирок, ана бундай иш ўринлари, — қисик, чуқур кўзлари билан кассираларга ишора қилди мезбон, — киз-жувонларнинг бокира юзларидан ҳаё пардасининг кўтарилиши ёки бошқаларнинг ихтиёрли-ихтиёрсиз издан чиқишларига шароит яратади. Илгари ҳинд қизларининг кўпчилик ичида бунақа вазифаларда ишлашларига йўл қўйилмас эди...

— Одамларнинг, хусусан қишлоқдагиларнинг шарт-шароити чаток, бир хонали кулбалар, чайлаларда эрхотин катта-катта ўғил-қизлари билан яшашяпти, лекин шунга қарамай, болалар кўп... — дедик.

— Ҳа, — деди ҳамсухбатимиз, — фарзандлар ҳам бундай ҳолга кўникиб кетишади. Азбаройи конун-қоидаларнинг қаттиқлиги ва қатъийлигидан ўзларини тутиб туришади, бўлмаса... Лекин шунга қарамай, никоҳсиз туғилган болалар ҳам йўқмас. Аёллар ундан-бундан валадизинолар орттириб олишади-да, эрсиз, ўзлари ишлашга, пул топишга мажбур бўладилар. Аммо, ҳинд аёлларининг меҳнатқашлигига тан бериш керак...

Ҳа, эл-улус турфа хил мамлакатда, қашшоқ кўп юрда ҳаммани, барча истак ва майлларни тизгинлаб туриш жуда қийин, иложи йўқ албатта...

Бангладешу Ҳиндистонда мозор камлигига сабаб — мусулмонлар билан носаролар кўмилар экан, холос (булар, хусусан, Ҳиндистонда ўзга диндагиларга нисбатан жуда кам), бошқаларнинг жасади куйдирилар экан. Аввало бу қадимий урф, қолаверса, ерлар эгалик бўлгани учун кўмишга жой топиш ҳам душвор. Расмий маълумотларга қараганда Ҳиндистондаги қишлоқлар аҳолисининг қарийб тўртдан бир қисми умуман томорқага эга эмас. Ҳолбуки, аҳолининг етмиш фойизи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Лекин камбағалларга майитни

¹ Пон — ёнғок, оҳак толқон ва бошқа зирavorлар қўшиб тайёрланадиган сақичсимон нарсa.

ёкиш учун ўтин сотиб олиш ҳам мусибат — киммат экан...

Ҳар бир мархум ўша кимсанинг ўзига ё қариндошига тегишли ерга дафн этиларкан. Қисқаси, бу ажаб феълли ўлкаларда ўлиш ҳам кўп муаммоларни келтириб чиқариб, яқинларига катта ташвиш орттирар экан...

Тузалақол, «Тойота»... Найакнинг одамгарчилиги

Тушликка ресторанининг ертўласидаги ўчоқ бошисида палов тайёрладик. Одатдагидай шеф — раҳбар. У бир неча кундан бери менга «сизни қўлингизданам бир ош ейлик» деб юрувди. Палов пиширишга иштиёқи баланд одам чидаб туролмайди-да, майли, сизга озроқ қарашиб юбораман, деб қапгирни ушладию, шу бўйи қозон ёнидан жилмай, ошни ўзи дамлади.

Сервис бошлиғи жаноб Найакни таклиф қилдик. Ресторанда шароб тугул, пиво ичиш ҳам мумкин эмас эди. Умуман, Ҳиндистонда, гарчи, ислом мамлакати бўлмаса-да, ичкилик масаласи анча чекланган эди. Киноларда эса бунинг акси ўларок, яъни турмушга хилоф равишда ҳатто ижобий бош қаҳрамонлар ҳам шиша-пишаси билан кўтариб, доддираб юришади. Найак жаноблари пивога майл билдирди, шунинг учун ресторанининг фойдаланилмай турган катта залига алоҳида, хуфёна жой ҳозирлаб беришди. (Шолининг баҳонасида бу ёқдаги «курмаклар» ҳам нафланади-да). Ош зўр бўлган эди. Мақтаб-мақтаб едик. Масаллиф ҳам чакки эмас эди: уч литрлик шиша-банкадаги қўй ёғи-қўй гўшти қовурдоғимизнинг ҳаммасини солиб юбордик. Лекин гуручдан ичимиз чиқмай турувди. Майда, ингичка йилтироқ гуручдан бунақа мазали ва диркиллаган палов пишишини тасаввур қилмаган эдик.

Соат тўрт яримларда Найак юборган автомобилда юктақларни олиб, сервисга бордик. Менежернинг айтишича, машинамиз икки-уч соат ичида тузалиши керак эди. Ўн чоғли уста моторга гилза-пўршин териб созлашмоқда эди.

Иккинчи қаватда кутувчи мижозлар учун махсус жой бор экан, ўша ерга чиқиб ўтирдик.

Биз машина юриши билан дарҳол жўнаб кетмоқчи ва йўлда тунамоқчи эдик.

Соат олти бўлди, қоронғи тушди. 7, 8.. Тун ярмидан — 12 дан ҳам ўтди. Мотор ўрнатилди, ўт олдирил-

ди, лекин росмана юргизишолмай («зажигание»сини тўғрилашолмай) ҳалак эдилар. Биз-ку тушда паловни беармон туширганмиз, анави уста бечоралар бизни чиқариб юбора қолайлик, деб вақтни қизғонишиб, тушлик ҳам қилишмаган экан, қоринлари ўлғудай очгандир, роса чарчашгандир... Найак бояқиш ҳам жомакорни кийиб таъмирчиларга аралашиб юрарди.

Охири пастга тушдик. «Тойота» остида бир йигит чўзилиб ётарди. Ухлаяпти шекилли, десак, чарчаганидан ҳаракат қилишга ҳам мажоли қолмай дам олаётган жойи экан.

Хуллас, бўлмади. Найак машина берди, яна меҳмон-хонамизга қайтиб кетдик. Соат 1 (тунги, албатта) эди.

Режим бузилган, диққатчилик... Бунақа пайтда уйку келадими...

10 ноябр, жума.

Эрта туриб, сервисга етиб бордик.

Яхши ишламаётган бир «свеча»ни қайси бир заводга олиб кетишди (бу жой ҳали тўла маънода сервис-устахонага айланмаган бўлиб, асли Даккадаги «Тойота» сервисининг тармоғи экан). Анчадан кейин келиб, бошқа свечаларни ҳам олиб бориб, созлаб келишди. Ўзгариш бўлмади. Шундан сўнг касаллик, яъни айб ёнилғи помпасида эканлигини аниқлашди. Бунинг энди Лакнов тугул, бутун Ҳиндистонда ҳам, ҳатто Бангладешда ҳам иложи йўқ, фақат Покистонда усталари ва эҳтиёт қисмлари бор, дейишди ва бизнинг илтимосимиз билан бир амаллаб, мумкин қадар юргизиб беришди.

Соат ўн иккилардан ўтганда жаноб Найакга ўзбек дўпписидан кийдириб, у ва унинг ёрдамчилари, усталар билан эсдаликка видеога, суратга тушдик-да, кадрдонлардай бағирлашиб-хайрлашиб, йўлга чиқдик. Енгил нафас олиб, йўл-йўлакай муҳокама қилиб кетдик. Ҳаммамиз ҳар хил фикр-мулоҳаза билдирдик. Яхшиямки, харқалай «Тойота» сервис-устахонаси бор Лакнов шаҳрига киришда бузилди, икки узоқ шаҳар ўртасида ё Бангладешдан чиқиб Ҳиндистонга ўтган кечада шундай ходиса юз берса нима бўларди? — деймиз. Лекин асосий сабаб-ўзимизда, техника — темир-да, олис масофалик сафарга чиқадиган машинани моторидан тортиб, ҳар томонлама кўриқдан, зўр мутахассис назаридан ўтказиб олиш керак экан, деган хулосага келдик. Тўғри, «Тойо-

та»нинг «юраги» илгарирок созланган экан, шунинг учун раҳбарнинг ҳам, ҳайдовчининг ҳам кўнгли тўқ эди. Назаримизда ўша таъмирлов мукамал бўлмаган эди. Бунинг устига, Покистонда бир кўрсатиб оламиз, деган мўлжал бор эдию, Лоҳурда тезроқ Ҳиндистонга ўтиб кетиш ташвиши билан бу масала кейинга сурилган эди. У пайтда той отимиз гижинглаб юриб турувди-да. Бунақа бўлишини ким ўйлабди. Отамнинг ўлишини билганимда чакса кепакка алмаштирардим, деган макол бежиз тўқилмаган-да.

Мана, Лакновда тўрт кеча-кундуз қолиб кетдик. Дастлабки икки кундан унумли фойдаландик, албатта, лекин кеча, бугун умримиз машина тузалишини кутиб бесамаар ва бесарамжон ўтди. Қанча пул кетди... Бирок, бу ҳали ҳолваси эди...

Лакновдан чиқаверишдаги Имом Боро (Навоб Асафуд Давла) ёдгорликлар мажмуини томоша қилиш учун тўхтадик. 1775—1798 йилларда қурилган мазкур иншоотлар ҳайратангиз даражада кўп тармоқли, маҳобатли эди, бутун ер юзидаги исломий обидалар ичида бу даражадагиси бўлмаса керак. Афсуски иморатлар эскирган, нураган, қорайган эди. Бирок, даъватхоналари, катта масжиди ишлаб турибди. Зиёратчиларнинг ҳисоби йўқ.

Катта-кичик алоҳида-алоҳида бинолар, уларнинг гумбазлари, равоқлари, пештоқлари, кириш-чиқиш дарвозалари ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик намуналари билан безатилган. Томларнинг четлари айланасига нақшли панжара-устунчалардан иборат — худди раққосаларнинг тиллақошига ўхшайди. Шу жиҳатлардан бу кўхна обида Жайпурдаги Акбаршоҳ қалъасини ҳам эслатиб юборади.

Хуллас, мажмуанинг лойиҳасига, қурилишига, безакларига, ишчи кучига қанча маблағ кетганини ҳатто тасаввур қилиш ҳам қийин! Энг яхши жиҳати — бепул, ҳаммага очик, ҳатто видеога ҳам бемалол олиш мумкин эди!

Тағин йўлдамиз. Яна ўша-ўша манзара: табиат гўзалу, шаҳар-кишлоқлар, бозорлар бефайз, ивирсиқ. Бирига қараб кўзингиз қуяди, иккинчисига қараб — дилингиз...

Шунинг учун раҳбарнинг: «етти соат уйқу, уч маҳал овқат, ўртача меҳмонхона — шарт-шароити уйдагидан кам бўлмасин» деган шиорига доимо ҳам амал қилиш мушкул. Гоҳо айтилгандан зиёда ҳоллар юз беради.

Шундай вазиятлар ҳам бўладики, кечқурунги гап эрталабга, эрталабки гап тушга тўғри келмайди. Дидимизга ўтиришадиган ошхона учрамай, режим ҳам, режа ҳам бузилади. Кечалари бирдан яхши, камқатнов йўл чиқиб қолади-да, Илҳомжон бир-икки соат юриб олайлик, дейди, кейин меҳмонхона излаб тун яримлаб кетади. Хуллас, сафарда ҳамиша ҳам режим ва режа билан яшашнинг иложи йўқ...

Лакновдан юз км. юрилгач, Ситапур шаҳри ёнидан той отимиз жilовини Шохжаҳонпурга қараб бурдик. Йўлнинг икки томонида бир неча чақирим масофада икки юз литрлик бочкасимон фишт-катак ичига экилган хар турли дарахт кўчатларининг бир новда ҳам синмай, бир фишти тушиб кетмай турганини кўриб яна ҳайрон бўлдик: демак, ё тартиб-жазо кучли, ё болалар ҳаддан зиёд ювош, беозор...

Кейин йўлнинг икки тарафида бепоён шакарқамиш плантациялари бошланди.

Шунингдек, бу ҳудудларда оққайинсимон тол-терақ, хусусан унинг чинорсимон тарвақайлаганлари кўп эди.

Кечки пайт, машинамиз тагин айнади. Битта свеча ишламаслиги ҳисобига афтолга солярка ўтиб, кўпайиб кетибди. Ярим соатча совутиб жўнадик ва мой қуйиш шаҳобчасида афтол алмаштирдик ва янада астароқ юра бошладик.

Соат ўнларда очик осмон остидаги «меҳмонхона»-нинг тахта сўриларида тунадик. Кечаси аёз бўлиб, бир неча марта уйғондим.

Кино қандай санъат ўзи?

11 ноябр, шанба.

Соат 6 да йўлга тушдик. Ўттиз км.ча юриб, яна афтол алмаштирдик, солярка қуйдик. Бу ёғиям ошиб тушяпти. Раҳбарнинг асабига, дарёлигига қойил қолиш керак. Ундан бўлак одам бўлса, ҳайдовчини хийла дикқат қилиши турган гап эди. Бўлаётган сарфларни кўриб, Неъматилло иккимиз жуда хижолат чекар, Зокиржон аканинг шунча оворагарчилигига, кетган маблағга яраша фойда келтирамизми ўзи, дердик. Бобурнинг ўзи каби дарвешлик фазилатларига эга бўлган (Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом бу ҳақда «Рухлар қасидаси ёки

бешинчи дарвеш» деган дoston ҳам ёзган) бу инсонда Бобур Мирзога каёқдан шунча мухаббату шундай эътикод пайдо бўлган экан? Албатта, бу ишқу хавасни, олижаноб маслагу мақсадларни унинг дилига Яратганининг ўзи солгандир...

Зокиржон акада ибратли жиҳатлар кўп эди. Сафарда унинг бошлиқлик салобати гўё пасайиб, гоҳо экспедициянинг оддий аъзосига айланиб қоларди. Масалан, тил укдириш кийин бўлган чойхона-ошхоналарда бир четга чиқиб турмас, хатти-ҳаракат, имо-ишора билан мақсадимизни англатишга ҳаммадан кўра кўпроқ жон куйдирарди...

Маймунлар галаси тез-тез учраб турибди. Улар бир егулик тамасида бемалол яқинлашиб келаверишади ва кўзингизга мўлтирашади. Муродобод шаҳридан чиқишда нонушта қилиб, йўл четида турсак, бир сигир келиб тумшугини чўзаяпти. Моллар ҳам тиланчиликни ўрганишибди-да...

Шаҳару кишлоқлардаги деворларда ярим яланғоч хинд актрисаларининг йирик-йирик суратлари кўп... Қиз билан йигит ёпишиб турган лавҳалар. Булар турган гапки, дурагай «жаноб» айтганидай, юртда, эркак-аёл ўрта-сида ҳаё пардасининг йўқолишига «хизмат» қилади.

Бир вақтлар кино санъатлар ичида энг олижаноби, тарбия омили, дея таърифланарди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Бадий фильмларда ёвузлик деярли ҳамisha мағлуб, эзгулик ғолиб чиқар, бу ҳикмат хусусан ёшлар қалбида яхшиликка, яхши инсон бўлишга интилиш рағбатини пайдо қиларди. Ҳозир... Кино яратувчилар ҳам ижод аҳли ҳисобланадилар. Баттоллик, шафқатсизликлардан иборат, шарм-ҳаёсизликни оддий воқеадай намоиш этувчи фильмларни кўрсам «ижод аҳли» деган тоифага мансублигимдан хижолат бўлиб кетаман, орият қиламан. Продюссер, режиссёр, актёрларнинг мақсади нима ўзи? Ўз халқи, қавми, миллатдошини шармсиз, беодоб, ёвуз, каззоб қилиб тасвирлашдан ҳам тойишмайди-я... Пул, бойлик учунми? Одамларнинг, хусусан ёшларнинг дийдаси қотиб, аёлларнинг кийимлари тобора юпқалашиб, калталашиб, торайиб, қиз билан йигитнинг ёпишиб туришлари жўн ҳолга айланиб бораверса (кинолар шунини тарғиб қиляпти-да), ҳамма «маънавият» деган ахлоқ кўрғонидан узоқлашиб бораверса, эртага, индинга, эллик, юз йилдан кейин нима бўлади? Табиийки, бундай ҳолатлар-

нинг барчаси эркакларда эхтирос тўлкинларининг охи-роқибатда пасайиб кетишига олиб боради. Демакки, шармсиз воқеа-ҳодисаларни тарғиб қилувчи «ижодкорлар» ва нимяланг кийинишни ўзига касб қилган қиз-жувонлар эвара-чеваралари — олис келажак аёлларининг ҳақли ғазоби ва нафратига сазовор бўладилар. Ахир санъатнинг вазифаси ваҳшиёна хиссиётларни, шахвоний эхтиросларни кўзғотишдан иборат эмас-ку! Масалан, эллингичи-олтмишинчи йиллардаги ҳинд фильмлари нечоғлик ҳаётий, таъсирли, ибратли бўларди: «Дайди», «Жаноб 420», «Она Ҳиндистон», «Чангда қолган гул»... Уларда қизлар ғалат кийинишиб, йигит билан бемақсад қувалашиб, бекордан-бекорга қўшиқ айтиб юришмасди. Йигит билан қиз, ошиқ-маъшук ўрта-сидаги ҳаё пардаси қалину жозибали эди, бугун ўша нарса йўқ. Пардасизлик энди кинодан деворларга ҳам кўчган эди, демакки, эртага ҳаётга кўчиши эхтимолдан узоқ эмас...

Мана, йигирма кунчадан бери Ҳиндистондамиз. Ҳар хил ҳолатларга, турли манзараларга гувоҳ бўляпмиз, лекин бирон жойда киноларда тасвирланадиган лавҳаларга дуч келмаяпмиз, қувалашиб ҳам, қувалашмай ҳам қўшиқ айтиб юрган одамларни учратмаяпмиз.

Бугун эрталаб кўрганимиз — кўш-кўш ҳўкизлари билан далага — ишга кетаётган дехқонлар ҳам, трактор араваларидаги хотинлар, қизлар ҳатто хиргойи ҳам қилмай, жимгина боришарди...

Шаҳару кишлок марказларида рикшаларни ёнма-ён тизиб кўйишиб, уй ё капаларига кириб кетишаверар экан. (Демак, ўғирлик кам, киноларда кўрсатаверса, кўпайиши турган гап!) Венгрия, Чехословакияларда енгил машиналарнинг шаҳар кўчаларида кечаси ана шундай туришини кўрувдим.

Ҳамма турдаги ҳайвонларнинг, ҳатто фил, туяларнинг ҳам галалари бот-бот учрамоқда. Бир сафар ҳайдаб келинаётган икки пода эшакни кўриб жуда ҳайратим ошди: умримда бунақа кўп эшакни кўрмагандим. Демак, бу жойларда юк ташувчи асосий улов эшак ва у кўшилган аравадир.

Кейин қаторлашиб келаётган отликлар, эшак минганларга дуч келдик. Пиёдалар ҳам, уловлар ҳам кўчанинг бир четидан юришади.

Ганга сизиниш кун. Бизнинг азобларимиз

Кўп ўтмай Ганг дарёси кўпригига чикдик. Ёпирай!
Кўприкнинг иккала томонида, хусусан жануб тарафида — дарёнинг ичи ва ўзани, сувнинг чекалари — саёзрок жойларида халойиқ ҳаддан зиёд кўп, беҳисоб эди. Дарёнинг ўрталарида қайиқлар юрибди. Эркагу аёл, каттаю кичик сувда чўмилишяпти, ювинишяпти, болаларини чўмилтиришяпти. Фала-ғовур, шовқин сурон...

Баъзилар кўприкда туриб нўхатсимон хамир думалокларини кафтида тасбеҳдай биттадан ўтказишиб, пичирлашиб (Аллоҳдан нимадир тилашаётган бўлишса керак) сувга ташлашяпти.

Буниси ҳолва экан. Кўприкдан ўтгач келаётган, кетаётган ҳар турли уловлар, пиёдалар оқими шу қадар бисёр, қалин — беш-олти қатор бўлиб кетишган эди. Кўча киргоғидаги кўкатлар устидан юриб боряпмиз. Пиёдалар, мотоцикллилар машиналар ораларидан туртиниб-суриниб, бир сафи эса ёнимиздан — кўкатлар ичидан тупрокни чангитиб-тўзитиб ўтишарди. Боласини елкасига кўтариб ё қўлтиғига қисиб олган оналар ҳам кўп эди.

От арава, эшак аравалар ўртага кириб, машиналар қатновига халақит берарди. Яёв юрганлар орасида хотин-қизлар сероб эди.

Бугун Ганг дарёсига сиғинадиган кун экан¹.

Энди билсак, эрталаб тракторда, от-эшак араваларда далага кетишяпти деб ўйлаган одамларимиз шу ёққа ошиқшаётган экан.

Ҳамманинг қўлида, елкасида, бошида бир тугун...

Кечасиги аёзда шамол теккан бўлса керак, тишим оғриб, йўл азобларига қўшимча бўляпти.

Икки соатча аввал соат 1 ларга Деҳлига кириб борамиз, деган эдик. Мана, соат 1 бўлди, тикиндан чиқиб кетолмай, Гангдан узоқлашолмай юрибмиз. Умуман кейинги пайтлардаги башоратларимиз ҳеч тўғри келмаяпти. Шунинг учун айтилган-да: «Банда тадбир қилади, Аллоҳ тақдир қилади» деб, лекин биз бандаи ожизлар барибир фолбинлик қилишга уринаверамиз...

¹ Ҳинд афсоналарида подшо Сагаранинг донишманд Капила қарғишига учраб кулга айланиб қолган олтмиш минг ўғлини тирилтириш учун ер подшоси Бхагиратха осмондаги Ганг дарёсини (уни Вишна тангриси яратган эмиш) дуо билан ерга туширган, деб нақл қилинади. Шунинг учун Гангни муқаддас билишиб, унга юқинадилар.

Тўхтаб турибмиз, икки четдан пиёдалар оқими тинимсиз у ёқдан бу ёққа ўтяпти. Келаётганларнинг хаёлида тезроқ Ганг бўйига етиш, кетаётганлар онгида эса мана бу талотўп гирдобидан эсон-омон чиқиб олишдан ўзга ният, фикр-ўй йўқлиги уларнинг хатти-харакатларидан, юз-кўзларидан аён эди.

Олдимиздаги от-арава тисарилиб «Тойота»мизнинг олди қисмига урди, бир мотоцикл ўнг ёнбошга, юк машина чап ёнга туртиб ўтди...

Бу тикин, бу бемазагарчиликларнинг бари ҳайдовчиларнинг бетартиб, пала-партиш юришлари оқибати эди.

Соат 2 бўлди. Уч соатда тўрт км. йўл босдик!..

Машина ичи иссик, ойнани очсак ташқаридан чанг ёпирилади, қий-чув, шовкин-сурон, тарақа-туруқ овозлар, трактору мотоциклларнинг ёқимсиз тариллашлари асабни эговлайди. Энг ачинарлиси — вақт, умр ўтяпти...

Яна ярим соатда икки км. йўл юриб (бу ёғи чанг-тўзон бўлиб кетди), «гирдоб»дан қаҳрамонларча чиқиб олдик.

Юк машиналарини, тракторларда, симобранг, баҳайбат новвослар қўшилган араваларда Гангдан қайтаётганларни бир-бир қувиб ўтяпмиз. Улар жуда кўп ва ҳеч тугамасди. Шунинг учун ҳамон тез юриб бўлмасди.

Ўн чақиримча юргач яна мой алмаштиришга тўхтадик (5 литрлик идишдаги мой (афтол) 400 рупий — бизнинг ана шу пайтдаги пулимизга саккиз минг сўм эди). Шу жойда Илҳомжон клапанларни бир кўриб кўяй деб блокни очди ва таксимловчи валнинг синиб кетганини билди. Демак, бир свеча ишламаслиги касалига кўйилган ташхис, яъни помпа чатоқ деган хулоса тўғри эмас экан. Вал қачон, қаерда сингани номаълум эди. Бояги тикилинчда қадамба-қадам силжиш оқибатида машина ҳам жуда қийналиб кетди.

«Тойота»мизнинг аҳволи, тирбанд ва чанг йўл диккатчилигининг асоратлари ҳаммамизни, жумладан мени анча толиқтирди, бир ёқда тиш зинғиллаб безори жон қилади. Машина ичидаги анжомлар, уст-бошу эғнимиз чанг бўлиб кетган, таъблар хира. Соат 4(16) яғим. Тушлик қилганимиз йўқ — кўнгилга сиғмайди, фурсат ҳам бўлгани йўқ.

Андижонда, сафарга чиқиш олдидан «ЖИП» ё «Тойота»ни танлаш масаласи анча муҳокама бўлган эди.

«ЖИП» янги, пухта, лекин ичи тор — 5 кишилик ўрин бор эди, холос. «Тойота» эскироғу кенг эди. Тибет билан юрсак, «ЖИП»да кетамиз деган ахд бор эди, Тибет орқали ўтишга рухсат бўлмагач, қисилмай эркинроқ ўтирамиз, деб «Тойота»да жўнаган эдик.

Одамзот шундай пайтларда нимадир деб мулоҳаза билдиради-да. Биров у дейди, биров бу...

— «ЖИП»да келаверсак ҳам бўларкан, ўзимиз қийналсак ҳам майлийди, — дедим (мен Андижонда ҳам шу фикрни айтган эдим). Тўғриси, машинанинг ишкали сабаб, ҳаммамиз ҳам озми-кўпми озурда эдик. Хатто «мен дикқат бўлаётганим йўқ, бундай ходисалар мен учун янгилик эмас», деётган Зокиржон аканинг ҳам ичида сиқилаётгани аниқ эди.

Вални очишган ҳинд таъмирчилари билан устахоналарни айланиб чиқишди. Афсуски, бу атрофда пайвандлайдиган асбоб-ускуна йўқ экан. Яна ўша, бир чеккаси синиб узилиб тушган вал билан йўлга чиқишдан бошқа илож топилмади. Дехлига саксон чакирим қолган эди.

Кўчалардаги аҳвол ўша-ўша: тигиз, Гангдан қайтаётган машиналару хўкиз аравалар турнақатор...

Хуллас, бугун ҳам ҳиндларнинг қандайдир байрами экан, ошхоналар, бозорлару гузарлар байрамона жиҳозланган, томошагўйлар, бекорчилар билан гавжум эди.

Қоронғи тушди. Бесарамжон Дехлида кўноқхона қидириш машаққатидан безиллаб, шаҳар марказига кирмай, чеккароқлардан излай-излай «Шипра» деган мехмонхона топдик. Уч юлдузли экан. Иккита хонага уч минг рупий — етмиш доллар олишди.

Бошим ҳамон оғриб турибди. Ўша тикин ва машина билан боғлиқ ташвишлар, асабийлашишлар қон босимимни кўтариб юборди шекилли. Аслида мен ҳеч нарса йўқотаётганим йўқ — моддий жиҳатдан ҳам, бошқа тарафдан ҳам. Қийинчилик ҳам ёлғиз менинг зиммамга тушаётгани йўқ. Вақт кетса нима бўпти, узок сафарда икки-уч кун нарига ё берига сурилиши катта йўқотиш эмас-ку. Хуллас, жимгина, бепарвогина юраверсам бўладию, инсон беқанот, бесарамжон зот-да, бунинг устига феъл деган бир тижир нарса хит-хитлаб туради. «Ҳар не келса бошингга тилингдан келар» деб бежиз айтишмаган-да...

Лекин, ҳарқалай бугун оғир кун бўлди.

Кўнгил чигалларини сал ёзмокчи эдик.

Ўчакишгандай ресторанда ҳатто пиво ичишга ҳам ижозат беришмади. Бир бурчакдаги столга жойлашиб, чирокни ўчириб нимқоронғи қилиб олувдик, ресторан хизматчилари гумонсираб қолишиб, мулойимлик билан огоҳлантиришди. Тасаввур қилинг: Ҳиндистондай индустлар, будпарастлар, носаролар аҳолининг асосий қисмини ташкил этадиган мамлакат пойтахти Деҳлида-я!.. Лакновда ҳам, Бангладешда ҳам шундай эди (Даккада пиво ҳам тополмаган эдик)...

Бор-э, деб хонага чиқиб кетдик. Меҳмонхона хизматчиларига пул берувдик, пивони кўчадан топиб, шу ерга олиб кириб беришди. Ўлимдан бошқасининг чораси бор, деганлари шу-да.

Қутб минор бойликлари. Баҳодиршоҳ хоки қаерда?

12 ноябр, якшанба.

Кунларни ҳам адаштириб юборибмиз. Бизнинг ҳисобимиз бўйича бугун душанба эди. Эрталаб раҳбар элчихонамиз билан телефонда гаплашиш асносида якшанба эканлиги маълум бўлди.

Дарвоқе, Непалда қўлга тушган ўзбеклар воқеаси элчихонамиздагиларнинг ҳам қулоғига етган, улар ҳам хавотирда эканлар. Ахир консул ва бошқалар билан кўришиб, мулоқотда бўлганмиз, маслаҳатлашганмиз, меҳмонхона топиб беришган, биз билан боғлиқ бирон қорхон рўй берса улар ҳам четда қолишмасди-да.

Миллий музейга борсак, соат ўндан ишларкан, очгунча Парламент саройи, Ҳиндистон дарвозаси, парадлар ўтказиладиган майдонларни томоша қилиб, видео, суратларга олиб юрдик. Ёш-ёш болалар митти маймунчаларини ўйнатиб пул тиланишяпти. Неъматилло биттасига чўнтагида қолиб кетган Бангладешнинг майда такасидан берган эди, болакай атрофдаги бир неча одамга кўрсатиб, бу неча доллар бўлади, деб сўраб чикди. Кейин келиб профессордан ўпкалади, йирикроғидан узатинг-да, деб анча хархаша қилиб турди.

Музейнинг асосан китоб дўконини кўрдик. Рандхаванинг «Бобурнома»га ишланган миниатюралар» асарининг ҳиндча нашрини сотиб олдик (450 рупийга).

Сўнг бир рикшачини ёллаб, ёнимизга олиб Қутб минорга бордик. Одам ҳаддан ташқари кўп эди. Бугун дам олиш куни бўлгани учун ишхоналар, давлат идоралари, аксарият дўконлар, бозорлар ишламас экан. Шунинг учун халқ зиёратгоҳ жойларга бораркан.

Қутб минор — асосан тошдан барпо қилинган иншоотлар (минора, масжид, ҳар хил кўшк-айвонлар, қабр-сағаналар)дан иборат тарихий ёдгорликлар мажмуи эди. Аксарият биноларнинг томлари, йўлак-дарвозахоналарнинг бир-бири билан уланиб кетган тепа қисмлари узилиб тушибди. Қалин темир устунлар кўтариб турган баъзи шийпонсифат айвонларнинг нима мақсадда қурилгану қандай вазифа бажарганини англаш қийин эди. Қабрлар (у ер-бу ерда) анчагина бор, лекин биронтасида ҳам марҳумнинг кимлиги қайд этилган битик йўқ эди. Биз ҳатто Покиза Султон бегим айтган хабарнинг ҳам исботини тополмадик. Ёдгорлик мутасаддилари, сайрбонлардан, бошқа зиёлисифат, олимсифат зиёратчилардан сўраб-суриштирдик, афсуски, ҳеч ким Баҳодиршоҳ II нинг Рангундаги қабридан олиб келинган тупроқ ҳақида аниқ бир гап айтиб беролмади.

Қутб минор қурилишини Қутбиддин Ойбак бошлаган (1191 — 1210 йиллар), лекин ниҳоясига етмаган. Илтутмиш (1210 — 1235), Аловиддин (1295 — 1315 йиллар) давом эттиришган. Демак бу тарихий ёдгорликлар мажмуи уч авлод томонидан, умумий ҳисобда бир юз йигирма беш йилда барпо қилинган.

«Г» шаклидаги узун айвонларнинг тош устунларига чекилган гул, нақшларни кўриб, одамзотнинг маҳорати, матонат ва бардошига, дидига ва бошқа хислатларига яна бир қарра қойил ва ҳайрон қолдик! (Пуридагидай). Ахир тош ёғоч эмас-ку! Бунга қанча вақт, қанча куч, қанча маблағ кетганикин?.. Бунча тошларни қаердан, қандай қилиб олиб келишганикин?.. Шунча сангтарошни қаердан топишганикин?.. Тошларнинг гишт каби текис, силлиқ тарашланганини айтинг!..

Мана энди бу тошқалъа Ҳиндистоннинг зиёратгоҳ жойларидан, даромад манбаларидан бири бўлиб турибди.

Хорижликларга чипта баҳоси 10—20 доллар экан. Дарвоқе, Миллий музейга кириш нархи ҳиндистонликларга 10 рупий, чет элдан келганларга 150 рупий эди! Ажаб, мусофирларнинг айби нима экан? Уларга ҳамма нарса қиммат — музей-ёдгорликларга кириш ҳам, қўноқ-

хона ҳам... Боя парадлар аллеясида 5 юлдузли меҳмонхона хизматчилари билан гаплашиб қолдик. 1 хона 350 доллар экан. Ёпирай! Бизнинг пулга уч юз минг сўм-а! Бир кечага-я!..

Ҳиндистондан эсдаликка биронтадан чарм кийим олиб кетиш борасидаги Аграда амалга ошмай қолган орзуимизни рўёбга чиқаришга раҳбар рози бўлган эди, аксига олиб, айнан шу нарсалар билан савдо қиладиган дўконлар бугун ишламас экан. Рикшачи билиб-билмай ҳар хил гузарларга, ҳатто ажнабий бойларга мўлжалланган махсус, қимматфуруш дўконларга ҳам олиб борди. Лекин ишимиз юришмади. Машинамизнинг аҳволи яхшимас, касали анча жиддий эди. Шунинг учун бошлиқнинг кўнглига бошқа гаплар сиғмасди. Аммо у аксинча, чарм куртканинг асил ватани Покистон, Лохурдан истаганча оласизлар, деб бизга тасалли берди.

«Нью Йорк» ресторанида хитой таомлари — вермишелнинг суюғи ва қовурилгани билан тушлик қилгач, Амритсар, қайдасан, деб жўнадик.

Тўлин ой остида... Зокиржон аканинг янги орзулари

Дехлидан чикиб яна афтол алмаштирдик. Шу ерда машинанинг чап томон катта чироғи ҳам куйгани маълум бўлди. Бу атрофда бизнинг «Тойўта»га тушадиган лампалар бўлмас экан.

Кечаси соат ўнларгача йўл юриб, Амритсарга якин жойда тунашга қарор қилинган эди, Понипатдан ўтганда Илҳомжон бу серкатнов йўлда бир кўз чироқ билан юришга қийналиб кетгани учун соат олти яримларда «Кўкаламзор» (маъноси шундай) деган икки қаватли меҳмонхонада тўхтадик. Янги, яхши жой экан. Олдидаги майсазорда тамадди қилиб, булутлар орасидан сузиб ўтаётган тўлин ойни томоша айлаб, тасвирларга олиб ўтирдик. Андак пивоҳўрлик ҳам бўлди — дезинфекция учун... Ахир нукул чанг йўллардан юриб келдик, томоқ, ўпкаларни сал ювиб юбормасак бўлмайди-да.

Хонада Зокиржон ака иккимиз суҳбатни инсон ва ҳаёт мавзуида давом эттирдик. У киши ўзининг яшаш моҳияти, уч хил ўлим — тасодифий ажал, умр бўйи йиққан мол-дунёсидан кўзи қиймай, қийналиб жон бериш ва ҳалол, мазмунли яшаб, дунёни кўриб, осон, шукр

келтириб топшириладиган омонат тўғрисидаги карашларини баён этди.

— Мен учинчи ўлимни афзал биламан ва орзу қиламан. Мол-дунё тўплаб, ҳузур-халоват кўрмай, жамиятга, халққа, маънавиятга дурустрок нафи тегмай ўтиб кетаётганларни кўряпман, — деди у ва Америкага, умуман Оврўпа мамлакатларига уч-тўрт киши бўлиб машинада сафар қилиш, ўша ёқлардаги кутубхоналар, музейлардан бобурийларга оид китоблар, кўлёмалар, суратлар кидириш ниятлари ҳақида сўзлади.

Раҳбарнинг фалсафаси ва ажойиб орзулари мени бош ва тиш оғриғидан анча чалғитди.

Одамзот орзусиз яшамайди албатта, лекин бу орзулар одатда кўпинча шахсий, маиший муаммолар билан боғлиқ бўлади. Зокиржон аканинг орзулари эса Бобур Мирзо ва бобурийларга, маънавиятга, қадриятларга, демакки, миллатга, халққа, ватанга дахлдор, режали ва мазмунли умр кечирिशга оид эди...

Ўзбекистонда (жумладан Андижонда ҳам) ташкилоти ё фирмаси, ўзи Зокиржон Машрабодан ўн баробар, юз қарра бойлар бор — улар уч-тўрт кишилик оиласи учун ўттиз-қирқ хонали, икки-уч қаватдан иборат данғиллама кошоналар, саройлар курадилар ва хоналарнинг полига оёқ ботиб кетадиган шерозий гиламларни қават-қават тўшайдилар. Улар минглаб одамларни — асосан бойбадастирлар, амалдорлар, таниқли кишиларни таклиф этиб овозали тўйлар қилиб, сарф-харажатларини икки-уч хисса қилиб қайтариб оладилар; ўн беш-йигирматадан «Дамас» олиб, ижарага — киракашликка бериб қўядилар. Улар «маънавият» иборасини эшитишса пешоналари (албатта, ҳаммасиники эмас) тиришади. Улар наздида «маънавият» ва «тижорат», айни чиким ва қирим каби кундош тушунчалардир. Улар Бобур Мирзо ҳақида илмий рисола тугул, умуман сўнгги ўқиган бадийий ё бошқа мавзудаги китобларини ҳам эслолмайдилар. Уларнинг орзу-ташвишлари битта: бирни — икки, иккини — тўрт қилмоқ...

13 ноябр, душанба.

Барвакт, соат олтиларда йўлга чикдик. Фира-шира, ҳаммаёқ оқиш туманга ўхшарди. Бу — шабнам эди.

Йўл жуда соз. Соат еттиларда ўнг кифтимиз ортидан кип-қизариб қуёш кўтарила бошлади.

Ватан хаёли билан бормоқдаман. Оқшом Зокиржон ака билан бўлган мулоқотимиз таъсирида туғилган аллақандай фикрлар ва туйғулар дилимни китикларди, тўғрироғи, назмий шаклда нималардир битгим келар, хаёлимдан узук-юлук сатрлар ўтарди.

Байт:

*Не жаҳонни кезмади
Зокиржон Машираб ўғли,
Машаққат не — сезмади
Зокиржон Машираб ўғли.
Ҳар кеча тушларига
Бобур, Навоий кирар,
«Андижон!..» деб безмади
Зокиржон Машираб ўғли.*

Амалга ошмай қолган чарм куртка «операцияси» мавзуида қуйидаги ҳазилу чин омухта назмни битдим:

*Ҳинд элидан Ватанга
шитоб билан қайтяпмиз,
Дилда соғинч ва зорлик,
хитоб билан қайтяпмиз.
Чарм чопон олмадик
илмий манба эмас деб,
Бобурийлар ҳақда кўп
китоб билан қайтяпмиз.*

Панжоб ҳудудида кетмоқда эдик. Қуйидаги сатрлар ушбу штатнинг норғул, жангари эркаклари, савлатдор аёллари ҳақида.

Байт:

*Панжоб эркаклари девдай,
Салла-кулоҳлар тевадай.
Соқолларки, болта кесмас,
Ёнларидан шамол эсмас.*

* * *

*Панжоб маҳлиқоларин
Қоматлари бир жаҳон,
Извошларда солланиб
Ўлтириши тилар жон.
Шунданми ҳинд диёрин
бор ошиқ йигити дер:
Кашмири Кашмир ила
Панжобга хумори жон.*

Тушлик ҳам қилмай, йўлда яна икки марта мой (афтол) алмаштириб (бу мажбурий «муолажа»нинг ҳам кейин жуда қимматга тушишини назаримда ҳеч ким тўла ҳис этмаётган эди), соат уч — кеч пешинларда чегара — Ваагага етиб келдик. Кетишимизда таниб қолишгани учун бизни кулиб кутиб олишди ва божхона бошлиғининг ўзи тан берганини эътироф этди:

— Қойил сизларга, ҳеч ким уддасидан чиқолмаган ишни қилдингизлар, — деди у ва унинг амри билан ҳужжатларни тезда расмийлаштириб беришди. Машина орқасини очиб, юкларни текшира бошлашган эди, раҳбарлардан яна бири: но проблем, кўяверинглар, деб, бизни бу ташвишдан ҳам халос этишди. Қайтага, соат тўртда чегара ёпилади, бўлаколинглар, деб бизни ўзлари шоштиришарди. Зокиржон ака айтгандай ҳар бир муҳожир — ажнабий чегарачиларга ташвиш, улардан қанча тез кутулишса, шунча яхши, кўнгиллари хотиржам бўлади-да.

Покистон божхонаси ва чегарасидагилар ҳам биз билан «ошино» бўлиб қолишганди. Бунинг устига Неъматилло улардан баландроқ келиб, пўписага ўтувди, бу ерда ҳам мушкулумиз кушод бўлиб, ишимиз тез битди.

Яна Покистон

Муҳаббат богида...

Соат бешдаёқ кадрдон Лохурга кириб, холигина, шинамгина меҳмонхонага жойлашиб улгурдик.

Ҳаммаси яхши бўлдию, меҳмонхона ресторанида бир оз диққат қилишди (Ҳиндистонда ҳам шундай хуноб бўлувдик). Овқатларни буюриб, тезроқ нон билан салат беринг, дедик. «Я, ест сэр» деяверишадую ҳадеганда нондан дарак бўлавермайди. Ёнимиздан у ёк-бу ёкка ўтаётган бояги хизматчига ё бошқасига ўтинчимизни эслатамиз. Яна «ест, сэр» деб кириб кетишаверади. Лекин барибир овқатни аввал олиб келишади. Бўғилиб, нонни кутиб ўтираммиз. Сабримиз чидамаганларимиз нон келгунча биринчи овқатни ичиб ҳам бўламиз. Кейин, чойни суюқрок дамлаб келинглар, деб қайта-қайта илтимос қиламиз (албатта официантлар билан Неъматилло гаплашадим). «Ест, сэр», деб қайта-қайта ияк қоқишиб кухняга кириб кетишади ва барибир коп-кора, бўтана чой олиб келишади.

Сафар давомида яна бизни, шахсан мени аччиқ овқат, аччиқ чевати, аччиқ қуймоқлар ҳам қийнамоқда.

14 ноябр, сешанба.

Кеча кечқурун Зокиржон ака Фаррух билан Неъматиллони олиб гилам савдоси билан шуғулланувчи «Туркман карпет» савдогари Абдужалилларникига бориб келишган эди (у билан экспедициянинг биринчи сафари чоғида, 1992 йили танишишган. 1993 йили келганимизда Абдужалил Тошкентга кетган бўлиб, учрашолмаган эдик. 1994 йили хотини билан Андижонга бориб, бир неча кун Зокиржон аканинг меҳмони бўлган эди).

Эрталаб Абдужалил ўз машинасида меҳмонхонага келди. Унинг етакчилигида «Тойота»мизни устахонага олиб

бордик. Бечоранинг касали анча оғир, унинг соғ жойи кам қолган эди: рўл чаток, чироқнинг биттаси ёнмайди, тормозда ишқалик бор, тақсимловчи вални янги қўйиш керак... Булар бизга маълум бўлганлари, қолгани моторни очишганда билинади...

Машинани усталарга топшириб, Шалимар боғини ис-таб кетдик.

Лохур — боғлар шаҳри. Унинг кўчаларида юрсангиз, нукул боғлар оралаб ўтаётгандай бўласиз. Асли Ло-хурда Акбар шох, Жаҳонгир шох, Малика Нуржаҳон бегим, бошқа бобурий ҳукмдорлар томонидан жуда кўп боғлар барпо қилинган. Шулардан бири Шалимар («Му-ҳаббат») боғидир. Боғнинг бундай гўзал ва жозибали сўз билан аталишининг сабаби ва маъноси бор, албатта. Ав-валги китобимизда ва бошқа кўп манбаларда қайд этил-ганидек, Жаҳонгир ва Нуржаҳон ораларидаги оташин ишқ бутун юртга ошқора бўлган ва буни уларнинг ўзла-ри ҳам халқдан яширмаганлар. Шалимар боғи ҳам ҳукм-дорлар ва маликалар севгиси рамзи сифатида бунёд этил-ган табиий ёдгорликлардан биридир. Умуман олганда эса Бобурий подшо ва шахзодалар муҳаббатга бутун қал-би, вужуди билан берилганлар. Маликаларини жўшқин, олов ишқ билан севганлар. Шунингдек, улар яшил таби-атни, гўзалликни, боғ-роғларни кадрлашган, улардан завқ олишни билишган, роҳат-фароғатни, хузур-ҳаловатни, айшу ишратни, дўсту ёрларнинг дилкаш суҳбатини, на-фосатни, шеърни, кўшиқни, рақсни суйишган.

Хуллас, Шалимар боғининг ўз даврида, ҳатто бун-дан бир неча ўн йил аввал ҳам ниҳоятда гўзал, ором-бахш, фароғатбахш бўлганлиги сезилиб турибди.

Кириш дарвозаси бекилиб кетган экан, чипта олиб, ёндаги ёзги кинохоналарнинг залига кириладиган эшиги-га монанд дарча-эшикдан кирдик.

Боғ чор бурчак, фақат бўйига узун, умумий майдони 40 акрни ташкил этади.

Собиқ дарвоза рўпарасидан — ўртадан саёз ҳовуз ва унинг ёнларидан энсиз фишт тиккасига, паркетсимон қилиб босилган йўлақлар тушган. Қалин чимзор ва тарвақай-ламай меъёрий ҳажмда ўсадиган манзарали дарахтлар (йўлга яқинлари чеканкалаб ихчамлаштирилган) боғнинг кўрки ва асосий бойлиги эди.

Бир оз юриб, ҳовузнинг кенг, чорбурчак жойига етиб бордик, у ердан икки тарафга кетган йўлақлар бор эди.

Кейин атрофи очик, каттагина шийпон-айвон келади. Шу ерда саксон етти ёшли Муҳаммад Хусайн деган киши учраб қолди. Соч-соқоли оппок, лекин ғарбона шапка кийган, қадди эгилмаган, бардам, серғайратлиги, чапдастлиги сезилиб турибди. Ўзи археолог, бироқ бобурийларни анча дуруст биларкан, уларга ихлосли экан. У бизга сайрбонлик қилиб, боғ тарихи ва таърифини гапириб берди.

Кираверишдаги темир тахтакачда ёзилган ва мўйсафид айтган маълумотларга қараганда, боғ 1641—42 йиллари, 17 ой-у тўрт кунда барпо қилинган.¹ «Фарахбахш» ва «Файзбахш» деган хиёбонларга бўлинган (Ҳозир боғ ЮНЕСКО рўйхатига киритилган). Дастлаб етти жойда шийпон бўлган, айни вақтда учтаси қолган. Хорижий мамлакатлардан келган юқори мансабли шахслар мана шу асосий шийпон остида қабул қилинаркан, яъни улар шарафига зиёфат бериларкан.

— Эҳ-ҳе, бу боққа не-не машхур одамларнинг қадами етмаган — киролича Елизавета хоним дейсизми, Америка президентининг хотини дейсизми... — дейди қария.

Шийпон ва бошқа бинолар, ҳовузлар, йўллар таъмирланган, аммо аслидаги ҳолатлар, шакл, рангларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинган.

Шийпондан кейин боғ бир қаватли уй баробарида пастлаган эди.

Шийпоннинг шундоқ орқасига чеккаларига гул солинган, ўрталари ҳам нақшли катта бир мрамар тахта суйри қилиб ётқизилган. Мрамарнинг ҳажми тахминан олтига тўрт ярим.

— Бундай йирик ҳажмдаги яхлит мрамар дунёда бошқа йўқ, — деди кекса археолог фахр билан.

Тепадаги ҳовуздан келган сув шийпон остидан ўтиб, ана шу мрамар тахтага шаршара бўлиб тушган ва икки кишининг суҳбатлашиб ўтиришига, бир одамнинг ётишига мўлжалланган, калта панжаралари гулдор мрамар сўрича тагидан ўтиб, кўп фавворали катта ҳовузга қуйилган.

— Мана шу сўрида Шох Жаҳон ўзининг маликаси, яъни Аржуманд бону билан ўтирган, — дейди Муҳаммад Хусайн амаки.

Катта ҳовуз (ўттизу қирқ метрлар чамасида)нинг суви тиник, остини моҳ босгани учун зангори кўринарди.

¹ Манбаларда айтилишича бу боғни Шох Жаҳон, Кашмирдаги машхур «Шалимар» боғини эса Жаҳонгир шох бунёд этишган.

Хусайн бобо боғ хизматчиларидан бирига айтиб, фаввораларни ишлаттирди. Тўғри, уларнинг шашти ҳам, зарби ҳам пасайган, бўйи ҳам унча баланд эмас, лекин бокқа ўзига хос файз берарди.

Чор тарафи тош йўлакдан иборат ҳовузнинг нарёғида яна иккита кичикроқ шийпон бор эди. Шийпонлардан у ёғи тагин бир уй бўйи пастлик эди. Ҳовуз ёнидан ўсиб чиққан иккала шийпон оралиғида — пастда яна чоғкина ҳовуз, унинг олд томони очик бўлиб, иккала шийпон ва орқадаги катта ҳовуз деворларига айланасига тўрт қатор шамдон ва шам қўйишга мўлжалланган нақшли токча-хоначалар қилинган — уларнинг жами икки юз йигирмата эди. Ўша токчалардаги шамлар ёкиб қўйилганда ўртадаги фавворалардан отиладиган сув шаршараларида етти хил ранг — камалак жилоланган.

Яна ўртада саёз ҳовуз ўрни (эни бир метрча) ва икки ёнидаги йўлаklar боғ этагига қараб давом этади. Етмиш-саксон қадамча юрилгач, ўнгга ва чапга — шарқий ва ғарбий дарвозалар томонга тош йўллар кетган. Шарқий дарвоза олдига бордик. У албатта ҳозир ишламайди. Эскирган, равоқлари, гумбаз таглари нураган, мрамрлари кўчган. Лекин икки ён девор-устун тепароғида, гумбаз остида гуллар сурати солинган мрамр нақшлар сақланиб қолган. Нақш гуллар жуда мураккаб эмас, лекин ранги тоза ва тиниқлигича турибди. Ранглар асосан зангори, сарик, ҳаворанг, тўқ жигарранг. Айтишларича, ранглар гиёҳ-ўсимликлардан олинган табиий бўёқлардан тайёрланган, шунинг учун шунча асрлар қуёшда ҳам ўнгмаган, ўзининг асл тусини ўзгартирмаган.

Дарвозалар, шийпонлар, ҳовулар, фавворалар, йўлаklar қурилишидаги мутаносибликка — симметрияга фақат ҳайратланиш керак. Муҳокама ва мулоҳазага ҳам ҳожат йўқ.

Тушликда Абдужалил бизни катта ресторанга олиб бориб бир қозон товук гўшти билан меҳмон қилди. Ўзининг айтишича товукларни (камида учта бор-ов!) янги сўйдирибди. Товукни тозалаб, сув қуйиб, сув тугагунча қайнатиларкан, кейин догланган ёғга солиб, зираворли қайла аралаштириларкан.

Хуллас, гўшни қозони билан стол ўртасига қўйишди. Ҳар ким эҳтиёжига яраша, таъби, иштаҳасига қараб олавераркан.

Товук пишгунча, одатдагидай кутиб ўтирдик. Лекин бахтимизга Абдужалил дунёқараши кенг, дилкаш, сўза-

молгина эди, зериктирмади. Унинг баён этишига қараганда Лохурда асосан тўрт миллат — белужлар, синдлар, панжоблар, паштунлар ва бошқа кам сонли миллат вакиллари яшаркан. Жами аҳолиси 8 милён экан.

Маълум бўлдики, Покистонда покистон деган миллат йўқ, бу юртда яшовчиларни покистоний дерлар, паспортдаги миллати деган бандга ҳам «покистоний» битарлар.

Панжоб ҳам иккига бўлинган бўлиб, Ҳиндистон Панжобининг маркази — Амритсар, Покистон Панжобининг маркази — Лохурдир.

Жаҳонгир шоҳ ва малика Нуржаҳон қабрлари

Тушдан кейин шаҳар ташқарисидаги Жаҳонгир қабр-мақбарасига бордик. Бу ҳам бўйига узун, чорбурчак, боғсимон хиёбон эди. Ўртадаги худудни Акбари сарой дерлар (Жаҳонгир билан Асафхон сағаналари оралиғи).

Боғни Шоҳ Жаҳон саройи тарихчиси Мулла Абдул Ҳамид ўзининг «Подшонома» деб аталган асарида «Жил-вахонаи равзо» деб таърифлаган.

Дарвозадан кун ботишга юриб, ўртага борилганда икки томонга йўл чиқади. Ўнгга юриб, биносимон, гумбазли дарвозадан ўтиб, яна катта боққа кирасиз. Тўғрида — икки юз кадамча этакда мақбара. Унга элтувчи йўлакка ҳам фишт кирраси билан жипс босилган — худди паркет дейсиз. Икки томон сийрак дарахтзор ва чимзор. Чимки, майда, чим-чатир қалин — яшил палосга ўхшайди. У ер-бу ерда зиёратчилар, йигит-қизлар дам олиб, ҳузур қилиб ўтиришибди (Шалимар боғида бундай ёшлар кўпроқ эди).

Жаҳонгир мақбараси ва қабри. Даҳма у қадар маҳобатли эмас, аммо қабр тоши, унга чекилган гуллар, Аллоҳнинг сифатлари ниҳоятда гўзал ва мафтункор. Шакли-шамойили ва безаклари, гуллари Шоҳ Жаҳон қабр тоши (Тож Маҳал) билан бир услубда. Шунинг учун Жаҳонгир мақбарасини сифат ва бошқа жиҳатлардан кўҳна Ҳиндистонда Тож Маҳалдан кейин турадиган обида, дейишади.

Сағана тошининг бош томонига: «Ибодатга муносиб зот фақат Аллоҳдир, у ғайб илмларини билгувчи ва хозир юз бериб турган воқеа-ҳодисотларга шоҳид раҳмон ҳам

рахимдир» мазмунидаги оят, оёк томонига эса «Нуриддин Мухаммад Жаҳонгир подшоҳ» деган ёзув битилган. Тошни баланд шифтдан туширилган тошфонарсимон, осма лампа ёритиб турибди. Уни инглизлар қилдиришган экан (Демак, улардан фойдали эсдаликлар ҳам қолган).

Мақбара ичидан чиққач, Зокиржон ака Жаҳонгир шоҳ ва малика Нуржаҳонлар чойшабига канизақлар гулбарглар сочиб кўйиши ҳақидаги ривоятни айтди. Балки бу ривоятмас, ҳақиқатдир. Мана шундай гапларни эшитганда подшо бўлиб кетгиси келади одамнинг. Лекин аслида юкоридагидай атр бўйли жойи хосга эришмоқ учун подшолик ҳам шарт эмас, ҳар бир оддий фуқародан чиққан жуфтлик ҳам ўзларига шундай шоҳона шароитни муҳайё этиб олишлари мумкин, бунга молиявий жиҳатдан бой-камбағалликнинг ҳам мутлақо дахли йўқ. Турфа рангли атиргуллар аксарият ўзбеклар хонадонидан бор ва уларнинг гулбарглари теп-текин, бекорга тўкилиб ҳам кетади. Демак, озгина иштиёқ, дид, ҳафсала ва энг мухими, ўзаро меҳр-муҳаббат бўлса бас...

Орқага қайтиб, жануб томондаги мақбарага бордик. Эндиликда хароб бўлиб қолган бу ёдгорлик Жаҳонгиршоҳ томонидан қурдирилган бўлиб, у ерда Нуржаҳоннинг акаси, Мумтоз Маҳалнинг отаси Асафхон Мирза Абдул Ҳасан дафн этилган.

Ҳинди Ранжит Сингх¹ ҳукмдорлиги даврида даҳма деворлари, шифти, равоқларидаги тоза мрамрлар кўчириб олинган ва Амритсар шаҳридаги иншоотларга ишлатилган, дейишди. Ҳатто қабр тошининг кимга мансублиги битилган ёзувлар ҳам ўчириб ташланган эди.

Дарвоқе, Жаҳонгир шоҳ қабр-мақбараси жойлашган боғ-хиёбон Нуржаҳон боғи деб аталади. Яъниким, бу боғни император Жаҳонгири Ҳазийнинг суюкли хотини Нуржаҳон бунёд эттирган ва унда ўзи сайр қилиб юришни яхши кўрган. Жаҳонгир 1627 йили Қашмирдан қайтиб келаётиб йўлда жон узганида Нуржаҳон севикли эрини ўзининг сеvimли боғи тўрасига дафн этишни буюрган ва қабр устига сағана қурдирган.

Кейин Нуржаҳон қабр-мақбарасини истаб, уни кўрғон ташқарисидан, бир неча юз қадам жанубдаги темирйўл нарёғидан топдик. Мақбара ва мрамр қабр тош шакл-

¹ Ранжит Сингх — (1780—1839) Бобурийлар салтанати заифлашган даврларда — XIX аср бошларида бутун Панжобни бирлаштирган сингх давлатини тузган.

шамойили айнан Жаҳонгирникидан андоза олиб бунёд этилгани сезилиб турарди. Афсуски, бу тарихий обида атрофи қўрғонсиз бўлгани учунми, қаровсиз қолган, анча хароб ҳолатда, деворларига ҳар хил ёзувлар битиб, чи-зиб юборилган эди.

Бош тарафдаги девор устунга Ҳозик Муҳаммад Ҳаким Ажмалхон томонидан шеърий тарих битилган бўлиб, унинг мазмуни шундай эди: Нуржаҳон эридан кейин ўн саккиз йил яшади ва ниҳоят уларнинг руҳлари қовушди. Нуржаҳон — Ҳиндистоннинг маликаси эди...

Маликанинг қабр тоши билан ёнма-ён яна бир мрам-мар тош бор эди. Унинг остидаги қабр Нуржаҳоннинг биринчи эридан туғилган Лодли («лодли» — «нозли» демак) бегимники, дейишди. Ажабки, юқорида эслатиб ўтганимиздай, Акбар қалъасидаги (Аграда) марқақлардан бирини ҳам Лодли бегимники деб айтишган эди...

Дахманинг олди тартибга солинмаган катта хиёбон бўлиб, палма ва бошқа дарахтлар, қалин, кўм-кўк майса унга жуда чиройли ҳусн ва салобат бағишлаб турар, одамлар у ер-бу ерда тўп-тўп бўлиб, гурунглашиб ўтиришарди. Дарахт сийрак лекин кўркли эди.

Биз шундоқ ажойиб ёдгорлик ва боғнинг ҳукумат эътиборидан четда қолганига, ихота қилинмаганига, унинг ёнидан темирйўл солинганига ачиндик. Ахир поезд ўтаётган пайтдаги ер устки қатламининг тебраниши ҳар қандай мустаҳкам бинони ҳам нуратади-ку...

Устахонага бориб машинадан хабар олдик. Ҳали анча иши бор экан. Ҳожи Абдужалил бизни қўярда-қўймай уйига олиб кетди. Ўтган галгидай қуюқ меҳмон қилишди. Камида йигирма кишилик дастурхон тузалди ва озиқ-овқатлар ҳам ранг-баранг бўлди: товуқ шўрва ва унинг гўшти (ўзимизнинг қайнатма шўрва), бу томонларда ичаётганимиз «чикен суп» алоҳида товуқ гўшти, сомса, қабоб, ҳар турли пишириклар, салатлар ва ниҳоят ош (палов) ҳам шунча ҳисса... Палов ошхона, ресторанларникидан анча дуруст, фақат сабзи гуруч устига сепиб қўйилган — самарқандча...

Абдужалил олам кўрган савдогар, китоб ўқишга хавасманд, сиёсатни яхши тушунадиган одам. Асил ўзбек. Отабоболари Туркманистондан. Ўша ёқда ҳам идораси бор экан. Булар асосан бошқа ўлка, шаҳарлардан жун олиб келишиб, гилам тўқиб сотишаркан. Абдужалилнинг катта ўғли Муҳаммад Шариф, укаси Абдухалил, аммавачча, холаваччалари ҳам бўлди... Аввалги сафаримиз пайтида биз-

га Лохурни томошо қилдирган Сахидод ва яна икки укаси Саудия Арабистонида — Жидда шаҳрида экан.

Абдужалиллар хонадони назаримда ҳар жихатдан тўқис, унинг эса истаган жойига қўли етадигандек эди. Лекин...

— Бир кун ота юртга қайтишимиз бор... — деди у суҳбатимиз ниҳоясида чуқур энтикиб.

Бу қайси Зебуннисо?

15 ноябр, чоршанба.

Эрталаб Абдужалил хожи ҳамроҳлигида Зебуннисо макбарасини излаб кетдик. Лохур — Мўлтон йўналишидаги катта кўчада, йўлдан эллик қадамча ичкарида экан. Мунгайган сағана ва қабр тоши. Қаровсиз, химоясиз, фақат тахтада ёдгорликнинг 1988 йили давлат муҳофаза-сига олингани айтилган, лекин бу химоя сезилмасди.

Мақбара тўрт бурчаги девор устун, қолган жойлари очиқ шийпон шаклида бўлиб, ўрталикдаги қабр тошига бахмал, унинг устидан урду тилида, араб имлосида турли ёзувлар битилган зангори мато ёпиглик эди.

Бинонинг узун ва эни 12х12, бўйи — томи гумбазигача ҳам ўн икки метрлар чамасида эди. Лекин лойиҳа унча ҳашамдор эмас, камтару жўнгина, балки Зебуннисо бегимнинг ўз табиати, феъл-атворидан келиб чиқишиб шундай услубни танлашгандир. Фақат, мрамрлар кўчириб олинганга ўхшайди. Қабр тоши ҳам оддий, қолаверса, унда на ёзув, на нақш бор ва на гуллар... Шифтларда, меҳроб гумбазлари остида гулдор рангли мрамрлардан намуналар қолган... Аслини олганда Зебуннисо бегим қабрининг мутлақо содда бўлишини, қабри тепасига табиий сабаздин ўзга ҳеч нарса ёпмасликларини васият қилган эди.¹

Хўш, ҳақиқатдан ҳам машҳури жаҳон шоира Зебуннисонинг сағанасимикин ўзи бу? Тўғри, мақбаранинг олди қисми тепароғида «Зебуннисо мақбараси. Вафоти 1669 йил» деган сўзлар ва сана битилган. Лекин, аввало ана шу сананинг ўзи шубҳали. Маълумки, Зебуннисо бегим

¹ Т. Файзиев. «Темурийлар шажараси». «Ёзувчи» нашриёти, 1995 й. 280-бет. Мана шу асарда, шунингдек, Шох Жаҳоннинг суюкли, садоқатли қизи Жаҳоноро бегимнинг ҳам деярли шундай васият қилгани қайд этиладики, Зебуннисодай зукко, нозик таъб шоиранинг аммаси васиятини айнан такрорлаши ўқувчида иштибоҳ туғдиради.

бу ерда қайд этилган вақтдан 33 йил кейин, 1702 йили вафот этган ва манбаларда айтилишича Дехлидаги «Зарзарий» қабристонига дафн этилган. Бироқ, инглизлар даврида темирйўл ўтказилиши оқибатида қабристон бузилиб кетган, деган маълумот бор. Хўп, мабодо шу қабр ўша биз билган — Бобур Мирзонинг панневараси Абу Зафар Мухийиддин Мухаммад Аврангзёб Оламгирнинг кизи Зебуннисо бегимга мансуб бўлса, уни ким, қачон, қандай ҳолатда бу ерга кўчиртириб келган ва нима учун Лохурнинг бир чеккасини танлашган? Балки ундай эмасдир? Унда шоира Зебуннисо бегимнинг маркади ҳозир қаерда? Эҳтимол, Аградаги, Акбаршоҳ калъасидаги қабр ростдан ўша Зебуннисоникидир?.. У холда, бу Зебуннисо ким бўлди?.. Чиндан ҳам, мазкур дахманинг шаклишамойили лойиҳа-тарҳи, безаклари бобурийларнинг мақбараларидан кескин фарқ қилади...

(Ушбу ёдгорлик ҳақида дастлаб Зокиржон Машрабов ўтган галги сафари вақтида хабар топган ва зиёрат қилиб кетган эди).

Хуллас, бу жумбоқлар алоҳида, махсус тадқиқотни тақозо қилади шекилли...

Дарвоқе, яна бир гап. Маълумки, Зебуннисо ўз даврининг мухтарама шоираси эди ва унинг умрбоқий ғазаллари асрлардан-асрларга ўтиб, яшаб келмоқда. Ҳассос шоира адабий таҳаллус сифатида ўзининг гўзал ва пурмаъно исмини қўллаган. Лекин ўтган замонларда ҳам, кейинги вақтларда ҳам билиб-билмай Зебуннисо бегимга «Махфий» таҳаллусини ёпиштиришга, ўйлаб-ўйламай бадий жиҳатдан у қадар етук бўлмаган шеър-ғазалларни унга нисбат беришга уринишлар кузатилади. Аслида бундай янглиш муносабатларга йигирманчи асрнинг ўттизинчи йилларидаёқ жиддий зарба берилган. Жумладан «Кобул» (Афғонистон) журналининг 1934 йил, 10-сонида эълон қилинган мақолада Канпур (Ҳиндистон)да чоп этилган бир девон сўнг сўзидан олинган қуйидаги раддия келтирилган: «Девони Махфий» форс тили устозларидан Махфий Раштийнинг асаридир. Қандайдир бир беҳабар уни Зебуннисо бегим номи билан нашр этиб-дирки, бу катта хатодир».¹

Кўриниб турибдики, бу шунчаки мулоҳаза ё фараз эмас, балки ҳукм-хулосадир. Аммо, хато қарашлар ва

¹ Т. Жалолов. Ўзбек шоиралари. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1980 йил.

беҳабарликлар давом этаверган бўлса керак, захматкаш адабиётшунос олим Тўхтасин Жалолов «Зебуннисо Махфий эмас!» деган хитобли сарлавҳа билан махсус мақола ёзиб, «Махфий» имзоли шеър-ғазалларнинг Шаркнинг фозилаи даврони, машҳур шоираси Зебуннисо бегимга асло дахли йўқлигини тарихий манбалардан олинган қатор илмий далиллар билан исботлаган ва мазкур баҳсли масала-мавзуга нуқта қўйган.¹ Шунингдек, тадқиқотчи Махфий таҳаллуси билан ижод қилишган икки шоира ва уч шоир (бобурий Жаҳонгиршоҳнинг севикли хотини Нуржаҳон бегим Салима бегим, Махфий Тароштий, Махфий Раштий ва Зебуннисо бегимнинг хос мулозими) бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлаган.

Таассуфки, яна орадан йигирма икки йил ўтиб, «Даракчи» газетасининг 2002 йил 30(176)-сонида босилган «Авраңгзебнинг ғариб кизи» сарлавҳали мақолада «Унинг (Зебуннисонинг — Қ. К.) бу ижод намуналари «Девони Махфий» асариди (девони демоқчи — Қ. К.) жамулжам килинган бўлиб, бу асар (?) кейинги даврларда қайта-қайта чоп этилган. (?) Махфий — шоиранинг таҳаллуси бўлиб, девон ҳам шу ном билан бизнинг кунларимизгача етиб келган», дейилади. Афсуски, муаллиф А. Бердимуродов бу маълумотларни қайси манбадан олганини кўрсатмаган.

Гап шундаки, Американи қайта кашф этиш қабилдаги бундай чиқишлар минглаб одамлар фикрини чалғитади, тарихий чалкашликларга сабаб бўлади. Беш киши машаққатли довлардан юриб, Қирғизистонда икки кун, Қашқарда уч кеча-кундуз сарсон бўлганимиз, яъни юкоридагидай чалкашлик жабрини тортганимиз азиз китобхонларимизга маълум, зеро, «ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир», деб бекорга айтмайди доно халқимиз.

Эҳтимол, муаллиф «бу илмий тадқиқот эмас, шунчаки оммабоп мақола эди» дер. Лекин, ҳар қандай нашр ўз даври ва жамиятининг овози, сўзи ва ҳужжати эканлигини, кимдир, кимлардир унга суянишлари мумкинлигини унутмаслик керак. Бу сўз, бу ҳужжат бетайин бўлса, аввало унга суянган кимса янада каттароқ хатога йўл қўйиши тайин, қолаверса, ўша муаллифга, ўша нашргагина эмас, умуман матбуотга ишонч сусаяди, бу эса, масъул-ноширларга ҳам қимматга тушиши турган гап.

¹ Т. Жалолов. Юкоридаги китоб, 17-бет.

Таажжублар ичра ҳайрона бўлиб, «Шоҳқалъа» зиёратига бордик. Ахборотнома ва бошқа манбаларнинг хабар беришича Арк ичининг узунлиги 1 минг тўрт юз, эни 1 минг 115 фут. Унинг қурилиши дастлаб Ром Чандоржининг қизи шарафига (1200 йиллар) бошланган. 1959 йили ўтказилган археологик қазишлар пайтида Султон Маҳмуд Ғазнавий зарб қилдирган тилла тангалар топилган.

Маҳмуд Ғазнавий Лохурни 1021 йили босиб олган. 1180—86 йиллар Афғонистондан келган Шаҳобиддин Фурӣ, 1241 йили мўғуллар эгаллаган. 1267 йили Султон Ғиёсиддин Булбок Ўрда қурилишини давом эттирган. Орада уни Соҳибқирон Амир Темур қўлга киритган, Шайх Али Кобулий қароргоҳни тупрокдан қайта тиклаган ва жангу жадалларда яна бузилган, вайрон бўлган. 1566 йили бобурий Акбаршоҳ бошқатдан пишиқ ғиштдан пухта қурдирган.

Ўзига хос, тўғрироғи, бобурийларга хос бинокорлик ва меъморчилик намунаси бўлмиш ушбу тарихий обидани зиёрат қилувчилар ҳаддан зиёд кўп эди — худди сайл бўлаётганга ўхшайди. Ўтган гал бафуржа, астойдил томоша қилганимиз учун бу сафар шитоброк айланиб чиқдик. Бунинг устига, аввалгидай қалъа худудига видеокамера билан кирмайсизлар, ёдгорлик-иншоотларни суратга олмайсизлар, деб кайфиятни бузишди. Фарруҳ хуноб — раҳбар хуноб, раҳбар хуноб — ҳамма хуноб.

Лекин, Фарруҳ ва Неъматилло мутасаддилар маҳкамасида улар билан қизғин музокарага киришган пайтда Зокиржон ака одатдагидай қалъа хизматчилари кўзини шамғалат қилиб, ўзининг ихчам камерасида анча жойни тасвирга олишга улгурди...

Ҳа, Зокиржон ака жуда ҳавасманд. Бу фазилат унда тасодифан пайдо бўлган эмас, балки болаликдан ошно. Қўлидан келмайдиган иш кам: ошпазлик дейсизми, ҳайдовчиликми... Видеокамера, фотоаппаратни эса экспедиция даврида бобурийлар билан боғлиқ жойлар, воқеалар ва тадбирларни тасвирга, суратга тушираман, деб, ўтган гал сафарга жўнашимиз олдидан Тошкент шаҳридан, Усмон Носир шоҳ кўчасидаги радио-телевизор дўконидан сотиб олганига ўзим гувоҳ бўлганман.

У шу аппаратларни елкасига осиб юришни ўзига зинҳор малол олмайди, аксинча, бу машғулотидан ўзгача хузурланади. Шунингдек, у Фарруҳга ишонмагани-

дан эмас, балки сафарлар жараёнидаги ноёб лавҳалар, суратлар шахсан ўзида ҳам бўлишини хоҳлаганидан шундай қиларди. Ҳа, раҳбаримиз ниҳоятда пухта одам!

Устахонада машинамизни тузатаётган Мир Иқбол Фани (қирқ ёшлардаги йигит) бобурийлар тарихига жуда қизиқар ва улар тақдиридан яхшигина хабардор экан, галати бир гапни айтиб қолди. Гўё Жаҳонгиршоҳнинг қабри иккита эмиш. У Кашмирдан қайтаётиб йўлда вафот этганида Лохурга етиб келгунча ириб кетиши мумкин бўлган ички аъзо-қисмларини Гужаротга кўмиб, кейинчалик ана шу «жойда ҳам мақбара қурилган эмиш. Бу маълумот биз учун, шахсан мен учун мутлақо қутилмаган, аммо мантиқан асосли янгилик бўлди, бироқ у қанчалик тўғри ё нотўғри — кўрмасдан бир нарса дейиш қийин... Лекин машина таъмирловчи оддий бир покистонийнинг Жаҳонгиршоҳ қисматидан воқиғлиги ибратомуздир... Савдогар Абдужалил хожи кечкурун Жалолиддин Румий асарлари ва қарашлари ҳақидаги фикрмулоҳазаларини баён этган эди...

Машина ўнгланди. Абдужалил тагин бизни меҳмон қилди. Бугун у товук гўштининг яна бошқа усулда — қовуриб пиширилгани билан сийлади. Хулоса — Ҳиндистонда, хусусан Покистонда товук таом ўзбекнинг паловидай урф экан.

Сўнгра Аноргули мавзеидаги ер устию ер ости дўконларини айландик. Абдужалилнинг бош маслаҳатчилиги ва бевосита иштирокида «чарм чопон» операцияси амалга оширилди. Икки соатнинг ичида, битта дўконнинг ўзида кўнгиллар ва киссалар тинчиди-қолди. Шунгача сабримиз чидамай ҳар хил илмоқли гаплар қилиб, шеърлар ёзиб юбордик. Раҳбар эса сўзининг устидан чиқди.

Абдужалил етакчилигида Лохурнинг янги шаҳар қисмини ҳам томоша қилдик. Кўчалар кенг, бинолар баланд ва ранг-баранг...

Қоронғи тушганда анҳор бўйидан узоқ юриб, Лохурдан чиқдик-да, Исломободга қараб жўнадик.

Йўлнинг чиннидай текислигидан машинамиз ҳам роҳатда эди. Лекин овозида яна қандайдир бошқача, ёт «оҳанг» бор эди...

Мизғиб қолибман. Жунжикиб уйғонсам, қўл-оёқларим қичишаётган эди. Совуқникими ё аччиқ таомлар энди ўз таъсирини кўрсата бошладим, билмадим...

Исломободга ўн тўрт км. қолганда унга кирмай, шундоқ қатта ва янги шаҳар — Покистон пойтахтини кўрмай, томоша қилмай, Пешаворга қараб «от» сурганимизда соат тунги ўн иккидан ўтиб кетган эди.

Ҳасан Абдол шаҳрига келиб, сайёҳлар кўноқхонасига жойлашганимизда соат икки эди...

Ҳаво салкин, водийнинг, Ўзбекистоннинг ҳавоси, иқлими яқин эди. Қичишқоқ эса авж олиб борарди.

Лоларуҳ бегим ким бўлган? «Воҳ» боғи

16 ноябр, пайшанба.

Уйку хуруж қилганда ҳар қандай ташвишу бесаранжомлик, ҳатто хасталиклар, жумладан, қичишқоқ ҳам вақтинча бўлса-да, чекинади. Қотиб ухлаб, эрталаб уйғонсак, ҳаво янада салкин эди, уст-бошларга бир қават кўшишга тўғри келди.

Зокиржон ака ўтган сафар келганларида Лоларуҳ бегим деган аёлнинг қабрини тасодифан эшитиб, зиёрат қилган, унга ҳамроҳ бўлган маҳаллий зиёлилардан бири «Лоларуҳ бегим — Бобур Мирзонинг қизи» деган фикрни айтган экан. Манбаларда, ҳатто Бобур Мирзонинг хотинлари ва ўн саккиз нафар фарзанди батафсил саналган «Хумоюннома» асарида ҳам бундай маълумот йўқлиги учун Зокиржон аканинг ўзи ҳам, биз ҳам ҳайрон ва ҳаяжонда эдик.

Эрталаб билсак, Лоларуҳ бегим қабри биз тушган меҳмонхонанинг яқингинасида, шаҳарнинг шимол томонида, маҳаллалар чеккасида, у қадар баланд бўлмаган тоғлар пойида экан.

Темир панжара-дарвозадан кирилганда, чап тарафдаги чоғроққина, суви тип-тиник ҳовузда рангли ва рангсиз, олди икки қаричли беҳисоб зоғора балиқлар соллашиб сузиб юришарди. Маҳаллий аҳоли бу ҳовуз ва гўзал мавжудотларни муқаддас билишади чоғи, уларга дахл қилишмас экан.

Биз ҳам сирли жониворларни кўп ҳузур билан анча томоша қилдик. Булоқ сувида балиқ яшамас, деган гап бор, лекин яшайди...

Ҳовуздан кейин бир эски, хароб макбара бўлиб, битikka қараганда у ерда император Акбар фармонига кўра унинг содиқ мулозимларидан ака-ука Ҳаким ва

Ҳумоюнлар (1599 йили) дафн этилган экан. Аммо, шу темир тахта билан ёнма-ён иккинчи лавҳада эса мақбара (?) ва хиёбон 1589 йили Панжоб губернатори Хўжа Шамсиддин Ҳавоний томонидан бунёд қилинганни ёзилган.

Сағананинг меҳроб, токча, шифтлари қорайиб кетган — худди ичидан ўт кўйилганга ўхшарди. Бундаги мрамрларни ҳам Ранжит Сингх одамлари ўйиб, кўчириб олиб кетишган бўлса керак.

Ёдгорлик билан қарама-қарши — кун юриш томонда катта бир бино кўриниб турарди, уни насронийлар ибодатхонаси дейишди. У жойга ибодат қилиш учун ҳатто Амритсардан ҳам келишаркан...

Бу ҳам боғ — хиёбонсифат жой эди. Юз кадамча ичкарида чокқина бир қўргонча бўлиб, унинг ўртасида одам бўйи баландликдаги юзаси ўртача гилам ҳажмидаги тошсупа устида бир қабр тоши бор эди. Қўргончага кираверишда ҳақиқатдан ҳам «Лоларух қабри» деган ёзув бор. Ёнимизда биз — хорижийларга қизиқиш туфайлими, беш-олтитаси эргашиб юрар, улардан бири шу жойнинг боғбони эди. Унинг сўзига кўра Лоларух бегим Акбаршоҳ саройининг хизматкорларидан эмиш. Наҳотки оддий бир ходима аёлга шу қадар иззат-икром раво кўрилса? Балки ростдир. Узоқ йиллар садоқат билан, сидқидилдан хизмат қилган бўлса... Эҳтимол Акбаршоҳнинг яқин қариндоши ё суюкли канизакларидан биридир... Лекин Акбаршоҳнинг қароргоҳи марказда — Лохур, Дехли, Аграда бўлган-ку, канизаги нечук Ҳасан Абдолга дафн этилади?..

Зокиржон ака гарчи боғбоннинг гапига бутунлай ишонмаган бўлса-да, ҳарқалай бир оз бўшашиб қолди. У кўп яхши ишлар, боғлар, обидалар тарихининг айнан Захириддин Муҳаммад Бобурга бориб тақалишини сидқидилдан хоҳлайди. У Бобур Мирзо ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ янгиликлар топишни жуда-жуда истайди. Ҳа, Зокиржон Машрабов Бобур Мирзонинг ашаддий мухлиси ва тарғиботчиси! Бобур номидаги халқаро жамғарма ва илмий экспедиция ташкил қилганидан, шу тузилмалар туфайли шоҳ ва шоир Бобур билан, унинг аجدод-авлодлари ҳаёти ва фаолияти билан яқинроқ, кенгроқ танишиш имкони юзага келаётгани учун чин дилдан қувонади, жамғарма ва экспедиция саъй-ҳаракатларининг ижобий самараларидан, раҳбар сифатида ўзи амалга ошираётган хайрли тадбир-

лардан завқ олади; Бобур Мирзонинг муборак номи катта-кичик давраларда, баланд-қуйи минбарларда тез-тез, фахр билан зикр этиладиган бўлиб, унинг ихлос-мандлари ўз муҳаббати, эътиқодини ошқора изҳор қила оладиган хур замонлар келганидан боши кўкдалигини яширмайди, аксинча, бу қувончларни бошқалар, хусусан зиёлилар, илмий-адабий жамоатчилик билан баҳам кўришга ошиқади. Нанкин жамғарма ё экспедиция, балки экспедиция аъзоларининг ижтимоий ва ҳатто шахсий ҳаётда қўлга киритган ютуқларидан ҳам қувонади, бу муваффақиятларни ҳам экспедиция шарофати деб, аъзоларининг обрў ва нуфузи, бу — экспедиция шарафи деб билади, хузурланади. Масалан, кўпчилик орасида:

— Экспедициямиз аъзоси фалончи ҳукумат ордени билан тақдирланди!.

— Фалончи аъзоимиз мундоқ мартабага эришди, — дейди ғурур билан, ифтихор билан...

Кўрғончада апелсин, апелсинсимон яна бир дарахт (мевалари пишай-пишай деб қолган), ҳар хил манзарали ўсимликлар, гуллар барқ уриб, очилиб, яшнаб турарди.

Бу жойларни инглизчада баҳоли қудрат тушунтириб берган (маҳаллий аҳоли орасида бу халқаро тилни биладиган одамни топиш қийин эди) Иштиёқ Амин деган йигит бизни шаҳарнинг шарқи-жануб томонидаги яна бир боғ-ҳиёбонга бошлаб борди. Зокиржон акага ўтган гал бу боғни ҳам Бобур Мирзо бунёд этган, деган гапни айтишган экан. Темир тахтадаги ёзув ва Ҳасан Абдол тарихи ҳақидаги маълумотнома-рисолада келтирилган далилларда бу «Воҳ боғи» деб аталиб, асли Кобул билан Кашмир ўртасидаги паст тоғлар қуршовида жойлашган, кўниб ўтиладиган сўлим, қулай маскан бўлган экан. Пешавор музейлари бош директори ўринбосари Муҳаммад Баҳодирхоннинг Ҳасан Абдол шаҳридаги тарихий ёдгорликлар шарҳига бағишланган рисоласида айтилишича, бу жойга Бобур Мирзонинг қадами теккан, бу ерда Акбаршоҳ бўлган, Аврангзеб-Оламгир ўн саккиз ой турган (?). Боғнинг яратилиши ва ундаги бинолар, суви оҳиста мавжланиб турган катта ҳовуз Жаҳонгир номи билан боғланади. Бобурийзода шоҳ балиқни, балиқ овлашни яхши кўрган, шунинг учун боғнинг жануб томонидаги тепаликдан чиқадиган булоқдан сув туширтириб махсус ҳовуз қурдирган ва балиқ боқилган экан. Дарҳа-

кикат, ҳозир ҳам унда худди Лоларух бегим мақбараси олдида кўрганимиздай йирик-йирик балиқлар реактив самолётлар каби саф-саф бўлиб, кескин бурилишлар қилиб, фақат оҳиста сузиб юришибди.

Ҳовуздан боғ этагига — кун ботиш сари кетган сув йўлаклари ва йўлак ўртасидаги фаввора ускуналари, сув шаршара бўлиб тушиши учун суйри қилиб қўйилган мрам-мар тахта ва бошқа жиҳатлар Лохурдаги Шалимар боғини эслатарди (Маълумотномаларда ҳам шу нарса таъкидланган).

«Собик» шаршаранинг икки тарафида иморатлар сақланиб қолган, албатта бузилган, нураган, мрамларини кўчган, узоқдан харобага ўхшаб кўринарди. Лекин нақш излари бор. Ана шу хонаи хосларнинг чапдагиси ёнида ҳаммом ўрни — ечиниш, чўмилиш хоналари, ўт ёқилдиган бўлма, сув келадиган, оқова кетадиган ер ости ариқчалари ва йўлақларнинг асоратлари билиниб турибди.

Кириш дарвозаси билан ҳовуз ўрталиғи очик майдон, ўнг томонда яна бир кичикроқ кўл бўлиб, булоқдан тушиб, кўча орқали боққа кираётган ниҳоятда тиниқ сув аввал ана шу кўлчага қуйилиб, ундан катта ҳовузга ўтарди. Сув ўтлари, гиёҳлар кўлча ўзанига атайин кўчат қилиб ўтқазилгандай, дона-дона, алоҳида-алоҳида бўлиб, оқим йўналишига ёнбошлаб, сезилар-сезилмас тебраниб, ҳаракатланарди.

Кичик кўл атрофида ва ҳаммом, хужралар орқасидаги кенгина ажриқзор хиёбонда манзарали дарахтлар, гуллар яшнаб турибди. Ҳовуз бўйидаги чинорлар ичида икки тупининг танаси жуда йўғон, шохлари ҳам тарвақайлаб кетган эди — ёши бир неча асрга тенглиги шубҳасиз.

Хуллас, «Воҳ боғи»нинг табиати чиндан ҳам сўлим эди. Ўша даврда, албатта, уни дастлаб кўрган одам «воҳ!..» деб хайратга тушган бўлса керак.

Биз ҳам ажриқзорда бир неча муддат бу жойлар қурилиши, Бобур бобомиз ва унинг авлодлари қилган хайрли ишлар ҳақида гаплашиб ўтирдик. Бепоён Ҳиндистону Покистоннинг қаерига борманг, бобурийларнинг номи билан боғлиқ шаҳару қишлоқлар, обидалар, боғлар учрайди. Ҳатто Бангладешда ҳам Акбарпур, Шох Жаҳонпур деган мавзелар бор-а. Ҳасан Абдолдан четроқ яна бир жойда ҳам Акбаршоҳга тегишли ёдгорлик бор, дейишди... Лекин алам қиладиган жойи — ҳамма

ерда, ҳатто мана шу пойтахтлардан узоқ, чекка Ҳасан Абдолда ҳам бобурийларни «мўғуллар» деган кўнгилни гаш қиладиган ибора билан аташади. Инглиз тарихчилари, шарқшунослари, адиблари бобурийлар тадқиқоти ва тарғиботи борасида беҳисоб ва зўр ишлар қилишган, китоблар ёзишгану, бу томонини расво айлаб, туркий бобурийларни бутун дунёга мўғуллар деб сингдириб юборишган!!! (Аслида бу атаманинг мўғулликка дахли йўқ, чунки «монгол» эмас, «магол» — яъни, чет эллик, бошқа юртлик, ажнабий маъносида қўллашган, деган фикр бор. Шундай бўлиши ҳам мумкин, фақат буни илмий асослаш лозим).

Боғдан қайтишимизда Иштиёқ Амин бизникида чой ичиб кетинглар, отам ҳам суюнади, ўзим ҳам беҳад мамнун бўламан, дея манзират қилиб, астойдил қистади. Лекин афсуски, бунинг иложи йўқ эди. Йигитнинг одамгарчилиги ва бошқа инсоний фазилатларига таҳсин айтиб, у билан хайрлашдик. Шунда йигитдан нима иш қиласиз, деб сўрасак, «ҳозирча отамнинг ўғлиман», дея лутф билан жавоб берди. Демак, ишламас экан. Аммо фикрлари теран, гаплари салмокли, мағизли эди.

«Дуо қилинг, биз ҳам Ватаиға қайтайлик...»

Машинамизга тагин кўз тегди шекилли, энди афтоли камайиб кетибди. Яна ташвиш, яна ҳадик. Энди тезроқ Пешаворга етиб олиб таъмирлатиш зарур эди.

Шаҳардан чиқаверишда икки томонда, йўлдан анча нарида пастак тоғлар кўринарди, бир оз юрганимиздан кейин экинзорлар, экинсиз, дарахтзор майдонлар, дала-лар бошланди.

Кобулдан келадиган, Бобур Мирзо таърифлаган Синд дарёсининг узун кўпригидан ўтяпмиз. Кўприкнинг чап тарафида дарёнинг тик лаби билан туташ қалъасимон кўҳна бир иншоот бор экан, тўхтаб, тасвирга олмоқчи эдик, кўприкда у ёқдан бу ёққа юриб турган қуролли соқчи мумкин эмас, деб рухсат бермади.

Йўл шиддатли тусда таъмирланяпти, кўприклар қуриляпти, озгина айланиб ўтиладиган ноқулайроқ бурилишлар ҳам иложи борича тўғриланмоқда эди.

Бир посёлка (бу иборани кўп ишлатишимизнинг боиси шундаки, асли у жойлар кишлоксифат, лекин дўконлар кўплиги, бозор ва гузарларнинг гавжумлигига қараганда «кишлоқ» сўзи жўнрок, ғариброкдай туюлади) ҳудудида бир ғайри ҳолатдан кўп таажжубга тушдик. Йўлнинг икки юзидаги дўконларнинг деразаларига автомат, ҳар турли милтиқлар тикка қилиб териб қўйилибди. Наҳотки ҳаммага сотилаверса? Албатта, бир конун-қоидаси, шартлари бўлса керак-ку-я!..

Яна гоҳ сайхонликлар, гоҳ дарахтзор-ўрмонлар ора-лаб ўтиб, соат ўн бирларда Пешаворга кириб келдик ва шаҳар четроғидан қўноқ изладик. Биз бораётган катта, кенг кўчанинг икки бетида меҳмонхона кўп эди. «Амин» деган яхши меҳмонхонага жойлашдик. Раҳбар телефон орқали лохурлик дўстимиз ҳожи Абдужалилнинг танишлари билан боғланди. Тушликдан кейин Хайбар бозоридаги Маданий маркетни, ака-ука Соли Мухаммад ва Мухаммад Баширларни излаб топдик.

Мухаммад Башир бизни бир устахонага бошлаб борди. У ердан уста олиб, яна Хайбар бозорига келдик ва бир дўкон-устахонадан машинага мотор (бу ёқларда «инжин» дейишаркан) гаплашдик. Бор, лекин эртага жума — дам олиш куни, дейишди. Хуллас, эрталабга дўкондор билан келишиб қўйилди-да, биз янги танишларимиз ҳузурига қайтдик.

Маданий маркетда ўзбеклар кўп эди. Уларнинг аксарияти Афғонистондан келиб қолишган экан.

— Афғонистонга қаердан, қандай келиб қолгансизлар? — деб сўраймиз.

Жавоблардан аён бўлишича «қулоқ» қилинган оналари асли Самарқанд ё Бухородан Туркменистонга, ундан Афғонистонга ўтишган экан. Уларни қисмат шу кўйларга солган эди.

— Қандай яхши-я! Сизлар ўз ватанингизда яшайсизлар, — деди Абдумажид деган йигит шу мавзуда гап кетганда.

— Ҳа, энди қайтсаларингиз бўлмайдами? — деб сўраймиз.

— Э, бизлар ватансизмиз, бизни қўймайдилар, — деди у аламнок бир оҳангда. Ҳаммасидан ҳам унинг бизга йўл кўрсатиш учун рикшада бирга келиб, меҳмонхонамиз олдида хайрлашаётиб Зокиржон акага «дуо қилинг, биз ҳам Ватанга қайтайлик», дегани юракларимизни зириллатиб юборди.

Мен шунда ўзимизнинг нақадар бахтиёр эканлигимизни яна бир қарра чуқурроқ ҳис қилдим. Андижон, Гуркиров манзаралари кўз олдимдан ўтди, шу заҳотиёқ юртга қайтсагу, деган зориқиш кечди кўнглимдан. Бу хаёл шу кун менга анчагача тинчлик бермади.

«Ватан» дегани, «она юрт соғинчи» нима, қандай тунчалар ўзи? Туғилган жойни эъзозлашдан иборат ижтимоий масъуллик туйғусининг инъикосими? Ё шунчаки кўз ўрганиб қолган тупроққа, дарё ё анҳорларга, адирлик ё сайхонликларга — атроф табиатга меҳр-муҳаббат, яъни шахсий хиссиётлар ҳосиласи ва силсиласими? Ё дилнинг ота-она, оила, фарзандлар, яхши қўни-қўшни, оқибатли қариндош-уруғ, қадрдон ёру дўстлар — кўнгил яқинларга талпинишими? Ёки мангуга бой берилган бойлик — беғубор, покиза, боқира болалиқни қўмсашми? Ё шуларнинг барчасими?..

Байт:

*Саёҳатда роҳат кўп,
 бироқ, юртни соғиндим.
Турфа олам, одат кўп,
 бироқ юртни соғиндим.
Ҳар сония, ҳар лаҳза
 дўсту ёр, дилраболар.
Кўздан ўтди ва лекин
 кўпроқ юртни соғиндим.*

Бечора бой сиғиндилар

17 ноябр, жума.

Эрталаб Маданий маркетга бориб турдик. Муҳаммад Башир билан машина устаси кеч келишди. Мотор сотадиган дўкондордан эса ҳамон дарак йўқ эди, уйига қўнғироқ қилишди. Келди, лекин «бугун дам олиш кунини, мен дўконни фақат бир соатга очишим мумкин, инжинни ишлатиб кўриш ва бошқа ишларга кўп вақт кетади, бунинг иложи йўқ», деди. Хуллас, «Тойота» устахонага олиб бориладиган ва мотор тушириб туриладиган бўлди. Яна оврагарчилик, тагин ориқча харажат!

Илҳомжон қолди. Бояқиш машина билан боғлиқ жабру жафоларни хўп тортадиган бўлди. Раҳбар меҳмонхонага кетди. Неъматилло, Фаррух — учовимиз Муҳаммад Шариф деган йигит (ота-бобоси асли Бухородан, ўзбек) ҳамроҳлигида шаҳар айландик. Шаҳарда боғ, хиёбон,

бошқа кўнгил очадиган, томошабоп жойлар кўринмас, кўчалар асосан бозор, дўконлардан иборат эди. Совға-салом харид қилдик. Лохурдаги икки соатли бўш вақтни ҳисобга олмаганда совға-салом олишга фурсат ҳам, кай-фият ҳам бўлмаётган эди.

Бозорларда нарсa, ашёларнинг марказлаштирилиши, мувофиқлаштирилиши яхши экан. Масалан, бир кўча ё растада фақат машиналарнинг эҳтиёт қисмлари, мотор еру кўкка сиғмайди, бир ерда фақат видеомагнитофон, бошқа бир кўчада эса магнитофон кассеталари, гул кўчатлари ва ҳоказо...

Пешавор ҳам одам тигиз, ҳаёт қайнаб ётган шаҳар эди. Йўловчи, транспорт мўл, шовқин-сурон, кийкирик, сигнал кўп. Аҳолиси тахминан тўрт ярим милён, бир қисми Афғонистондан қочиб ўтган афғонлар эди. Муҳаммад Башир каби ватандан мосуво бўлиб, фақат пул топиб, умр кечириш мақсадида юрган мужовирлар ҳам халқнинг анча бир бўлагини ташкил этарди. Кўчаларда полисмен жуда сероб эди, лекин қонунлар унча каттик эмас, дейишди. «Қочоқлар ва муҳожирларнинг паспортлари, бошпаналари йўқ, полиция тутса, қўлига «босишадиди-да», юраверишади», дейди Абдумажид. Ўз дўконлари ва бошқа жойларда яшашавераркан. Ижарага уй олиб ўтиришлари мумкин, лекин ўз номларига уй, дўкон сотиб олиш учун фуқаролик ҳуқуқлари йўқ.

Маданий маркет дегани — тўрт қаватли бино бўлиб, ҳаммаси гилам тўқиш ва уни сотиш билан шуғулланишаркан. Тўғрироғи, бошқа шаҳар ва юртлардан чала тўқилган гиламларни олиб келишиб, бу ерда ниҳоясига етказиб, буюртма ва ё чакана савдо орқали пуллашаркан. Гиламлар чиройли эмас, жуда сифатли ҳам эмас, фақат табиий жундан, қўлда тўқилгани учун қиммат — 1 кв. метри 100 доллар атрофида экан!

— Пулни яхшигина топамиз, лекин кўпини ижара ва бошқа тўловларга улашамиз, — дейди Муҳаммад Башир. — Масалан, бизнинг ўзларимиз бир ойга уй, дўкон, омборхона учун минг доллар тўлаймиз. Қисқаси, пешаворликларга ишлаб берамиз.

Муҳаммад Баширнинг кийиниши (у ҳар куни соқолини қиртишлаб олар, ҳар куни ҳар хил ва тоза, фақат покистонча кийинарди), юриш-туриши ва гапларидан чапдаст, олифта ва ишбилармонлигини англаб олиш кийин эмас эди. Дўкондаги асосий ҳисоб-китоб ишларини ҳам Башир адо этар экан. У келишган ва

бўйчангина эди, акаси Соли Муҳаммад эса ундан ҳам новча — икки метрча келар, юзини батамом қоплаган қоп-қора соқол-мўйлови ўта қалин ва қаттиқ, кийиниши ҳам, феъли ҳам инисига нисбатан анча содда, ҳатто тўпорирок кўринарди.

Маркетда етмиш-саксонни уриб қўйган мўйсафидлар ҳам юришарди. Улар ҳам бу элда омонат яшовчилар, ватан-юртлари Афғонистонда, қолиб кетган кекса муҳожирлар ё қочоқлар эди. Бечораларга раҳмингиз келади: мусофирлиги, сиғиндилиги шундоққина билиниб турибди. Уларнинг ҳам аксарияти уй-жойсиз, оиласиз экан. Ўз юрти, ўз Ватани бўлмаган кимса нақадар қашшоқ, нақадар бечора, нақадар ғариб-а!..

— Кичкина бўлса ҳам ўз оролинг бўлсин, деган инглизлар, — дейди Неъматилло.

— Буям «Ўз уйинг — ўлан тўшагинг» деган ўзбек мақолининг бузилган муқобили экан-да, — дейман яна профессорнинг ғашига тегиш учун.

Дарҳақиқат, мантиқан ғализ, ҳавойи гап, ахир ҳар бир одамнинг ўз ороли бўлиши мумкин эмас-ку. Мажоз-даям ҳақиқатга сал яқинлик бўлиши керак-да. Ўзбек мақолининг қўймалигини қаранг:

« Ўз уйинг — ўлан тўшагинг».

Лекин Неъматилло юқорида инглизларнинг яна бир мақолини келтирган, унинг ҳам мазмуни ҳозирги мақолга ҳамоҳанг эди: «Шарқми, Ғарбми — ўз уйинг бўлсин». Менинг наздимда бизнинг мақолимизда иккала инглиз мақолининг мазмуни мужассам.

Сиртдан қараганда Муҳаммад Баширларнинг турмуши чакки эмас: яшаётган уйлари зўр, катта дўконлари бор, тагида Япониянинг яп-янги «Хонда» машинаси (АҚШ долларига ўн минг!)... Аммо олам-олам ўкинч, армон, ватансизлик дарди ич-бағирларида ҳаммаша оғир бир тошдай осилиб, юракларини эзиб туради. Маҳаллий халқ тилида гапириб, шуларнинг кололибосини кийиб, шуларнинг тутумини тутишга маҳжумдай тутадилар ўзларини.

Абдужалил ҳожи айниқса ўғил уйлаб, қиз чиқаришлари жиддий муаммо, катта ташвиш эканлигини айтувди. Озчилик-да, ҳар доим ҳам муносиб келин ё куёв топилиши кийин, бундай ҳолатда қизларини Арабистон, Туркия ё бошқа олис юртлардаги қариндошларига беришга мажбур бўлишаркан. Тўй-маросимлари ҳам наридан-бери — чунки хешу ақраболар, кўнгил

якинлари кам. Оила, болалар билан шаҳар айланиб юришга хоҳиш ҳам, фурсат ҳам йўқ, тўғрироғи, кўнгилларига сиғмайди. Уларнинг бирдан-бир мақсади — пул топиш, яшаш, қашшоқлик тўрига тушиб қолмаслик. Чунки мусофирнинг қашшоқлашуви — энг оғир фожиа, унинг ўлиги ҳам хору сарсон бўлиши турган гап...

Юзингни бир кўрай, тиланчи жонон...

Тиланадиганларнинг аксарияти дуппа-дуруст одамлар. Улар орасида аёлларнинг кўплиги жуда аянчли. Йўлда кетаётган ё бирон дўкон олдида нимадир харид қилаётган ё шарбат ичаётган бўлсангиз, елкангиздан кимдир туртади. Ҳайрат ва ҳаяжон ичра ўгирилиб, оркангиздаги бутун танасию юз-кўзларини қора ридо ё бошқа рангдаги чодра ёпиб турган аёлга кўзингиз тушади. Дабдурустдан эсанкираб қоласиз, бу аёл мендан бирон гап сўрамоқчимикин ё кимгадир ўхшатаяптимикин, деб ўйлайсиз. «Хайр, садақа қилинг» деганидан кейин ўзингизга келасиз. Кўпинча улар индамай кўлини узатиб туришади. Баъзан икки-учтадан бўлиб келишади. Фақат, Ҳиндистондагидай бола кўтаргани кам. Улар тиланишса ҳам, умумий кийиниш қондасини бузишмагани қизик: ҳарир чодранинг бурун билан қош оралиғи, яъни кўз қисмининг майда тўр-катаклигини кўриб, унинг афғон эканлигини тахмин қилса бўлади (Покистонлик аёлларнинг тиланадигани жуда кам). Баъзиларнинг шаддодлигини шитоб ҳатти-ҳаракатларидан сезиш мумкин. Маркет айвонида бир ўзбек мўйсафид билан суҳбатлашиб турувдик, хаворанг ҳарир чодрали, бўйлари баробар уч жувон (ҳарқалай қизлар эмасдир) ёнимизга келиб тиланишди (Уларга нисбатан бу сўзни ишлатиш ножоиздай туюлди менга, лекин на чора?). Биз ҳайрон бўлиб, елка қисдик. Бундайлар сероб, биттасига берсангиз, кўпайиб келишади. Шу ерликларнинг ўзлари ҳам садақа берманглар, деб тайинлаб туришади. Балки орийат қилишар...

Мўйсафиддан булар қаердан келишган экан, деб сўрадик. Жувонлардан бири «Афғонистон», деди. Яна бирикки қисқа савол-жавоб бўлди. (Уларнинг ёшини, ҳусни-кўринишини чамалаш мушкул, ҳарқалай қиз бола ҳам, катта ёшдаги аёл ҳам эмаслиги аниқ). Кейин саволимизга жавоб берган шаддод жувон мўйсафид орқали нега-

дир бизнинг қаерданлигимизни сўради... Балки ватан-дошларимизмасмикин, деб гумонсирашгандир, балки бошқа сабаб... Дарвоқе «мулоқотимиз» аввалроғида ўз тилимизда «майда пулимиз йўқ», десак, тушунишди. Бояги шаддодроғи чодраси остидан қўлини чиқариб, кафтидаги бир сиқим майда пулларни кўрсатди ва ўз лаҳжаларида «майдалаб оламиз», деди.

Биз «буларни эрлари боқмасмикин ё йўқмикин», деб майнавозчиликка ўтувдик, жувонлар ерга теккудай узун этакларини ҳилпиратишиб зинадан юқори қаватга зипиллаб чиқиб кетишди...

Хуллас, машина билан боғлиқ диккатчилик ва кичиш-қокнинг жонга озор етказаётганини ҳисобга олмаганда, бошқаси жойида, янги олам, янги одатларни кўриш қизиқарли, завқли...

«Вой, бошим...», «вой, жоним...»

18 ноябр, шанба.

Пешаворга келганимиздан бери (аслида шунгача ҳам) «Афғонистонга ўтамизми, йўқми» деган масала кўндаланг бўлиб турарди. Бу муаммонинг ҳал этилиши вазиятга боғлиқ эди. Афғонистондан яқин орада ўтганлар ва бошқалардан ҳолатни, шарт-шароитни сўраб-суриштирдик. Аксарияти «Кобул ва Хирот томонлар ором (осойишталик), йўллар ҳам ёмон эмас, қайтага Кветта йўли хавфлироқ — қароқчилар бор», дейишади. Фақат Мухаммад Башир (кечқурун акаси билан меҳмонхонага келганида) Афғонистон ҳарқалай нотинч мамлакат, Кветта орқали Эронга ўтиб кета қолганларингиз дурустмикин, деган мулоҳазани билдирди.

Бугун эрталаб нонушта пайтида — ресторан-ошхонада яна қисқа муҳокама бўлди, машинамизнинг аҳволи ва Афғонистон йўлларининг носозлиги сабабли Кветта билан қайтишга келишилди. Албатта, бу раҳбарнинг қарори эди. Балки бу охириги тўхтаб эмасдир. Зокиржон ака, тўғриси бу масалани бизнинг (яъни экспедициянинг қолган тўрт аъзоси) ихтиёримизга қўйган эди. Фаррух билан Илҳомжон, юқорида эслатилганидай, Афғонистонда (Кобул, Қандаҳор, Ғазнида) бўлишган, шунинг учун уларга бу йўналиш ва шахарларнинг кизиғи йўқ, қолаверса, уларнинг қўнгли

чопмас ва йўлнинг хароблигини ҳам алоҳида таъкидлашарди. «Уларнинг сокол кўйишдан бошқа тартиб ва талаблари ҳам кўп, кийиниш ҳам аффонларникига мос бўлиши керак, дейишарди.

Неъматилло иккимизнинг лоақал Кобулни, Бобур Мирзо боғлари, қабр-мақбараларини, у суйган Боғи Вафони бир кўриш орзуимиз бор эди... Аммо, начора... Лохурдаги улкан рекламада айтилганидай, раҳбар ҳамиша ҳақ...

Маслаҳат ва мўлжал бўйича машинамиз мотори ўрнига бозордан ишга яроқлиси олиб кўйиладиган ва биз тахминан соат 1—2 ларда йўлга чиқиб кетишимиз керак эди. Лекин харид қилинган «инжин» яхши тушмади. «Тойота»миз аввалги йилларда чикқанлиги учун унга мос моторни топиш қийин эмиш.

Қисқаси, энди моторнинг «головка» қисми таъмирланадиган бўлди. Вални шилдириш учун заводга олиб кетишди, эҳтиёт қисмлар топиб келишди. Стартёр чаток экан, у ҳам, дизел помпа ҳам таъмирланмоқда. Умуман, машинамизнинг анча аъзолари қариган ва ҳориган эди. Хуллас, Зокиржон аканинг кетишда, Лохурда «машина Ҳиндистонга ярайдими?» деган саволига Илҳомжоннинг бир оғиз «ярайди» деб берган жавоби жуда қимматга тушди. Лекин у кейин бунақа бўлишини қайдан билибди. У ҳам асакалик усталарга ишонган-да. Ўзи ҳам роса кийналди-ку...

Қичишқоқ-аллергиянинг хуружи азоб бермоқда. Неъматиллонинг тиши, бугун тушдан кейин Фаррухнинг боши оғриб қолди.

— Оғримаган бир сиз қолдингиз, кўз тегмасин, — деди Зокиржон ака Илҳомжонга қараб. У ҳам бошда бир-икки кун енгил шамолладию, хайтовур тез ўтиб кетган эди.

Неъматиллода ҳам аллергия бошланди. Унинг воситасида икки кундан бери овкатларга қалампир солдирмасликка ҳаракат қиляпмиз. Лекин, бу юртларнинг ошпазлари қарғаниб кўйишган чоғи, хўп дейишадю, барибир ўша захри қотилдан озгина аралаштириб беришади. Кеча кечкурун бозордаги кабобчилар растасида гўшт ва жигар кабобхўрлик қилдик. Кабобларни сихдан ўтказиб, қалампирга булаб кўйишаркан. Таъми бузилсаям майли, деб ювдириб юбордик, лекин гармдори гўштнинг қат-қатига сингиб кетган экан, аччиғи йўқолмади. Шу жойда ҳар хил шакл ва қалинликдаги

нонларни кўриб, Андижоннинг бозор нонлари кўзимдан ўтди.

Кечки овқатга кўй гўшти олиб, ресторан қошидаги кабобпазда қалампир кўштирмай, ўзимиз тепасида қараб туриб пиширтдик. Сал қотириб юборганини ҳисобга олмаганда, яхши. Энг муҳими — аччиқ эмас. Ҳадиксирамай, ижирғанмай едик. Раҳбар иккимиз меҳмонхонамиздан беш-олти юз кадам наридаги бозорчадан салат учун помидор, бодринг, оқ редиска, лимон, пиёз, гулқарам баргидан олиб келдик.

Овқатдан кейин Неъматилло билан аллергияга қарши дори изладик. Ўзимиз биладиган (масалан супрастин) дорилардан тополмадик, нотанишини олгимиз келмади. Марганцовкани дорихоначиларга тушунтиролмадик — афтидан бунақа нарса йўқ эди.

Ўчакишгандай, қатик кам бўлар экан. Бунинг устига профессор-таржимонимиз наманганликлар таъбига зид ўлароқ умуман оқликни хуш кўрмас эди, овқат буюраётганида қатик сўраб кўринг-чи, десам, эшитмаганга олади ё «йўқ экан» деб қўя қолади.

Бу не ҳаёт?..

19 ноябр, якшанба.

Каллаи саҳарлаб яна Маданий маркетга бордик. Башир билан шу ерда учрашмоқчи эдик. Унинг дараги йўқ эди. Кутиб, ўтган-кетганларни, атрофдагиларнинг ҳатти-ҳаракатларини кузатиб турдик.

Бир юк машина келиб, Маркет олдидаги очик сайҳонга тисарилиб чиқа бошлади. Соат саккизлар эди. Узоқдан икки-уч кишининг шу томонга шитоб, ҳатто чопиб келишаётганини кўриб қолдим. Бир зумда майдонда беш-олти одам ҳозир бўлди, улар орқага ўтишиб, кўзларини машина ичига тикишганча, бесарамжон бўлиб туришди.

Машинадан гилам тушириш керак экан. Энтикиб турганлар ҳаммоллар эди. Олти киши гиламларни елкаларида юқори қаватга йигирма дақиқача ташишди. Улар жуда илдам ҳаракат қилишарди. Бир-иккитаси шиппакларини ҳам ечиб, ялангоёқ бўлиб олишганди. Зиналардан қайтиб тушишаётиб, «юк тугаб қолмадимикин», деган хавотир билан машинадан кўз узишмасди. Бир соатлик иш ҳақи 100 рупий экан.

Улар терлаб-пишиб кетишган эди.

Булар фақат қорин тўйғазиш учун юришади...

Улар ота-оналарининг аччиқ қисмати ёки ватангадоликлари жабрини тортаётган кимсалар эди.

Башир каби, мана шу оддий ҳаммоллар ҳам покистонча кийимда юришгани учун дабдурустдан уларнинг қайси миллатга мансублигини ажратиб олиш қийин эди. Улар, менимча, икки сабаб билан — ўзлари яшаётган юртнинг умумий тартиб-қоида, урфларига риоя қилишга ўзларини бурчли санашгани ёки кўзга алоҳида ташланмаслик учун маҳаллийча кийинишса керак.

Покистон аёллари чодрани шундоқ бурунлари устидан тортиб, елкаларига ташлаб юришарди. Чодра сидирилиб тушиб кетмаганига ва бечораларнинг нафаслари қайтиб, сиқилмаганига ҳайрон бўласиз. Кўйлак тепасидан аксарият қора чодра солиб олишади. Чодранинг олди бари қорин-киндик арофида, кўлини ўша жойдан, яъни чодра остидан чиқариб ишлатишади. Уларнинг фақат бурни билан кўзларигина очиқ. Лекин тутқун каби ридою ниқобга ўралган қиз-жувонларнинг феъл-атвори, номаи аъмоли, ҳусну малоҳати, жозибаси, хатти-ҳаракатларининг мазмуни ана шу қора кўзларга жамлангандай эди...

Ниҳоят, Башир, усталар келишди. Улар билан Ҳайбар мавзеидаги эҳтиёт қисмлар бозорига бордик. Бу ердаги темир-терсакнинг кўплигидан кўнглингиз озади, аксарият Афғонистондан, жанг пайтларида портлаб ё ағанаб кетиб эгасиз қолган ва бошқа турли сабабларга кўра «майдалаб», бўлакларга бўлиб олинган ҳар хил русумдаги енгил ва юк машиналарининг «ички аъзолари» экан.

Керакли нарсалар олингач, раҳбар билан Илҳомжон устахонага кетишди. Неъматилло иккимиз бир оз кўча айлангач, меҳмонхонага қайтиб, хуноб бўлиб, «Тойота»ни юргизиб келишларини кутиб ўтирдик. Бугун ҳам қолиб кетмасак эди....

Ҳайр, Пешавор!..

Хайрият, соат тўртларда келишди. Тайёр бўлиб турган эдик, юк-тақларни апил-тапил олиб тушдик, ресторан ва меҳмонхона билан ҳисоб-китоб қилиб, йўлни узоқ суриштириб, жўнадик. Пешавордан орқага —

Ҳасан Абдол томонга қараб юрдик. Шунча суриштирсак ҳам, барибир адашиб, Кўхатга буриладиган жойдан ўтиб кетибмиз. Йигирма беш чақиримча масофадан қайтдик. Хуллас, Пешавордан чиқиб кетишимиз кийин бўлди. Чунки, бу шаҳаргача у орқали Кобулга ўтмоқчи, Бобур Мирзо қабрларини зиёрат қилмоқчи бўлиб келган эдик...

Бу ёқда қабристон ва қабрлар жуда кўп эди. Хатто катта кўча ёнидаги дўконлар ёнида, йўлак (тротуар)ларда ҳам қабр тошлари бор эди.

— Бангладеш, Ҳиндистонда ўлганларни ҳам шу томонга олиб келиб кўмишади шекилли, — деб кулдик.

Ўттиз чақиримчадан кейин довон бошланди, афсуски, қоронғи тушиб қолган эди, бу гўзал жойларни яхши кўролмадик. Билъакс, довонда жангир-жунгир қилиб юрадиган сандик-машиналар жонга тегди — улар кўп ва тез юрарди. Бурилишларда дафъатан кўзга ташланган кабина айвони ваҳимали кўринар, тор жойларда улар билан қисилишиб ўтишга, йўл бўшатиб туришга тўғри келарди.

Кўхатдан чиқишда, кечаси соат ўн бирларда кўча ошхонасида тамадди қилдик. Қандайдир ковурилган гўшт бор экан, ниманики эканлигини билолмай бўғилдик. Ошхонадагилар (ёш йигитлар эди), ўткинчи ҳайдовчилар инглизчани ҳам, форсчани ҳам билишмас эди. «Бақара гўшtimi?» десак, ошпаз «ҳа», деди, лекин коворға суюги майда эди. «Гўсфандми?» деб сўрасак ҳам «ҳа» дейишади. «Эчкими — соқоли бор?..» деб имо-ишора қилсак, кулишади. Улар ҳам имо-ишора билан «шохи бор, соғилади» деб тушунтиришади. Хуллас, бир ликоб гўшtdан баъзиларимиз бир-икки тўғрамдан татидигу, эртага иш кўрсатиб юрмайлик, деб чева-ти, ўзимизнинг консервамиз билан чой ичиб кўя қолдик.

Соат тунги бир яримда Дхан деган шаҳарчада «Ровуз» («Атиргул») мехмонхонасида тўхтадик.

Аллергия ҳамон хуружда, энди тухум ҳам емай кўйдим...

Ўша кунлари қалампир дегани шунақа бўлса, қайтиб рангига қарамайин, отиниям атамайин, деб аҳд қилардим. Аммо нафси балони тизгинлаш чиндан-да амри маҳол экан.

Кеч ётган бўлишимизга қарамай, соат беш яримда турдик. Зокиржон ака билан Андижон адабиёти, Тўлан Низом, Исмоил Тўлақлар ижоди ҳақида гаплашиб, кетиш режаларини тузиб ўтирдик. Қветтага эртароқ етиб борсак бир ошми, шўрвами, қовурмами пиширишни кўнгилга тутдик.

Меҳмонхонанинг ресторанидан озиқ-овқатлар, майда-чўйдаларни ташқарига олиб чиқиб, ажриқзор хиёбончада ўтирсак, бир жувон тиланиб келди. Тухум берсак, бош тебратади, сарёғ, нон берсак олмай, қўлидаги пулни кўрсатиб, шундан беринглар, деб имо қилади. Ё, тавба, ахир пулгаям мана шунақа емиш оларда, ё қолган овқатларни беришяпти, деб нозик таъблари тортмаяптимикин, деймиз...

Йўл-йўлакай тўхтаб, суриштириб кетяпмиз. Кўплар биз сўраган шаҳар ё йўлни билишмайди, билганлари ҳам яхши тушунтириб беришолмайди.

Далалар, ярим саҳро, кумликлардан ўтяпмиз.

Томи ясси, лойсувоқ, фиштли уйлар кўп...

Паст бўйли, тарвақайлаб ўсадиган, наъматаксимон ўсимлик қоплаган чўл...

Йўл ёмон эмас, боз яхшиланяпти: пастлик жойлар кўтарилиб, кўприклар қуриляпти, эгри жойлар тўғриланмоқда.

Экинсиз ерлар ўзлаштириляпти, янги уйлар, янги маҳаллалар пайдо бўляпти. Лекин уйлар ғалати: чоккина кўрғон, унинг бир бурчагида лойсувоқ қулба, уларнинг дарчалари бор, деразаси йўқ...

Покистон замини ҳам бепоён экан (майдони Ўзбекистонниқига қарийб икки баробар). Бир вақтлар Ҳиндистон жуда катта мамлакат бўлган экан-да: Покистон ҳам, Бангладеш ҳам унинг таркибида бўлган-а! Шундай улкан, чексиз-чегарасиз ҳудудда бобурийлар уч асрдан зиёд ҳукмронлик қилишган-а...

Қадрдон манзара — пахтазор ҳам чиқиб қолди. Аёллар, қизлар пахта теришяпти. Барг, новдаларининг нафислигига қараганда ингичка толали бўлса керак.

Битта-иккита палмалар кўрина бошлади. Катта-катта майдонлар пол қилиб, шоли экишга тайёрлаб қўйилган эди.

Дараи Ғозихонага етганимизда Пешавордан олти юз км. юрган, Лўралай шаҳрига 285 км. қолган эди. Қвет-

тагача кимдир беш юз, бошқаси тўрт юз км. бор, дейишарди.

Онда-сонда мактаблар, ерда ўтириб дарс тинглаётган ўқувчилар кўзга чалиниб турарди.

Таниш йўллар, ҳайбатли довонлар

Жуда Ҳиндистондагичалик эмас-ку, ҳарқалай, деб обод бўлмайдиган шаҳарчалардан ўтпмиз. Ресторан олдидаги қассоб-кабоблазнинг гўшти оёқ панжалари орасига тикка қистириб олган пичоқда кесишини ҳисобга олмаганда Пешавор анча маданиятли, саришта ва маъкул эди.

Поёнсиз сайхонликларда тош тўплаб юрганлар кўп эди. Бу яқин-атрофда тошдан қурилган пойдевор ё иморат йўк-ку, соғишармикин деймиз.

Узоқларда адирсимон ясси тоғлар кўриниб қолди. Кейин адирлар йўлга яқинлашиб, баланд тоғларга улана борди ва бирдан ўтган сафар шўрва пишириб ичган жойимиздан чиқиб қолдик. Шундан кейин мен сафарнома-нинг биринчи китоби «Ҳинд сорига»да «Хайбар довони» деб атаган, ҳайбатли тоғлардан иборат ваҳимали довон бошланарди. Ҳа, мен бу довонни оғзаки маълумотларга суяниб, чалкаштириб юборган эканман. Аслида «Бобурнома»да тилга олинган Хайбар довони Кобул билан Пешавор ўртасида бўлиб, мана бу жой Форт Манру гидроси, довон остонаси ва атрофи эса Сулаймон текислиги дейиларкан. Умуман олганда, бу китъада Хайбар атамаси анча кенг тарқалган экан, шу сўз билан номланган бир неча жойдан ўтдик. Балки бу ер ҳам маҳаллий халқ ичида Хайбар деб юритилар, лекин, қандай бўлган тақдирда ҳам муҳтарам китобхонларнинг бир қошиқ қонимдан ўтишларини ўтинаман. Шу муносабат билан яна таъкидлаш лозимки, манба, далилларнинг ҳаққонийлиги борасида илмиятга ва қатъиятга даъвогар эмасман, бу менинг мақсадим ҳам эмас, ёзмишларим эсдалиқлар, хотиралар ва айрим мулоҳазалар, ҳолос.

Довонга кўтарилишдан ҳам кўра пастга тушиш маънавий эди, чунки йўлнинг бу томони тор, битта машина сиғарди. Рўпарадан машина келиб қолса, орқага тисарилиб бўлмайди.

Мана шундай овлоқ, баланд ва ҳайбатли довоннинг қуршовларида, биқинларида ҳам яккам-дуккам уйлар бор

эди. Демак, одамзот яшаяпти!.. Тавба, бу нима хавасикин? Маҳалла-кўйсиз, қариндош-уруғсиз, бозор-гузарсиз кийналишмасмикин, зерикарлимасмикин?.. Дашту биёбонлардаги, мана бу довонлардаги оилаларнинг фарзандлари қаерда ўқишаркин, умуман ўқишармикин, деган мулоҳаза хаёлимдан ўтади.

Довон юқорисида, ўтган гал биз тунаб қолган катта майдондаги одамлар билан гавжум очик меҳмонхоналар йўк, файзсиз эди. Бир оз юриб жигарранг тошлар тўнгат-тўнгат бўлиб турган сайхонликдан чиқдик. Аввалги сафар шу ерда бир оз ҳордиқ ёзиб, атрофии томоша қилиб эдик. Зокиржон ака тошларнинг геологик хусусиятлари ҳақида гапириб берувди. Мен курсисимон, юзаси ясси бир тошда ўтириб, хотираларни қоғозга туширган ва мана шу ҳолатларни раҳматли Тўлқин ака Рўзиев кинога олган эди («Бобурийлар изидан» ҳужжатли-оммабоп фильмида бор). Мен нигоҳим билан ўша кадрдон тошни изладим, лекин топишга улгурмадим, ўтиб кетиб қолдик. Бирок, шу жой баҳона, Тўлқин акани, унинг олижаноб фазилатларини эслашдик.

Ўн чақиримчадан кейин дарахтларнинг барглари сарғимтироқ гўзал водий бошланди. Кимсасиз далаларда ранго-банг буталар, экинлар ўсиб ётарди.

Биз аввал юрган ва ҳозир ўтаётган довонлар, йўлларнинг икки ёни шундай манзара ва ҳолатлардан, суратлардан иборатки, бу жойлардан ўн марта ўтилса ўн хил таассурот олиш, ўн хил тасвирлаш мумкин эди.

Кеча кечаси машинамизнинг чироклари ёнмай қолиб, Илҳомжон кўп уринишлардан кейин «прямой» қилиб қўйган эди. Рокни деган шаҳарчада тўхтаб, устага кўрсатдик. Чирокнинг «реле»си куйган, йўл-йўлакай дўконлар ва устахоналардан қидириб тополмаган эдик. Уста реле-ни алмаштирди, лекин у ҳам эски эди.

Гира-шира бўлиб қолган эди, кўп юрмай, чирок яна ёнмай қўйди. Илҳомжон анча уринди, бўлмади. Росмана қоронғи тушди. Таҳликали дара йўлининг икки томони ўскин, қалин юлғин ва бошқа тоғ дарахтлари, ўсимликларидан иборат эди. Нарирокда хўмрайиб турган баланд, ҳайбатли тоғлар кўзга ташланади. Машиналар секинлаб, ичидаги соқол-мўйловлари ўскин одамлар бизга қараб ўтишади, тўхтаб ҳол сўрашади, ёрдам керакмасми, дейишади. Бизнинг кўнглимизга эса шубхали ўйлар келади. Кимсасиз, овлоқ жойдамиз. Йўловчилар бегона.

Шу худудда қарокчилар бор, деб огоҳлантиришган... Кундузи бир «Тойота» биз билан изма-из кўп юрган, тушлик қилган еримизда улар ҳам тўхташиб, бизга аллақандай овқатни кўрсатишган, фикримизча, бизни гапга солмоқчи бўлишган эди...

Хуллас, олға юришнинг иложи йўқ, беҳуда уринаверишдан ҳам маъно йўқ, ҳам хавфли эди, орқага қайтдик.

Анча юриб қўйган эканмиз. Шабкўр машинанинг ён ва «авария» чироқларини ёқиб, майда кадамлаб, ярим соатларда Рокнига етдик ва уста (электрик)ни изладик. У хуфтон намозига кетган экан. Соат етти ярим бўлган эди, демак, икки соатда қайтиб келибмиз. Устани анча кутдик. Келди ва яна бир амаллаб тузатди. Лекин энди кеч бўлган эди, шу жойда тунаб қолишга қарор қилдик.

Ошхонада товук пиширттирдик. Одам йиғила бошлади, нарироқдаги ошпазлари кетишган, кимсасиз ошхонага бориб ўтирсак, у ерга ҳам бир тўдаси боришди. Учинчи жойга кўчдик. Ҳангоматалаблар (асосан ёшлар, ўсмирлар) яна тўпланишятувди, Неъматилло инглиз тилида пўписа қилди, Фаррух форсчани биладиганига тушунтириб, шерикларини яхшилик билан олиб кетишини сўради. Буларга ҳайронсиз: кизиқишми, фаросатсизликми, овқатланаётсангиз яқин келиб томоша қилиб туришади! Худди хорижийлар таомни улардан бошқача ейишадигандай...

Бу жой каттароқ бир қишлоқ бўлишига қарамай, маҳсус кичкинагина телефонхонаси бор эди. Зокиржон ака ва Неъматилло уйларига қўнғироқ қилишиб, мириқиб гаплашишди. Кейин шу телефонхонада орттирилган янги танишлар ёрдамида бир ташкилотга қарашли меҳмонхонага ўрнашдик.

Қўноқхонада пашша, яъни чивин бисёр сероб эди. Раҳбар иккимиз (бир хонада эдик) митти, лекин ўткир тигли рақиблар билан омонсиз жанг қилдик. Баланд шифт ҳам, кенг деворлар ҳам бир энлик чанг эди. Пашшаларни-ку батамом кириб-битиролмадик, албатта, лекин анча-мунча чанг ютдик....

21 ноябр, сешанба.

Соат 5 да жўнадик. Қоронғи ва ҳамон ваҳимали эди. Рўпарадан сандиқ машиналар саф-саф бўлиб келишар-

ди. Афтидан уларнинг ҳайдовчилари ҳам хавф-хатарли дара бўсағасида тунашиб, азонда йўлга чиқишган эди. Биз уларнинг ҳар бирига йўл бўшатиб, чеккага чиқиб турардик. Чунки машинамиз ихчам ва енгил, ўзимиз мусофир эдик...

Кечкурун ўн саккиз ярим километрдан қайтган эканмиз.

Бодомзорлар, сабзи, карам полизлари, боғлар, қабрлар, тошлоқлар, сувсиз ўзанлар ёнидан ўтиб боряпмиз. Онда-сонда чодирлар, туялар учрайди. Қуриётган бодом дарахтларини кўриб ачинамиз, беҳисоб қабрларга қараб ўйга толамиз...

Қабрлар устига шағал тўкилган, япалок тош ё мармар синиклари тикка қилиб санчиб қўйилган эди.

Катта-катта, гектар-гектар майдонлардаги олма ва бошқа мевали дарахт кўчатларининг барглари совук ургандай бужмайиб қолган — бу нохуш манзара сувсизликнинг қандай оқибатларга олиб боришини кўрсатиб турарди. Лекин сўппайган сарв дарахтлари ямшил эди.

Йўлларда, якка-дука хонадонлар атрофида аёллар ва болалар кам эди. Пешавордан бу ёғида бир марта ерда ўтириб ўқишаётган ўқувчиларни кўрдик.

Борар манзимиз узоклашиб кетгандай зерика бошладик. Тўғриси, бу зерикиш эмас, она юрт соғинчининг аломати бўлган бесарамжонлик, юракнинг талпиниши эди. Масофа кўрсаткичлари ҳам чалкаш-чулкаш: дам камайиб, дам ошиб қоларди.

Ниҳоят, намози асрларда Қветтага келиб, «Зулфиқор» номлиғ меҳмонхонага жойлашдик (Зокиржон ака, Фаррух, Илҳомжонлар ўтган галги сафарларида ҳам шу манзилда кўнишган экан). Шаҳарга кираверишда одатдагидай раҳбаримиз ташаббуси билан бозорлик қилган эдик, меҳмонхонанинг ресторан-ошхонасида палов пиширдик. Неъматилло шундоқ исломий таъқиқли юрт шаҳрида ҳам қаёқдандир «дезинфекция» ашёсининг асил рус нусхасидан топиб келди...

Ошдан кейин икки-учтадан бўлиб, меҳмонхонамиздан наридаги мавзе дўконларини айландик. Раҳбар билан набираларга майда-чуйда харид қилиб, қайтаётиб, бир ошхона олдида беихтиёр тўхтаб қолдик. Кўмир ўтиннинг уюм-уюм чўғида сихга ўтказилган йирик-йирик товуклар бутунича кабобдай пиширилмоқда эди: йўғон сихни охишта айлантириб туришарди. Гўштининг

ранги тиниқ, кип-кизил товланиб, меъдаси ҳар қанча тўқ одамнинг қарахт иштаҳасини ҳам кўзгаб, уйғотиб юборарди. Бизниям жуда ҳавасимиз келди ва навбат кутиб, бир жуфтини ёғлиқ қатламасимон чепотиларга ўратиб олдик.

22 ноябр, чоршанба.

Йўлга чиқдик.

Чегара-пост — Тафтангача 661 км. эди.

Йўл таъмирланибди. Чўл, саҳро, адирлар, тоғлар оралаб келяпмиз. Одам кам, дов-дарахт, ўсимлик йўқ, сув йўқ...

Онда-сонда йўл бўйида ё анча ичкарида яккам-дуккам пастак, лой томлар, қўй подалари, йўл созловчилар, батамом ёпинчиқда юрган битта-иккита аёллар учрайди.

— Уларни ким кўриб қоляптийкин, — дейди Нейматилло.

Дарҳақиқат, бу хотин-қизларда бегона эркак йўқ жой ва пайтларда очик юриш ҳам мумкинدير, деган тушунчанинг ўзи йўқ шекилли. Бояқишлар дунёга, бошқа... эркакларга очик кўз билан қарашни хошлашмасмикин, юраклари сиқилиб кетмасмикин...

Иттифоқо рўпарада, биздан анча узоқда суви жимирлаб турган кўл пайдо бўлди, лекин биз билан бирга кўл ҳам юриб бораётганга ўхшар, оралиғимизда масофа ҳеч қисқармас эди. Бирдан кўл бир неча бўлакка бўлиниб кетгандай ҳар ер — ҳар ерда жимирлай бошлади. Кейин билсак, у сароб экан...

Кветта билан Тафтан ўртасида анча шаҳарлар бор эди, лекин йўл уларни четлаб ўтарди, кириб кўриш, томоша қилишга фурсат ҳам, хоҳиш ҳам йўқ эди. Биз энди тезроқ Покистон ҳудудидан Эрон мамлакатига ўтиб олишга ошиқардик.

Байт:

*Кветтадан саҳар жилдик Тафтанга,
Шаҳарларни кўролмадик, аттанг-га.
Филдиракнинг айланиши дилга хуш,
Қадам-қадам интиляпмиз Ватанга.*

Ватанга қайтишда уйқунг ҳам ўчиб кетаркан. Бунинг устига бошлиқ кундузи йўлда ухлამас, шунинг учун биз

хам ёнбошлашга истиҳола қилиб, ўтирганча кечкирти-
раддик.

Йўл яхши, машина, кўз тегмасин, шиддат билан юриб
турибди. Тушликка йигирма беш дақиқа вақт сарфла-
дик — товукнинг қолган биттасини йўл-йўлакай ҳузур
билан саранжомладик.

Шундай қилиб, соат кеч беш яримда етти юз чақи-
рим (йўл кўрсаткичлардаги рақамлар билан машинанинг
масофа ўлчагичи мос келмади) масофани босиб ўтиб,
Тафтанга, Покистоннинг чегарахонасига етиб келдик. У
ердан ишимиз осон битиб, қисқа фурсатда чикдик, Эрон-
нинг ҳам фуқароларни расмийлаштириш бўлимидан тез-
гина ўтдигу, юкларни текширадиган божхонада тўхтаб
қолдик. Божхонанинг ярми шу гумруххонада, асосий идо-
раси ўн беш чақиримча наридаги Миржавех деган
шаҳарчада экан. Улар соат иккигача ишлашаркан. Хул-
лас, гумруххона ўрамидаги меҳмонхонада тунайдиган
бўлдик.

Эрон

Эҳ божхона, эгов божхона!..

Йўл-йўлакай Эрон божхонаси биз ўтган мамлакатлардаги хирожхоналар ичра энг ишкали, деб келинган эди, бунга ўзимиз яна бир қарра амин бўлдик. Бу ерда расмиятчилик кучли экан. Аввалги сафарлар пайтида ҳам шундай оворагарчилик, кутиш, хунобгарчиликларни бошдан кечирган эдик.

23 ноябр, пайшанба.

Божхонада кутяпмиз. Неъматилло билан Фаррух бири инглизчалаб, бири форсчалаб гумрухчиларга гап уқдиришга ҳаракат қилишяпти. Яна «корнет» муаммоси кўндаланг турди. Илгари бу ердан кўп ўтганмиз, десак, ишонишмайди. «Бобурийнома», «Ҳинд сорига» китобларидаги Эрон билан боғлиқ суратларни кўрсатамиз, лавҳалар ўқиб, таржима қилиб, изоҳлаб берамиз. Эрон шаҳарларида бўлганлигимизни тасдиқловчи далиллар келтиришга уринамиз. Ниҳоят, инсоф бергурлар ҳужжатларни расмийлаштиришга киришдилар. Соат саккиздан ўн яримгача ўн варақ қоғозни тўлдиришди азаматлар. Кейин ўн беш доллар тўлаш лозимлигини айтишди. Неъматилло билан Фаррух йўловчи машинада кетишди. Пул оладиган маҳкамани беш чақиримча нарида дейишган эди, бир соатдан ошяпти, Фаррухлардан дарак йўқ. Кутяпмиз. Юрамиз, ўтирамиз, юрамиз. Мен хаёлан қуйидаги сатрларни битаман:

*Яхши даму яхшиларни кутган яхши,
Кутиш азобларин унутган яхши.
Нохушлигу нохушларни кутгандан кўра,
Қонми, ундан баттарини ютган яхши.*

*Шамол каби елган эдик Эронга,
Дилдан баҳо берган эдик Эронга.
Юртимизнинг шаббодаси яқин деб,
Кўжрак кериб келган эдик Эронга.*

*Бир туну кун сарсон қилди божхонаси,
Пашиша билан меҳмон қилди божхонаси.
Айтмай асил муддаосин, бош чайқашар,
Юракларни хўп қон қилди божхонаси.*

Ҳинд ва Покистон одамлари ишонувчан, эронийлар шубҳаланувчан экан, деган фикр туғилди менда.

Шунча вақтдан кейин Фарруҳ таксида келиб, раҳбарнинг паспортини, машинанинг ҳужжатларини олиб (уларни нусхалатиб топшириш керак экан), яна кетди.

— Шундай бўлади деб кўнглимга келиб турувди ўзи, — деди Зокиржон ака.

Соат ўн икки яримларда келишди ва ичкарига кириб кетишди. Яна кутяпмиз. Фарруҳ бечора анча эсанкираб қолди. Югуриб-югуриб юрибди (Эрон ҳудудига ўтиш билан у таржимонлик мансабига кўтарилган эди).

Ниҳоят, машинадаги юкларни бир-бир туширтириб текширишди. Кийимларни титиб кўриб «нечтадан?» деб сўрашади. (Бир хил либос ва бошқа нарсани, уларнинг тартиб-қоидаси бўйича тўрттадан ортиқ олиб ўтиш мумкин эмас — бу савдогарликка кирар ва алоҳида божга тортилар экан).

— Ҳужжатлар нусхалари билан юз қоғозча бўлди-ёв, — деди Неъматилло, — яхши, ўзлари ҳам қоғозбоз эканликларини билишаркан.

Соат иккиларда божхона-кожхонадан жўнаб (енгил нафас олиб), дарвозахонага бориб эдик, у ерда ҳам тўхтатишди. Божхонада тайёрланган ҳужжатларнинг асосийларидан бир нусхадан беришган эди, икки киши бири кўйиб, бири синчиклаб текширишгач, бизга ҳам мана шуларнинг ҳаммасидан биттадан бериб кетасизлар, деб орқага қайтаришди ва каерда кўчиртиришимизни ҳам тушунтиришди. Нусха чиқарадиган ускуна «божхона»нинг кўп қаватли, маҳобатли маъмурий биносида эди. Неъматилло билан Фарруҳ кириб кетишди (бу машмашалардан мақсад, назаримда фақат пул ишлаш, чегарадан ўтувчи муҳожир-мусофирларни шишиш эди).

Қолганларимиз машинада яна гижиниб, гудраниб ўтирибмиз. Бисотимизда Покистоннинг апелсин, олмаларидан бор эди, биттадан тишга босдик. Шунчаки кож эмас, эгов экан бу Эрон божхонаси...

Аслида мен диккат бўлмай, хотиржам ўтираверсам бўларди. Чунки бошқаларга нисбатан энг кам заҳмат чекадигани камина эди. Зокиржон ака — раҳбар, ҳамма ишга масъул, ўзининг ташвишига қолган тўрт кишиники ҳам қўшилади. Илҳомжон, ҳар замонда раҳбарнинг дам бериб туришини ҳисобга олмаганда, кечасию кундузи рўлда, уловимизнинг бор нағмаю истиғноларини кўтариш мажбурияти унинг бўйнида. Неъматилло... у шу пайтгача ҳамма жойда меҳмонхонага ҳам, ошхонага ҳам чопган ўша. Фаррухнинг елкасида доим зилдай камера, ёнбошида аккумулятору кассеталар солинган оғир халтача, кеча кечкурундан бошлаб тилмоч сифатида ҳам югуриб-елмоқда. Фақат менинг муайян вазифам йўқ, энг оғир юмушим — хотираларни, кўрган-билган-эшитганларимни қоғозга туширмоқдан иборат... Шундайликка шундайку-я, лекин куюнувчанлик, бетоқатлик барча жумлаи мўминлар қатори, бу фақирга ҳам хос-да...

Йўлга тушгач, кўнглимиз хийла равшан тортди. Ўша ўша, сувдай текис, кенг, бежирим, саришта кўчалар...

Саксон саккиз км. масофани ҳаш-паш дегунча босиб, Зоҳидонга кириб келдик (катта йўлдан ўн беш чакиримча ичкарида эди). Шаҳар кўчалари аввалгидай озода ва обод, дўконларида нарса бисёр ва тоза...

Ўтган сафар Эрон каبوبларининг таъми оғзимизда қолган эди. Тушлик билан кечкурунликни бир қилиб, лўла ва жигар каبوبга тўйдик, ҳузурландик, божхонадаги нохушлигу хунобгарчиликлар кўз олдимиздан, хаёлимиздан узоқлашди. (Ва лекин, яхши таомнинг зиёни уни кўп еб қўйишда, деганларидай, тановулдан кейинок машинага ўтирамик, пиёда юриш кам, ҳаракат йўқ ҳисоби, коринлар ҳам чиқиб бородир).

Зоҳидонда амалга оширган зўр тадбиру хайрли ишимиз шу бўлди.

Дўкон айланмадик.

Қайтиб катта йўлга чиққанимизда қоронғу тушган эди. Тўрт юз км. юриб чоғроқ шаҳарга кирдик. Бир мусофирхона топдик, лекин берк эди. Маҳаллий йигитлар ёрдамида кўноқхона эшигини роса тақиллатиб, кўнғироғини босдик. Анчадан кейин иккинчи қаватдаги хоналардан бирида чирок ёнди (соат саккиздаёқ гумдон бўлиб

олишганини!) ва мардуми ғофиллардан бири уйқусираб эшикни очди. Неъматилло билан Фаррух хоналарни кўриб, қайтиб тушишди, маъқул эмас, дейишди. Машина қўядиган жой ҳам чатоқ эди.

Ўйлаб-ўйлаб, йўлда давом этишга қарор қилдик. Деразадан урган оқшом изғиринида Илҳомжоннинг бўйни билан бир елкаси шамоллаган, оғримокда эди. Рўлга раҳбар ўтирди.

Алвидо, соқол!..

Соат тунги ўн иккиларда Биржан деган шаҳарга кирдик (бу ҳам катта йўлдан анча ичкарида эди). Мехмонхона излаб, ундан-бундан сўраб турсак, усти очик енгил «Тойота» машинаси ёнимизга келиб тўхтади-да, икки киши тушиб, биздан ҳужжат кўрсатишимизни талаб қилди.

— Сизлар ўзи кимсизлар? — баланд келди Зокиржон ака.

— Биз маъмурмиз, — деди улардан бири ва паспортларимизни кўздан кечиргач, бизни «Муқаддам» отлик мехмонхонага бошлаб боришди. Эшикни тақиллатиб, очтиришиб, бизга жой кераклигини айтишди. Мехмонхона оғаси хорижийлар долларда тўлашади, деган эди, «мезбонлар»имиз «йўқ, булардан Эрон пули олаверасиз», деб тайинлашди ва бизга омонлик тилаб («Худо хофиз» дейишиб) хайрлашиб кетишди.

Мана бунақа маъмурлар ҳам бўлар экан!

Биз бўлсак, суриштиришга нима ҳаққингиз бор, деб уларни ёқасидан олишга сал қолибмиз.

Машинада анча совқотган эдик, яхши, хоналар иссиқ экан, илиқ сувли душда чўмилиб роҳат қилдик. Соат ўн икки ярим, Ўзбекистон вақти билан икки эди.

24 ноябр, жума.

Кеч ётишимизга қарамай, соат олтида уйғондик. Асли, хотиржам, тўйиб ухламоқчи эдик, лекин барвақт туришга кўникиб қолганимизданми ё ватанга яқинлашаётганимиз учун тетиклашиб бораётганимизданми, ҳатто «ёшлар» ҳам (шерикларимиз ҳақида гап кетса, бошлиқ уларни шу ибора билан атарди) эрта туриб олишибди (бунақа одатлари йўқ эди).

Мен ўйлаб-ўйлаб, шу ерда сокол билан видолашишга қарор қилдим. Фақат ҳозирча мўйловни қолдирдим (Эронда ҳам, Ҳинддаги каби ёшу кекса эркакларнинг мўйловсизии жуда кам). Дастлаб қичишганга ўхшаб кўринган соколга ҳам ўрганиб қолаёзувдим. Демак, шу тарзда кўникиб кетишаркан-да... (Неъматилло Пешаворда, раҳбар Афғонистонга ўтмайдиган бўлдик, деган куниек сокол-мўйловини батамом кириб юборган эди).

Етти яримда жўнадик ва йўл кидириб, торроқ ва кўримсизроқ кўчадан кетаётган эдик, яна бир полисмен машинада орқамиздан келиб тўхтатди. «Оббо, энди буниси нима деркин», деб, тўғриси, гашимиз келди. Фаррух тушди ва кимлигимизни айтиб эди, ўттиз беш ёшлардаги, бўйчан, кўзойнак таққан полис бизни орқага қайтариб (бошқа йўналишга кириб кетган эканмиз), бир неча чақирим юриб, катта йўлга олиб чиқиб қўйди ва у ҳам хуштакаллуф билан хўшлашиб қолди.

Зокиржон ака совғабоп бирон нарсамиз бўлганда берардик, деб афсусланди.

Бу полисмен ва кечқурунги маъмурларнинг ўз ишига, бурчига, ватанига садоқати ва айни пайтда юксак инсонийлигидан ғоят мутаассир бўлдик, ҳавасимиз келди...

Неъматилло билан дунёдаги у ва мен кўрган мамлакатларнинг (масалан, Америка, Венгрия, Чехословакия, Ҳиндистон, Покистон, Эрон) йўллари ҳақида фикрлашамиз. Ҳозир биз кетаётган йўл бундан етти йил аввал қандай бўлса шундай (ёнидаги шағалли йўл чети билан бир текис эди), демак, қайта асфальт босилмаган. Фақат ахён-ахёнда йўл ўрталарида «ямалган» жойлар учрарди.

Покистонда йўл қурилишида тошни майдалаб, шағал ҳолатига келтириб босишаётганини кўрган эдик: йўл текис, қаттиқ бўлиши учун шундай қилишарди.

Ўшанда мамлакатнинг иқтисодий аҳволини ва маданий ҳолатини билмоқчи бўлсангиз, унинг йўлларини кўриш керак экан, деган хулосага келган эдик. Аммо ҳадемай Ўзбекистонда, хусусан Андижонда ҳам кенг, текис ва равон, икки бетида турфа гуллар анвойи бўй таратиб турадиган, ҳавасга юргингиз келадиган йўллар қурилиши одатий ҳолга айланишини, йўлларнинг сифат ва салобати ҳам мамлакатнинг мустақиллиги билан боғлиқлигини, тўғриси, ўйламагандим.

Ўттиз-қирқ чақирим юрганимиздан кейин «Тойота»нинг тутун тарновидан яна тариллаган овоз чиқиб, кучая

борди. Тутун машина ичига ҳам уриб, хидига чидаш кийин бўлиб қолди. Ойнани очсак совуқ шабада уфуради. Шу алпозда ўттиз чақиримча юриб Қойин деган шаҳарчага (йўлдан ичкарирокда) кирдик. Бугун жума бўлгани учун устахоналар, дўконлар, ташкилотлар берк эди. Шаҳарчанинг нариги чеккасидаги устахоналар рас-тасида бир таъмирчи ишлаётган экан, тутун тарновни ямадик. Бир ярим соатча вақт кетди.

Йўлда биздагидай «пост» кўп, лекин гарчи хорижий машина ва хорижий йўловчилар бўлсак-да, узок тутиб туришмасди. «Қаердан келяписизлар, қаёққа кетяписизлар?» деб сўрашади. Баъзан паспортларни кўриб қўйишади, холос. (Божхонада хиссасини чиқариб олишган...)

Мен машинамиз нағмалари, боғхоналардан ўтиш ва бошқа масалалардаги хунобгарчиликлардан кейин Зокир-жон ака яқин ўртада экспедиция сафарига чиқишни хаё-лига ҳам келтирмаса керак, девдим. Лекин ҳозир Ко-булни кўролмай кетаётганимиз ҳақида таассуф билдирган эдик, мана шу — Зохидон — Машҳад йўлидаёқ, ҳали заҳматлару диққатчиликлар захри кетмай туриб, «Худо хоҳласа, янаги йили августларда Афғонистонга ўтамиз», деб янги, хомаки режаларини баён қилди.

— Ёзинг, Қамчибек Кенжа! — деди менга ўгири-либ. — Яқин йилларда Хитой ғовларини синдирамиз. Непал орқали Ҳиндистон, Бирма, Ҳиндистон — Поки-стон, Афғонистон — Кобул — Қандаҳор — Хирот — Тойибад — Машҳад қилиб қайтамиз. Энди олдимизда Алишер Навоий қабрини Ўзбекистонга кўчириш ёки ўша жойда таъмирлаб, Навоий шавкатига, демак, ўзбеклар шаъни-шарафига хос ёдгорлик тиклаш вазифаси туриб-ди. Қолган умримни шу ишга бағишлайман.

Зокиржон аканинг, шунингдек, Оврўпа, Австралия, Африка қитъалари бўйлаб сафар қилиш орзулари ҳам бор эди.

Эрон аёллари, уларнинг либослари ҳам Ҳиндистону Покистон қиз-жувонлариникидан бошқача, ўзига хос — ҳаммаси бир хил, бир ранг — қора чодрада юришибди. Ҳатто полизларда ҳам шу ридо билан ишлашмоқда. Ле-кин, эркак кишининг дастлаб назари тушадиган ва ўзига жалб этадиган жойлари — юз-кўзлари очик. Исломиёй ақидага кўра қўлнинг кафт қисми, юз аврат жойлар хисобланмайди-да.

Кейинги пайтда машинамизнинг мотори қизимай суви қайнаб кетадиган қилиғи пайдо бўлди. Бир устахонада

мойини алмаштирдик, сувини тўкиб юбориб, антиприс куйдик, солярка куйдик. Хуллас, «Тойота» ҳам нонушта, тушлик, кечкурунлик қилиб келяпти. Ўзимиз ҳам тамадилланиб, яна йўлга тушдик. Илҳомжоннинг бўйин, елка қисмидаги шамоллаш кечаси кучайиб, бошини ён томонга буколмай қолган, қийналиб келмоқда. Зокиржон ака ҳар замонда навбатлашиб, унга ёрдам берапти-ю, харкалай, асосий оғирлик Илҳомжоннинг ўзига тушяпти. Мана, бир ярим ойки, рўлда... Янаям олис сафарларда кўп юриб ўрганиб, чиниқиб кетган экан, бунинг устига ёш, бўлмаса, анча-мунча одамнинг рўлда бунча узоқ ва муттасил юришга чидаши қийин... Хуллас, унга ҳам кўз тегиб, мазаси қочди.

Машҳад. Имом Ризо ҳарам

Соат бешларда (қоронғи тушиб қолган эди) Машҳадга кириб келдик. Йўллар, хиёбонлар ниҳоятда кенг, ранг-баранг, чироқлар билан нурафшон. Чироқ шу қадар беҳисобки, электр текинмикин, деб ўйлайсиз. (Дарвоқе, Эронда солярка ниҳоятда арзон — 80 литри 1 долларга тўғри келаркан — бизнинг пулга тахминан ўн сўм!.. Мамлакат худудига ўтаётган улов учун ёнилғи ҳақини божхонада бошқа тўловларга кўшиб олишаркан).

Имом Ризо ҳарам мавзеидаги «Сино» меҳмонхонасини истаб-сўраб топиб бордик. (Зокиржон акаларнинг ўтган галги паккаси шу жой бўлган экан).

Меҳмонхона олдида тўхташимиз билан назаримиз йўлакда охиста юришган икки ўзбек аёлига тушиб (уларни кийинишидан танидик), беихтиёр ғалати бўлиб кетдим. Кўзимга юртдош сифатида ўтдай кўринишди. Бирок, кейин бирдан кўнглимда бошқача — ғашликка ўхшаган туйғу туғилди. Булар, табиийки, шунчаки дунё кўриш учун сайёҳ сифатида юришган аёллар эмас, балки тижоратчи-савдогарлар эди. Ёдингизда бўлса, бундайларга Қашқарда ҳам дуч келган эдик. Бу ижобий ҳодисами, ё?... Мана, Шарқ мамлакатларининг кўпида бўлдик, аёл-савдогарни-ку учратмадик, дўконларда ишлаётган қиз-жувонлар ҳам ниҳоятда кам эди. Ҳатто қашшоғи кўп, турфа миллат, турфа динли Ҳиндистонда ҳам... Кўчада ҳам узун кийиниб, юзларини ёки бутун вужудларини беркитиб юришибди.

Меҳмонхонага киришимиз билан дастлаб эътиборимизни жалб этган ёзув — рус тилида йирик ҳарфлар билан шиорсимон қилиб битилган ва деворга кўндалангина тортилган қуйидаги илтимос ва даъват эди: «Муҳтарам опа-сингиллар! Ислом тартибларига биноан кийинишларингиз сўралади...» («Уважаемые сестры, просим вас одеваться по законам Ислама» — айнан келтирдим). Бу бежиз эмас. Бу шиор-ундов биринчи галда биз томондан келишадиган ва рус тилини билишадиган, кийиниш ва бўяниш борасида руслар таъсирига каттиқ берилган аёлларга қаратилган эди.

Рўйхатхона ёнидаги девор-устунда эса яна ўша тилда: «Меҳди» ресторан-ошхонаси муҳтарам меҳмонларга жуда ҳам мазали («очень вкусные») ўзбек таомларини тавсия қилади» деб, йирик ҳарфлар билан палов, манти, лағмон, чучвара, димлама, голубцы (карам дўлма), шўрва рақамланиб рўйхат қилинган эди. Демак, бу асосан ўзбекистонлик савдогарлар яшайдиган кўнокхона экан...

Ошхонада ҳам (йўлакдан кўриниб турарди) беш-олтита ўзбек эркак-аёллари тамадди қилиб ўтиришган эди.

Меҳмонхона маъмурлари ҳам ўзбекчани сал-пал билишарди.

25 ноябр, шанба.

Эрталаб Туркменистоннинг консулхонасига бордик. Дам олиш кuni бўлгани учун қабул йўқ, одам кам экан. Зокиржон ака «бир дақиқага», деб кириб, салдан кейин яхши кайфият билан чиқди ва бизни ичкарига бошлади. Бош консул ва унинг ўринбосари иштирокида мулоқот бўлди. Раҳбар ҳолимизни баён қилди. Консул камгап, бош консул эса анча сўзамол, киришимли эди. Хуллас, варақаларни тўлдирдик, паспортларни соат иккиларда оладиган бўлдик.

Кейин Имом Ризо ҳарамига¹ ўтдик. Халқ беҳад кўп эди.

Кириш бепул, матодан ясалган, қатор, чимилдиксимон хоналарнинг биридан ўтасиз. Ҳар бир чайла-чимилдикда иккитадан назоратчи туради. У чўнтақларингизгу қўлтиқларингизни пайпаслаб синчилашади, бу ғайри

¹ Адабиётларда «мақбара» ёзилади, лекин маҳаллий халқ «ҳарам» дейишаркан.

киликлар сизга малол ҳам келади, лекин нима дейсиз, эҳтиёт чорасини кўришади-да.

Назоратхонадан ўтиб, бир оз юрганингиздан кейин икки ёнда мраммар нақшли бинолар бошланади ва элликолтмиш қадамдан сўнг икки тарафдаги биноларни туташтирган кўндаланг девор келади. Ўртада ёғоч ўймакорлиги санъатининг намунаси бўлган катта дарвоза-эшик бор. Эркагу аёл, ёшу кексалар эшикни ўпиб кириб, ўпиб чикиб кетишяпти. Остонадан ичкарига қадам босибок бир оз эгилиб, таъзим қилишади, чикиб кетаётганлар эса, дарвоза остига етганларида тўхтаб, оркасига қайрилиб яна таъзим бажо айлайдилар. Бу сажда ва тавозелар Имом Ризога, унинг ҳарамига қаратилган эди.

Дарвозадан кирганингиздан кейин икки томондаги иморатлар давом этади ва юз қадамчадан сўнг яна кўндаланг девор, дарвоза-эшик бор. Ўрталик кенг, чорси майдон. Икки ёндаги биноларга кириш ва нариги дарвозахонага олиб борадиган йўлаклардан ташқари ерларга гиламлар солинган. Аҳли мусулмон ўтириб ибодат қиляпти.

Пойафзалларни ечиб қўйиб, чапдаги асосий масжидсимон ибодатхона ичига кириб бошимиз айланиб кетай деди, хайратдан ёқамизни ҳам тополмай қолдик. Ниҳоятда кенг, кўп хоналардан иборат катта бир ўрамдаги бионинг деворлари, шифтлари ҳам нақшли ойнадан эди. Ойна-гуллар худди ёғоч нақшлар каби мураккаб ва хилма-хил эди, ҳар тусда жило бериб товланарди. Бу ҳам ўзига хос, юксак санъат эди, шунча катта ҳудудни турли шакл-шамойиллардаги гулдор (бу сўз нақш-манзарани мутлақо ифодамай олмайди, чунки ойнага гул солинган эмас, балки ойналар рангин шаклларда, алоҳида-алоҳида қуюлган бўлиши керак) ойна билан безашга қанча муддат ва қанча меҳнат сарф бўлганини, энг муҳими, лойиҳа, тарҳининг ечимни қандай чиқарилганини ақлимга сиғдирилмадим. Бир мен эмас, ҳаммамизнинг идрокимиз парншонун лолу хайрон эди. Биридан бирига ўтадиган хонақоларнинг (эшик ўрни кенг очиклик) шифтлари жуда баланд, маҳобатли эди ва мана шу хоналарнинг ҳаммасига чиройли қалин шерозий гиламлар тўшалган эди.

Зиёратчилару ибодатгўйлар нафасингиз қайтиб кетадиган даражада бесаноқ ва зич эди.

Ўтирган, тик турган ҳолда намоз ўқиётган, ибодат билан машғуллар кўп, биз каби хоналарни айланиб, томоша-зиёрат қилиб юрганлар оқими катта эди.

Ҳарамнинг Имом Ризо номидаги кутубхонасига кирдик. Олтмиш мингта қўлёзма бор экан. Нашр этилган китоблар ғоят пухта ишланган махсус тахта тоқчаларга бағоят ҳафсала ва тартиб билан терилган эди.

Инглиз армиясининг Ҳиндистондаги махсус дивизи-яси бошқармасида хизмат қилган полковник С. Толбат томонидан «Бобурнома»нинг Бобур жангу жадаллари-ни акс эттирган қисмларини «Ҳиндистон подшоҳининг хотиралари» деган ном билан босиб чиқарилган тар-жима китоб, «Ҳиндистон ҳукмдорининг товус тахти» сарлавҳали яна бир илмий-бадий асар (Бобур Мир-зодан Баҳодиршоҳ-II гача бўлган бобурийлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида, Лондон, Брюссел ва Дехлида қайта-қайта нашр этилган) ксеронусхаларини илтимос қил-дик, эртага тайёрлаб берадиган бўлишди.

«Бобурнома»ни «Раҳнамои подшоҳи Бобур» номи билан форс тилига ўгирган Аҳмад Гулчин Маонийнинг «Раҳ-намои ганжинаи Қуръон» китобига Бобур ўзи тузган алифбода китобат қилдирган «Қуръон» («Қуръони Бобу-рий» деб аталган) кирган экан, унинг «Хатти Бобурий» қисми кутубхона мутасаддиларининг олижаноблиги ва муруввати билан ксеронусха қилиб олинди. Катта бир хона нусха кўчирадиган ва бошқа вазифадаги компьютер-лардан иборат эди. Компьютерда ишлаётганлар орасида бир-иккита қиз-жувон бўлиб, улар ҳам урфий қора чодра-да эдилар. Кутубхона фойесида у ёқдан бу ёққа ўтаётган қизларнинг баъзилари жинси шим (юрганида ҳилпиллай-диган чодра этакларидан кўриниб қоларди), баланд пош-наги туфли кийишган эди. Аксарияти бўйчан, ғоз қоматли эди, кўзойнак таққанлари ҳам анчагина. Ўтган сафар кўрганимизда ҳам (яъни бундан етти йил муқаддам) фор-сий аёлларнинг барчаси мана шундай узун қора чодрада юришган эди. Айниқса, беш-олтитаси тўпланиб, доира ясаб гаплашиб туришганида, бекатлардаги ўтиргичларда автобус кутиб қатор бўлиб ўтиришганида жуда ғалат кўринишади — ҳаммаси бир хилга ўхшайди. Кеча меҳ-монхона олдида кўрганимиз ўзбек аёлларини ҳисобга ол-маганда ўзга халқлар, миллатларга мансуб қиз-жувонлар деярли кўринмасди. Кейин билсак, қора чодра ичидаги қиз-аёлларнинг ҳаммаси ҳам эронийлар эмас, ораларида Оврўпо мамлакатларидан келишган инглизлар, руслар ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор экан, улар ҳам мана шу халқ, мана шу миллат таомили ва талабига мувофиқ тарзда ўз кийимлари устидан чодра ёпиниб олишаркан...

Байт:

*Қадди сарвдин сарв Эрон қизлари,
Хуркиб чарақлайди тутқун кўзлари.
Қора ридо ичра булут бағридан
Қалқиб чиққан ойга ўхшар юзлари.*

Тушликни меҳмонхона ошхонасида қилдик. Ҳасан-Хусан ошпазлар жуда пазанда экан, карам дўлма дега-нини ўрмалатиб юборишибди.

Шу ошхонада ҳам ўзбек хонандаси, ўзбек аёли Юлдуз Усмонованинг овози янграмоқда эди. Умуман бу меҳмонхонанинг Ўзбекистонни эслатиб турадиган жихатлари кўп эди. Кўноқлар асосан ўрта осиелик (кўпроқ самарқандлик) савдогарлар, хўрандалар ҳам ўшалар эди. Худди Ўзбекистон ресторанларидан бирида ўтиргандай хис этасиз ўзингизни. Ўзбек тилидаги сужбатлар кулоққа чалиниб туради: нарх-наво, матолар, доллар билан сўму реалнинг қиймати ҳақида...

Тушдан кейин шаҳарни, яъни дўконлару бозорларни айландик. Ёпирай! Бутун шаҳар савдо растаси-я! Барча кўчанинг икки томони қаторасига кетган дўконлар (ҳаммасида, ҳаммаси тоза товарлар), икки қаватлилари ҳам кўп. Одамзот яшайдиган уй-жой кўринмайди. Ер ости расталарининг бепоён ва ниҳоятда шинам, саришта, озодалигини айтинг. Ер устида ҳам, пастада ҳам кўзингиз яшнайдди, дилингиз равшан тортади...

20 миллиард долларли дастхат. Бобур Мирзо ўз алифбосида китобат қилдирган Қуръон

26 ноябр, якшанба.

Эрталаб яна Имом Ризо ҳарамига йўл олдик. Кутубхонасининг кеча бизга ёрдам кўрсатган эллик беш-олтмиш ёшлардаги пастаккина, жиккаккина, кўзойнак таққан ходими кузатувида ҳарамнинг жануби ғарб бурчагида жойлашган «Қуръон музейи»га бордик. Бу ерда ҳам гиламсиз бир парча очик ер йўқ эди. Оёк кийимларни ечиб кирдик. Музей биноти икки қаватли бўлиб, ҳар ошёнаси биттадан жуда кенг ва баланд хонадан иборат

эди. Биринчи қаватда Имом Ҳумайний билан боғлиқ суратлар, Қуръон китоблари бор эди. Тепада ҳам мана шу муқаддас маънавий-ахлоқий — исломий ҳазинанинг турли шаҳар ва мамлакатларда ранг-баранг шакл ва ҳажмларда чоп этилган ноёб нусхалари ойнаванд витриналар ичида ғоят авайлаб сақланмоқда эди. Хонанинг тўрт томон деворларини Бойсунқур Мирзо ибн Султон Маҳмуд Мирзо ибн Султон Абдусаид Мирзо ибн Султон Муҳаммад Мирзо ибн Мироншоҳ Мирзо ибн Амир Темур Кўрагоний настаъликда кўчирган Қуръон оятларидан намуналар беэаб турарди. Бу ёзувлар саккиз жойда, ҳаммаси девор бўйига қараб, биру бир ярим метрдан каттароқ ҳажмда хошия — катакларга олинган эди. Мозийгоҳ мутасаддиларининг айтишларича, ана шу битикларнинг бир қатори кийматини мутахассис-экспертлар йигирма миллиард АҚШ долларига баҳолашган эмиш! Ҳай-хай! Ошириб юборишди-ёв... Лекин хуснихат чиндан ҳам, ҳарфлари катталаштирилган бўлишига қарамай, ғоят нафис, ғоят чиройли, ғоят салобатли эди.

Дарҳақиқат, Бойсунқур Мирзонинг дастхати гўзал бўлганлигини эътироф этган Заҳириддин Муҳаммад Бобур «настаълик хатини хейли хўб битар эди» дея таърифлаган эди. Ҳа, йигирма тўрт ёшида жувонмарг бўлиб кетган омадсиз шахзода Бойсунқур Мирзодан фарзанд, яъни насл ҳам, бошқа бир ёдгорлик ҳам қолмаган эди. Қарангки, Аллоҳ томонидан иноят қилинган ҳусни хат санъати боис унинг номи яшамокда, меҳр билан зикр этилмоқда. У яхшигина наққош ва шоир ҳам бўлган. Дарвоқе, насаб жиҳатдин Бобур Мирзо билан Бойсунқур Мирзо шажараси туташ, яъни, иккиси ҳам ота томондан Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳга, демакки, соҳибқиронга бориб тақаладилар.

Хуллас, биз ҳам темурийлар авлоди, вориси сифатида Бойсунқур Мирзо хуснихатининг шараф-шукухидан оламча қувондик, ифтихор қилдик. Лекин олдинда бизни яна-да ажойиб, янада ноёб бир ашё, бебаҳо топилма кутмоқда эди. Шу хонадаги ойнаванд кўргазма жавонларидан бирининг ичида Бобур Мирзо ўзининг «хатти Бобурий» имлосида китобат қилдирган ва ягона нусха (музей ходимлари фахр билан шундай дейишди, лекин мазкур кўлёманинг яна бир нусхаси Саудия Арабистонида, деган маълумотлар бор) — мўъжазгина Қуръонни кўриб, кўзларимиз чакнаб кетди. Қани энди мана шу хат ҳаётга сингишиб кетганда, бизнинг ҳам, ислоҳ тарзидаги бўлса-

да, ўз алифбоимиз бўлиб қолармиди, ҳали унинг, ҳали бунинг имлосига ўтиб, тарихларимизни сочиб юрмаган бўлармидик...

Ҳарамдаги ғалча. Совға ҳангомаси

Кутубхонага қайтдик. Йўлимиз юкорида таърифланган майдондан ўтар эди. Кузатувчимиз дарвозадан кириш билан ҳамма ибодат қилаётган Имом Ризо ҳарам томонга таъзим қилди, майдоннинг ўртасига борганда ва чиқиш эшиги остонасига етганда ҳам тўхтаб, орқасига қайрилиб яна тавозе билан бош эгди.

Кутубхонада биз илтимос қилган китоблар ксероноус-хаси тайёр бўлган эди. Кеча кўлёмалар бўлими раиси йўқ эди, бугун бор экан, Зокиржон ака шу ерда кўрган-нимиз «Ганжинаи Куръон» асарини сўраган эди, раис телефон орқали ким биландир кенгашгач (у ҳам каттарок раҳбардан сўради шекилли), чеҳраси ёришиб, «хейли мамнун...» (боя музейда бизга сайрбонлик қилган киз ҳам шу иборани кўп ишлатувди), дея миннатдорчилик билдирди ва китобни Зокиржон акага тухфа этди. Раҳбарда бу мурувватга жавоб қайтармоқ нияти уйғонди чоғи, менга «машинадан бир чойнак-пиёла сервис ва Бобур сиймоси туширилган матодан олиб кирсангиз», деди.

Совгани олиб кириш анча машмаша бўлди, ҳали-ҳали эсласам ҳам ғашим келади, ҳам кулгим қистайди. «Чимилдик» — назоратхонадагиларга мақсадимни, фикримни бир амаллаб англантишга ҳаракат қилдим, ҳарқалай «тухфа», «совға», «ҳадя» деган сўзлардан бирини тушунишди шекилли, улардан биттаси мени бўлмалар қаторининг охиросидаги тахтадан ясалган мўъжизгина ойнаванд ҳужра олдига бошлаб борди ва туйнукдан ичкаридаги одамга мени, нарсаларни кўрсатиб ўз тилида бир нималар деди-да, қайтиб кетди. Рўйхатбон тешиқдан кўлини чўзди, мен ашёларни узатдим. Рўйхатбон тахминан олтмиш ёшлардаги, паст бўйли, юз-энгақларини қора соқол босган тундгина киши эди. У сервисни столига кўйди-да, салафан ўрамини ечиб, чойнак, пиёла, ликобчаларнинг у ёқ-бу ёғини ағдариб, шошилмай, синчиклаб кўрди, қайта-қайта санади, мен индамай, лекин безовталаниб турибман, «тезроқ олиб кириш керак эди», деб ўйляяпман. Рўйхатбон гобеленни полдаги палосга ёзди-

да, чўнтагидан ўрама ўлчагич — метр олиб, матонинг энию бўйини ўлчай бошлади. У ниҳоятда секин қимирларди. Менинг энди хунобим ошиб, ўз тилимда кечикаётганимни, мени кутубхонада кутишаётганини айтиб, билгимдаги соатга ишора қилдим. Тунд амаки пинагини ҳам бузмади, бир нималар деб минғирлаб қўйди-да (мен фақат «сабр» калимасини уқдим, холос), курсисига ўтириб, дафтарга, сўнг алоҳида варақларга (орасига қора қоғоз қўйиб) имиллаб ёза бошлади. Асосий хунобгарчилик шундан кейин бўлди. Мен нарсаларни хатга олгач, қайтариб беради, деб ўйловдим, йўқ, рўйхатбон: бундай тортиқларни биз маъмуриятга топширамыз, у ердан керакли жойга беришади (чала-ярим тушуняпман), дейди. У ёқда Зокиржон ака совгаларни раисга тантанали суратда топшираман, деб шайланиб ўтирибди. Бу ёқда эса мана бу ғалча одам гап уқмайди. Узоқ можаро қилдик. «Мен буларни ҳадя сифатида кутубхонага олиб боришим керак, ҳамроҳларим ўша ерда мени кутишяпти», деган гапни тушунтиришга ҳаракат қиламан ўз тилимда. Ғалча эса ўзининг лаҳжасида «тартибимиз шунақа, назр-ҳадяни ҳеч ким ўзи олиб кирмайди, ҳамма нарса биз орқали ўтади, мана, сизга — тухфаларингизни қабул қилиб олганимиз ҳақида ҳужжат», деб, икки варақ қоғоз берди. Қоғозларда мен берган буюмларнинг донаси, ҳажми, ўлчовлари аниқ кўрсатилган эди. «Менга ҳужжат-пужжатинг керак эмас, нарсаларимни қайтариб бер», дейман бўғилиб, имо-ишора билан. «Рўйхатга ёзиб қўйдим, энди қайтариб беролмайман», дейди ғалча жуда хотиржам ва бепарво тарзда кўрсатгич бармоғи билан дафтар-қоғозларини ниқтаб. Бўлмади. Вақт ўтяпти. Асабим бузилди. Бу ерда ўзбекчалаб: «ҳе, тартибларингдан ўргилдим сени...» дея бир ғижинишдан ўзга чора қолмади. Кейин қайтиб бориб, латта-«чайла»даги назоратчиларга арз қилувдим, улар ҳам елка қисиб, таассуф билдиришдан нарига ўтишмади.

Қон босимим анчагина кўтарилиб кетди шекилли, икки чаккам лўқиллаб оғрий бошлади. Лекин, чуқурроқ ўйлаб кўрилса, ғалча ҳақ ва бу тартиблар ниҳоятда одилона, исломона эди. Ҳадиси шарифларда айтилишича, ҳадя ҳеч бир таъмасиз, худо йўлида инъом этилмоғи лозим. Шунинг учун уни ким, нима максатда берганини фақат Аллоҳ билса бас. Атайин сездириб қилинган ҳар қандай эҳсон ва тухфада қандайдир даражада ё миқдорда тама, писанда ё пора мазмуни бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Аmmo биз тама сифатида эмас, миннатдорчилик маъносида, биз учун қимматбаҳо бўлган китоб эвазига тухфа қилиб, яхшиликка жавоб қайтармоқчи эдик, холос.

Кутубхонага кириб воқеани айтган эдим, раис хазратлари «аввало ҳожати йўқ эди, иккиламчи, бизда дарҳақиқат шахсга ҳадя олиб кириб бериш мумкин эмас», деди. Лекин ҳар нечук пастак бўйли олижаноб кадрдонимизни менга кўшиб берди, иккимиз рўйхатхонага қайтиб бордик. Фалча унинг тушунтириш ва изоҳларига ҳам кулоқ солмади, аксинча, унга «томинг бутунми ўзи, қаерда ишлаётганингни унутиб қўйганинг йўқми», дегандай шама ва ишора қилди, сўнг ҳарам раисидан мазкур тухфаларни кутубхонага ўтказиш учун рухсат олиш зарурлигини айтди. Бу ёғи билан пакана ва Фарруҳ иккиси ярим соатча шуғулланишиб, барибир бирон натижага эриша олишмади. Хуллас, совға ҳақиқий говға бўлди. Вақтимиз зиклигини айтиб паканадан узр сўрадик ва «ўзларинг ҳал қилиб оларсизлар», деб, кўрсатган ёрдами ва илтифотлари учун ташаккур билдириб, қайтдик. (Шериклар кейин «бўйнингизга озиб-ёзиб бир шарафли вазифа тушувди, шуниям ишқал қилдингиз», деб, анчагача эслаб, кулиб юришди).

Тушлик учун яна ўзимизнинг ошхонага келдик. Чучвара қиёмат, Тошкентча палов ундан зўр, лағмонга гап йўқ. Отанга балли, Ҳасан-Хусан!.. Биридан иккинчисини ажратиб олиш қийин бўлган бу эгизак ошпазлар Тошкентда анча муддат ишлашиб, ўзбек миллий таомларини ўрганиб келишган экан.

Кечки пайт Зокиржон ака, Неъматилло учаламиз меҳмонхонамиз яқинидаги ер ости дўконларини «сайр» қилдик. Раҳбар ўзига жемпер олаётиб профессор иккимизга: «сизлар ҳам биттадан танланглар, экспедицияга яхши хизмат қилганларинг учун олиб бераман, фақат бир шарт билан — ўзинглар қиясизлар, ўғилга ё куёвга инъом қилиб юбориш йўқ», деб қолди. Биз аввалига бу таклифни рад этдик (одоб юзасидан, албатта). Лекин раҳбаримиз чин юракдан, самимий мурувват кўрсатмоқчи экан, қўймади.

Совғалар харид қилдик. Кейин қандолат дўконига ўтиб, колган-қутган реал, туманларимизга Эрон пистаси, конфетни ва бошқа ширинликларидан сотиб олиб, қушдай енгил ва хотиржам тортдик. Асосий ташвиш ва бесарамжонликлар чўнтакдаги ақчаларники экан.

Дунёда энг гўзал, соз йўл

27 ноябр, душанба.

Бомдоддан кейиноқ апил-тапил чой ичиб, йиғишти-риниб, йўлга тушдик. Шаҳар четига чикқанда йўлни аниқлаб олиш ниятида тўхтаб, йўлакдан кетаётган соч-лари мошгуруч, тахминан олтмиш беш ёшлардаги бир кишидан сўрадик. У бизга Сарахс йўналишини тушунтириб кўйгач, катта кўчани кийраҳонига кесиб ўтар экан, ўртага борганда тўхтаб, орқасига қайрилди-да, Имом Ризо ҳарами тарафга бир таъзим қилиб, яна йўлида давом этди.

Икки томони гоҳ чўл, гоҳ пахтазор, гоҳ доvon — паст тоғлар, адирлар оралаб гумруххона сари шитоб еляпмиз, йўл зўр эди, ва лекин хозир бизга йўлнинг зўрлигию атрофдаги гўзал манараларнинг ҳам унча қизиғи йўқ эди, чунки биз бетоқат эдик, Ватанга ошиқардик.

Байт:

*Покистону Эрон, Ҳинд диёрида
Чиннидай текису соз йўллар мўлдир.
Ва лекин дунёда энг гўзал, соз йўл —
Она юрт, Ватанга элтувчи йўлдир.*

Сафар тадориги кетаётган кунлари тезроқ жўнавор-сагу, майда-чуйда ташвишлардан хориж бўлиб, хордиқ чиқарардим, деб ўйлардим. Бир ҳафта ўтар-ўтмас уй, ўгил-қизлар, неваралар ва бошқа кўнгил яқинлар кўздан ўтиб, қай бир чала қолган ишлар, оила, рўзгор билан боғлиқ муаммолар хаёлга кела бошлади. Илгари, ёшроқ пайтларда дам олиш учун ёки ижодий иш қилиш нияти-да борилган жойларда ойлаб бемалол, хотиржам юра берардим. Бугун эса, уйдан ташқари, ишхоналарда — уюшмада (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлими) нима бўляптийкин, газетани («Холис») яхши-роқ чиқаришяптимикин, қоғоз топишга қийналишмаяп-тимикин, газетада босилган мақолалар юзасидан бирон ножойиз гап бўлмадимикин, деган хавотирлар кўнгилга тинчлик бермасди. Демак, ёш ўтабергач, масъулият хисси ортаверар экан-да...

Машҳаддан Сарахсгача 230 км эди. Соат тўққизлар-да етиб келдик.

Хужжатларни расмийлаштириш — бош оғриғи ишлар билан Фаррух ва Неъматилло шуғулланишяпти. Қолганларимиз ишқилиб тезроқ Туркменистонга ўтиб олайлик-да, деб, юракларимиз ҳаприкиб ўтирибмиз. Чунки Эрон божхоналаридан безиллаб қолганмиз.

«Бобурнома»да ҳам тилга олинган, қадимий жой Сарахс менга анча файзсиз кўринди. Бу яқин-атрофда пахтазор далалар ўртасидаги мана шу гумрукхонадан (аҳолиси ўртача бир маҳаллача келади) бошқа одам яшайдиган кишлок ё овул кўзга чалинмасди. Балки шунинг учун ҳам жуда зерикарли туюларди.

Ҳайриятки, тезлаштириш «йўли»ни топишди. Бу ердагилар «тил» уқишар экан, лекин барибир паспортларни текшириб ўтказадиган бир кимса ҳар биримизнинг суратимиз билан сийратимизни обдон солиштириб «хейли» диққат қилди. Илҳомжоннинг фамилияси (Мамарозиқов) борасида «нимага бундай ёзилган, «Мухаммадрозиқов» бўлиши керак, дейди-да. «Роса паспорт столида ишлайдиган экансан-да», дедик. Аслида унинг талаби асосли эди. Бизда хусусан шўролар даврида содда одамларимизнинг кўплиги ва туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома, паспорт берадиган махсус маҳкамаларда ўзбек тилини, ўзбекча, умуман шарқона исм-шарифларнинг асл шакли ва мазмунини мутлақо билмайдиган, кизикмайдиган ғалчалар ўтирганлиги оқибатида кўп исм-фамилиялар нотўғри ёзилган ва бу хатоларни қайта паспорт олиш даврида ҳам тузатиш имкони бўлмади, ё машмашаларидан безиллашиб, ўша бўйича қолиб кетди. Афсуски, ҳозир ҳам баъзан расмий ҳужжатларда Йўлдошни «Юлдаш», Ўктамни «Октам» деб ёзиш давом этмоқда.

Хуллас, гумрукхонадан, демакки, Эрон худудидан икки ярим соатда чиқиб кетдик.

Туркманистон

Туркманистон божхонасида ҳам ички соатча кутдик. Бу ерда бошимизни қотиришиб, кечгача олиб ўтиришлари мумкин эди, раҳбарнинг ўзи тузган Бобур номидаги халқаро жамғарма ва экспедиция шарофати билан танилиб, мартабаси ошиб бораётгани, қолаверса, унинг дангаллиги ва шахдам саъй-ҳаракатлари билан ишимиз анча тез олға силжиди. Божхона бошлиғининг ўзи машинаю юкларни ҳам текширтмай, кузатиб кўйди.

Сарахс — Мари 250 км эди.

Бепоев дашту сахронинг ўртасидан ўтган йўлдан жўнадик. Юз чақиримчадан кейин бир ошхона келди (атрофда аҳоли яшамайди, демак, фақат йўловчиларга мўлжалланган). Шу жойда ҳам ўзбекча ашула («Шаҳзод» ғурухи, Рашид Холиқов) янграпти. Кўчадан ғувиллаб ўтган «Нексия»ни кўриб, кўкракларимиз яна кўтарилди: «Ўзбекистон — Андижон машинаси Туркманистонда. Қорақум чўлу биёбонларида юрибди!..»

Йўлда ДАН ва бошқа назорат масканлари кўп эди, тўхтаб-тўхтаб, кечки пайт, соат олти яримларда Марига кириб, кадрдон «Санжар» меҳмонхонаси олдида тўхтадик. Назоратчи-йўл посбонлари Туркманистон худудида тунда юриш мумкинмас дейишган эди (бу қоида балки биз каби хорижийларга тааллуқлидир). Қолаверса, Илҳомжоннинг ҳам, раҳбару Фарруҳнинг ҳам кечаси юриш ниятлари йўқ эди...

Шаҳардаги катта биоларнинг асосий йўлга қараган олд деворларига Туркманистон президенти Сафармурод Ниёзовнинг улкан-улкан ва ҳар хил ҳолатдаги (ўтирган, тик турган, юриб бораётган...) рангли суратлари қокилган эди. Меҳмонхонамиз олди деворидаги бир неча қаватни эгаллаган расмида, назаримда телевидение орқали сўзлаётган пайти акс этган эди. Унинг ҳар икки номсиз бармоғида чақалокнинг муштидай келадиган, жуда ҳам

кимматбаҳо (хар бири фалон минг доллар турадиган бриллиант... дейишди) узуклар ярқираб турарди...

Дарвоқе, бугун рўза бошланибди.

Бу кеча кўпроқ ва ҳўпроқ ухладик.

28 ноябр, сешанба.

Қават хизматчиси — малла сочлари мавжланиб турган ўрис аёли эшикларимизни тақиллатиб уйғотди. Унга соат олти яримга овқат буюриб қўйган эдик. У чучварага устаман, деган эди, рост айтган экан.

Нонуштадан кейиноқ йўлга чиқдик. Ҳаво очик ва совуқ эди. Яна туркманбошининг деворлардаги уйдай-уйдай суратларини томоша қилиб боряпмиз. Қайрилишлар ва бошқа кўзга алоҳида ташланадиган жойларга алвон ёзувли шиорлар илинган эди: «XXI аср — туркманнинг олтин асри», «Халқ — Ватан — Туркманбоши», «Дунё турсин, сен тур, Туркманбоши!..»

Шахар салобатли, озода, йўллар кенг, равон эди. Қуёш энди чиқа бошлаган, кўчалар супурилмоқда эди. (Машҳадда ҳам азонлаб йўлнинг икки четидаги бетон ариқчаларни тозалашаётганларини кўрувдик). Яна Ҳиндни эсладик. Нега улар кўчаларини тозалашга, саришталикка ўрганишмасикин?..

Мари — қадимий шаҳар. Не-не улуғлар ўтган, пойқадами теккан мўътабар замин бу. Алишер Навоий бир неча муддат яшаган, Султон Ҳусайн Бойқаро бўлган, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг назари тушган. Исмоил Сафавий билан Шайбонийхон ўртасидаги омонсиз чопкин мана шу Мари яқинида бўлиб ўтган, Бобур Мирзога кўп ранжу машаққатлар етказган ашаддий ва кучли фаним ана шу жангда маҳв этилган.

Мари — Чоржуй (320 км.) йўлидан, саксовулли, юлғинли чўл оралаб келяпмиз. Кеча Илҳомжон «фалон ердан тунда юрмасак эди», деб безиллаётган жойларга етдик. Юқорида қисман эслаб ўтилган нохуш воқеа икки ён куюқ юлғинзордан иборат шу худудда содир бўлган экан. Экспедициянинг навбатдаги сафаридан Туркменистон орқали кечаси қайтишаётганда (Зокиржон ака, Муҳаммад Содик қори, Фарруҳ ва Илҳомжон — тўртгаласи) мана шу чўлга кириш олдидан маҳалладаги одамлардан йўл сўрашган. Икки йигит уларга йўлни кўрсатиб, тушунтириб қўйишган. Тахминан хозир биз кетаётган жойга етишганда орқадан бир

«Жигули» келган ва буларга тўхтанглар, деган маънода чирок ёқиб ўчиришган. Раҳбар билан Муҳаммад Содик ёнбошлаб мизғиётган бўлишган. Одатдагидай, рўлда Илҳомжон, унинг ёнида Фаррух ўтирган. «Ёрдам сўрашяпти шекилли», деб ўйлаган Фаррух Илҳомжонга тўхтанг-чи, деган-да, машинадан тушиб «Жигули» томонга юрган ва... «Жигули»дан тушаётганлардан бирининг кўлидаги милтикни кўриб қолгану оёқни кўлга олиб машинага югурган. Яхшики, кўнглига гумон тушган Илҳомжон газни ўчирмай, педални босишга шай бўлиб турган. Фаррух жойига ўтириб улгурмай машина ўқдай учган ва орқадан варанглаб милтиқ отилган. Аллоҳнинг сақлаганини қарангки, биронтасига шикаст етмаган. Машина ўриндиқлари ва шифтларида сочма ўк тешиб ўтган жойлар ҳали ҳам турибди...

Маридан уч юз км юриб, ўзимиз билган, Чоржўйга кириб келдик. Бу қадимий шаҳар энди Туркманобод деб аталибди.

Бир шингил хотира

Чоржўй менга аввалдан таниш. У ҳаётимда ўчмас из қолдирган... Бундан роса ўттиз икки йил муқаддам эди. Тошкент дорилфунунида 4-курсни тугатган йилимиз, айни таътил вақтида — жавзо ойларида ҳарбий машқ-амалиёт ўтказиш учун шу Чоржўйдан йигирма ўттиз чақиримча ичкарида, қум барханлари орасида жойлашган муваққат ҳарбий қисмда икки ой сержант-аскар бўлиб «хизмат» қилганмиз. Мен иссиқнинг, саҳро ҳароратининг қанақа бўлишини ўшанда кўриб-билганман. Кундузи бирон нарса олиш учун чодир ичига кириб-чиқишга безиллардик: бош сукишимиз билан юзимизга гуп этиб аланга урилгандай бўлар, жон-ҳолатда орқага тисарилардик. Лекин ана шу бир неча лаҳза ичидаёқ пешонамиздан, чаккаларимиздан тер тепчий бошлаганини аниқ ҳис қилардик. Машғулотлар эса қумликнинг янада ичкарироқларида ўтарди. Ҳарбий тактикадан дарс берадиган Сонин деган ўрта бўйли, гирдуғум майор бўларди. Оғир карвон, аммо қайсар, батарин банда эди. Биронтаси фашига тегиб кўйса, бўғилиб тартибга чақирмас, иззат-ҳурматни талаб этмас, бироқ, жазирамада ҳаммани тикка турғизиб кўйиб, соатлаб лекция ўқирди. Қора кўзойнак тақиб олганидан

унинг кўзларидаги ифодани, ғазаб учқунларини кўриб бўлмасди. Гапириш оҳанги бир хил, жахли чикқан пайтда ҳам ўзгармасди. Шунинг учун биз уни «темир одам»га ўхшатардик. Бундай ўхшатишга бошқа сабаблар ҳам кўп эди. Умуман, у раҳм-шафқатсиз, тошбағир эди. (Ҳарқалай, ўша пайтда бизга шундай туюларди, аслида, эхтимол ҳарбий тартиб-интизом шундай бўлишини такозо қилар...) «Хужум», «Мудофаа», деб поёнсиз қум барханлари орасида узок-узок олиб юрарди. Бундай кучли иссиққа ўрганмаганимиз учун жуда кийналардик, ҳаво етишмаётганга, юрагимиз хаприкиб кетаётганга ўхшайверар, этикларимиз ботиб, кўнжиларимизга тушган қум ғичирлаб, панжаларимиз орасини шилиб азоб берар, ҳансирлаб, тилларимиз осилиб қоларди. Майор эса ўзини худди ростакам жанг пайтидагидек тутар, барча ўтинчларимизни совуққонлик билан, қатъиян рад этар, олдинда, баъзан гапириб, баъзан индамай, тумрайиб кетаверарди. Гоҳо шамол кўтарилиб (шамол эмас, қайноқ гармсел!), оғиз-бурунларимизни қумга тўлдирар, ачишган кўзларимизни очолмай, нафас ололмай қолардик. Сонин эса барибир парво қилмас, озгина дам олайлик, нафас ростлайлик, деган илтижоларимизга қулоқ қоқиб ҳам қўймасди. Энг даҳшатлиси: камаримизга осиглик, филофли идишчамиздаги илиқ, бемаза сувдан ичишга, оғиз чайишга ҳам сира рухсат бермасди. Тишларимиз ғичирлар, томоқларимиз қақраб кетарди. Майорнинг ўзи ҳам сув ичмасди. Фақат танаффус эълон қилингандагина бирпас ўтиришга, оғизни фақат чайишга ижозат берарди. Шу тариқа, қисмимизга оёқларимизни судраб, аранг келиб чўзилиб олардик. Тушликдан кейин эса, автомат, милтиқ тозалардик.

Кечаси эса янада баттар аҳволга тушардик. Кундузи тандирдай қизиган чодир ичи (остимизда бир қават матраc-тўшагу, қум солинган болиш ва устимизда юпка адёл) саҳарга бориб музлаб кетар, шундан кейин тиззаларимизни кучоқлаб, қалтираб тонг оттирардик.

Кафедра мудиримиз, генерал Хушбеков шовқин солиб гапирадиган, лекин беғараз, ҳазилкаш киши эди. Сочи ўсиб кетганларнинг бирини Қумриниса, иккинчисини Хуриниса, деб чақирарди.

Табийки, ҳамма дарслар рус тилида олиб бориларди. Вилоятлардан, кишлоқлардан келганлар ҳам кўп эдик. Ҳарбий ва техникага оид ибораларни яхши тушунмай

бошимиз котарди. Курсдошларимиздан бири: ақалли ўзбек офицерларимиз дарсни ўзбекча ўтса бўлмайдими, деб сўраб қолди. Бу гап генералнинг ўзига ҳам тегди чоғи (у қурол отишдан сабоқ берарди), ё ўзи ёнолмай тутаб турган эканми, шикоят қилган биродаримизнинг қўлидан милтиқни шартта тортиб олди-да, «мана буни «қўндок» дейди, мана буниси — «тепки», бўлди, бошқа ўзбекча термин йўқ, нимасини ўзбекча ўтади?» деб қуюкиб, сўкиниб кетди (оғзи ҳам аксарият ҳарбийларникидек шалокроқ эди).

Имтиҳонларни ҳам жуда машаққат билан бир амаллаб топширганмиз. Айниқса, генералимиз доим ҳаммадан кўз-қулоқ бўлиб, ёрдам бергиси келиб турар, биронтаси арзимаган нарсани билмай қолса, сўкавериби шишириб юборарди.

— Мана шунинг учун ҳам ўзбеклардан офицерлар чиқмайди, яна сенлар ўзбекча дарс ўтинг, деб талаб қилишасан, лапашанглар, галварслар, — дерди бакириб.

Хуллас, олтмиш куннинг ўтиши жуда оғир бўлган. Ўшанда ҳарбийга бормай, зобитлик унвонини олиш бизга анча қимматга тушган. Икки ойда икки йиллик хизматнинг савобини топдик, деб ҳазиллашиб юрдик кейин анчагача.

Ҳафтада бир Чоржўйга, ҳаммомга тушгани ефрейтор — старшинамиз бошчилигида келиб турардик. Баъзан «самоволка» ҳам қилардигу, шаҳарда томошабоп жойлар ва нарсаларнинг камлиги, қолаверса, «гаупвахт»дан кўрққанимиздан тезда оркамизга қайтардик. Ўшанда ҳарбий қисм яқинидаги бир қишлоқ тиш докторига (ўттиз беш ёшлардаги, сийрак соқоли сал ўсган, тўпори, соддагина йигит эди) биринчи марта тиш олдирганим ёдимда. Мутлақо оғриқ сезмаганман, бир соатдан сўнг бемалол овқат еб кетаверганман.

Ана шу «кадрдон» юртга бу кун фалакнинг гардиши ва Бобур Мирзонинг шарофати билан учинчи бор қадам ранжида қилиб турибман...

* * *

Амударё кўпригидан ўтишда эллик беш доллар(!) бож тўладик — бу автобус нархи экан, машинамиз кичик автобус ҳисобланарди, бироқ ҳозир қонунлашиб ўтиришга фурсат ҳам, раҳбарнинг (албатта, бизнинг ҳам) тоқати ҳам йўқ эди. Аммо лекин, сафарга кетишда унча ваҳима-

ли туюлмаган бу сумма қайтишда хейли баланд кўринди. Қолаверса, битта кўприкдан ўтишга шунча ҳақ белгила-ниши, бизнинг назаримизда ҳар ҳолда адолатсизлик эди. Бир кунда қанча машина ўтади, ҳар биридан мўмай пул олишаверса...

Туркманистоннинг чиқиш чегарасидан ҳам, яна Зо-киржон аканинг аралашуви билан текширувсиз, енгил ўтдик.

Жон Ўзбекистон

Ўзбекистон чегарасига — божхонасига киришда аскарлар тўхтатишди, «бошликлардан рухсат олиб чиқасизлар», дейишиб, машинани четга олдириб қўйишди. Энди ўзимизникилар анча элашади шекилли, деб турдик. Зокиржон ака ичкарига кириб, декларация варақаларини олиб чиқди, тўлдирдик ва осонгина ўтдик. Чегарачилардан бири машинамиз ичига бир кўз югуртириб, «таъқиқланган нарсалар йўқдир, а?» деб қўйди ва оқ йўл тилади. Шу жойда раҳбарнинг Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлиги иш берган эди. Бисотимизда қолган ўрик қоқиларни чиқиш постида турган аскар ва ўша ерда пул алмаштириш мақсадида юрганларга «мозор босди» деб улашдик-да, ўзимиз ҳам ўзимизга оқ йўл тилаб, хайё-хуйт деб жўнадик. Кайфиятлар чоғ, ўз ватанимиз заминидамиз. Бу азиз тупрокка 48 кун деганда қайта кадам қўйдик. Бухоронинг чўл худудлари кўзимизга жаннатдай кўринарди.

Чегарадан Бухоро шаҳригача 97, Бухородан Самарқандгача 220 км эди. Йўлда бир қовунхўрлик қилиб, Самарқандга ҳазил-хузуллар билан, шодон рухиятда кириб келганимизда соат кечки тўққиз бўлган эди. Ҳаяжонда меҳмонхона излаб анча айланиб қолдик ва Илҳомжоннинг ташаббуси билан бир меҳмонхона олдига келиб тўхтадик. Бу менга таниш «Зарафшон» меҳмонхонаси эди. 1994 йили таниқли шоиримиз Тўлан Низом ташкилотчилигида бир неча кадрдонлар (шоир ва адабиётшунос Исмоил Тўлак ўймакор-нақош дўстимиз (ҳозир Ўзбекистон халқ устаси) Йўлбарсали Ўтаганов, раҳматли шоир ва адиб, шинаванда улфат, олижаноб инсон Фозил Эмин ва бошқалар билан «Дамас» машинасида Самарқанд ва Бухоро бўйлаб сафарга чиқганимизда шу кўноқхонада бир кеча тунаган эдик.

Хотиржам, қулочларни эркин ёзиб ухладик ва...

...барвакт уйғондик.

Нонушта ҳам зўр бўлди.

Зокиржон ака Хайриддин Султонга кўнғироқ қилиб, Тошкентда ижоди ва илмий фаолияти Бобур Мирзога дахлдор ва унга хайрихоҳ қалам ахлига ифторлик бериш масаласини келишди. Биз ушбу тадбирни ўзимизча эртага — пайшанба кунига мўлжаллаган эдик, жумага маъкул топишибди. Юрагим бироз қисилди. Уйга етиб бориш яна икки кунга чўзиладиган бўлди. Андижонга, таҳририятга («Холис») кўнғироқ қилиб, пайшанба кунини етиб борамиз, деб айтиб қўювдим.

Ифторлик баҳона Бобур Мирзо ихлосмандлари, адабий жамоатчилик ва оммага экспедициянинг қайтганини маълум қилиб қўйишни ўйлаган эдик.

Сохибқирон Амир Темур қабр-мақбарасини зиёрат қилмоққа бордик. Дахма олдидаги майдонда «Ўзбек-филм»чилар янги бадий филмга бир эпизодни суратга олишаётган эди. Милиционернинг (рўлда семиз бир артист) нимадандир ранжиб, ҳафсаласи пир кайфиятда қўлларини икки ёнга жаҳл билан силтаб, шапкасини бошидан юлқиб олиб, қўлларини орқасига қилиб, бўйнини эгиб, пала-партиш босиб кетаётган ҳолати ифодаланаётган эди. Бир оз кузатиб турдик. Бошқа томошагўйлар ҳам бор эди. Бояқиш артистни беш-олти бор қайта юргизишди. Ҳамон ўша-ўша эски иборалар: «Стоп!» «Кадр!...» Ёруғ дунёдаги энг инжиқ касб эгаларидан бири бўлган режиссёр «бас, яхши», дегандан кейин артист енгил нафас олиб, четга чиқди-да, юзларидаги, бўйнидаги маржон-маржон терларини арта бошлади. Ҳолбуки, ҳаво салқин, яъни терлайдиган даражада эмас эди. Артистлик ҳам қийин экан, деб қўйдим.

Мақбарага киришда Неъматиллони чет эллик деб ўйлашиб, бу меҳмонга олти юз сўм (бизга олтмиш сўмдан эди) тўлайсизлар деб қолишса бўладими, роса кулдик.

Қабрларни зиёрат айлаб, ўтган улуғлар руҳига Қуръони карим оятларидан тиловат қилиб, наққош усталар санъатига офаринлар айтиб, қайтдик.

Шахардан чиқишда Зокиржон аканинг ҳиммати билан Самарқанднинг машҳур «нони Оснён»сидан бир жуфтдан олиб, Тошкент сари равона бўлдик. Сафаримиз якунлари ҳақида гап кетди. Ҳамма ўз фикр-мулоҳазаларини

билдирди. Раҳбар, одатдагидай, тонг палласи кўнглидан кечган хаёлларини ўртоқлашди.

Зокиржон ака Бобур ҳақида кўп ўйлар ва кўп сўйларди.

— Бобур Мирзо Қашқарга қачон ўтган бўлиши мумкин, деган савол менга тинчлик бермаяпти, — дейди у. — Кобулга етиб боргунча ўтмаган, демак, Кобулда турган пайтларида борган бўлиши керак...

Кейин у «Бобурнома»нинг Ўзбекистонда, Бобур Мирзонинг ўз ватанида чоп этилган нусхалари тўғрисида гап очди, тўғрироғи, ана шу нашрлардан кўнгли тўлмаслигини баён этди.

— «Бобурнома»ни, демак, ана шу, америкаликларникидан, инглизларникидан, япон Эйже Маноникидан қолишмайдиган, улардан ҳам чиройли, улардан ҳам сифатли қилиб чоп этиш керак. Худо хоҳласа, яқин йилларда мана шу орзуимни амалга оширишга ҳаракат қиламан...

Чинозда бир балиқхўрлик қилиб, кечки пайт Тошкентга — гўзал пойтахтимизга кириб келдик ва Вазирлар Маҳкамаси меҳмонхонасига жойлашдик.

Кўнгилни роҳат уйқусига чўмиш хаёли банд этган эди...

Тошкент

Ифторлик баҳона...

30 ноябр, пайшанба.

Тошкентдаги дўсту кадрдонларнинг жуда яқинларига келганимиздан хабар берган эдим, эрталаб Шодмонбек, Набижонлар келишди. Бирга чиқдик-да, Ёзувчилар уюшмасининг собиқ идораси бўлган бино ёнидаги омонат кассадан «Маънавият» нашриётида чоп этилган «Бобурийлардан бири» китобим учун ўтказилган қалам ҳақини (йигирма етти минг сўм) олдим.

Кейин Шодмонбекнинг маҳкамаси — «Хабар» газетаси таҳририятидан (Алоқа вазирлиги биносидан) Андижонга, Тошкентдаги бошқа ёру биродарларга кўнғироқ қилдим.

Жонажон шаҳримизда эдим, лекин кўнғил барибир бесаранжом эди — энди у Андижонга, Гуркировка, ўша

ёкдаги дўсту жўралар бағрига, оила, ўғил-қизлар, набираларга талпинарди.

Туш пайтларида Андижондан бир нохуш мужда келди: Зокиржон аканинг қайнотаси (тўксондан ошган, умрининг асосий қисмини педагогликка бағишлаган) оламдан ўтибди. Раҳбар шошилинич аэропортга жўнади.

1 декабр, жума.

Эрталаб Набижон келди. Отчопарга жўнадик. Набижонларнинг ўша бозор рўпарасидаги маҳалладан сотиб олган ҳовли-уйига кириб, уста ишлаётган экан, хабар олдик. Яхши, кенггина жой экан. Тошкент шароитида, энг катта бозорнинг шундоққина биқинидалиги жуда соз эди.

Бозордан Турсунойга бир жемпер ва ўзимга кузлик пойафзал сотиб олдим — саккиз босма табоқли бир китобнинг қалам ҳақи шунга етди!

Соат бирларда Зокиржон ака Андижондан келди. Издиҳомга ҳозирлик бошланди. Ошхонага дастурхон тайёрланди. (Раҳбар Андижондан бозор-ўчар қилгани, ош пиширгани ўз ходимларидан чақирган эди).

Ошхонанинг тепасида, иккинчи қаватдаги залга элик-олтмиш кишилик жой ҳозирланди.

Ҳаммадан аввал таниқли ёзувчи, экспедиция аъзоси, бобуршунос Хайридин Султон, кейин бирин-кетин адабиётшунос Озод Шарафиддинов, публицист, уста ҳазилкаш Аҳмаджон Мелибоев, Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, профессор Бегали Қосимов ва бошқа таниқли адиблар, адабиётшунос, бобуршунос олимлар, олий ўқув юртларининг ректорлари, радио-телевидение («Ахборот», «Давр» ва бошқалар) мухбирлари келишди.

Ифторлик баҳонасидаги ҳисобот-ахборот йиғинимизни Хайридин Султон бошлади ва бошқарди.

Зокиржон ака Бобур номидаги халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси фаолияти, хусусан сўнгги сафаримиз натижалари ҳақида умумий маълумот берди.

Неъматилло Отажонов сафар мобайнида қўлга кириштишга ва олиб келишга муваффақ бўлганимиз ноёб китобларни мухтасар шарҳлаб ўтди.

Мен Шарқ элида Бобур Мирзо ва бобурийлар нуфузи, обрў-эътиборининг беқиёслиги, Покиза Султон бегим

ва унинг опаси, шоира Тохира Султон бегим тўғрисида, «мўғуллар» деган атаманинг нақадар оммалашиб кетганлиги, бу хато иборага халқаро микёсда, хусусан инглиз шарқшунос-бобурийшуносларига жиддий изох бериш зарурлиги борасида гапирдим.

Кейин ошхонага, ифторликка тушдик, ўша ерда мулоқот-анжуманимиз давом этди. Профессор Озод Шарафиддинов ўз сўзида экспедиция хизматларига жуда юксак баҳо бериб, уни машҳур Кусто экспедицияси билан киёслади ва бу хайрли сафарлар Ўзбекистон тарихидагина эмас, жаҳон тарихида ҳам катта маданий воқеа бўлиб қолади, деди ва мана шундай экспедициянинг тарфиботи лозим даражада эмаслигига таассуф билдирди.

Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров ва бошқалар ҳам ўз хаяжонларини, экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабовнинг журъати, жасоратига, фидойилигига қойил қолишганини ифода этишиб, экспедициянинг навбатдаги ишларига омад тиладилар, олиб келинган китобларни таржима қилиб, халққа етказиш зарурлиги, вақти-вақти билан мана шундай ҳисобот-учрашувлар ўтказиб туриш мақсадга мувофиқлигини таъкидладилар, бошқа таклиф ва истакларини изҳор этдилар.

Ифторликдан кейиноқ жўнаб юбориш иштиёкида эдик, лекин кеч бўлиб қолгани, машинамиз чироғи яхши ёнмаслиги ва бошқа сабабларга кўра эртага эрталаб, барвақт жўнашни, яна бир кеча сабр қилишни лозим топдик.

Андижон

Сўнги ва энгил ранж

2 декабр, шанба.

Барвақт йўлга чиқдик. Ёмғир севалаб турибди. Илҳомжон рўлда, мен — салўнда. (Фаррух, табиийки, Тошкентда қолди, профессоримизни кеча кечқурун қудалари олиб кетишди, раҳбар бугун эрталаб самолётда кетадиган бўлган). Имкон бўлса, учгимиз бор, бироқ йўл ҳаракати қодалари бунга изн бермайди. Қолаверса, Илҳомжон ҳамма қонун-қоидаларни жойига қўядиган, оғир-вазмин ҳайдовчи... Лекин, шунга қарамай...

Бизнинг машинамиз тоифасидаги автоуловларга, яъни кичик автобусларга ҳам Қамчик довонидан ўтишга рухсат

йўқ эди. Фаррух Зокиржон ака номидан ички ишлар вазирининг биринчи ўринбосари, андижонлик Ботир Парпиевга кириб айтиб эди, Бобур экспедициясининг «Тойота»сига йўллар очик, деб ходимларига бу кўрсатмани Тошкент — Андижон йўлидаги ДАН ва бошқа назорат масканларига етказиб кўйишни тайинлабди. Ўша буйруқ билан Андижон худудига етиб келдик ва Қорадарё бўйида сафаримизнинг муваффақиятли якунланаётганини балиқхўрлик билан нишонладик.

— Мана энди, бу ёғи — Андижон, ўзимизники, — деди Илҳомжон кафтларини бир-бирига ишқаб ва газ педалини босди.

Балиқчи-Бўз йўли бурчагидаги ярим доирадан айлашиб, тўғри йўлга тушиб, уч юз метрча юрган эдик, кўчанинг чап томонидан бир басавлат, ДАН ходими шиддат билан ола таёғини бигиз қилиб чиқди.

— Э-э... — деди Илҳомжон. — Тез келдинг, дейди, эллик эди, олтмиш юрворибман. Тушиб айтинг энди, сизга йўқ дейишмайди.

Бизни тўсган ходим Илҳомжонга яна таёғи билан йўл четидаги ёнига «ДАН» деб ёзилган енгил машинанинг олди капоти устига ҳар хил қоғозларни ёйиб олган чувакроқ, гуржисифат, мўйловли йигит томонга (яъни ўшанга учранг, деган маънода) ишора қилди.

— Тез келяпсизлар?! — деди гуржисифат йигит сўроқ ва таъкид охангида.

Мен экспедиция ҳақида гапириб, сафарда эллик бир кун юрганимиз, қайси мамлакатларда бўлганимиз, азбаройи уйга, бола-чақалар ҳузурига ошиққанимиздан сал шошганимизни айтдим. ДАН ходими Илҳомжонга қараб «штраф тўлаб келасиз», деди.

— Ўзингизга тўлаб қўя қолай, — деди Илҳомжон.

ДАН ходими индамади.

Илҳомжон, билмадим, неча пул, капот устидаги тартибсиз сочилиб ётган қоғозлар орасига қўйдию, шитоб орқасига қайтди. Мен ҳайрон ва дилим вайрон бўлиб туриб қолган эдим. ДАН ходими боя менинг гапларимни эшитмади, деб ўйловдим, эшитган экан:

— Сафарлар қалай бўлди? — деб сўради менга қарамасдан, қоғозларни титкилашда давом этиб.

— Сафар жуда яхши ўтди, лекин ҳеч қаерда бунақа бўлмовди, — дедим ўзимни босиб.

Ортикча суюниб кетувдик шекилли-да... Лекин, майли, шунақасям бўлиб туради. Бу, мазкур соҳа ходим-

ларининг ҳаммасиям Бобуру экспедицияни билмайди, маънавиятдан йироқ, дегани эмас, албатта. Йўл ҳаракати назоратчилари, умуман тинчлик, осойишталик посбонлари сафида жумладан адабиётни, санъатни юксак қадрлайдиган, бадииятнинг сир-асрорларини нозик жиҳатларини бир истеъдодли қаламкашдан кам англамайдиган, қалби эзгулик ҳис-туйғуларига бой, касбига келсак, айбдорни, қоидабузарни тутиб олса лотореясига катта ютук чиққандай ўзида йўқ қувониб кетмайдиганлари кўп ва улар орасида шахсан мен яхши танийдиган ва эъзозлайдиган инсонлар ҳам оз эмас.

* * *

Шундай қилиб, Андижонга, уйларга соғ-саломат етиб келдик. Аллоҳга шуқр. Зокиржон акага раҳмат, бобурий боболаримиз, фирдавс макон подшоҳларнинг руҳлари шод, охиратлари обод бўлсин. Омин.

«Сафарнома-2» битди.

Ушбу қиссамизни сабр-қаноат билан ўқиган азиз китобхонларимизнинг кўзлари дард кўрмасин, ният-мақсудига етсинлар.

* * *

Дарвоқе, йўқолган сумкача топилди. 2001 йилнинг баҳор кунларидан бирида Тошкентга йўлим тушиб, Ёзувчилар уюшмасига кирган эдим, раис ўринбосари, Ўзбекистон халқ шоири, ҳамюрт қадрдонимиз Муҳаммад Юсуф: «ака, қизлар сумкангизни беришдими», деб колди.

— Қанақа сумкани? — деб сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Экспедицияга кетишдан олдин йўқотган сумкангиз бўлса керак-да, — деди шоир жилмайиб ва сумкани котиба Барнога бериб қўйганини айтди. Табиийки, мен аллақачон умидни узган нарсанинг бу ерга қай тарика келиб қолгани билан қизиқдим.

— Менга Нортўхта Қиличев бериб кетди, — деди Муҳаммаджон, лекин бошқа тафсилотга ўтмади. Мен ҳам қовлаштириб ўтирмадим. Биз Нортўхта билан деярли тенгқур ва мен «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») газетасида ишлаб юрган давримдан (1970 йиллар) таниш, яқинмиз. Ўғри пулни олгану сумкани ташлаб юборган, уни топиб олган кимса Нортўхтани таниган ва менинг қаламкашликка дахлдорлигимни (ахир сумкада шеърини китобим бор эди-да)

англаб, омонатни унга олиб келиб берган. Янаям аниқроғини Нортўхтага раҳмат айтиб, унинг ўзидан сўраб оларман, деб кўнглимдан ўтказдим-да, сумкани Барнодан олишга ошиқдим. Унда асосий нарсалар, ҳатто бир неча йиллик тарихга эга бўлган металл филофли тароғим ҳам бор эди. Ўғри, ҳарқалай, мен ўйлаганчалик инсофсизидан эмас экан, ахир у сумкани анҳоргами ё бошқа топилмас жойга ташлаб юбориши ё ишлатиб юравериши мумкин эди-ку. Менга эса ҳалигача Нортўхта билан (Аллоҳ ундан рози бўлсин) учрашиш насиб этмаяпти. Унга бир миннатдорчилик билдириш зиммамда ҳамон юк бўлиб турибди.

Эрка кийик қазоси

Юқоридаги воқеадан бир неча ой ўтгач, июлнинг охириги куни ўзбек адабиёти, ўзбек миллати ҳаётида огир йўқотиш, мислсиз фожиа юз берди: халқимиз, хусусан ёшлар суйиб ардоқлайдиган ижодкор, Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф оламдан бевақт, тўсатдан кўз юмди. У Қорақалпоғистонга шеърят байрамига, ёш қаламкашлар кўрик-танловига ҳайъат раиси бўлиб борган эди.

— Саҳнада, шундоқ минбар ёнида юраги хуруж қилиб йиқилди, биз кўзларимизга ишонмасдик: ахир соппа-соғ йигит... — деди ҳамсафарлардан бири, Муҳаммаднинг ҳамюрти, кадрдон акахони Тўлан Низом машъум ҳодисани шарҳлар экан. Унинг томоғига нимадир тикилди, гапиролмай қолди. Мижжалари намдан кизариб кетган эди.

Тасаввур қилдим: катта залнинг баланд шифтлари, деразалари зириллаб, улкан бино титраб кетган бўлиши керак... Муҳаммад Юсуф жуссасининг вазни, юкидан эмас, унинг қалбидаги шеърый дардлар залпидан, истеъдод залворидан...

Ўша мусибатли дамларда Президент Ислон Каримов шоирнинг онасига ҳамдардлик мактуби йўллади.

Ҳукумат катта мурувват ва ғамхўрлик кўрсатди: шоирнинг ҳали қони совумаган жасади махсус самолётларда, Президентнинг давлат маслаҳатчиси, Аҳмад-жон Мелибоев, Республика Ёзувчилар уюшмаси раиси, Абдулла Орипов ва бошқа эътиборли кишилар кузатувида, қуршовида Нукусдан Тошкентга, ундан Андижонга авайлаб олиб келинди.

Яна ўша кунлари хамиша Муҳаммад Юсуф ёнида турган Тўлан Низомнинг айтишича, мархумни қаерга дафн этиш борасида хийла иккиланишлар, мулоҳазалар, тортишувлар бўлган: бир томонда Андижон, шоир «томда сингиси лолақизғалдоқ билан осмонларга термилиб ётишни яхши кўрадиган» ота макони Марҳамат, муштипар волидан мухтарамаси, меҳрибон опа-сингил-укалари, тўнғич ўғил — давомчи фарзанд, у ёқда Тошкент — шоир шеърларига қанот берган, пойтахт шаҳар, суянчим, қувончим деб алқаган, ота дийдорига тўймаган но-расида қизлари, ҳамқалам, ҳамдард рафиқаси...

Кекса онанинг ўтинчи, қариндошлару кўнгил яқинларнинг хоҳиш-иродасига кўра ҳамда шоирнинг ўзи туғилиб ўсган жонажон қишлоғига чексиз меҳри-муҳаббатининг абадий ифодаси сифатида унга Қорақўрғоннинг катта қабристонидан мангу оромгоҳ ҳозирланган эди.

Шоирни сўнги йўлга кузатув маросимида иштирок этувчиларнинг саноғи йўқ, олис-яқиндан ошиқиб, хўрсиниб келаётганларнинг кети узилмасди: вилоятнинг барча шаҳар ва қишлоқларидан, Фарғонаю Намангандан, Ўшу Тошкентдан, Самарқанду Қорақалпоғистондан... Улар орасида ҳокимлару хизматчилар, шоиру санъаткорлар, олиму уламолар, фозилу аҳли тижорат, муаллиму шифокорлар, боғбону деҳқонлар, косибу хайдовчилар — деярли ҳамма соҳа, ҳамма тоифа вакиллари бор эди. Уларнинг ҳар бири кўзда ёш, дилда армон, ўкинч билан Муҳаммад Юсуф жасади солинган, устига кимҳоб матолар ёпилиб, қўлма-қўл бўлиб шитоб бораётган тобут тутқичларидан бирига лоқал бармоқ теккизиб қолиш учун интиларди.

Менинг хаёлимдан эса ушбу хотиралар ва ўйлар кечар эди.

Муҳаммад Юсуф кетди.

Ўзбек адабиётининг навнихол чинорларидан бири кулади.

У навнихол бўлса ҳам, шоҳлари узун, япроқлари кенг эди, кўланкаси анча ҳудудга тушарди, энди у чинорнинг ўрни узоқ вақтларгача яйдоқ бўлиб қолади.

Назм бўстониининг эрка кийиги дунёдан кўз юмди. Энди у оху боғу гулшанлар аролаб ноёб гиёҳлар — сўз дурларини чилпиб, солланиб юрмайди.

Муҳаммаджон экспедициямизга жуда хайрихоҳ эди, «Сизлар билан бир сафарга боришим керак-да», деб кўярди. Афсуски, унинг бу истаги энди ҳеч қачон рўёбга

чикмайди. Аммо биз энди уни ҳамиша сафимизда деб тасаввур қиламиз.

Самимий кадрдонлар қатори мен ҳам Муҳаммад Юсуфнинг охудек содда, охудек гўзал, оху кўзларидек тиник ва бокира шеърларини ҳавас билан, қайта-қайта ўқирдим, соддаликнинг шу қадар жозибали, мафтункор бўлишига, нақ юракни забт этишига ҳайрон қолардим.

Барча андижонликлар каби мен ҳам у билан фахрланардим.

Биз Муҳаммад Юсуф билан бир чашмадан сув ичганмиз. Мен уни илк бор Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаровникида учратганман. У устоз адиб хонадониди кенжа фарзанд мақомида юрарди. Назир ака ҳам, меҳрибон Мукамбар ая ҳам Муҳаммадни ўз ўғилларидек суюшар, унга ишонишарди. Дам олгани боришганида Муҳаммадни уйларига қўйиб кетишарди. У жуда камгап эди, остонагами, дуч келган жойга ўтириб шеър ёзарди, лекин шеър ёзишини айтавермас, кўрсатмас эди. Ўша пайтларда, у, менинг наздимда ижод билан жиддий шуғулланмайдигандай, шунчаки вақт ўтказиш, эрмак учун, машқ учун қоғоз қоралайдигандай туюларди.

— Муҳаммаднинг шеърларини ўқидингизми? Ўқиб кўринг. Балодай ёзади. Ундан бир нарсачикади, — деди бир куни Назир ака.

Дарҳақиқат, хиргойи, узук-юлук суҳбатлар орасидаги ўша «қоралама»лар «Таниш тераклар» китобига жам бўлди ва лоп этиб кўзга ташланди. Кейин «Илтижо», «Булбулга бир гапим бор», «Уйкудаги қиз», «Ҳалима энам аллалари» ва бошқа шеъррий тўпламлари чоп этилди. Ана шу шеърлардаги бир қарашда енгил, ўйноқидек туюладиган, аммо ҳазин оҳанглардан келиб чиқиб, шоирни «Ўзбек Есенини» дегувчилар бўлди. Аслида, ихчам қалди-бастли, қорачагина, кўзлари йирик-йирик Муҳаммад Усмон Носирни эслатарди. Ҳа, у Усмон Носир каби фавқуллодда истеъдод эгаси эди. Мана, энди умрининг қисқалиги ҳам ана шу жўшқин, оташнафас шоиримизга монанд бўлди. Яна ҳам тўғрироғи, Муҳаммад Юсуф улутюртдошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёшини яшадди. Гарчи пойтахтда, Тошкентдай шаҳри азимда истиқомат қилиб, она юртига тез-тез келиб турган бўлса ҳам, Андижонни Бобур Мирзо каби мудом кўмсади, мудом соғиниб, зорикди, орзикди. Шеърларида аввало ўзи туғилиб ўсган кишлоқ сеҳрини, оддий одамлар, соддадил қизлар сиймосини, руҳий оламини мусаввир каби чизиб, қуйлади.

— Йигирма беш йил бўлди, Тошкентда ҳаёт кечираман, лекин ҳар куни йигирма беш марта Андижонга кетгим келади. Андижонни мен Андижонда яшаётганлардан кўра кўпроқ яхши кўраман. Шу юртнинг ширин ҳаёли билан яшайман, шугина менинг барча камимни тўлдириб туради, — дер эди.

Мустақилликдан кейин эса марҳаматлик шоир бутун илҳоми, истеъдодини Ўзбекистон мадҳига бағишлади. Чунки у илгарилари қоришма мамлакат таркибидаги Ўзбекистонни эркин, яйраб «Ўзбекистоним» дея олмай қийналган, димланган эди. «Ҳеч кимга бермаймиз сени, Ўзбекистон», «Ўзингдан қўямасин, халқим» сингари омавий қўшиққа айланган, мадҳиядек жаранглайдиган шеърлари билан ўзбек қўшиқчилик санъатининг янги босқичга кўтарилишига катта ҳисса қўшди, айна вақтда бугунги кунда маълум ва машҳур бўлган ўнлаб ҳофизу ҳофизаларимизга қанот бўлди.

Ҳа, Муҳаммад Юсуф давр ижодкори эди, аммо қўнгли буюрганини ёзарди. У болалигидан эрка эди, лекин танқит эмас эди. Ижодда ҳам шундай бўлди: у Юртбошимиз назарига тушди, эл-халқнинг самимий ҳурмат-иззатига сазовор бўлди, бироқ ўзининг камтарлик, кичик қўнгиллилик хислатларини босиб ўтиб кетмади. У ҳамisha, ҳар қандай ҳолатда андижонлик оддий, чапани Муҳаммадлигича қолди. Ва лекин Ўзбекистоннинг мустақиллиги, ҳуррият, эрк қувончларини ичига сиғдирилмас, шу борада юраги, Усмон Носир айтганидек, унга тор келарди. Қуйидаги мисраларда шоир гўё ўз тақдирини башорат қилгандек туюлади:

*Бир куни...
— Шоирлар-чи, бобо,
Шоирлар нима бўлади?
— Уларнинг шодликдан
Юраклари ёрилиб ўлади.*

Шоир яна бир шеърида ялпизга суяниб ўлишни ҳавас қилган эди. У ялпизга суяниб жон бермади, бироқ ўзи туғилиб ўсган хонадон ёнидан шаркираб оқадиган ариқ бўйидаги хулволар хиди баралла келиб турадиган қабристонда мангу уйкуга кетди. Энди у то маҳшаргача ана шу кадрдон, хушбўй гиёҳлар исини хидлаб ётади. Зеро, яна Муҳаммад Юсуфнинг ўз сўзлари билан айтсак:

*Жим қоласан... Энди шухрат ҳам,
Шеър ҳам сени қизиқтирмайди.
Қабринг узра эгилар бошлар,
Ҳаяжонли нутқлар янграйди:
«Огайнилар!
Шоир ўлмайди!»*

Факат, йўк, Муҳаммаджон укам, жигарим, бу нутқ эмас, сенинг дафнинг учун олис-яқиндан келишган юз-юзлаб яқинларинг, устозу ҳамқаламларинг, қишлоқдошларинг, шогирдлару мухлисларинг, жигарпораларингнинг самимий дил сўзлари, юрак нидоларидир. Йўк, шугина эмас, бу сен каби улуғ шоирлар умрига ўқилган халқ, давр ҳукмидир.

Сени юз йиллардан кейин ҳам эслайдилар, шеърларингни кўшиқ қилиб куйлайдилар, ёдлайдилар, вох, шундай шоирлар ўтган экан-а, дея ҳайратланадилар, сенинг исминг билан Қорақўрғон, Марҳамат, Андижон деган номлар ҳам қайта-қайта тилга олинажак!

Эзгу ниятлар тантанаси

Сафарномани ниҳоясига етказган кунларимда яна бир воқеа содир бўлди. Буниси энди қайғули эмас, шодумонлик, ҳосила байрами, эзгу ниятлар тантанаси эди. Зеро, ҳаётнинг мураккаблиги ҳам, қизиғи ҳам, сирлилиги ҳам шунда!

Зокиржон ака кўп йиллардан бери дилига тугиб юрган ва мазкур сафаримиздан қайтаётганимизда бизга изҳор этган орзу-истакларидан бирини амалга оширишга — «Бобурнома»нинг янги, тузатилган, тўлдирилган нашрини Жамғарма ҳомийлигида «Шарқ» нашриётида гўзал шакл ва безаклар билан чоп эттиришга мушарраф бўлди. Бу қутлуғ китобнинг босилиб чиқиши Бобур номидаги халқаро жамғарма ва экспедиция ташкил топганининг ўн йиллигини нишонлаш билан бир пайтга тўғри келиб қолди. Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллиги ҳам яқинлашмоқда эди. Жамғарма раёсатида мана шу катта, муборак сана олдидан бир маърифий анжуман ўтказиш фикри туғилди. Ушбу тадбир вилоят ҳокимлиги билан келишилган ҳолда сентябр ойининг 24-кунига белгиланди.

Тошкентдан, вилоятлардан таниқли бобуршунос олимлар, адиблар, таржимонлар, муҳаррирлар, санъаткорлар таклиф этилди.

Шу куни эрталаб Бобур номли миллий боғнинг баҳаво оромгоҳ — чойхоналаридан бири олдидаги улкан чинорлар билан қуршалган хиёбон-майдонда бир неча юз кишилиқ жой ҳозирланиб, меҳмонлар, Андижон зиёлилари, ижод аҳли, фахрийлар, маҳалла оқсоқоллари вакилларига ош берилди.

Кейин худди шу ернинг ўзида илмий-амалий анжуман бошланди. Вилоят ҳокимининг ўринбосари Рустамжон Тиллабоевнинг кириш сўзидан кейин мажлисни Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси, Бобур номидаги халқаро жамғарма раёсати ва экспедиция аъзоси, таниқли ёзувчи Хайриддин Султонов ўзига хос лутфлар билан бошқарди.

Кун тартибидаги масалалар куйидагича эди:

1. Андижон вилоят ҳокимининг «Андижон ёшини аниқлаш мақсадида археологик қидирув-тадқиқот олиб бориш тўғрисида»ги қарорининг ижроси ва археологик тадқиқот истиқболлари.

2. «Бобурнома» қомусий асарининг тўлдирилган, тuzатилган янги нашри тақдимоти.

3. Бобур номидаги халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси томонидан 10 йил ичида амалга оширилган ишлар ҳақида.

Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институти директори ўринбосари Абдулҳамид Анорбоев, мазкур институтнинг Турон бўлими бошлиғи Боқижон Матбобоев, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, «Олтин мерос» жамғармасининг раиси Муҳаммад Али, Фарғона ўлкашунослик музейи ходими Геннадий Иванов икки йил давомида олиб борилаётган археологик қидирув пайтларида топилган Андижон шаҳри ўтмишига оид ноёб топилмаларни шарҳлашар экан, бу ерда шаҳарсозлик 2300—2600 йиллар муқаддам бошланган, деган фикрни айтдилар ва келгусида яна янги, асосли маълумот-ашёлар чиқишига умид билдирдилар.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, Республика Фанлар академиясининг академиги Азиз Қаюмов, «Бобурнома» янги нашрининг тайёрловчиси, профессор Саидбек Ҳасанов, филология фанлари доктори Абдурашид Абдуғофуров, Ислон университети профессори Абдулҳаким Жузжоний, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош директори Бобур Алимов, профессорлар Бегали Қосимов, Ҳасан Қудратуллаев, «Бобурнома» маъсул муҳаррири Ваҳоб Раҳмонов

ва бошқалар ушбу нашр муҳим маданий воқеа бўлганини, жамғарма ва экспедициянинг ўтган ўн йил мобайнидаги изланишлари, кадриятларимизни тиклаш, дунёга сочилиб кетган маданий бойликларимизни тўплаш, улут аждодларимиз руҳини шод этиш, бобуршуносликни тубдан жонлантириш борасида самарали фаолият кўрсатганини алоҳида таъкидладилар.

Анжуман қатнашчиларининг чиқишларида, шунингдек, жамғарма қулочи, муносабат доираси тобора кенгаётгани, дунё миқёсида нуфузи ортиб, чинакам халқаро ташкилотга айланиб бораётгани ҳам қайта-қайта тилга олинди. Дарҳақиқат, бугунги кунда жамғарманинг Наманган, Ўш ва Тошкентда, Лохур ва Дехлида, Мозори Шариф ва Абу Дабида, Москва ва Билфелдда, Киото ва Манчестерда бўлимлари ташкил этилган ва улар билан маънавий-маърифий соҳаларда ҳамкорлик қилинмоқда.

Бобур жамғармасига тухфа қилиб юборилган икки ажойиб китоб ҳам ана шу фикрнинг ёрқин мисоли эди. «Бобурнома»нинг танқидий матнини ишлаб чиққан таниқли япон олими, халқаро Бобур мукофоти эгаси Эйжи Манонинг «Бобур ва унинг даври», жамғарманинг Ҳиндистон бўлими бошлиғи, таниқли адиб, адабиётшунос Қамар Раиснинг «Шоир (Бобур) шеърияти ва шахсияти» номли улкан ҳажмли, гўзал муқовали китоблари Шарқнинг олис мамлакатларидан Андижонга айна анжуман арафасида етиб келган эди. «Бобурнома» қаторида гўё ана шу асарларнинг ҳам тақдироти бўлди, яъни Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг самимий, қадрдон дўстлари, ўзбек адабиёти-маданиятининг хориждаги ҳолис тарғиботчилари, Бобур Мирзонинг сидқидил ихлосмандлари бўлмиш мазкур муаллифлар ва уларнинг китоблари ҳақида анжуман қатнашчиларига маълумотлар берилди.

Ҳар икки асарни ҳам Бобур номидаги халқаро жамғарма даъватларига жавоб сифатида юзага келган, дейиш мумкин. Жумладан, Қамар Раиснинг ўз китоби бошига қуйидаги дил сўзларини битиши бежиз эмас: «Халқаро Бобур жамғармаси раиси, бобуршунос олим, дўстим, парламент аъзоси Зокиржон Машраб жанобларига катта эҳтиром ва эътиқод ила бағишлайман». Лекин Зокиржон ака бу бағишловни, қалбида уйғонган ифтихор туйғусини халққа ошкор этгиси келмади, истиҳола қилди. Аслида у Ўзбекистондагигина эмас, жаҳоннинг

турли китъаларидаги бобуршунослар бошини қовуштириб, улар ижодини бир мақсад сари йўналтиришдек хайрли иш муаллифлари, ташкилотчиларидан бири сифатида фахр этишга ҳақлидир.

Ҳинд адаби Бобур юртида

Захириддин Муҳаммад Бобурга ихлос боис, у туғилиб ўсган юртга меҳр қўйган машҳур зотлар кўп.

Шулардан бири жаноб Қамар Раисдир

Мен у билан Андижонга аввалги ташрифлари чоғида ҳам анча-мунча гаплашганман, лекин бу гал уч кун бирга юрдим, анча баҳузур суҳбатлашдик.

Аслида бу атоқли ҳинд адаби ижодини роппа-роса ўттиз беш йилдан бери биламан. Тўғри, дастлаб унинг назмий асарлари эмас, адабий тадқиқоти эътиборимни тортган. Янаям аниқроғи, Қамар Раисни Бобур Мирзо ҳазратлари «орқали» таниганман. Тошкент университети (ҳозирги ЎзМУ) филология куллиётининг учинчи босқич талабаси эдим. «Бобур лирикасида муҳаббат мавзуи»даги курс ишимга манбалар қидираётиб, ана шу даврдаги энг оммавий журнал — «Гулистон»да «Шаҳаншоҳ шоир» сарлавҳали мақолага кўзим тушиб қолди. Уни ўқиб, муаллиф услубининг раванлиги, тилининг ширдорлигига қойил қолган ва ундан кўчирмалар олиб, ёзма ишимда фойдаланган эдим. Қамар Раис ўша пайтдаёқ Дехли университетининг профессори, таниқли адабиётшунос эди. Мақолада Бобур Мирзо тўғрисида хўп латиф фикрлар айтилган эди. Жумладан: «... бу овозида чин ошиқлар фарёди жаранглаган, ҳусн маликасининг майин товушидан дили беҳузур, табиат гўзалликларининг шайдоси, ситамгар маҳбубасининг фироқида дили шикастланган, ёр висолига мушток, гўзал водийларда маъсум кезувчи хаёлий парини излаган Бобурдир...». Яна у Бобур Мирзо ғазалларининг жозибасига мафтун бўлганини «...қалб кўри билан ёзилган шеърятти олдида унинг шаҳаншоҳлиги гадолик қилади, десак, янглишмаймиз», дея ғоят нафис ифода этган эди. Бу Бобур бобомизга беқиёс муҳаббатдан далолат эди.

Демакки, Қамар Раис жаноблари Бобуримизни, Ўзбекистонимизни, Андижонимизни аввалдан билади. У бизнинг ватанимиз, халқимизга бағишлаб кўп гўзал шеърлар битган. «Ҳиндистонлик Ўзбекистонда», «Чойхона

тонги», «Бир орзу» (Тошкент гўзалига), «Тошкент гули», «Зулфия» (атокли шоирамиз ҳақида), «Маъсум ўспирин», «Ўзбек раққосаси», «Жисми гулдек мавж урсин...» ва ҳоказо. Шу билан бирга шоирнинг бир қатор асарлари бизнинг заминимизда қоғозга тушган. Балки у шунинг учун ҳам Ўзбекистонда, хусусан Андижонда яшашни ҳавас қилгандир. Балки у шунинг учун бу сафар Андижонга махсус, бемалол бўлиб келгандир. Мақсади Бобур Мирзо номи билан бирга дунёга танилган, бугун турли соҳалардаги изланишлари, янгиликлари, муваффақиятлари билан шараф-шонга бурканаётган бу қадим ва азим, озод ва обод диёрни астойдил томоша қилмоқ, Бобур Мирзонинг болалик, ўсмирлик қадамжойларини зиёрат айламоқдан иборатдир?

Лекин Андижон баҳонасида водийдаги зиёратгоҳ жойларни ҳам кўриш истаги бор эди азиз меҳмонимизнинг. Тўғрироғи, унинг саёхат режаси ва йўналишлари Зокиржон Машрабов билан ҳаммуаллифликда тузилган эди. Зокиржон аканинг маслаҳати ва тавсияси билан, унинг хизмат машинаси — Асакамизнинг учқур тулпори — оппоқ «Нексия»да дастлаб Марғилонга йўл олдиқ.

Бемор соғайиши лозим бўлса, табиб ўз оёғи билан унинг ҳузурига келади, деганларидек, Қамар Раисни менга Аллохнинг ўзи етказган эди. Мен энг кейинги экспедиция сафари таассуротларига бағишланган «Андижондан Даккагача» китобимни ёзиш асносида ҳинд халқи ҳаёти, урф-одатлари ва бошқа масалаларда тугилган айрим саволларга қардан аниқроқ жавоб топишни билмай, бошим қотиб юриб эдим.

Аслида Қамар Раис жаноблари Ўзбекистонда кўп яшагани учун ўрис тилини хийла дуруст биларди, лекин у янада эркинроқ сўзлашмоқ ниятида ўзи билан таржимон ҳам олиб келган эди. Тошкент кизи Муҳайё Абдурахмонова Шарқшунослик институти ҳинд бўлимида доцент эди. Унинг докторлик бўйича олиб бораётган ишларига айнан Қамар Раис илмий раҳбар экан. Муҳайё урду тилида жуда равон гапирар, боз устига киришимликкина эди, Қамар Раис билан суҳбатларимиз қовушиши осон бўлди.

Меҳмон, табиийки, Андижон ва водийнинг бошқа шаҳар-қишлоқлари ҳақида менга саволлар берар, мен эсам кўпроқ ундан дилимда тугилиб юрган сўроқларга жавоб олиш пайида бўлардим. Масалан: Ҳиндистонда ҳаддан зиёд кўп бадийий фильм ишланиши, уларнинг

сюжети аксарият олди-қочди, баъзида куракда турмай-диган сентиментал воқеа-ҳодисалар асосига қурилиши ва ўринли-ўринсиз кўшиқ-ракслар билан тўлдирилишини унча ҳазм қилолмаслигимни, таажжубимни билдираман.

— Ахир халқнинг шундан бошқа тасалли оладиган, овунадиган машғулоти, эрмаги йўқ, — изоҳ беради адиб.

Ҳа, соддадил ҳиндлар ўз киноларига худди болалар эртакка ишонгандек ишонадилар. Бунга сафарлар чоғида ўзимнинг ҳам имоним комил бўлди-ку. Балки, эртакларга ишонмоқ, улардан завқ олмоқ инсон учун ажиб бир саодат, Тангри томонидан ато этилган бебаҳо неъматдир...

Камбағалларни дафн этиш билан боғлиқ муаммолар — ер танқислиги борасида лакновлик сантехник айтган, одамнинг раҳмини келтирадиган гаплар ҳам унчалик тўғри эмас экан. Мамлакатда бу тоифа учун ҳам алоҳида, умумий қабристонлар бор экан. Яна бир нарса менга янгилик бўлди: бойлар вафот этишса, уларнинг жасадини куйдиргани узоқми-яқинми, Бангалор ва бошқа жойларда сероб бўладиган, хушбўй, кучли ҳид таратувчи сандал дарахтининг ўтинидан олиб келинар, ғариб, бенаволар учун эса бориға барака экан.

Ажабо, дурагай «соҳиб» нега бундай девдийкин? Балки томирларида аламзада мустамлакачилар қони оқаётгани учун Ҳиндистондаги ночорлар аҳволини биз хорижийларга янаям бўрттириброк кўрсатишни хоҳлагандир. Аммо, ҳарқалай, онаси ҳинд аёли экан-ку!.. Эҳтимол унинг сўзларини дуруст англамагандирмиз.

Ноннинг нархи-навосидан сўз очаман.

— Ҳақиқатан ҳам бизда буханка ноннинг баҳоси баланд, бироқ энг қиммати ҳам ўн беш-йигирма рупиядан ошмайди, — дейди меҳмон.

Демак, Дехлидаги Ахуджа соҳиб анча маҳобат билан гапирган экан, деб ўйлайман.

Қамар Раиснинг яна бир ҳикоясини эшитиб, ҳиндларнинг кексалари камга ўхшайди, деб ёзганим эсимга тушди.

— Ҳиндистонда аҳолининг бир тоифаси бор. Уларнинг ақидаси, дунёқарашига кўра эркак ҳаёти уч босқичдан иборат: болалик, йигитлик (Муҳайё шошилишда шундай ўғирди, менимча бу давр ўрта яшарликни ҳам ўз ичига олади), зоҳидлик. Ана шу таълимотга эътиқод қўювчилар маълум ёшга боргач, ҳамма нарсани: оилани,

фарзандлару мол дунёни, амал-лавозимларни, хатто заргарлик дўконларини ҳам ташлаб, дарвишликни ихтиёр айлайдилар-да, ўрмонлар, тоғлар, олис тепаликларга чиқиб кетишади ва қолган умрларини махсус қурилган мандирларнинг¹ кичик бир хонасида, танҳоликда, кечасио-кундузи тоат-ибодат билан ўтказадилар. Илгарилари бундай тарки дунёчилар олий табақа (каста) вакилларининг беш-ўн фоизини ташкил қилишарди, ҳозир улар анча камайиб кетишган...

Бу удумнинг Ясавия тариқати, дини исломнинг нафси тийиш борасидаги қоидалари билан уйғунлигини ўқувчиларимиз ҳам пайқашди, албатта...

Мирзатерак, қора толларнинг тилло ранг япроқлари, йўл четларида аскардай саф тортиб турган тутлар, бепоён пайкаллардаги ғўзаларнинг носранг барглари ҳали кўп тўкилиб улгурмаган, янги буғдой сабза уриб ўсаётган майдонлар эса ям-яшил эди. Қамар Раис ана шу олтин кузимиз жилоларини завқ билан томоша қилиб борарди. Мен ҳам унинг ватани — Ҳиндистон табиатининг ҳуснилатофатига лолу мафтун бўлганимни сўзлайман. Бу икки ўлка набототининг ўзига хос жиҳатлари шунда эдики, ҳинд элида ўрмону чангалзорлар, манзарали дарахтлар, хусусан ранго-ранг палмалар, бизда эса мевали дарахтлар, экинзор кўпрок, у ёқда асосий зироат шоли бўлса, бизда пахта...

Қамар Раис мижозан ўта босиқ, ҳаяжонини қалб тубида саклайдиганлар сирасидан. Бирок, мен ҳозирча кўришга муяссар бўлолмаганим — Кашмир музофоти табиатининг айнан Фарғона водийси билан жуда ўхшаш, жаннатмонанд жойи эканлиги ва бошқа фазилатлари сабабли талаш бўлаётганини феълга хос бўлмаган қизгин эҳтирос билан баён қилар ва уни худди она юртини таърифлагандек, тўлқинланиб тавсиф этарди:

— Кашмир қадимий ўлка. Унинг номи икки минг йил аввал мусулмон олимлари, муаррихлари томонидан ёзилган китобларда ҳам тилга олинади. Бу ғўзал водий тўғрисида бизда шундай ривоят юради: Эмишки, яхудийлар ўн икки қабилага бўлиниб, ер юзига тарқаб кетишган экан. Уларни бирлаштириш учун қидиришганда ўн бир қабила топилиб, биттаси топилмабди. Кейинчалик маълум бўлишича, ўн иккинчи қабила Кашмирга жойлашиб қолган экан. Дарҳақиқат, ҳозир ҳам яхудийлар

¹ Мандир — хиндларнинг масжиди.

билан кашмирликлар ишлатадиган идиш-товок, асбоб-анжомларда ўхшашлик мавжудлигини сезиш мумкин.

Мен «кашмири тил», «кашмири олма» каби ибораларни ўйлайман. «Кашмир» номининг замирида одамларнинг устомонлиги назарда тутилганми, йўқми — билмадим, лекин жойнинг гўзаллигига ишора сифатида «ўзига тортувчи», «асир қилувчи» маънолари борлиги аниқ бўлса керак.

Қамар Раиснинг айтишича, Бобур Мирзонинг невараси, ҳиндистонликлар ҳали-ҳамон суйиб-ардоқлайдиган Акбаршоҳ бизнинг водийдан бир минг икки юз туп турли кўчатлар олдириб, Кашмирга эктирган экан, ҳозир ана шу дарахтлардан уч туп чинор қолибди...

Асака шахрдан ўтаётганимизда мен Ўзбекистон номининг йирик машинасоз мамлакатлар рўйхатидан жой олишини таъминлаган «ЎЗДЭУавто» корхонаси, унинг байналмилал жамоаси тўғрисида фахр билан сўзлаб бердим.

Фарғона вилоятининг Кува туманига кириб борганимизда Қамар Раис буюк астроном, математик ва географ Аҳмад ал-Фарғоний ҳайкалини кўриб, ушбу ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимида қатнашганини эслади. Шу баҳона, мен Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзолари томонидан улуғ алломамининг Қохирадаги қабридан тупроқ олиб келинганини, мана шу ерда барпо этилиши режалаштирилган рамзий қабрга қўйилиши лозим бўлган ўша табаррук хок Зокиржон Машрабовнинг идорасида авайлаб сақланаётганини айтдим.

Бобур Мирзо қадамжоларидан бўлмиш кўхна Марфилон шахрининг Увайсий маҳалласидаги Нодирабегимдек мумтоз шоирага устозлик қилган Жаҳон Отин — Увайсийнинг қабри ва рамзий ҳайкалини ўз ичига олган ихчамгина қўрғон шоиранинг ўзи каби содда ва камтарона эди. Бироқ жиякларига яқиндагина сув қўйилган пушталарда очилиб турган пастак, майда баргли гуллар бу жойнинг ҳарқалай қаровда эканлигидан далолат берарди.

Меҳмонларни кўриб тўплана бошлаган маҳаллалик опалардан бири барибир ўзини ўнғайсиз сизди чоғи, «2004 йили шоира таваллудига 200 йил тўлар экан, шу муносабат билан бу хотира майдони таъмирланиб, кенгайтирилариши, янги ёдгорликлар ўрнатилариши», деди (опа юбилей рақамида адашди — икки йилдан кейин марғи-

лонликларнинг фахри — Увайсийнинг 225 йиллиги нишонламоғи керак).

Қамар Раис Жаҳон Отин руҳига тиловат қилди.

Сўнг кўркем ва салобатли, замонавий Фарғона шаҳрини оралаб, йўл-йўлакай томошалаб ўтиб, катта-кичик адирлар қуршовидаги шинам, мўъжазгина, аммо муқаддас тупроғида Хувайдодек фавқулудда истеъдодли соҳиб қалам униб-ўсган, кейинги даврда даволаниш масканлари — санаторийлари билан ҳам довруқ қозонган баҳаво Чимён қишлоғига етиб бордик. Бизни шоир қабри узра тиклана бошлаган ва чала-ярим қолиб кетган мақбаранинг яланғоч деворлари билан туташ ҳовлида истиқомат қилувчи Ўлмас махсум Муқимиддин махсум ўғли кутиб олди. Шаҳдамгина, сўзчан бу одам XVIII аср ўзбек адабиёти ва тасаввуф фалсафасининг йирик намояндаси Хувайдонинг авлодларидан экан. У бизга ўз ташкилотчилиги ва ҳомийлигида шоир бобосининг «Фарғона» нашриётида энг паст навли қоғозга наридан-бери босилган «Танланган асарлар»идан тақдим этар экан, сағана қурилишининг етти йилдан бери ҳаракатсиз ётганидан кўп ёзғирди. Шубҳасиз, аҳволни кўриб меҳмонлар ачинишди, мен мақтаниш ниятида, хусусан машҳур сиймоларнинг пурвиқор мақбараларини кўп кўрган Қамар Раисдек таниқли ижодкорни бу ерга бошлаб келганидан хижолат чекдим ва Зокиржон аканинг гапларини эсладим. У Бобур миллий боғининг директори, экспедициянинг доимий ҳайдовчиси ва механиги, видеотасвирчи ва фотосураткаш Илҳомжонни бизга шофёр қилиб берар экан, иккаламизга: «Яхшилаб тасвирга, суратларга олинглар, қабр-мақбараларнинг ҳолатида ўзгариш борми, йўқми — билишим керак. Айниқса, Нодирабегим ва Хувайдо қабрларига эътибор қилинглар», деб қайта-қайта тайинлаган эди. Ҳа, Зокиржон Машрабов фақат бобурийларнинггина эмас, фақат хорижий мамлакатларда қолиб кетган бобоқалонларимизнинггина эмас, балки ўз юртимизда ўтган фахрли, шараф ва иззат-икромга, эъзозга лойиқ аждодларимизнинг мангу хобгоҳлари ҳақида ҳам қайғурар, ташвиш чекар эди. Унинг қалбига Яратганининг ўзи солган бу меҳру мурувватни, жонсарақликни, миллатпарварликни, марҳумпарварликни тан олмай илож йўқ, азизлар...

Яна бир тарихий шаҳар — шуаролар, фузалолар, санъаткорлар маскани Қўқонда Андижон кизи, малика ва шоира Моҳларойим — Нодирабегим ва унинг суюкли

эри, Кўкон хони, нозик таъб шоир Амир Умархон — Амирийнинг Янги чорси маҳалласидаги, дунёдан рўшнолик кўрмай, «Мулки Хинду Марвдин келсам топардим эътибор. Шулар эрур айбим... мардуми Фарғонаман», дея ох уриб ўтган Муқимийнинг Шайхон қабристонига қабрларини зиёрат қилдик. Қабр-сағаналар ҳолати яхши эди. Шунингдек, Қамар Раис ижод оламининг бу беназир сиймолари ҳақида етарли маълумотга эга эди, уларга ортикча шарҳ, изоҳ беришга ҳожат бўлмади.

Сўнг тушлик қилиш учун мухтарам меҳмонимиз хошига кўра ўзбекона чойхона излаб (шоир «Чойхона тонги» деган шеърни бекорга ёзмаган), Тошкент йўлидаги «Кўкон» ошхонасини топдик. Бизга Дилфуза исмли киз хизмат қилди. Унинг хушмуомалалиги ёқдими ё хушсуратлигими, Қамар Раис жаноблари бирга суратга тушишни таклиф қилди, табиийки, ҳиндпараст ўзбек қизларининг вакиласи бўлмиш Дилфуза ҳам йўқ демади.

Йўл-йўлакай таассуротларимизни ўртоқлашиб, окшомга яқин Андижонга қайтиб келдик.

Эртасига саёҳат-зиёратни Бобур миллий боғидан бошладик. Қамар Раис Бобур Мирзонинг баланд адир қиршовидаги ушбу рамзий қабри билан Кобулдаги сағанасининг монандлигини таъкидлади, «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳидаги экспедиция томонидан турли чет эллардан олиб келинган темурий-бобурийлар ҳаётига оид, бошқа тарихий мавзулардаги беҳисоб, ноёб китобларни кўрганда ҳайратини яширмади.

Бу кун биз кўпроқ Андижоннинг буюк фарзанди Бобур Мирзо ҳақида суҳбатлашдик.

— Менинг нуқтаи назаримча уч тоифа қаҳрамонлар бўлади, — дейди Қамар Раис, — бир миллат қаҳрамони, тарих қаҳрамони ва бутун инсоният қаҳрамони. Захириддин Бобур инсоният қаҳрамонидир.

— Башарият қаҳрамони, — андак ўзгартиш киритди Зокиржон ака.

— Ҳа, башарият қаҳрамони, — маъқуллади меҳмон.

* * *

Эски шаҳарга — Арк ичи маҳалласига ўтдик. Бугун бизга вилоят тарихчилар жамияти раиси, профессор Сайфиддин Жалилов ҳам ҳамроҳ эди. У «Бобур ва Андижон», «Бобурнинг Фарғона давлати» рисоаларини яратиш жараёнида Умаршайх Мирзонинг подшолик пой-

тахти жойлашган, Бобур Мирзо илк бор тахтга ўтирган мана шу ҳудудни такрор-такрор кезган, хўп ўрганган эди. Бу ерда ҳозир аҳоли зич яшар, собиқ қалъа кўрғонининг шаркий девори ўрни эндиликда баланд, тор кўча эди. Ўнг томондаги ҳовлилар бир том бўйи пастда бўлиб, уларга зиналар билан тушиларди. Бу — Арк ичи билан ташини аниқ ажратиб берувчи чегара нишонаси эди.

Ҳа, бу жойларнинг бир замонлар баланд кўрғон, шоҳ саройи бўлганлигини ана шу хандак-ҳовлилар исботлаб турар, бошқа далил, ашёлар (ер устида) йўқ ҳисоби эди. Сайфиддин ҳожи ака мана шу ҳақда куюниб сўзлар экан, жаноб Қамар Раис ҳиндларга хос мулоқимлик билан оҳиста бош чайқар эди.

Дарвоқе, Қамар Раис ҳиндларнинг тарихда бирон мамлакатга қилич яланғочлаб бормагани, ўзгалар бостириб кирса ҳам ортиқча қаршилиқ кўрсатишмаганини халқ хулқи-табиатидаги ана шу мулоқимлик, ҳалимлик, беозорлик хусусиятлари билан боғлайди. «Еримиз катта, кўнглимиз кенг, келинлар, сизлар ҳам яшайверинлар», дейишаркан. Қадим ҳиндларнинг фалсафаси, дунёқараш, этиқодининг асоси ана шу экан. Микроб кириб ўлиб қолмасин, деб, лаблари четига қорақуя суртиб, оғизларини маҳкам юмиб юрадиган тоифалар бор экан.

— Куюкиш, дилозорлик ҳинд халқида умуман йўқ, — тасдиқлайди хизмат сафари билан Ҳиндистонга тез-тез бориб турадиган Муҳайё. — Улар бизга ўхшаб сал нарасага жиғибийрон бўладиганларни асаби чатоқ экан шеклли, деб ўйлашади.

Менинг кўнглимдан эса шундай фикрлар ўтар эди: Андижоннинг тарихини, асил ёшини аниқлашнинг қийин кечаётгани бежиз эмас. Урушлар, зилзилалар туфайли тарихий бинолар, ёдгорликлар вайрон бўлиб кетган. Мирзо Бобур Андижонда ҳукмронлик қилганда балки мана шу ҳудудларда теурийларга хос маҳобатли, мустаҳкам иншоотлар, обидалар барпо қилинган ва улар ҳали-ҳамон савлат тўкиб, узоқ-яқиндан ташриф буюрадиган меҳмонлар учун зиёратгоҳга айланиб, Андижон халқига юз, ифтихор бўлиб турармиди...

Кейин мана шу маҳалла билан ёндош Бобур уй музейи (айни вақтларда таъмирталаблиги боис ишламай турибди)ни бирров кўргач, хунармандлар растаси оралаб пиёда қайтдик.

Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон боғидаги шоир рамзий қабри бошида ҳам мухтарам меҳмонимиз тиловат

килди. (Дарвоке, бу ёдгорлик мажмуи ҳам Зокиржон Машрабов ташаббуси билан бунёд этилган бўлиб, (ўттизинчи йилларда) Тошкент шахридаги қатагон қурбонлари отилиб, жасадлари чуқур жарга тушириб юборилган жойдан — юзи қаро, аламнок Бўзсув қирғоғидан тупроқ олиб келиб «дафн» этилган).

Қамар Раис Чўлпонни ҳам яхши биларди. У жадидлар адабиёти ҳақида маърузалар килган, мақолалар ёзган эди. Шунинг учун Чўлпон хотира музейидаги тарихий хужжатлар, ашёларни шошилмай, синчиклаб кўздан кечирди. Андижон улуғ инсонлар юрти эканлигини эътироф этиб, улар билан ҳар қанча ғурурлансангизлар арзийди, деди.

Яна шахарни оҳиста кезар эканмиз, жаноб Қамар Раис дамба-дам кўчалар, йўлақлар, боғлар, хиёбонларнинг озода ва саришталиги, батартиб ва ободлигини айтиб, «ача, ача» («яхши, яхши») деб қўярди.

— Ўзбекистонда, жумладан Андижонда ҳам киз-аёлларнинг ҳур ва дадиллиги, давлат ва жамоат ишларида фаоллиги, ораста, замонавийлиги менга жуда ёқди. Бизда энг маданиятли, саводхонлик нисбатан юқори — етмиш икки фоиз бўлган штат — Керала. Аммо тозалик, аёлларнинг маданий-ижтимоий савияси бу ердагича эмас, — дея қўшимча қилади адиб. Ҳа, бу бораларда, жумладан хотин-қизларнинг саводли ва илмли бўлишлари учун шарт-шароит, имкон яратиш масаласида Қамар Раис ўзининг машҳур ватандоши, Бенгал адабиётининг сўнмас куёши Робиндранатх Тхақур билан ҳамфикр, маслакдош эди.

Мен Муҳайёдан «соҳибнинг иқлими мўътадил ўлкамизда яшаш истаги чинмикин», деб сўрайман.

Қамар Раис асли Ҳиндистоннинг шарқида, Лакнов шахри йўлида, Ганга-Жамна водийсидаги Шоҳ Жаҳоннур шахарчасида туғилган. Пойтахт — Дехлига анча узоқ — 250 чақирим, яъни мамлакатнинг энг ҳароратли, чекка бир ўлкасидан. Лекин... Муҳайё менга меҳмоннинг сўзларини, жуда муҳим бир сирни очаётгандай, аста шипшиди:

— «Ўзбекистон иқлими қанчалар яхши ва менинг дилимга қанчалар яқин, азиз бўлмасин, барибир Ватан ўзига тортади...».

Шоир батамом ҳақ. Зеро, унинг ўзбек-ҳинд дўстлигига бағишланган шеърларидан бирида шундай мисралар бор:

*Илдизим шул Ватанимнинг қон томирида,
Илдизим шул Ватанимнинг жон томирида.
Бу бир Ватан — муҳаббатга макон бир Ватан,
Бу бир Ватан — чаманзору бўстон бир Ватан!
Муҳаббат бор Ватанимнинг ҳар бир бурчида,
Муҳаббат бор одамларнинг азму кучида!
Муҳаббат — бу башарият дилбар достони,
Муҳаббат — бу тинчлик демак, содир ҳар они!
Биз бўлсак-чи, муҳаббатнинг томирларимиз!*

Дарвоқе, Қамар Раис ҳозир Ҳиндистон — Ўзбекистон дўстлик жамиятининг раиси, Бобур халқаро жамфармасининг Деҳли бўлими бошлиғи. Демак, унинг бир қулоғи, қалбининг бир чети ҳамيشа Ўзбекистонда, севимли қаҳрамони Бобурнинг юрти — Андижонда.

Зотан У шахс сифатида улкан мамлакатнинг бир қисми, ижодий ҳамда ижтимоий фаолияти эса Бобур Мирзонинг болалик, навқиронлик ва улуғлик — камолот давлари кечган икки ўлка маданиятини, тарихини, халқлари дилини туташтирувчи олтин кўприкнинг пойдор устунларидан биридир.

Шундай устунлар кўпаяверсин ва мустаҳкам бўлсин.

*2002 йил, 18 ноябр,
Моҳи рамазон, душанба*

ҚУТЛУҒ АНЪАНА

Академик, ўз даврининг эрка шоири, аллома Фафур Фулом Андижонни жуда яхши кўрарди. Бу юртда унинг дўсту кадрдонлари, муҳлислари, шогирдлари кўп эди. Улар орасида машхур аскиячимиз Абдулхай Қозокдан тортиб, оддий боғбон, кетмончигача бор эди. Бот-бот келиб, меҳнат қахрамонларимиз ҳақида очерклар ёзиб, Анисий, Сайфий, Улфат, Боқир каби аруз илми, мумтоз адабиётимиз билимдонлари билан мушоиралар, аския-мутойибалар қилиб, дилкаш суҳбатлар қуриб қайтарди. Кейин Ойбек, Собир Абдулла, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шухрат сингари улуғ адибларимиз... Бу салобатли рўйхат, қутлуғ анъана бугун ҳам изчил давом этмоқда: Саид Аҳмад, Ҳамид Фулом, Носир Фозилов, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Хайриддин Султон...

Ёзувчиларимиз сарбони Абдулла Ориповнинг диёри-мизга айрича меҳри, яқинлиги бор. У катта тўйларимиз, шодиёналаримиз бошида ҳамиша шеърдан белбоғ боғлаб туради. Андижон ва андижонликлар шаънига, ана шундай тантаналардан бири муносабати билан, 2000 йилнинг кеч кузида, самолётда битилган ва илк бор кўп мингли йиғин — ҳосил байрами қатнашчилари олдида ўқилган бир қасида мудом андижонликлар дилида ва тилида. Мен ҳам уни ички бир ғурур ила ўз ўқувчиларим эътиборига ҳавола этмокни лозим кўрдим.

АНДИЖОН

Доимо етукликни кўзлаган Андижонсан,
Навий лаҳжасида сўзлаган Андижонсан.

Дунёга доврўғ солдинг, доим нозик таъб бўлиб,
Бобурингни изладинг Зокиржон Машраб бўлиб.

Мухаммад Қодир бўлиб курашмоққа касд қилдинг,
Сиднейда голиб чиқиб, рақибларни паст қилдинг.

Ўзбекни билай десанг, Андижонга аввал бок,
Номард билан гаплашмас, у мард билан чин ўрток.

Меҳнату маърифат ҳам Андижонга ярашгай,
Сир эмас, кўплар унга ҳавас билан қарашгай.

Водий олтин соз бўлса, овозидир Андижон,
Бу кун пахта илмининг устозидир Андижон.

Андижон машинасин рўллари қўлларида,
Кезади танти ўзбек жаҳоннинг йўлларида.

Пахтакор бўл, майли, ё алломаи замон бўл,
Чўлпондай зотни берган Андижоним, омон бўл.

Ахир, кўкдан тушмаган шунчалик, обрў бари,
Аслида Андижоннинг қобилдир фарзандлари.

Андижоннинг ҳамиша юраги ўтлуғ бўлсин,
Юртбошининг муборак назари қутлуғ бўлсин.

Андижонга меҳримни қалбимга солиб келдим,
Ушбу шеърни атайлаб Тошкентдан олиб келдим.

*18 ноябр, 2000 йил.
Тошкент — Андижон.*

МУАЛЛИФДАН

Сафарноманинг аввалгисида ҳам, бунисида ҳам сиру синоатга бой ҳинд аёллари ҳақида у ёки бу муносабат билан қайта-қайта тўхталиб ўтилди, лекин уларнинг кўрку латофатлари, феъл-атворлари, урфлари, тутумлари, кийинишлари, ўзларини тутишлари, нозу адолари борасида гоҳо бир-бирига зид, гоҳо бир-бирини тўлдирадиган фикрлар, қарашлар бўлганлиги рост. Масалан, ўтган галги сафаримиз чоғи, Пуридаги «Муҳаббат эҳроми» томошаси пайтида «Ҳинд аёллари ўрта асрларда жозибадорлик, нозу карашма санъати бобида Фарангистон нозанинларига сабоқ беришган» деган писандали гапни эшитган эдим. Дарҳақиқат, «Қадимги ҳинд ҳикматлари» китобида ҳам умуман хотин-қизларга, хусусан ҳинд аёлларига ишончсизлик, беписандлик билан қараш, уларни бевафо, хийлагар-маккора зот сифатида тавсифлаш руҳи ҳукмрон. Кейинги йилларда ишланаётган бадий фильмларда, «Камасутра» каби шахвоний мавзудаги суратли китобларда ҳинд аёллари муҳаббатга, ишқ ўйинларига жуда ўч жинс мақомида тасвирланади. Ҳолбуки мен иккала сафар мобайнида ҳам ана шундай ғалат баҳо ва таърифлар тасдиғига дуч келмадим. Чунончи, деҳлилик ҳинд йигитига турмушга чиққан тошкентлик синглимиз билан, Лакновдаги меҳмонхона хизматчиси ва бошқалар билан бўлган суҳбат-мулоқотларимиз, сафар давомида ўзимиз кўрган ҳолатлар, аксинча, ҳинд қизлари, жувонларининг ниҳоятда камсуқум, иболи, оиласига садоқатли, миллий анъаналар ва урф-одатларга собит эканлигидан гувоҳлик берарди. Ҳа, фикри ожизимча, мен кўрган Шарқ мамлакатлари, жумладан Ҳиндистон хотин-қизларининг аксариятида кўчага ясаниб, ороланиб, зеболаниб чиқиш, эркакларни ўзларига жалб этиш нияти йўқдай, нияти бўлса ҳам имкони йўқдай... Балки имкони бўлса ҳам урф-одат йўл қўймас, ё қаттиқ қораланар ё балки умуман бундай ҳуқуқ берилмас... Бу фикрнинг исботи шуки, аёллар зимдан ё ошқора кузатаётганингизни сезсалар ҳам парво қилмайдилар, ҳолатларини ўзгартири-

шиб, ўзларини янада тўларок намоён этиш пайига тушмайдилар, аксинча, янада қимтиниб оладилар...

Хўш, улар кейинги асрларда яратилган ҳаққоний китоблар ва суратларга қандай ҳилқат сифатида мавзу ва қахрамон бўладилар?

Маълумки, ҳинд аёлларининг турмуш тарзига, мафтункорлик, эҳтирослилик сирларига, бу боралардаги китобий «миш-миш»ларга биз каби минтақадошларгина эмас, балки бошқа китъаликлар, жумладан, оврўпалик муаррихлар, адиблар, мусаввирлар ҳам аввалдан қизиқиб келишган. Тошкентдаги Ҳиндистон маданият маркази каминага рус тилида чоп этиладиган «Ҳиндистон» журнаlines юбориб туради. Ана шу ойномалардаги мақолалардан сараланиб жамланган ушбу маълумотлар, қайдларни азиз ўқувчиларимга ҳам илиндим.

ҲИНД АЁЛЛАРИ ҲАҚИДА

Уларнинг ҳусни-латофатидан ҳайратланган хориж мусаввирлари, тарихчилари, адиблари ва бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари

Ҳинд хотин-қизлари қадимдан дунёдаги энг гўзал аёллардан ҳисобланишади ва мағриб шоирлари, мусаввирларининг ҳам эътиборини жалб этиб келадилар...

XVIII асрнинг иккинчи ярмигача ҳинд ожизаларининг суратларини ошкора чизиш Оврўпа мусаввирларига насиб этмаган. Улар илгари бу сеҳрли ўлка шоҳлари ва уларнинг саройидаги бриллианту марваридлар билан безаниб, ҳарир сарийларга ўранган ҳолда фақат ичкари ҳовлиларда ёки подшо боғларида сайр қилиб юришган буғдойранг хонимлар ҳақидаги ҳикоялар асосидагина шарқ аёллари сиймоларини коғозга туширишган, шунинг учун ҳам у суратлар ҳаётийликдан анча йироқ бўлган.

Тахминан 1760 йиллардан кейин Буюк Британия расомлари Ҳиндистонга бора бошлаганлар, бироқ ўша даврларда зодагон ҳинд аёлларининг суратларини чизишнинг деярли иложи йўқ эди, чунки улар билан ошкора кўришиш, мулоқот қилиш мумкин эмас эди. Ҳинд хонимлари билан муомала қилиши мумкин бўлганлар фақат Британия зобитларининг хотинлари, раққосалар, суюқ оёқ жувонлар ва оқсочлар эди, холос. Лекин қишлоқ жойлар-

да ва тоғларда аёллар билан кўришиш, гаплашиш таъқиқланмаган эди. Шунингдек, ярмарка чоғида, байрамлар ва диний маросимлар пайтида барча тоифадаги маҳаллий хотин-қизларни яқиндан кузатиш, ўрганиш учун яхши имконият туғилиб қоларди.

Ҳиндистонга саёҳат қилган (1780) биринчи инглиз профессионал рассоми Уильям Хожес бўлиб, у хинд аёллари суратини мумтоз гўзаллик мезонлари асосида чизган. Унинг таъкидлашича, «бошида кўза билан зинадан тушиб келаётган келишган аёлнинг сув тўкилиб жикка хўл бўлган сарийси бутун баданини бўрттириб кўрсатаётган ҳолатини кўрган рассомнинг диққат-эътиорини биринчи навбатда унинг қадди-қомати ўзига жалб этади... Британия мансабдорлари, сайёҳлар ва миссионерлар ўзларидан кейин бу борада кўп ажойиб таассуротлар, ҳикоятлар қолдиришган. Улар қорамағиз хинд аёлларининг жисман гўзаллиги ва мафтункорлигидан беҳад завқ олишганини яширмайдилар. Уларнинг айримлари хинд аёллари назокат ва самимият бобида инглиз аёлларидан асло қолишмаслигини эътироф этишган.

Калкутта Епископи Хеберни (1829) айнан жазирама мамлакат аёллари баданларининг ранги ўзига жалб қилган, у хатто: бу тўқ буғдой ранг кўзга оврўпалик аёллар танасининг рангидан кўра жозибалироқ ва ёқимлироқ кўринади, деган эди. Уильям Хаггинс эса ўзининг «Ҳиндистон қораламалари»да (1824) юқоридаги нуқтаи назарни маъқуллаб, «Ҳинд аёли шакли-шамойилининг назокатлилиги ва юзидаги майин, нафис ифода бизни баданлар ранги орасидаги фарқни унутишга мажбур қиладди. Аксинча, улар бизда бадан ранги аёл киши тавсифида асосий омил эмас, деган, фикрни қатъийлаштиради», дейди.

Тарихчи Роберт Орм (1770) эса янада ажойиб мулоҳаза билдирган: «Менинг назаримда, — дейди у, — табиат бутун Ҳиндистондаги аёл зотига ғоят хотамлик билан хушрўйлик улашгандай туюлади, ҳа, бошқа юртларга нисбатан анча ортиқ саҳоват билан...»

Хусусан Кашмир аёллари сайёҳларда ўзгача таассурот қолдиришган. Инглиз мансабдорларидан бири ўзининг «Шарқ эсдаликлари»да Сураат шаҳрида учратган, киборлар оиласига мансуб бир хонимни таърифлаб, «хаётимда кўрган энг дилбар аёллардан бири эди», дейди. Таникли олим Ричард Бертон хинд аёлининг ҳуснилатофатига мадҳу санолар ўқиса, Британия компания-

си раҳбарларидан бирининг хотини эса Катча аёлларининг фавкулудда жозибаторлигидан хайратга тушганини мардона тан олади. Бенгал аёллари ҳақида ҳам «қадди-қоматлари ва чиройли рухсорлари билан жаҳоннинг энг офатижон аёллари сафида турадилар», деб гапиришади.

Ҷужарот аёллари ҳам ўзларининг «сохибжамол ва мафтункорликлари, хусусан қорачиқларида эхтирос учкунлари ва ноз-карашмали шўхликлари балқиб турган» қоп-қора кўзлари билан довроқ қозонишган.

Махараштранинг кибор аёллари зийрак ва оқилалиги ҳамда ибратли хулқ-одатлари билан ажралиб туришган. Аксарият сайёҳлар қора кўзлари чиройли, узун сочлари тиззаларига тушадиган Канара қиз-жувонларини кўпроқ макташади.

Эсдаликлар ва хотираларда ҳинд аёлларининг кийинишлари, хусусан уларни хушқад қилиб турадиган сарийлари Оврўпа хонимларининг оқшомги либосларидан кўра сипороқ ва ёқимлироқ кўринишига ҳам алоҳида урғу берилади.

Хуллас, шундай хулосага келиш мумкинки, ҳинд заифларининг жисми, яъни ташқи кўринишлари оврўпаликларнинг аёл гўзаллиги ҳақидаги тасаввурларининг бойиши ва мукамаллашувига ижобий таъсир кўрсатган.

Адиба Элизабет Купер (1915) ҳинд аёлларининг камсуқумлиги, одмилиги, унинг ўз оиласига муҳаббати ҳақида, оврўпаликларга ожизалик аломатлари бўлиб туюладиган ўзига хос аёллик хусусиятлари уларга янада фусункорлик бағишлаши тўғрисида ёзар экан, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «агар ғарб аёлини замонавий маълумот, ақл-идроқ жиҳатдан устунроқ деб ҳисобласак, бу борада шарқдаги эгачиси ҳам ундан қарздор бўлиб қолмайди: у жаҳон аёллар салтанатининг безаклари бўлмиш итоатгўйлик, камсуқумлилик, садоқат каби нодир сифатларга эгаллиги билан таҳсинга сазовордир».

БАЪЗИ КЎРҒОНЛАРИМИНИ НАЗМГА ҲАМ СОЛҒОНИМ

Покистону Ҳиндистонда
Олис Бангладеш томонда
Бўлиб, кўрдим кўп ҳолатлар —
Бизга ғайри феъл, одатлар...

Меҳмонхона бисёр эрур,
Пашшаси кўп тифдор эрур.
Одамлари мўмин, ҳалим,
Гарчи озроқ савод, билим.
Кўмакка шай ёшу қари,
Дўқондору морбозлари —
Эринмасдан кўрсатар йўл,
Тушуниксиз силкитиб қўл.
Муслиммисан, мен-да муслим,
Дер, қиблани сўрасангиз,
Елка қисиб турар гаранг,
Асабингиз тортар таранг.
Барг шимарлар — номидир пон,
Оғизлари кип-кизил «кон».
Чангга парво қилишмайди,
Захни кўзга илишмайди.
Юришлари яланг оёқ,
Девор-томлар кўп лойсувоқ.

Аёлларин қораси кўп,
Аммо гўзал сарийси хўп.
Кифтда бола, бошда сават,
Фишту бетон ташир пайваст.
Қиздиради кун беомон.
Баданда тер — симобсимон,
Томчи-томчи ялтирайди,
Иликлари қалтирайди.
Қўшиқ айтарга холи йўқ,
Бошқа дуруст аъмоли йўқ.

Кинодаги қизлар қани,
Шўх, шаддот юлдузлар қани?
Югурок ҳам сийнадормас,
Нимяланғоч, беҳаёмас.
Оҳ уришмас маъшуклари,
Кўринмайди ошиқлари.

Муштдай-муштдай болакайлар,
Шолпояда чуррак пойлар.
Балик тутар кўлоб сувда,
Оналари кутар уйда.
Опалари ювади кир,
Оталари соғар сигир.
Таппи ёқар кишлоғи кўп,
Мол, эчкиси, пишлоғи кўп.
Учраб қолар чўчкачалар,
Бирам хунук хўриллашар.
Хохи кундуз, хох тунлари
Қийқиллашиб маймунлари,
Кафтин очиб келар сизга,
Миниб олар елкангизга.
Дарахтларда юрар чопиб,
Боласини опичлашиб.

Табиатин баҳоси йўқ,
Майсазорин адоси йўқ.
Шоли сиғмас еру кўкка,
Шакарқамиш, карам, макка.
Бой ёнғоқдай лимонлари,
Бодрингсимон бананлари,
Бозорларда хирмон-хирмон,
Еб юришар мисоли нон.
Кўкат бисёр, қалампир, мурч,
«Палов» — сувда пишган гуруч...
Ёки нўхот — қайла сиёқ,
Чепотию тухум қуймок.
Димламага рағбати йўқ,
Суюқ ошга тоқати йўқ.
Кўк чой нима — билишмайди,
Памил чой ҳам ичишмайди.
Суйганлари яхдайн сув,
Лекин халқи эмасдир қув,
Жуда содда, жуда ғалат
Қилиғидан кулманг фақат,
Балки бордир боис, сабаб,
Кимки бўлса, хожатгалаб,
Саҳарларда мўйлов тараб,
Ерга «таппи» ёпиб тап-тап,
Ўлтиришар йўлга қараб...

Анхорлари тўла сигир —
Хароратга хўп сесабр.
Шундан сувин ичиб бўлмас,
Хавасга ҳам кечиб бўлмас.

Лохур деган шаҳарга боқ,
Хар кадамда ям-яшил боғ.
Кўчалари бирам тигиз,
Уловлар саф-саф, изма-из.
Жувонлари қайрилма қош,
Бошда чодра — бўлса ҳам ёш.
Кўзлар қора, латиф, аммо,
Туюлар сал маъюснамо.
Рухсори-ку гўзалгина,
Фақат қони сал камгина.
Яна камрок оқ юзлиги,
Яқинрок-да қуёш тиғи.

Ундан келдик Пешоворга,
Шаҳар ўхшар нак бозорга.
Одамлари турфа миллат,
Турфа хаёл, турфа ният.
Туркманию тожиги кўп,
Афгонларнинг қочиғи кўп.
Юрт-элидан мосуволар,
Аламдийда, бенаволар,
Хўркиб қарар бир-бирига,
Афсусланиб тақдирига.
Ташвишлари — кун ўтса, бас,
Лекин дилда орзу-хавас —
Она ватан тилаклари,
Эзилади юраклари.

Машҳадга ҳам видо айтиб,
Эллик кунда юртга қайтиб,
Оламнинг кенглигин билдик,
Фикр қилдик, шукр қилдик.
Шунга комил бўлди имон —
Энг гўзал юрт — Ўзбекистон.

ЯНА САФАРДА ТУГИЛГАН САТРАЛАР

Дунё деганлари бунчалар кенгдир,
Хар кимса ўзича оламга тенгдир.
Насиба улашар чоғда теккани —
Кимгадир енгсиз эн, кимгадир енгдир.

* * *

Умр ўтаверар бир кулбада ҳам,
Унда ҳам шодлигу қайғу жамулжам.
Жаҳон айвонини кезиб кўр, яша,
Асло ортиқ бўлмас, мудом недир кам.

* * *

Дилга дил ёрлигин сафарда сина,
Дилнинг кенг-торлигин сафарда сина.
Дил-ку ҳар вужудда бўлмоғи тайин,
Дилда не борлигин сафарда сина.

* * *

Хиндларнинг суюкли дарёси, бу — Ганг,
Дарёлар ичра юз қароси, бу — Ганг.
Милёнлар кулини қаърига ютиб,
Жимгина оқади парвосиз бу — Ганг.

* * *

Жамнада дарёлар норини туйдим,
Хинднинг ғурур-ифтихорини туйдим.
Бу кекса ва ғамкаш дарё мавжида
Бобурийлар охи-зорини туйдим.

* * *

Аврангзеб тахт даврин сурди беармон,
Ҳатто отасига бермади омон.
Мол-дунё топди ҳам, бугун қабрини
Безаб турар бир туп хонаки райхон.

БОБУР ҚАБРИ

Ҳасрат тўла Жамнага ёндош
Чобуржида бир макбара — чош
Тўлиб бағри хору хас, қумга,
Деворига уриб ётар бош.

Хинд элидан ўтинар кадр
(Ер тубидан нидо келадир),
Унсиз охи эзар юракни —
Бобурини йўқотган қабр.

Бобур тани кетган Кобулга,
Бағридан чирт узилган гулга,
Беш асрки термулиб ётар
Ўз соҳибин кузатган йўлга.

* * *

Хинд элида умрим беиз кетмади,
Дунё кўрдим, шеърсиз, хиссиз кетмадим.
Бобур нафасларин ҳар ерда туюб,
Дилдан «афсус» деган бир хис кетмади.

* * *

Норинжхўрлик чоғида
Шафтоли тушди эсга.
Гуркировнинг булоғи,
Оқ толи тушди эсга.
Хиндий сулувларининг
Суртма холига боқиб,
Ўзбек қизларин боқий
Чин холи тушди эсга.

* * *

Латиф кўз, қошли хинднинг қизлари,
Сарийда хаёли хинднинг қизлари.
Кинода қув, шаддот, ҳаётда маъсум,
Сурати хаёлий хинднинг қизлари.

* * *

Хинди қизларини қора деган кўп,
Қораликдан қалби яра деган кўп.
Ишвасин ўқиға дуч келиб, эвоҳ,
Юрак бўлди пора-пора, деган кўп.

* * *

Ишқу ҳусн бобида кўп
алёр айтмишлар,
Шоир аҳлин тоғгани шу,
Бисёр айтмишлар.
Ишқу висол аҳли ишққа
Бол узра болким,
Ким болнинг ози ширин
Дебди, бекор айтмишлар.

* * *

Соғиниб, соғиниб, соғинмай кўйдим,
Соғинч зардобини симириб тўйдим.
Азоб, изтиробнинг не тури бўлса,
Барини, барини соғинчга йўйдим.

* * *

Севардик қанчалар ёниб ўртаниб,
Аҳдлар қилган эдик: «кетмаймиз тониб».
Вақт шундай бешафқат экан, бир куни
Ёнма-ён ўтибмиз танимай-таниб.

* * *

Ишқ бодаси энг кўҳна, хуш кайф, аъло мусаллас,
Ўн умр берилса ҳам унга ҳеч зот қонолмас.
Хамма гуноҳу савоб унут бўлар оламда,
Инсон бир элидан, бир муҳаббатдан тонолмас.

* * *

Мен сендан жуда ҳам олисдаман, зор,
Ўртада уммонлар, улкан тоғлар бор.
Лек номим шивирлаб йўқлаган сасинг
Қулоғим остида жаранглайди, ёр.

* * *

Топмаган нарсам деб кўп қайғурмадим,
Ҳар гиштга зеб бериб уйлар қурмадим.
Ой, қуёшни кўриб дилим чоғ, равшан,
Жонимни ҳовучлаб, нолиб юрмадим.

* * *

Дилдорсиз кундузни рост кун демадим,
Висолсиз кечани хос тун демадим.
Барча мажнунлардан мажнунроқ ҳолим,
Ва лекин ўзимни Мажнун демадим.

* * *

Овозинг танигум минг сазо ичра,
Гарчи сас, сазо кўп кенг фазо ичра.
Илғаб олмасанг гар менинг овозим,
Бу олий жазодир минг жазо ичра.

* * *

Ишқ бир шароб бўлса, тонглаб уйғониб,
Симирсанг, симирсанг, симирсанг қониб.
Юрагинг ул шароб баҳрига тўлса,
Бор вужудинг сузиб кетса тўлғониб.

«ХИНД СОРИҒА» КИТОБИНИ ЎҚИБ ЁЗИЛГАН МАКТУБ-ТАБРИК

*Ҳаққи эй дил ороюб сайёҳ ўл,
Маърифат баҳрина вор, маллоҳ ўл.*

Сейди Али Раис¹.

Ассалому алайкум!

Хинд сориға қилдим мен ҳам саёҳат,
Дил қувонди, жоним топибон роҳат.

Бир ажиб бўлмиш асар, хар сафҳада
Ўз жамолин кўрсатар ул мамлакат.

Қамчибек ёзмишдир Бобур изларин,
Қўзга суртиб чун сурмаи садокат.

Баъзида мусанниф бўлиб Қамчибек,
Нақш этар дилрабо куй каби ҳолат.

Баъзида мусаввир бўлиб Бехзоддек,
Турфа ранг гулларни тасвирлар факат.

Баъзида файласуф, бўлиб ул олим,
Айлайди намоёиш ажиб фазилат.

Баъзида ҳазилкаш, баъзида жиддий,
Сухбатлар қуради, ул бўлиб улфат.

Ранжу машаққатлар чекмиш сайёҳлар,
Лек ул машаққатлар бермиш фароғат.

Қолмаган назардан ул саёҳатда
Хуш ҳам нохуш нарса, ҳеч бир назокат.

Акс этган китобда нозик туйғулар,
Гўзаллар жамоли, нозу малоҳат.

Қўлдан ушлаб юриб Қамчибек бизга,
Кўрсатар хинд мулкин қилибон тоқат.

¹ Турк сайёҳи. Хиндистонда, Мухаммад Ҳумоюн билан сухбатда бўлган.

Кўз ўнгингда бўлгай намоён хайхот,
Хайвоноту набототу маъданот.

Муаллиф сеҳрлар ўқувчиларин,
Кўрсатиб маҳорат, ишлатиб санъат.

Бул саёҳат аъзоларин ҳам гўзал
Таърифлар қилади этмайин диққат.

Ўрганишда Мирзо Бобур тарихин
Қамчибек қилмишдур хўп ажиб хизмат.

Қалъалар, саройлар, гўзал боғ-роғлар
Тасвирлаб берилар навбатма-навбат.

Мирзо Бобур, Ҳумоюн, Комронбек ҳам,
Аскарый, Гулбадан этилиб ҳурмат.

Бирма-бир ўтарлар дил кўзгусидан,
Ҳар бобда очилиб бир ҳақиқат.

Замонлар чўккиси узра Бобуршоҳ
Сиймоси чизилмиш рангин, хушсурат.

Дилбар бир инсон ул, фазилат кони,
Саркарда, шоир ҳам арбоби давлат...

Марко Поло, Ибн Батута, Клавиҳо,
Абдураззоқ Самарқандийдек журъат

Кўрсатиб ёзмишлар жасур сайёҳлар,
Бир-бирдан яхши, ажиб китобат —

Машрабов Зокиржон, Сайфиддин Жалил,
Хайридин Султонлар — бул аҳли ҳикмат,

Қамчибек Кенжа ҳам шоиру адиб,
Завк бахш этдилар хўб кўрсатиб ҳиммат.

Табригим қабул эт, самийий сўзим,
Илхом тарк этмасин, бўл соғ-саломат.

Янги китоблар ёз, завкбахш, ҳикматли,
Элга хизмат эрур олий саодат...

Етказгил саломим тонг чоғи сабо,
Мен учун дўст билан туз ширин суҳбат.

Йўл чанги ёпишган доманин ўпгил,
Кўзингга гўтиё айлабон албат.

Ушбу сўзларимни изҳор эт унга,
Ушбу сўзимни айт, кўрсатиб иззат:

Сигдиrolмай завқин қалбига Урфон,
Олди қалам кўлга ба ҳоли қудрат.

Эй сабо, дўст кўйин атридан олиб,
Тез қайтгин Тошкентга, ўтказмай фурсат.

*Хурмат билан, Урфон ОТАЖОН.
2001 й. 30 апрел. Тошкент.*

МУНДАРИЖА

«Бобурнома» йўлларида	3
<i>Муқаддима</i> . Гуркиров таърифида	8
Меҳрибон Мишра хоним. Сертакаллуф Хитой элчиси	12
Суюнч ва куюнч. Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр	15
Яна элчихоналар остоналарида	20
Абдулла Ориф хаяжонлари. Андижон дўпписи	26
«Қовун»	29

ҚИРҒИЗИСТОН

«Сарвқомат дилбар» юрган довонлар	33
Ой кулар холимизга	39
Хом саналган чучвара	46

ҚАШҚАР (ХИТОЙ)

«Ким Қашқарни кўрмабди...»	51
Ван афанди кузатувидаги Пан афандилар	58
Муסיқа сирларини излаб	63
Опоқ Хўжа мақбараси ва бошка зиёратгоҳлар	67
Қашқарда нима қанча?	71
Кулиш таъқиқланган. Йўл, чўл, Ван	74
Менга алам қилар... «Хотирам яна панд берди»	79

ПОКИСТОН

Ван Дамнинг «дум»и	85
«Қизларга қарашни бизга қўйиб беринг, Илхомжон!..»	92
Фош бўлган найранглар	94
Иштаханинг белига тепган ирим	97
Бормисан, «чикен суп!»	102
Бечора Фаррух	106

ҲИНДИСТОН

«Чойхоначи» чегарачилар	109
Хайратли ўзгаришлар	112

Оши қиммат гўшт емаслар. Мусани деб кўсани уйғотибмиз	115
«Хар фотихда ҳар мақсад	119
Изҳори мухаббат	122
Кўчалар, о, кўчалар	126
Шайх Низом авлиё ва бошқалар мазорида. Охунжонники- даги чойхона палов	130
Покиза Султон бегим хонадонида	134
Ҳиндга келин бўлган ўзбек қизининг армони. «Ишқ завқин ишки вор ўландин сўр»	137
Маҳфиратнинг андишаси. Сўхилик олижаноб йигитчалар	141
Қадрдон Агра. Зебуннисонинг қабри қаерда?	144
Тож Маҳал	146
Тархини Бобур чизган боғ. Ноёб сурат	150
Ҳинд табиати	155
Сангам. Илохий дарё	159
Ҳинд байрамлари. Дивали	162
Кўхинур қисмати. Хумоюннинг аянчли мағлубияти	164
Пашшадан дод!	167
Бир масала... чатокрок	170
Калкутта. Кўнгил очарлар жамияти	175
Сув ичида қолган одамлар	180

БАНГЛАДЕШ

Яшил мамлакат. Нострадамус башоратидан сақласин	184
Паромдаги можаро. Дашном	187
Тиланчилик ярашмаган мўйсафидлар	190
Москвалик келиннинг эри	192
Лаълбоғ. Бобурийлар мозийгохи	194
Андижон гуручи ва ... самарқандча палов	199
Тушга кирган сув илон	201
Рангунча ўтиш муаммолари. Даккадаги бедана гўшти	204
Бобур сарсон, Машраб хижолат	208
Энг узун кўприк	218
Қиз-жувонлар ўша-ўша	221

ЯНА ҲИНДИСТОН

Байрамларингдан	224
«Хе, шунақа қилиб ош еганни...»	226
Увол бўлган балиқлар	229
Бут-санамлар ўчоғи	232
Ҳабиб Раҳмон ҳам ўзимиздан экан... «Бечора» ошиқу маъшуқалар	235

Габрово латифаси	241
Дийдаси қаттиқ жувонлар	244
Дўстларим менинг омадим	246
Соқолга ҳам чидаш керак... Беозор йигитнинг «қилғулик-лари»	249
Лакнов. Рикшачига осон тутманг	252
О, бу тўтиё китоблар. «Ўн олтинчи аср бунёдкори»	254
«Би-би-си» тарқатган шум хабар	258
Ҳиндларнинг кинога олғони ёлғон. Майит нега ёқиб юборилади?	263
Тузалақол, «Тойота»!.. Найакнинг одамгарчилиги	268
Кино қандай санъат ўзи?	271
Гангга сифиниш куни ва бизнинг азобларимиз	274
Кутб минор бойликлари. Баҳодиршоҳ хоки қаерда?	277
Тўлин ой остида. Зокиржон аканинг янги орзулари	279

ЯНА ПОКИСТОН

Муҳаббат боғида	283
Жаҳонгиршоҳ ва малика Нуржаҳон қабрлари	287
Бу қайси Зебуннисо?	290
Лоларух бегим ким бўлган? «Вох!» боғи	295
«Дуо қилинг, биз ҳам Ватанга қайтайлик...»	299
Бечора бой сифиндилар	301
Юзингни бир кўрай, тиламчи жонон	304
«Вой бошим...», «Вой жоним...»	305
Бу не ҳаёт?	307
Хайр, Пешавор!	308
Таниш йўллар, хайбатли довонлар	311

ЭРОН

Эҳ, божхона, эгов божхона	317
Алвидо, соқол!	320
Машҳад. Имом Ризо ҳарам	323
20 миллиард долларли дастхат. Мирзо ўз алифбосида китобот қилдирган Қуръон	327
Ҳарамдаги ғалча. Совға хангамаси	329
Дунёда энг гўзал, соз йўл	332

ТУРКМАНИСТОН

Бир шингил хотира	336
-----------------------------	-----

ЖОН ЎЗБЕКИСТОН

Тошкент. Ифторлик бахона	342
Андижон. Сўнгги ва енгил ранж	344
Эрка кийик қазоси	347
Эзгу ниятлар тантанаси	351
Ҳинд адиби Бобур юртида	354
Қутлуғ анъана	364
Иловалар. Муаллифдан.	366
Ҳинд аёллари ҳақида	367
Баъзи кўрғонларимни назмга ҳам солғоним	370
Яна сафарда туғилган сатрлар	373
Урфон Отажон. «Ҳинд сориға» китобини ўқиб ёзилган мактуб-табрик	376

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА
АНДИЖОНДАН ДАККАГАЧА
(БОБУРИЙЛАР ИЗИДАН)

Сафарнома — 2

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Мухаррир *Г. Зокирова*
Бадий муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *Т. Огай*
Мусаххиллар *Ж. Тоирова, Х. Ҳожиметова*

Теришга берилди 4.04.2003. Босишга рухсат этилди 11.08.2003.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 20,2. Нашриёт-ҳисоб табоғи 21,4. Адади 3000 нусха.
Буюртма № 4879. Баҳоси келишилган асосда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.